

BUKOVINIAN STATE
MEDICAL UNIVERSITY

БУКОВИНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
МЕДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ȘTEFAN CEL MARE
UNIVERSITY
OF SUCEAVA

СУЧАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ. ШТЕФАНА ЧЕЛ МАРЕ

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУСПІЛЬНИХ НАУК ТА ІСТОРІЇ МЕДИЦИНИ

AKTUALINI PYTANNIA SUSPILINIH
NAUK TA ISTORII MEDITSINI
(APSNIM)

CURRENT ISSUES OF SOCIAL
STUDIES AND HISTORY OF
MEDICINE

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ
ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК
И ИСТОРИИ МЕДИЦИНЫ

ENJEUX ACTUELS DES SCIENCES
SOCIALES ET DE L'HISTOIRE DE
LA MEDECINE

Спільний українсько-румунський науковий журнал
Joint Ukrainian-Romanian scientific journal

2024, 2 (38)

<i>Журнал засновано в 2013 р. Перереєстровано 27.07.2015 р. у Міністерстві юстиції України (Свід. № 21495-11295ПП – Сер. КВ)</i>	<i>Journal started publishing in 2013 year. Re-registered in the Ministry of Justice of Ukraine 27.07.2015 p (Cert.of registr. № 21495-11295ПП – Ser. KB)</i>
<i>Журнал включено до Категорії "Б" Переліку наукових фахових видань України з історичних та філологічних наук (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.)</i>	<i>Journal is on the List of Scientific Professional publication of the Ministry of Education and Science of Ukraine Category «B», entitled to publish main results of dissertations in different fields of Historical sciences and Philological sciences (order № 409 of 17.03.2020)</i>
<i>Журнал включено до Реєстру у сфері медіа (Ріш. № 690 від 07.03.2024 р.; Національна Рада України з питань телебачення та радіомовлення). Ідентифікатор медіа R30-03090.</i>	<i>The Journal is included in the Register in the field of media (Dec. № 690, 07.03.2024; National Council of Ukraine on Television and Radio Broadcasting). Media ID R30-03090.</i>

Editors-in-Chief: Dr. of History, Prof. **Antoni Moysey** (Bukovinian State Medical University)
Dr. of History, Prof. **Stefan Purici** (Ștefan cel Mare University of Suceava)

Executive Editors: Dr. of Philology, Prof. **Antonina Anistratenko**, responsible for the electronic version of the journal

Ph.D., Assoc. Prof. **Yulia Rusnak** (Bukovinian State Medical University)

Ph.D., Assoc. Prof. **Tetyana Nykyforuk** (Bukovinian State Medical University)

Dr. of History, Assoc. Prof. **Harieta Mareci Sabol** (Ștefan cel Mare University of Suceava)

Editors Assistants: Ph.D., Lecturer **Vasile M. Demciuc** (Ștefan cel Mare University of Suceava)

Responsible for the Bibliographic description of the references: Svitlana Tulevska

Journal was registered in the international scientometric and bibliographical database **EBSCO**, **Index Copernicus**, **Directory of Open Access Journals (DOAJ)**, **Ulrichs Web**, **Erih Plus**, **Scientific Indexing Services**, **Index of Turkish Education**, **Infobase Index**, **World Cat**, **DRJI**, **MIAR**, **Root indexing**, has published in database: **Google Scholar**, **SCIARY** (World Wide Science Educational Library), **Scientific periodicals of Ukraine**, **CEEOL** (Germany), **e-library**.

EDITORIAL BOARD:

SOCIAL SCIENCES

History: Prof. *Onoriu Colăcel*, Dr. of History, Ștefan cel Mare University of Suceava (Romania); Assoc. Prof., *Serhiy Dobrshanskyi*, Ph. D., Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University (Ukraine); Assoc. Prof. *Gennadii Kazakevych*, Dr. of History, Taras Shevchenko Kyiv National University (Ukraine); Prof. *Michel Kerautret*, Dr. of History, Ecole des Hautes études en sciences sociales (Paris, France); Prof. *Zenon Kohut*, Dr. of History, Alberta University (Edmonton, Canada); Prof. *Anatoliy Kotsur*, Dr. of History, Taras Shevchenko Kyiv National University (Ukraine); Prof. *Oleksandr Kurochkin*, Dr. of History, M. Rylskiy Institute of Art, Folklore and Ethnology, Academy of Sciences (Kyiv, Ukraine); Prof. *Yuri Makar*, Dr. of History, Academician of the Ukrainian Academy of History, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University (Ukraine); Senior Research Associate *Paul Meerts*, Dr. of History, Institute of International Relations Clingendael (The Hague, Netherlands); Prof. *Olimpia Mitric*, Dr. of History, Ștefan cel Mare University of Suceava (Romania); Prof. *Gheorghe Onișoru*, Dr. of History, Ștefan cel Mare University of Suceava (Romania); Assoc. Prof. *Nataliya Petrova*, Ph. D., I. I. Mechnikov National University of Odesa (Ukraine); Assoc. Prof. *Florin Pintescu*, Dr. of History, Ștefan cel Mare University of Suceava (Romania); Acad. *Stepan Pavliuk*, Dr. of History, Director of the Institute of Ethnology, Academy of Sciences (Ukraine); Acad. *Anna Skrypnyk*, Dr. of History, Director of the Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology, Academy of Sciences (Kyiv, Ukraine); Prof. *Andrzej Wawryniuk*, Dr. of History, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Cholmie (Poland);

Philology: Prof. *Bertrand Badiou*, Dr. of Philology, Ecole normale supérieure (Paris, France); Prof. *Piotr Borek*, Dr. of Philology, Head of the Polish Philology Institute Krakiv Pedagogical University (Poland); Assoc. Prof. *Carmen Dărbăș*, Dr. of Philology, Kliment Ohridski University of Sofia (Bulgaria); Prof. *Mircea A. Diaconu*, Dr. of Philology, Ștefan cel Mare University of Suceava (Romania); Assoc. Prof. *Evelina-Mezalina Graur*, Dr. of Philology, Ștefan cel Mare University of Suceava (Romania); Prof. *Adam Falowski*, Dr. of Philology, Head of the East Slavic Philology Institute Jagiellonian University (Poland); Prof. *Roma Franko*, Dr. Of Philology, University of Saskatchewan (Canada); Assoc. Prof. *Anastasiya Lepetiukha*, Kharkiv national pedagogical university named after H. Skovoroda (Ukraine); Assoc. Prof. *Simona-Aida Manolache*, Dr. of Philology, Ștefan cel Mare University of Suceava (Romania); Chief Research Worker *Anna-Maria Sorescu-Marinkovich*, Dr. of Philology, Balkan Institute at Serbian Academy of Sciences and Art (Belgrad, Serbia); Prof. *Hanna Martynova*, Dr. of Philology, Bohdan Chmelnytskyi Cherkasy National University (Ukraine); Prof. *Ovidiu Morar*, Dr. of Philology, Ștefan cel Mare University of Suceava (Romania); Prof. *Mihaela Violeta Munteanu*, Dr. of Philology, Technical University of Cluj-Napoca (Romania); Prof. *Rodica-Mărioara Nagy*, Dr. of Filology, Ștefan cel Mare University of Suceava (Romania); Prof. *Felix-Narcis Nikolau*, Dr. Of Philology, Lunds universitet (Sweden); Prof. *Antoaneta Olteanu*, Dr. of Philology, Bucharest University (Romania); Assoc. Prof. *Oleksandr Rak*, Ph. D. of Philology, Bukovinian State Medical University (Ukraine); Prof. *Nataliya Rusnak*, Dr. of Philology, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University (Ukraine); Dr. of Filology, Prof. *Svitlana Shabat-Savka*, Ph. D. of Philology, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University (Ukraine);

Philosophy: Prof. *Sorin Tudor Maxim*, Dr. of Philosophy, Ștefan cel Mare University of Suceava (Romania); Prof. *Diego Sanches Mecka*, Dr. of Philosophy, National University of Distance Education (Madrid, Spain); Assoc. Prof. *George Neamțu*, Dr. of Philosophy, Ștefan cel Mare University of Suceava (Romania); Assoc. Prof. *Bogdan Popoveniuc*, Dr. of Philosophy, Ștefan cel Mare University of Suceava (Romania); Assoc. Prof. *Nina Zoriy*, Ph. D. of Philosophy, Bukovinian State Medical University (Ukraine).

HISTORY OF MEDICINE:

Assoc. Prof. *Carmen Cornelia Bălan*, Dr. of Psychology, Ștefan cel Mare University of Suceava (Romania); Dr. med. Dipl.-Psych, MBA, *Gerhardt Dammann*, Chief of Psychiatrische Klinik Münsterlingen and the psychiatric services Thurgau (Switzerland); Prof. *Alexander Fediv*, Dr. of Medicine, Bukovinian State Medical University (Ukraine); Prof. *Oleksandr Ivashyuk*, Dr. of Medicine, Bukovinian State Medical University (Ukraine); Prof. *Alfred Prits*, Dr. of Psychology, President of World Psychology Union Head of Psychotherapy and Psychoanalysis Institute in Vienna (Austria); Assoc. Prof. *Nadia Laura Serdenciu*, Dr. of Educational Sciences, Ștefan cel Mare University of Suceava (Romania); Prof. *Viktor Tashchuk*, Dr. of Medicine, Bukovinian State Medical University (Ukraine); Prof. *Dmytro Tyntyuk*, Dr. of Medicine, Chisinau State University of Medicine and Pharmacy N. Testemitsanu (R. Moldova); Prof. *Bohdan Vasylevskiy*, Dr. of Medicine, Chief of Psychosomatik Institute (Warsaw, Poland); Prof. *Vasyl Cheban*, Dr. of Medicine, Bukovinian State Medical University (Ukraine).

Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Спільний українсько-румунський науковий журнал. Серія «Історичні та філологічні науки» || Current issues of Social studies and History of Medicine. Joint Ukrainian-Romanian scientific journal. Series «Historical and philological sciences»/ Редколегія: А. Мойсей, Ш. Пуріч. Чернівці—Сучава: БДМУ. 2024. № 2 (38). 172 с.

ISSN: 2311-9896; EISSN 2411-6181

The actual problems of world history, history of Ukraine, history of religion, ethnogenesis and traditional culture of peoples, archeology, philosophy, linguistics, literature and history of medicine are investigated in the journal. The journal is the international edition according to the sphere of extension and geography of the authors.

ББК 60я53+5г.я43

The journal is published in paper and electronic version with the resolution of the academic council of Higher State Educational Establishment of Ukraine «Bukovinian State Medical University» (Decision № 4. Date: 28.11.2024).

The authors are responsible for the selection, accuracy of given information, citations, proper names, geographical names and other data.

Publishing: 2-4 issues a year. Languages: Ukrainian, English, Romanian.

Address: Ukraine, 58000, Chernivtsi, Heroiv Maidanu str., 3, Department of Social Sciences and Ukrainian Studies.
Tel.: (0372) 520871. **E-mail:** snim@bsmu.edu.ua; society@bsmu.edu.ua

The electronic version of the journal is available on the Web sites: <http://apsnim.bsmu.edu.ua>; <http://doaj.org> (DOAJ); <http://www.irbis-nbuv.gov.ua> (National V. Vernadskij library web-site); <https://journals.indexcopernicus.com/representative/issue/list> (Copernicus ICI).

ЗМІСТ (SUMMARY)

ІСТОРИЧНІ НАУКИ HISTORICAL SCIENCE

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ HISTORY OF UKRAINE

- Мойсей Антоній, Ільків Микола.** АРХЕОЛОГІЧНІ СТАРОЖИТНОСТІ ДАВНЬОЇ ОКОЛИЦІ ЧЕРНІВЦІВ – РОШІ ТА ІСТОРІЯ ЦЕЦІНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ. C. 6-31
Moysey Antoni, Ilkiv Mykola. Archaeological Antiquities of the Old Suburb of Chernivtsi – Roşa and the History of the Țețina Fortress.
- Мойсей Антоній, Геруш Ігор, Аністратенко Антоніна.** Село Роша (Рошоша, Рошіша, Рушиця, Рошуша, Рошуше) в складі Молдавського князівства (1359-1774 рр.). C. 32-45
Moysey Antoni, Gerush Igor, Anistratenko Antonina. THE VILLAGE OF ROSHA (ROȘOȘA, ROȘIȘA, RUSCHIZA, ROSUȘA, ROȘUȘE) WITHIN THE PRINCIPALITY OF MOLDAVIA (1359-1774).
- Юрій Михайло.** ОСОБЛИВОСТІ ВХОДЖЕННЯ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ, ВОЛИНИ, ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ І БЕССАРАБІЇ ДО СКЛАДУ УРСР ЯК ПЕРЕДУМОВИ МАЙБУТНЬОЇ РАДЯНІЗАЦІЇ. C. 46-50
Yuriy Mykhailo. Features of the inclusion of Eastern Galicia, Volyn, Northern Bukovyna and Bessarabia into the USSR.

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНИХ ВЧЕНЬ HISTORY OF ECONOMIC DOCTRINES

- Сторощук Богдан, Цепенда Микола.** ЗАРОДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ НА БУКОВИНІ: ДІАЛЕКТИКА ВЗАЄМОДІЇ ОСОБИСТОСТІ ТА СЕРЕДОВИЩА В ПРОЦЕСІ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ. C. 51-60
Storoshuk Bohdan, Tsependa Mykola. The Birth of Economic Science in Bukovyna: Dialectics of the Interaction of the Individual and the Environment in the Decision-Making Process.

ІСТОРІЯ МЕДИЦИНИ HISTORY OF MEDICINE

- Бадюк Михайло, Пасько Ірина, Солярник Валерій, Бірюк Ігор.** ЛІДЕРСТВО В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ ВІЙСЬКОВОЇ МЕДИЦИНИ США (ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ДЖОНАТАНА ЛЕТТЕРМАНА (1824-1872)). C. 61-67
Badiuk Mykhailo, Pasko Iryna, Solarik Valeriy, Biryuk Igor. From the history of leadership in the development of US military medicine (To the 200th anniversary of the birth of Jonathan Letterman (1824-1872)).
- Дейнека Святослав, Сидорчук Леонід, Міхєєв Андрій, Сидорчук Руслан, Сидорчук Ігор.** ІЛЛЯ ІЛЛІЧ МЕЧНИКОВ – ВІД ЗООЛОГА ДО МІКРОБІОЛОГА ТА ДО ВІДКРИТТЯ ФАГОЦИТОЗУ. C. 68-71
Deineka Svyatoslav, Sydorchuk Leonid, Mikheev Andriy, Sydorchuk Ruslan, Sydorchuk Igor. Ilyia Ilyich Mechnikov – from zoologist to microbiologist and to the discovery of phagocytosis.
- Іванченко Світлана, Журавльова Анна, Макобрей Софія, Беліченко Валерія.** ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ МЕНЕДЖМЕНТУ ПАЦІЄНТА З ЦУКРОВИМ ДІАБЕТОМ. C. 72-77
Ivanchenko Svitlana, Zhuravlyova Anna, Makobrei Sofiia, Bielichenko Valeriia. Evolution of the concept of management of patients with diabetes.
- Кожолянко Олена.** РОЗВИТОК МЕДИЧНИХ ЗНАНЬ У СТАРОДАВНЬОМУ КИТАЇ В ЕПОХУ ПЕРШИХ ЦЕНТРАЛІЗОВАНИХ ІМПЕРІЙ. C. 78-86
Kozholianko Olena. The Development of Medical Knowledge in Ancient China during the Era of the First Centralized Empires.
- Мандрик-Мельничук Марія.** Трансформація радянської психіатрії: з галузі медицини у каральну систему для боротьби з інакодумством. C. 87-96
Mandryk-Melnichuk Mariia. TRANSFORMATION OF SOVIET PSYCHIATRY: FROM THE BRANCH OF MEDICINE TO A PUNITIVE SYSTEM TO COMBAT DISSENTENCE.
- Русіна Світлана, Нікоряк Руслана, Ткачук Наталія.** Історія вивчення питання епідеміології розладів психіки та поведінки серед підлітків Чернівецької області. C. 97-101
Rusina Svitlana, Nikoryak Ruslana, Tkachuk Natalia. THE HISTORY OF STUDYING THE ISSUE OF EPIDEMIOLOGY OF MENTAL AND BEHAVIORAL DISORDERS AMONG ADOLESCENTS OF CHERNIVTSI REGION.
- Русіна Світлана, Нікоряк Руслана, Ткачук Наталія.** Вплив історико-суспільних факторів на девіантну і делінквентну поведінку серед соціально депривованих підлітків. C. 102-107
Rusina Svitlana, Nikoryak Ruslana, Tkachuk Natalia. IMPACT OF HISTORICAL AND SOCIAL FACTORS ON DEVIANT AND DELINQUENT BEHAVIOR AMONG SOCIALLY DEPRIVED ADOLESCENTS.

**ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCE**

**МОВОЗНАВСТВО
LINGUISTICS**

**УКРАЇНСЬКА МОВА
UKRAINIAN LANGUAGE**

Руснак Наталія, Руснак Юлія. СПЕЦИФІКА НЕФІНІТНИХ ФОРМ ДІЄСЛОВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ. С. 108-112
Rusnak Natalia, Rusnak Yulia. Specificity of non-finite verb forms in modern Ukrainian language.

**ПЕРЕКЛАДОЗНАВСТВО
TRANSLATION STUDIES**

Лисенко Наталя, Берестова Алла, Литвиненко Ольга, Шутак Лариса, Дорошина Лілія. Особливості латинсько-англійсько-українського перекладу анатомічних термінів-метафор із модифікатором – назвою вмістища. С. 113-117
Lysenko Natalia, Berestova Alla, Lytvynenko Olha, Shutak Larysa, Doroshyna Liliia. FEATURES OF THE LATIN-ENGLISH-UKRAINIAN TRANSLATION OF ANATOMICAL TERMS-METAPHORES WITH THE MODIFIER – THE NAME OF THE RECEPTACLE.

**МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ У ВИЩІЙ ШКОЛІ
METHODOLOGY OF TEACHING IN HIGHER SCHOOL**

Нічий Валентина. ПЕРЕВАГИ ТА НЕДОЛІКИ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ВИВЧЕННІ ІНОЗЕМНИХ МОВ. С. 118-121
Nichyi Valentyna. Advantages and disadvantages of artificial intelligence in learning foreign languages.

Слухенська Руслана, Іванушко Яна, Мурадханян Ірина. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРНО-МОВНОГО ПРАГМАТИЗМУ У ЗАКЛАДІ ВИЩОЇ ОСВІТИ. С. 122-126
Slukhenska Ruslana, Ivanushko Yana, Muradkhanian Iryna. Features of the formation of cultural-linguistic pragmatism in the institution of higher education.

Слухенська Руслана, Логуш Леся, Зендик Олена, Панасенко Наталія, Скакун Ігор. ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСВІТНЬО-ПРОФЕСІЙНОЇ ПРОГРАМИ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ ЗІ СПЕЦІАЛЬНОСТІ «ТЕРАПІЯ ТА РЕАБІЛІТАЦІЯ». С. 127-131
Slukhenska Ruslana, Lohush Lesya, Zendyk Olena, Panasenko Nataliia, Skakun Ihor. Organizational and methodological characteristics of the educational and professional training program in the specialty «Therapy And Rehabilitation».

**ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО
LITERARY STUDIES**

Подковирофф Нанушка Тат'яна Соня, Войтенко Леся. Французька драматургія другої половини ХХ століття: традиції та новаторство. С. 132-137
Podkovyroff Nanouchka Tatiana Sonia, Voitenko Lesia. LE THÉÂTRE FRANÇAIS DE LA SECONDE MOITIÉ DU XXe SIÈCLE: TRADITIONS ET INNOVATIONS.

**КОМПАРАТИВІСТИКА
COMPARATIVE LITERATURE**

Аністратенко Антоніна. СУЧАСНІ РОМАНИ В ЖАНРІ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ ІСТОРІЇ ЯК РЕАЛІЗАЦІЯ СУПРОТИВУ УКРАЇНЦІВ РОСІЙСЬКІЙ АГРЕСІЇ. С. 138-145
Anistratenko Antonina. Modern novels in the genre of alternative history as an implementation of the resistance of Ukrainians to russian aggression.

Сиваченко Галина. ДИСКУРСИВНІСТЬ ЩОДЕННИКОВОГО ТЕКСТУ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА В КОНТЕКСТІ ЩОДЕННИКІВ ФРАНЦУЗЬКИХ МОДЕРНІСТІВ. С. 146-155
Syvachenko Galyna. Discursivity in Volodymyr Vynnychenko's Diary Text: A Comparative Analysis with French Modernist Diaries.

**РЕЦЕНЗІЇ
REVIEWS**

Даскалюк Оксана. РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ «СТУДІЇ З ПРИКЛАДНОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ: ЛІНГВОДИДАКТИКА, НАВЧАЛЬНА ФРАЗЕОЛОГІЯ, КОНТРАСТИВНА ФРАЗЕОЛОГІЯ», Г. КУЗЬ, ПРЯШІВ: ВИД-ВО ПРЯШІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ, 2024, 212 С. С. 156-157
Daskaliuk Oksana. Review of the monograph «Studies in applied phraseology: didactics in teaching language, educational phraseography, contrastive phraseology», H. Kuz, Presov: University of Presov, 2024, 212 p.

Меленчук Ольга. РЕЦЕНЗІЯ НА КНИЖКУ ЕСЕ «МІСЦЕ СИЛИ», І. І. СТЕФ'ЮК, БРУСТУРИ : ТОВ «ДИСКУРСУС» : ВИД-ВО «БРУСТУРИ», 2024, 388 С. Melenchuk Olha. Review of the book of essays «Place of power», I. I. Stefyuk, Brustury: DISKURSUS LLC: Brustury Publication, 2024, 388 P.	C. 158-160
Ткач Алла. РЕЦЕНЗІЯ НА НАЦІОНАЛЬНИЙ (МІЖКАФЕДРАЛЬНИЙ) ПІДРУЧНИК З ЕЛЕКТРОННИМ АУДІОДОДАТКОМ «УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК ІНОЗЕМНА ДЛЯ АНГЛОМОВНИХ СТУДЕНТІВ-МЕДИКІВ: У 2 КН., КН. 1. СОЦІОКУЛЬТУРНА КОМУНІКАЦІЯ», ЗА РЕД. С.М. ЛУЦАК, КИЇВ: МЕДИЦИНА, 504 С. Tkach Alla. Review of the National (Inter-Departmental) Textbook with Electronic Audio Supplement «Ukrainian as a Foreign Language for English-Speaking Medical Students: in 2 books, Book 1. Sociocultural Communication», Edited by S.M. Lutsak, Kyiv: Medytsyna, 504 p.	C. 161-162
ІНТЕРВ'Ю INTERVIEW	
Аністратенко Антоніна. ЮРІЙ ЩЕРБАК – ПРО МІЛІТАРНЕ ЖИТТЯ, МЕДИЦИНУ І УКРАЇНСЬКУ ЛІТЕРАТУРУ Anistratenko Antonina. Yuri Shcherbak – on Military Life, Medicine and Ukrainian Literature.	C. 163-169
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ (Requirements for the articles).	C. 170

АРХЕОЛОГІЧНІ СТАРОЖИТНОСТІ ДАВНЬОЇ ОКОЛИЦІ ЧЕРНІВЦІВ – РОШІ ТА ІСТОРІЯ ЦЕЦИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Антоній МОЙСЕЙ,

Буковинський державний медичний університет,

Микола Ільків,

ДП «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба

України» Інституту археології НАН України,

Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича

antoniiimoisei@bsmu.edu.ua, ilkiv_chnu@ukr.net

ARCHAEOLOGICAL ANTIQUITIES OF THE OLD SUBURB OF CHERNIVTSI – ROȘA AND THE HISTORY OF THE ȚEȚINA FORTRESS

Antoni MOYSEY,

Bukovinian State Medical University,

Mykola Ilkiv,

Science Research Centre «Protective Archaeology Service of Ukraine»

of Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine,

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,

ORCID ID: 0000-0001-5295-2271; RESEARCHER ID S-5261-2016

ORCID ID: 0000-0002-1501-876X; RESEARCHER ID S-5825-2017

Moysey Antoni, Mykola Ilkiv. Archaeological Antiquities of the Old Suburb of Chernivtsi – Roșa and the History of the Țețina Fortress. This article presents an analysis of archaeological discoveries in the territory of the suburb, now a district of the city of Chernivtsi – Roșa. The research was conducted as part of the «RESTORY» project, funded by the European Commission's «HORIZON-CL2-2023-HERITAGE-01-№ 101132781» grant. **The aim of the study.** The authors of the study argue with previous researches that, the district should include units such as Roșa (Rosha), Roșa-Stânca (Rosha-Stinka), Țețina (Cecino), and Monastârște (Monasteryishche) geographically and administratively, which, for a certain period, was even officially considered part of Rosha). **The relevance of this research** lies in the uniqueness of the archaeological data, which helps describe the ancient period before the advent of writing in this region, as well as in the comprehensive study of the history of the Cecino fortress based on medieval charters and scientific works from the 19th to the 21st centuries. **The chronological framework** of the study spans from the first Paleolithic settlements (40,000-10,000 years ago) to the 15th century AD. The research aims to evaluate the process of human habitation in what is now known as Rosha, based on current archaeological findings, medieval documents, and scientific works from the 19th-21st centuries. **Methodology.** The study involves analyzing archaeological objects and artifacts within the specific area of the Rosha district and critically examining documents from the corresponding historical periods. A detailed examination of the archaeological materials concentrated in Rosha, along with previously unknown findings from research conducted during the Romanian administration of the region, represents a scientific novelty. **Conclusions.** Archaeological investigations in this part of modern Chernivtsi have sparked scientific interest among many researchers, including R. F. Kaindl, V. Milcovich, T. Balan, B. O. Timošciuc, S. V. Pivovarov, M. V. Ilchiv, and others.

Scholars have identified several archaeological cultures within this area, including Cucuteni-Tripillian, Noua, Holigrad, Poianesti-Lukasivka, Carpathian burial mounds, Raikovet, and various Slavic settlements.

Particular attention has been given to Mount Țețina, where the remains of a defensive structure were found. Local legends, still preserved by Roșa's long-lived inhabitants, enrich knowledge about the folklore and cultural traditions of the area's residents. Additionally, scientific theories regarding the date and builders of the stone fortification on Mount Cecino have been examined.

A remarkable find was a treasure discovered in the ruins of the Cecino fortress in 1839, consisting of 19 silver objects, which are now displayed in the Museum of Art History in Vienna.

Key words: Rosha settlement, Cecino Fortress, RESTORY grant, ancient settlements, district's archeological antiquities.

Вступ. У рамках виконання проєкту «RESTORY» – грантової програми Європейської Комісії «Горизонт-Європа» (HORIZON-CL2-2023-HERITAGE-01-№ 101132781), вивчається історія одного з мікрорайонів м. Чернівці – Роші. Це місцевість на південно-західній околиці Чернівців, яка від заснування розвивалась як окреме поселення, згодом передмістя, і зрештою стала міським житловим мікрорайоном (рис. 1). Її характерною рисою було проживання тут представників різних етнічних груп і конфесій, а також побутування декількох традиційних народних культур, починаючи з австрійського періоду правління краєм (з 1774 р.). На західних околицях Роші здавна розташовувалась фортеця Цецина (на вершині однойменної гори), про існування якої свідчать

середньовічні грамоти XIV-XV ст. Навколо фортеці поступово утворилося велике поселення, що в першій половині XV ст. перетворилося на волосний центр.

На території Роші, до якої в різні історичні періоди географічно та адміністративно відносили саму Рошу, Рошу-Стинку, Цецино і Монастирську, люди проживали з давніх давен.

Дослідження є актуальним завдяки унікальним археологічним даним, що дозволяють розкрити дописемний період історії нашого краю. Крім того, воно передбачає комплексне вивчення історії Цецинської фортеці на основі середньовічних грамот та наукових праць XIX-XXI ст. **Хронологічні рамки** дослідження охоплюють період від найдавніших палеолітичних поселень до XV ст.н.е. **Мета дослідження** – розкрити

Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Спільний українсько-румунський науковий журнал.

(APSNIM), 2024, № 2(38), P. 6-31

процес заселення та проживання людей на території, яка сьогодні називається Роша, спираючись на наявні археологічні знахідки, середньовічні документи та наукові праці XIX-XXI ст. **Методика:** аналіз археологічних об'єктів і знахідок на території

мікрорайону Роша; критичний аналіз документів означеного періоду. Подібна деталізація археологічного матеріалу, зосередженого на території Роші, як і розкриття деяких аспектів досліджень періоду румунської адміністрації краю, має наукову новизну.

Рис. 1. Передмістя Роша та г. Цецино (вдалині на задньому плані) на картині Ф. К. Кнаппа 1860-х рр.

Археологічні старожитності басейну річки Клокучки та його околиць привернули увагу дослідників з кінця XIX – початку XX ст. Зокрема Р. Ф. Кайндль у праці про історію Чернівців та в інших публікаціях згадує знахідки фрагментів давнього керамічного посуду біля підніжжя Цецинської гори, керамічний тягарець із Роші, римські монети (рис. 2)¹. Однак дослідник помилково вважав, що ці знахідки не доводять існування

давніх поселень, адже могли потрапити сюди під час міграцій, військових походів чи в результаті торгівлі. Він вважав, що стаціонарні великі поселення доцільніше було влаштовувати на рівнинному та сонячному лівому березі річки Прут². Натомість руїни Цецинського замку та випадкові знахідки серед них породили низку народних легенд і навіть історіографічних міфів про те, хто і коли будував кам'яні мурі.

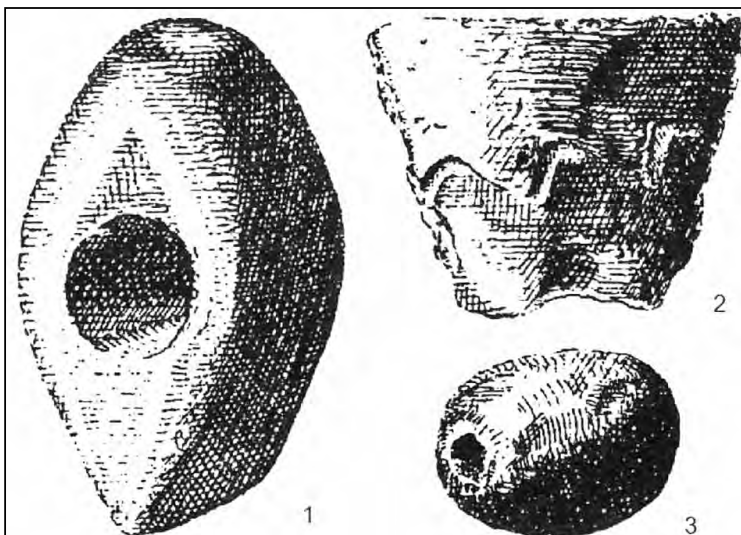

Рис. 2. Археологічні старожитності Роші та Цецино в праці Р. Ф. Кайндля «Історія Чернівців» (1908):

- 1 – кам'яна сокира-молот;
- 2 – фрагмент посудини;
- 3 – керамічний тягарець.

Історіографія. Дослідження окремих питань цієї теми представлені у роботах чернівецьких археологів та істориків. У 1950-1960-х рр. регулярні дослідження

проводив Б. О. Тимошук, який зафіксував тут десятки археологічних пам'яток різних епох. Інформація про виявлені об'єкти та результати досліджень знайшла

¹ Kaindl R. F. *Istoriia Chernivtsiv vid naidavnishykh chasiv do sohodennia* = *Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart* [The History of Chernivtsi from Ancient Times to the Present], Chernivtsi: Zelena Bukovyna, 2008, P. 17-24 [in Ukrainian, in German].

² Ilkiv M. «Arkheolohichni studii R. F. Kaindliia», *Raimund Fridrikh Kaindl. Rozvidky z nahody 150-littia vid dnia narodzhennia* [Raimund Friedrich Kaindl. Research on the Occasion of the 150th Anniversary of His Birth], Chernivtsi: Knyhy-XXI, 2016, P. 164 [in Ukrainian].

відображення у довідковій та краснзавчій літературі, а також у монографічних дослідженнях³. На окремих об'єктах дослідник проводив розвідкові розкопки, наприклад, руїн замку на г. Цецино, напівземлянок слов'янського та молдавського періодів у районі Червоного (1971 р.)⁴, решток наземної споруди трипільської культури га городищі в уроч. Турецька Поляна (1972 р.) тощо⁵. Старожитності райковецької культури, зокрема з околиць г. Цецино, характеризуються в роботі Л. П. Михайлини⁶. Дані про археологічні пам'ятки різних епох на території м. Чернівці й Роші, зокрема, узагальнив С. В. Пивоваров у виданні, присвяченому 600-річчю від першої писемної згадки про м. Чернівці⁷. Особливо важливими є його дослідження про скарб срібних середньовічних прикрас із руїн замку⁸. Матеріали княжої доби з околиць г. Цецино проаналізував у своїх працях І. П. Возний⁹. З 2000-х років у південній частині м. Чернівці проводяться археологічні розвідки та науково-рятивні дослідження, зокрема на поселеннях трипільської, Ноа, голіградської, культур карпатських курганів та давньоруської культури¹⁰.

Узагальнені дані щодо давньої історії Цецинської фортеці представлені в роботах чернівецьких істориків О. М. Масана¹¹ та І. А. Піддубного¹².

У румунській та молдавській історіографії знаходимо менше даних щодо археологічних

старожитностей давнього поселення Роша, проте історія Цецинської фортеці висвітлена у роботах провідних істориків, таких як Ніколає Йорга («Історія румунів»¹³, 1937), Константин Джуреску («Торги або міста та молдавські фортеці X – середини XVI ст.»¹⁴, 1967), Вірджіл Ветешіану («Історія феодального мистецтва у Румунських країнах»¹⁵, 1959) та ін. В одній зі своїх робіт Н. Йорга припустив, що назва фортеці походить від румунського слова «цицина» («*cițina*») – дверна петля, тобто двері, зачинені від нападників¹⁶.

Дані про Цецинську фортецю містяться також у роботах, присвячених фортифікаційним спорудам середньовічної Молдови. Серед них варто відзначити докторську дисертацію кишинівської дослідниці Маріани Шлапак «Захисна архітектура середньовічної Молдови (середина XIV – середина XVI ст.)»¹⁷ (пізніше видана як монографія), яського дослідника Дана Флоареша «Фортифікації Молдавського князівства XIV-XVII ст.»¹⁸ (2005), знаного румунського історика та археолога середньовічної Молдови Лучіана Кіцеску («Фортифікації Молдови у середині XV ст.»¹⁹, 1972) та ін.

Сьогодні подальші польові дослідження археологічних пам'яток у мікрорегіоні «Роша» обмежені сучасною забудовою території, але мають значний науково-дослідницький потенціал.

³ Vynokur I. S., Hutsal A. F., Peniak S. I., Tymoshchuk B. O., Yakubovskiy V. I. *Dovidnyk z arheologhii Ukrainy: Hmelnytska, Chernivetska, Zakarpatska oblasti* [Handbook of the Archaeology of Ukraine. Khmelnytskyi, Chernivtsi, and Zakarpattia regions], Kyiv: Naukova Dumka, 1984, P. 112, 113 [in Ukrainian].

⁴ Tymoshchuk B. O. *Tverdynia na Pruti* [The Fortress on the Prut], Uzhhorod: Karpaty, 1978, P. 81.

⁵ Tymoshchuk B. O. *Zustrich z lehenadoiu* [Meeting with a Legend], Uzhhorod: Karpaty, 1974, P. 18; Tymoshchuk B. O. *Tverdynia na Pruti...*, op. cit., P. 78 [in Ukrainian].

⁶ Mykhailyna L. P. «Khronolohiia ta periodyzatsiia starozhytnosti raikovetskoï kultury» [Chronology and Periodization of the Raikovets Culture Antiquities], *Arkheolohichni studii* [Archaeological studies], Kyiv–Chernivtsi, 2000, Vyp. 1, P. 128–129, rys. 4 [in Ukrainian]; Mykhailyna L. *Sloviany VIII-X st. mizh Dnipro i Karpatamy* [The Slavs of the 8th–10th Centuries between the Dniro and the Carpathians], Kyiv: In-t arheologhii NAN Ukrainy, 2007, Rys. 14, 15 [in Ukrainian].

⁷ *Chernivtsi: Istoriia i suchasnist* (Iuvileine vydannia do 600-richchia pershoï pysemnoi zahadky pro misto) [Chernivtsi: History and Modernity (Jubilee Edition for the 600th Anniversary of the First Written Mention of the City)], red. V. M. Botushanskyi, S. V. Bilenkova, O. V. Dobrzhanskyi ta in., Chernivtsi: Zelena Bukovyna, 2009, P. 10 [in Ukrainian].

⁸ Pyvovarov S. V. «Dva malovidomi seredniovichni skarby z Bukovyny» [Two Little-Known Medieval Treasures from Bukovyna], *Arkheolohichni studii* [Archaeological Studies], Kyiv, Chernivtsi, 2000, Vyp. 1, P. 180–182 [in Ukrainian].

⁹ Voznyi I. *Istoriiko-kulturnyi rozvytok naselennia mezhyrichchia Verkhniho Siretu ta Serednoho Dnistra v X–XIV st.* [The Historical and Cultural Development of the Population in the Interfluvium of the Upper Siret and the Middle Dniester in the Xth–XIVth Centuries], Chernivtsi: Zoloti lytavry, 2009, Ch. 1: Poselennia, P. 117 [in Ukrainian].

¹⁰ Ilkiv M. V., Pyvovarov S. V. «Doslidzhennia Chernivetskoï filii OASU» [Research of the Chernivtsi Branch of OASU], *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2013*, Kyiv: Instytut arheolohii NAN Ukrainy, 2014, P. 273 [in Ukrainian]; Ilkiv M. V., Pyvovarov S. V., Mykhailyna L. P., Kalinichenko V. A. «Rozvidkovi doslidzhennia v okolytsiakh Chernivtsiv» [Research in the Vicinity of Chernivtsi], *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016* [Archaeological Research in Ukraine 2016], Kyiv: Instytut arheolohii NAN Ukrainy, 2018, P. 307 [in Ukrainian].

¹¹ Masan O. «Serednovichnyi Tsetsyn v istoriografii XIX – pochatku XX st.» [Medieval Tsetsyn in the Historiography of the XIXth – Early XXth Century], *Pytannia istorii Ukrainy*, Chernivtsi, 2006, T. 9, P. 128–132 [in Ukrainian]; Masan O. «Tsetsynska Derzhava (Z istorii davnoi chernivetskoï okolytsi)» [The Tsetsyn State (From the History of the Ancient Chernivtsi Outskirts)], *Bukovynskyi zhurnal*, 2007, N 1, P. 56–58 [in Ukrainian].

¹² Piddubnyi I. «Doslidzhennia na hori Tsetsyna (Refleksii na publikatsii pro istoriiu kam'ianoi vezhi)» [Research on Mount Tsetsyna (Reflections on Publications about the History of the Stone Tower)], *Arkheolohiia Bukovyny: zdobutky ta perspektyvy*: Tezy dop. VIII mizhnar. nauk. seminaru (m. Chernivtsi, 6 hrudnia 2024 r.), Chernivtsi: Tekhnodruk, 2024, P. 145–148 [in Ukrainian].

¹³ Iorga N. *Istoria românilor* [History of the Romanians], București, Vol. II, 1937, p. 208 [in Romanian].

¹⁴ Giurescu, Constantin C. *Tîrguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea pînă la mijlocul secolului al XVI-lea* [Markets, Towns, and Fortresses of Moldavia from the 10th Century to the Mid-16th Century], București: Editura Academiei RSR, 1967, 379 p. [in Romanian].

¹⁵ Vătășianu, Virgil. *Istoria artei feudale în Țările Române* [History of Feudal Art in the Romanian Lands], Vol. I, București: Editura Academiei RPR, 1959, 1018 p. [in Romanian].

¹⁶ Iorga N. *Les châteaux occidentaux en Roumanie* [Western Castles in Romania, XXII], XXII, 1929, p. 64 [in Français].

¹⁷ Șlapac M. *Arhitectura de apărare din Moldova medievală (mijlocul sec. al XIV – mijlocul sec. al XVI-lea)* [Defensive Architecture in Medieval Moldova (Mid-14th – Mid-16th Century)], Teză de doctor habilitat în studiul artelor, Chișinău, 2004 [in Romanian].

¹⁸ Floareș D. *Fortificațiile Țării Moldovei din sec. XIV–XVII* [The Fortifications of the Land of Moldova in the 14th–17th Centuries], Iași: Editura Universității A. I. Cuza, 2005 [in Romanian].

¹⁹ Chițescu L. «Fortificațiile Moldovei pînă la mijlocul secolului al XV-lea» [The Fortifications of Moldova Until the Mid-15th Century], *Carpica*, Bacău, 1972, T. V, P. 143–168 [in Romanian].

I. АРХЕОЛОГІЧНІ СТАРОЖИТНОСТІ ДАВНЬОЇ ОКОЛИЦІ ЧЕРНІВЦІВ – «РОШІ».

Найдавніші сліди перебування людини на території мікрорегіону датуються пізнім палеолітом (40-10 тис. років тому). Вони представлені виробами з кременю, знайденими на місці давньої стоянки у Червоному (уроч. «Могила») неподалік витоків р. Клокучка, які виявив у 1968 р. чернівецький художник М. Ф. Ткачук²⁰. Ще одне пізньопалеолітичне стійбище з крем'яними знаряддями праці та кістками мамонта знайдене на

правому березі р. Сторожинець²¹. Долина р. Клоучка з численними струмками-притоками продовжила освоюватися в енеоліті носіями трипільської культури (друга половина VI – початок III тис. до н.е.). Їхні поселення зафіксовані в семи пунктах: у районі вул. Лазурна, в кінці вул. Заставнянської, в уроч. «Могила», на г. Цецино, в уроч. «Графська Поляна» та за 1 км на схід від нього²². Ще одне поселення трипільської культури

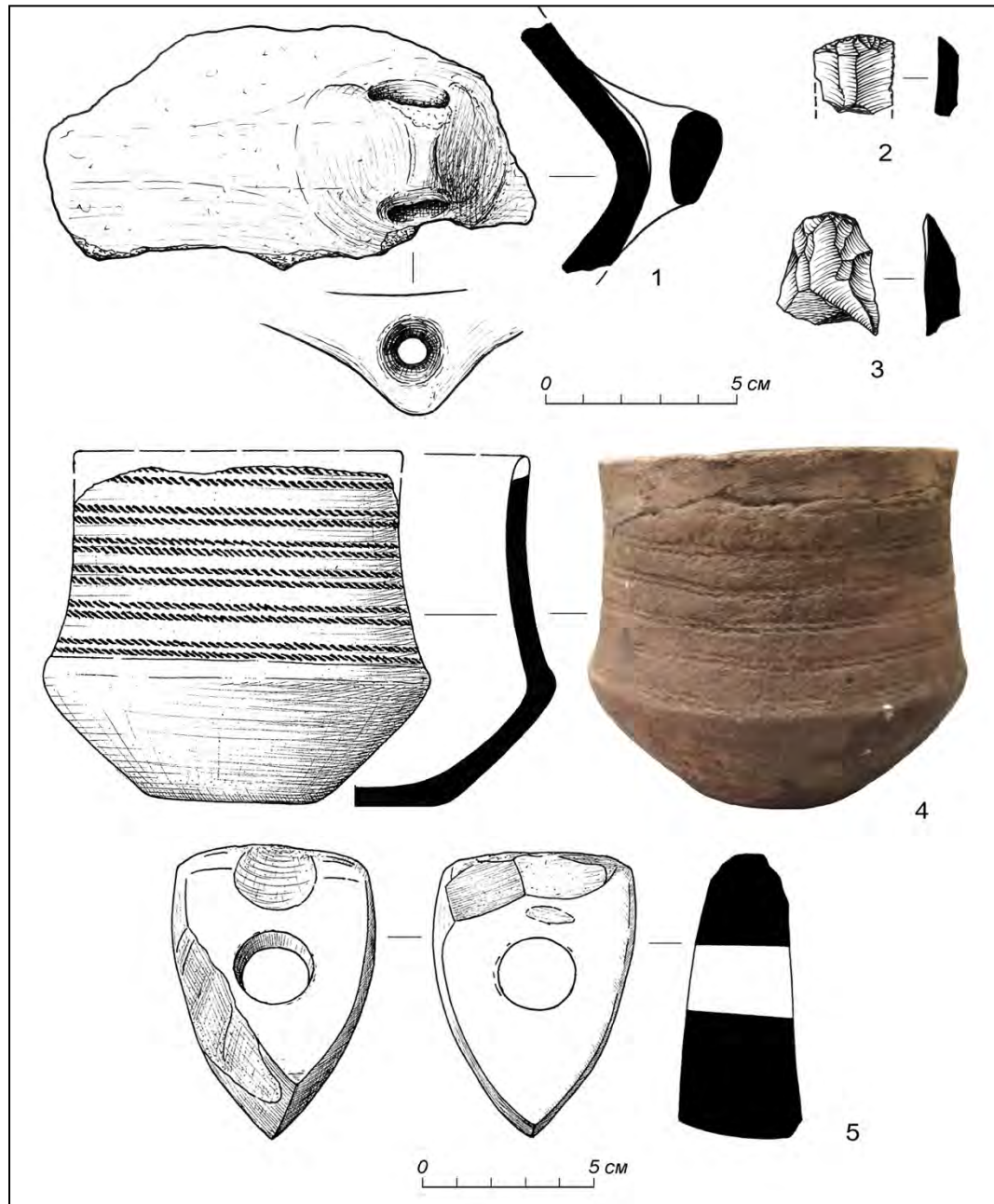

Рис. 3. Матеріали енеоліту-бронзи з пам'яток Роші:

1-3 – поселення трипільської культури в районі вул. Садгирська (розвідки М. Ільківа, 2020-2024 рр.);

4, 5 – супровідний інвентар парного підкурганного поховання епішнурового горизонту в уроч. Могила (збори Б. Тимощука, 1963 р.);

1, 4 – кераміка; 2, 3 – кремій; 4 – камінь.

²⁰ Tymoshchuk B. «*Stiibyshecha myshlyvtsiv na mamonta*» [Camps of Mammoth Hunters], *Radyanska Bukovyna* [Radyanska Bukovyna], 1968, 9 zhovtnia [in Ukrainian].

²¹ Tymoshchuk B. O. *Tverdynia na Pruti* [Fortress on the Prut], P. 77 [in Ukrainian].

²² Vynokur I. S., Hutsal A. F., Peniak S. I., Tymoshchuk B. O., Yakubovskiy V. I. *Dovidnyk* [Reference Book], P. 112, 113 [in Ukrainian]; *Katalog pamiatok arkeolohii Chernivetskoj oblasti, vziatykh pid derzhavnu okhoronu* [Catalog of Archaeological Monuments of the Chernivtsi Region Taken Under State Protection], upor. V. M. Voinarovskiy, Chernivtsi, 1992, P. 7, 8 [in Ukrainian].

виявлено нещодавно в районі вул. Садгирська (рис. 3: 1-3). За характером знахідок, насамперед кераміки, ці пам'ятки належать до середнього-пізнього етапів трипільської культури. Для енеолітичних поселень характерна різна топографія розташування. Так, поселення в районі вул. Садгирська займає відносно рівнинну терасу на лівому березі р. Клокучка та її притоки, зручну для землеробських угідь. Натомість поселення в районі вул. Лазурна (уроч. «Турецька Поляна»), в кінці вул. Заставнянської, в урочищах «Могила» та «Графська Поляна», а особливо на г. Цецино, розташовувалися на підвищених ділянках місцевості, нерідко з пересіченим рельєфом і віддалених від джерел води. Очевидно, таке

розташування було зумовлене потребами захисту. На високому пагорбі в уроч. «Графська Поляна» майданчик розмірами 90×30 м обмежений з двох боків стрімкими схилами, а з інших двох обкопаний глибокими ровами (рис. 4). У 1972 р. експедиція Чернівецького університету виявила тут рештки наземного житла з глинобитною піччю, керамічний посуд, сланцеву сокиру, крем'яний ніж та глиняну фігурку тварини. На основі цих знахідок Б. О. Тимошук відніс пам'ятку до городищ трипільської культури²³. Датування укріплень потребує додаткових досліджень, але варто зазначити, що особливості укріплень у вигляді оборонних ровів є загалом характерними для трипільської культури.

Рис. 4. Городище Чернівці, уроч. Графська Поляна:

загальний вигляд із півдня (вверху) та ділянка оборонного рову з напильної сторони (внизу). Фото М. Ільківа, 2016 р.

²³ Tymoshchuk B. O. *Zustrich z lehnedoiu ...*, op. cit., S. 18; Tymoshchuk B. O. *Tverdynia na Pruti ...*, op. cit., P. 78.

На місці давнього поселення в уроч. «Могила» через тисячоліття після зникнення поселення трипільської культури було здійснено поховання. Його виявили учні місцевої школи у 1963 р., а згодом обстежив Б. О. Тимошук²⁴. На високому пагорбі, в ямі під курганным насипом, знаходилися два кістяки, посипані вохрою. З поховального інвентарю відома кам'яна сокира та керамічний кубок, які зберігаються у Чернівецькому обласному краєзнавчому музеї²⁵. Кубок біконічної форми, виготовлений з глиняного тіста без помітних домішок, має максимальний діаметр 11 см. Поверхня посудини добре заглажена, темно-сірого кольору, якісного випалу. Верхня частина кубка прикрашена шістьма рядами парних горизонтальних ліній, утворених відтиском шнура по сирій глині. Ще два ряди парних ліній розміщені вертикально (рис. 3: 4). Сокира із поховання має трикутну форму, шліфована

по всій поверхні, з просвердленим отвором, довжина виробу – 9 см (рис. 3: 5). Такі старожитності відносяться до епішнурового горизонту та датуються, відповідно, останньою чвертю III – початком II тис. до н.е.²⁶

До епохи пізньої бронзи відноситься виявлене у 2022 р. поселення на підвищеному лівому березі р. Клокучка в районі вул. Садгірська. Під час науково-рятівних досліджень тут зафіксовано матеріали культури Ноа (XV-XII ст. до н.е.): фрагменти столового та кухонного посуду, вироби з кістки та каменю. На основі знахідки зернотерки й кісток свійських тварин можна припустити, що мешканці селища займалися землеробством і скотарством. Характерна для епохи бронзи кераміка була знайдена ще в кількох пунктах (вул. Вашківська, К. Держика, Борзенська)²⁷, однак через нестачу матеріалу їхню культурно-хронологічну приналежність поки що неможливо визначити.

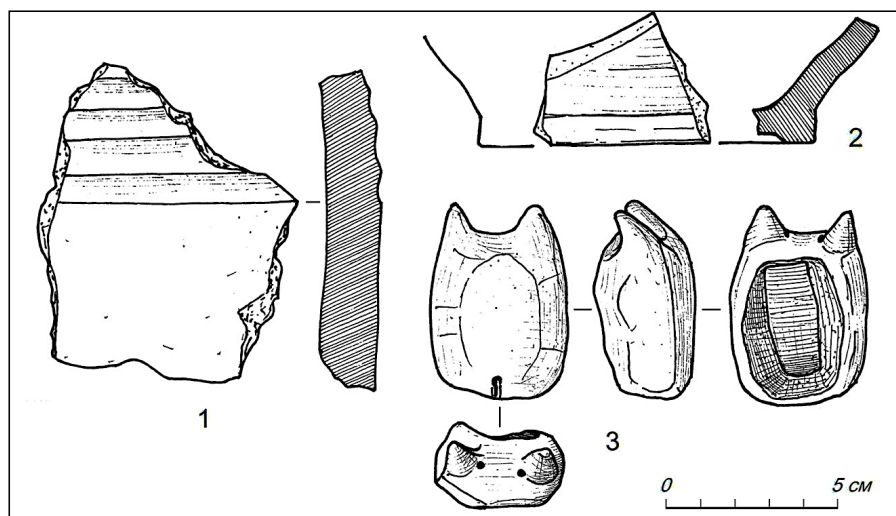

Рис. 5. Фрагменти керамічних виробів з багатошарового поселення в районі вул. Миколи Зерова (Роша): 1 – голіградська культура; 2, 3 – культура карпатських курганів (розвідки М. Ільківа, 2013, 2014 рр.).

На фінальній стадії епохи бронзи й на початку доби раннього заліза терени Українського Прикарпаття заселяли носії голіградської культури (XII-VII ст. до н.е.). Їхні поселення локалізовані, зокрема, на садибах по вулицях Вижницька та Г. Мізюна, де виявлено фрагменти характерного ліпного посуду (рис. 5: 1)²⁸. Старожитності доби раннього заліза представлені в басейні р. Клокучка пам'ятками культури Поянешти-Лукашівка (II-I ст. до н.е.), носіїв якої ототожнюють із бастарнами, згаданими в античних джерелах. Два поселення цього часу виявлено в районі вулиць Горіхівська та Межибрідська²⁹. На їхній поверхні знайдено фрагменти ліпних керамічних посудин із гранчастими вінцями та шорсткою поверхнею.

У III-V ст.н.е. на лівому березі р. Клокучка, в районі вул. К. Держика та довколишніх територіях, існувало велике селище культури карпатських курганів³⁰, яку дослідники ототожнюють із племенами карпів або тайфалів. Знахідки шматків глиняної обмазки з відбитками деревини вказує на існування тут наземних жител каркасно-стовпової конструкції. Було зафіксовано понад два десятки решток таких споруд. На поверхні землі та в розвідкових шурфах виявлено фрагменти кружального керамічного посуду сірого кольору (рис. 5: 2), часто з домішкою зерен жорстви, а також глиняні пряслиця для веретена. Під час досліджень на сусідній вул. Г. Мізюна

²⁴ Tymoshchuk B. O. *Tverdnyia na Pruti* ..., op. cit., p. 78.

²⁵ Chernivetskyi oblasnyi kraieznachnyi muzei [Chernivtsi regional local history museum], Fondy № 12636-II-881; 12432-II-818..

²⁶ Pyvovarov S., Ilkiv M. «*Starozhytnosti epishnurovoho horyzontu v mezhyrichchi Verkhniho Siretu ta Srednoho Dniestra*» [Antiquities of the Epishnur horizon in the confluence of the Upper Siret and Middle Dniester rivers], *Materialy i doslidzhennia z arkeologii Prykarpattia ta Volyni* [Materials and research on the archeology of Prykarpattia and Volyn], Lviv, 2011, Vyp. 15, p. 292.

²⁷ Tymoshchuk B. O. *Tverdnyia na Pruti* ..., op. cit., p. 78.

²⁸ Vynokur I. S., Hutsal A. F., ... *Dovidnyk*, op. cit., p. 112; Ilkiv M. V., Pyvovarov S. V. *Doslidzhennia Chernivetskoï fili OASU* ..., op. cit., p. 273.

²⁹ Vynokur I. S., Hutsal A. F., ... *Dovidnyk*, op. cit., p. 112.

³⁰ Pyvovarov S. V., Ilkiv M. V. «*Doslidzhennia na terytorii Chernivetskoï oblasti u 2010-2011 rr.*» [Research in the territory of Chernivtsi region in 2010-2011], *Arkeolohichni doslidzhennia v Ukraini* [Archaeological research in Ukraine]. 2011, Kyiv: Volynski starozhytnosti, 2012, p. 476; Pyvovarov S. V., Ilkiv M. V. «*Rozvidky Chernivetskoï fili OASU*» [Exploration of the Chernivtsi branch of the OASU], *Arkeolohichni doslidzhennia v Ukraini* [Archaeological research in Ukraine]. 2012, Kyiv-Lutsk: Instytut arkeolohii NAN Ukrainy, 2013, p. 379.

виявлено керамічний виріб у формі саней чи голови тварини (рис. 5: 3)³¹. На території цього ж поселення знайдено фрагменти античних амфор та срібні римські монети³², що свідчать про зв'язки місцевого населення з античним світом. Ще одну срібну римську монету імператора Траяна (98-117 рр.) було знайдено на Роші наприкінці XIX – на початку XX ст.³³

Про знахідку наконечника римського списа на Цецинській горі повідомив румунський народознавець Іон Сбієра у 1852 р., коли навчався в гімназії. Це сталося під час екскурсії на гору під керівництвом шкільного професора та латиніста Венцеслава Ресла (Venceslav Resl). Знахідку передали до музею Чернівецької гімназії, а згодом відправили до Відня.³⁴

Істотні етнокультурні зміни відбулися в середині – другій половині I тис.н.е., коли на теренах краю поширилися празька та райковецька культури. У 1971 р. у південній частині «Червоного», на лівому березі р. Клокучка, Б. О. Тимошук розкопав 2 житла-напівземлянки з печами-кам'янками райковецької культури (VIII-X ст.)³⁵. Загалом у басейні р. Клокучка дослідник виділив I Чернівецьке гніздо слов'янських поселень. До нього входило городище-сховище в районі вул. Лазурна (уроч. «Турецька Поляна»), а також 4 селища (рис. 6). Перерізавши траншеєю внутрішній вал городища, яке Б. О. Тимошук датував IX ст., вдалося з'ясувати, що укріплена лінія складалася з дерев'яної стіни, посиленої із зовнішнього боку глиняним відкосом³⁶.

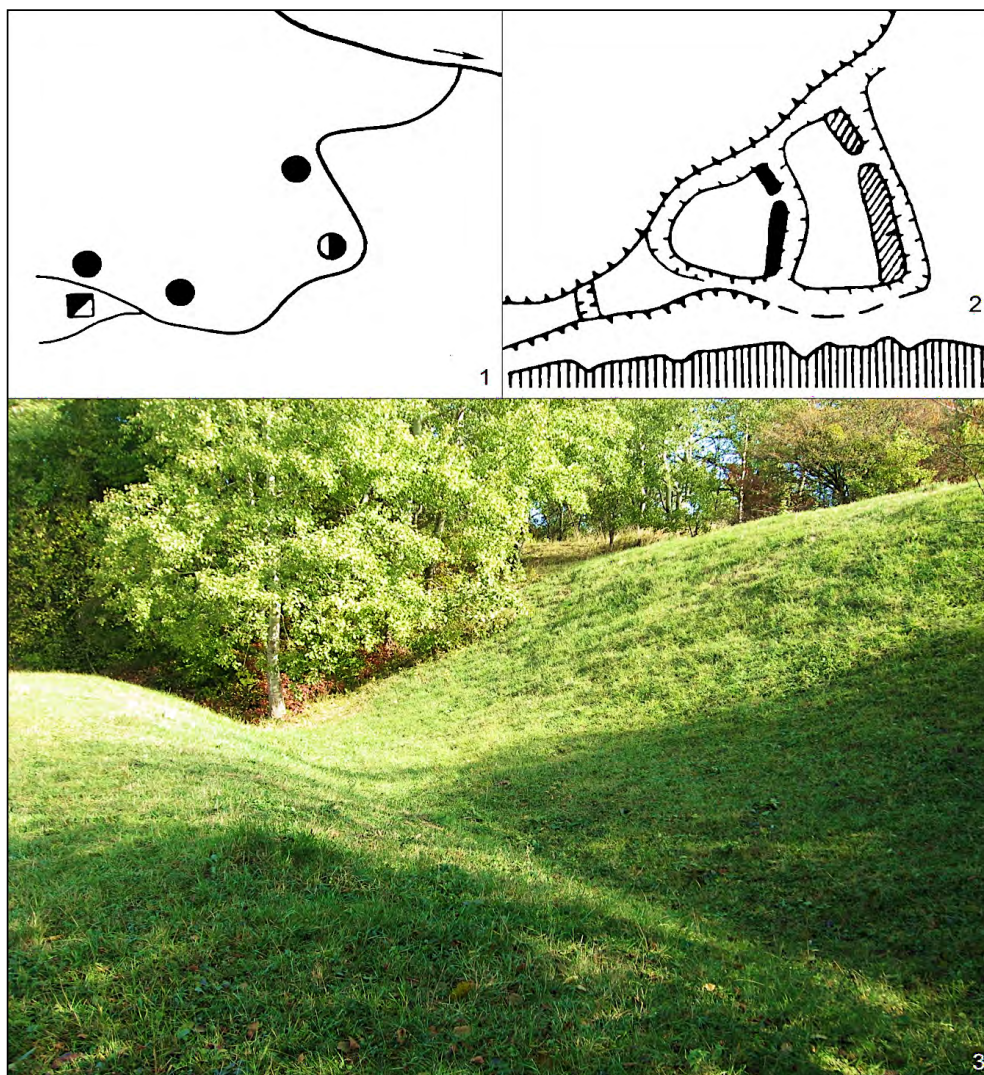

Рис. 6. Перше Чернівецьке гніздо поселень VI–X ст. в басейні р. Клокучка за Б. О. Тимошуком (1990):

1 – схематичний план розташування городища і селищ; 2 – план і переріз городища в уроч. Турецька Поляна (вул. Лазурна); 3 – оборонний рів городища з північного заходу. Фото М. Ільківа, 2016 р.

³¹ Ilkiv M. V., Pivovarov S. V. «Doslidzhennia Chernivets'koi filii OASU», op. cit., P. 273.

³² Braichevskyi M. Yu. *Rims'ka moneta na terytorii Ukrainy* [Roman Coin on the Territory of Ukraine], Kyiv: Vyd-vo AN URSR, 1959, P. 199 [in Ukrainian]; Tymoshchuk B. *Pivnichna Bukovyna – zemlia slov'ians'ka* [Northern Bukovina – Land of the Slavs], Uzhhorod: Karpaty, 1969, P. 178 [in Ukrainian].

³³ Pivovarov S. *Numyzmachnyi pam'iatky Bukovyny* [Numismatic Monuments of Bukovina], Chernivtsi: Zelena Bukovyna, 2002, P. 194 [in Ukrainian].

³⁴ Sbiera I.G. «Țețina și Horecea», *Vatra: Foaia ilustrată pentru familie*, 1894, P. 359-360.

³⁵ Tymoshchuk B. O. *Slov'yany Pivnichnoi Bukovyny V-IX st.* [Slavs of Northern Bukovina in the 5th – 9th Centuries], Kyiv: Naukova dumka, 1976, P. 167 [in Ukrainian].

³⁶ Ibidem.

У Х-ХІ ст. на південній околиці сучасних Чернівців існувало дерев'яно-земляне укріплення на г. Цецино, а також відкриті поселення біля її підніжжя та північніше, в уроч. «Графська Поляна»³⁷. Під час розкопок напівземлянкових жител, які опалювалися печами-кам'янками, знайдено керамічні горщики, миски, жаровні, а також кістяні проколки³⁸. У період удільної роздробленості ХІІ-ХІІІ ст. укріплення на Цецинській горі продовжувало функціонувати, а також відоме невелике селище цього часу по вул. Лазурна, у підніжжі городища³⁹.

Цецинський скарб. Наукову цінність має скарб срібних речей, виявлений серед кам'яних руїн у 1839 р. Він складався з 19 прикрас загальною вагою 762 г: трьох шийних гривен, трьох браслетів, шести скроневих кілець, хрестика, двох монетоподібних підвісок, підвіски з гірського кришталю в срібній оправі, трьох

намистин⁴⁰. Високохудожні середньовічні вироби з Цецинського скарбу експонуються у Віденському музеї історії мистецтв (рис. 7-9). Професор С. В. Пивоваров проаналізував цей комплекс щодо його соціально-політичної та етнічної приналежності, а також смислового навантаження окремих предметів⁴¹. Так, дослідник припустив, що шийні гривни виконували функцію захисту від злого впливу. Аналогічну функцію, на його думку, мали й інші прикраси: браслети, перстні та кільця. Кільця, прикрашені трьома намистинами, подібні до тих, що були знайдені на Цецині, і, ймовірно, символізують три фази сонця: схід, зеніт і захід. Подібні кільця дуже нагадують візантійські прикраси цього типу, що не дивно, адже у ХІ-ХІІІ ст. візантійська культура, особливо в релігійній сфері, мала значний вплив на весь східноєвропейський простір⁴².

Рис. 7. Срібна гривня та браслет із Цецинського скарбу 1839 р.

Рис. 8. Скроневі кільця із Цецинського скарбу 1839 р.

³⁷ Tymoshchuk B. «Znaikhidky na hori Tsetsyno» [Finds on Mount Tsetsyno], *Radians'ka Bukovyna* [Soviet Bukovina], 1960, 2 lystopada [in Ukrainian]; Tymoshchuk B. *O. Davn'orus'ka Bukovyna (X – persha polovina XIV st.)* [Ancient Rus' Bukovina (10th – First Half of the 14th Century)], Kyiv: Naukova dumka, 1982, P. 14, 18, 22, 23, 51 [in Ukrainian].

³⁸ Mykhailyna L. P. *Khronolohiia ta periodizatsiia ...*, op. cit., P. 128-129, rys. 4; Mykhailyna L. *Slov'yany VIII-X st. ...*, op. cit., rys. 14, 15 [in Ukrainian].

³⁹ Ilkiv M. V., Pivovarov S. V., Mykhailyna L. P., Kalinichenko V. A. *Rozvidkovi doslidzhennia v okolytsiakh Chernivtsiv*, op. cit., P. 307.

⁴⁰ Pivovarov S. V. «Dva malovidomi seredn'ovichni skarby z Bukovyny» [Two Little-Known Medieval Treasures from Bukovina], *Arkheolohichni studii* [Archaeological Studies], Kyiv–Chernivtsi, 2000, Vyp. 1, P. 180-182 [in Ukrainian].

⁴¹ Ibidem.

⁴² Pivovarov S. *Sered'novichne naseleння mezhyrichchya Verkh'n'oho Prutu ta Sered'noho Dnistra*, op.cit., P. 235.

Рис. 9. Срібна монетоподібна підвіска (праворуч) та хрест-тільник (ліворуч) із Цецинського скарбу 1839 р.

Водночас християнські уявлення ще тривалий час співіснували з язичницькими віруваннями. Так, С. В. Пивоваров пов'язує одну зі знахідок на г. Цецино із язичницьким світоглядом. Йдеться про центральну біконічну намистину на згаданих кільцях. Вона прикрашена конічними шипами (променеподібними відростками). Такі намистини дослідники кінця XIX – початку XX ст. називали скроневими кільцями «половецького типу», оскільки їх знаходили в жіночих похованнях половецького та чорнокоблучського населення. Знахідка подібних прикрас на г. Цецино дає підстави пов'язувати їх із первісними віруваннями кочового населення. Відомо, що на цих територіях існували й осілі половці (кумани). На території сучасної Румунії навіть існувала так звана Чорна Куманія як державне формування. Тому можна припускати, що в цьому регіоні проживали також осілі кумани. С. В. Пивоваров вважає, що рогоподібні підвіски у половців виконували функцію амулетів-онгонів і були пов'язані з шаманськими культами духів⁴³.

Ще два срібних предмети з цецинського скарбу – це дві монетоподібні підвіски. На першому виробі, який має вушко для підвішування, зображено стилізований розквітлий подвійний хрест. Діаметр виробу – 2,7 см; вага – 1,6 г. Друга підвіска, з отвором у верхній частині, прикрашена стилізованим тризубом, середній зубець якого оформлений у вигляді подвійного хреста (рис. 9). Діаметр виробу – 2,4 см, вага 1,7 г. Такі підвіски були досить

поширеними на території Київської Русі й нерідко трапляються в скарбах та поодиноких знахідках XI – першої половини XIII ст. Спостереження за сфрагістичним матеріалом засвідчили, що зображення «розквітлого» хреста найчастіше пов'язують із культом великомучеників⁴⁴.

Одна зі срібних цецинських знахідок – хрестик-тільник (рис. 9). Це має різнораменну форму, двобічний, із кульками на кінцях, а середохрестя оформлене у вигляді ромба. У центрі лицьового боку прокреслена буква «А». Розмір хрестика – 2,9×2,9 см, вушко висотою 0,25 см, вага – 2,9 г⁴⁵. За дослідженнями І. П. Возного, морфологічно схожі хрести-тільники виготовлялися переважно зі свинцево-олов'янистої бронзи та були поширеними на Русі та в Західній Європі від початку XII до середини XIII ст.⁴⁶

Підвіска з гірського кришталю, що входить до складу Цецинського скарбу, не є унікальною для території Буковини. Подібні знахідки були також виявлені під час розкопок Чорнівського городища⁴⁷. Ці підвіски овальної форми, у срібній оправі, прикрашені філігранним орнаментом у вигляді спіралі та подвійного джгута. Вони мають вушко для підвішування. Підвіска з Цецинського скарбу має розміри 3,3×2,4 см і пласко-овальну форму в перерізі. Регіональна назва цього каменю в Карпатах – «драгоміт» або «мармароський діамант». У середньовічній Європі його називали «арабським» чи «богемським алмазом». Цілком можна підтримати версію професора С. Пивоварова про те, що вироби з цього матеріалу вважалися не

⁴³ Ibidem, P. 226.

⁴⁴ Ibidem, P. 207.

⁴⁵ Ibidem, P. 196.

⁴⁶ Voznyi I. *Istoriya kul'turnyi rozvytok naselennya mezhyrichchya Verkh'n'oho Siretu ta Sered'noho Dnistra v X-XIV st.*, op. cit., P. 78.

⁴⁷ Pivovarov S., Kalinichenko V., Il'kiv M. «Doslidzhennya Chornivskoho horodyshcha pershoi polovyny XIII st. u 2012-2015 rr.» [Research on the Chornivka settlement of the first half of the 13th century in 2012-2015], *Pytannya starodav'n'oi ta sered'novichnoi istorii, arkhеolohii y etnolohii* [Issues of Ancient and Medieval History, Archaeology, and Ethnology], Chernivtsi, 2015, T. 2 (40), P. 25-26 [in Ukrainian]; Pivovarov S., Kalinichenko V., Il'kiv M. «Doslidzhennya Chornivskoho horodyshcha pershoi polovyny XIII st. u 2015-2016 rr.» [Research on the Chornivka settlement of the first half of the 13th century in 2015-2016], *Pytannya starodav'n'oi ta sered'novichnoi istorii, arkhеolohii y etnolohii* [Issues of Ancient and Medieval History, Archaeology, and Ethnology], Chernivtsi, 2016, T. 2 (42), P. 38 [in Ukrainian].

лише прикрасами, а й мали лікувальні властивості та слугували оберегами⁴⁸.

За переказами і повідомленнями в краєзнавчих виданнях відомо про знахідки предметів захисної та наступальної зброї на г. Цецина, зокрема мечів. На жаль, перевірити достовірність цих повідомлень неможливо через відсутність самих мечів або їхніх зображень. Однак ця ймовірність безперечно існує, оскільки Р. Ф. Кайндль повідомляв, що

довгий двосічний меч із Цецина зберігався у колекції Крайового музею⁴⁹. Ще один меч було випадково знайдено у 1852 р. на броді р. Прут у районі Чернівців (рис. 10). Його характеристики: загальна довжина – 129 см, довжина клинка – 103 см, ширина – 5 см, діаметр на вершні – 5 см. З одного боку лезо було прикрашене інкрустацією. За припущенням краєзнавців, цей меч належав німецькому лицарю та датується приблизно 1497 р.⁵⁰

Рис. 10. Залізний меч з р. Прут у районі м. Чернівці.

Один з декількох подібних мечів знайдених в р. Прут та на г. Цецина.

Джерело: Romstorfer C. A. Aus den «Mittheilungen der k. k. Central-Commission», Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums. Czernowitz, 1893, T. I, S. 60.

II. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ЦЕЦИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Сьогодні відомо про проведення археологічних розкопок на території Цецинської фортеці у 1890 та 1907 рр. Про ці дослідження повідомляє румунський дослідник Аркадій М. Бодале (Arcadie M. Bodale) у роботі «Внесок у вивчення документів з Буковини, які зберігаються у Віденському державному архіві»⁵¹ (2013). Праця базується на дослідженнях автора у 2011 р. у Віденському архіві, проведених у рамках Європейської дослідницької програми з розвитку людських ресурсів (2007-2013) – POSDRU/89/1.5/S/61104. Автор подає короткий опис знайдених матеріалів в архіві (колекція фондів «*Unterricht und Kultus*»), що стосуються дослідження Цецинської фортеці: археологічні розкопки (1890, № 273; 1907, № 700, 855), студії про Цецинський замок (1896, № 1680), руїни замку (1910, № 4627). Серед знайдених матеріалів дослідник відзначає дві ілюстрації руїн фортеці та реконструкції Цецинського замку (1910).

1. Археологічні розкопки під керівництвом проф. В. Мільковича (W. Milkowicz).

У 1908 р. розкопки на г. Цецина проводилися з нагоди ювілею першої писемної згадки про Чернівці під керівництвом професора В. Мільковича⁵²

з Чернівецького університету (рис. 11). Він дослідив рештки оборонних укріплень другої половини XIII-XIV ст. Про ці дослідження повідомляли також місцеві газети. У газетній замітці В. Мількович зазначав, що у верхньому культурному шарі фортечних руїн було знайдено: кістки тварин, срібні монети молдавського господаря Петра Мушата (1377-1391) та угорського короля Людовика I (1326-1382). У нижніх шарах виявлено: глиняне пряслице, грубостінну орнаментовану кераміку, кістки тварин. На основі стратиграфічних спостережень В. Мількович дійшов висновку, що на вершині гори Цецин стояла кам'яна вежа діаметром 20 м, споруджена у XIV ст. Нижній культурний шар він датував VIII-IX століттями, припускаючи, що в той час на горі існувала земляна фортеця⁵³.

2. Розкопки 1929 року під керівництвом Військового національного музею в Бухаресті.

З 1924 р. директором Військового національного музею у м. Бухарест було обрано генерала Раду Р. Росетті (рис. 12)⁵⁴. Серед основних цілей у перші роки діяльності музею було ініціювання та проведення археологічних досліджень давніх молдавських середньовічних фортець Сорока (1928), Четатя Албе, Турну Сєверін та Цецина (1929).

⁴⁸ Pivovarov S. *Sered'novichne naselennya mezhyrichchya Verkh'n'oho Prutu ta Sered'noho Dnistra*, op. cit., P. 231, 233.

⁴⁹ Kayndl' R. F. *Istoriya Chernivtsiv vid naydavnishykh chasiv do syohodennya*, op. cit., P. 293.

⁵⁰ Romstorfer C. A. Aus den «Mittheilungen der k. k. Central-Commission» [From the "Reports of the Imperial and Royal Central Commission"], Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums, Czernowitz, 1893, T. I, P. 60 [in German].

⁵¹ Bodale Arcadie M. «Contribuții la cunoașterea documentelor referitoare la Bucovina păstrate la Österreichisches Staatsarchiv din Viena» [Contributions to the Knowledge of Documents Related to Bukovina Preserved at the Österreichisches Staatsarchiv in Vienna], *Analele Bucovinei* [Annals of Bukovina], 2013, A. XX, N. 1, P. 96-116 [in Romanian].

⁵² Володимир Мількович (1857-1916) – історик, викладач та архівіст. Закінчив гімназію в м. Перемишль, навчався у Львівському та Віденському університетах, слухав лекції на філософському факультеті Чернівецького університету. У 1884 р. здобув у Відні науковий ступінь доктора філософії зі слов'янської філології. З 1895 р. почав працювати приват-доцентом, а з 1898 р. – екстраординарним професором Чернівецького університету, займався вивченням історії України, Польщі, Чехії, Хорватії тощо. У 1907 р. став першим директором Крайового архіву Буковини. З початком I світової війни виїхав до Відня.

⁵³ Milkowicz W. «Grabungen am Cecina» [Excavations at Cecina], *Czernowitzer Zeitung* [Chernivtsi newspaper], 1908, N 122 [in German].

⁵⁴ Раду Р. Росетті (Radu R. Rosetti) (1877-1949) – румунський історик та військовий генерал, почесний член Румунської академії наук. У 1924-1931 рр. – директор Військового національного музею у м. Бухарест, 1931-1940 рр. – директор бібліотеки Академії наук, у 1941 р. Міністр національного виховання, культів та мистецтв, з 1935 р. – обраний почесним членом Румунської академії наук. Вважається одним з провідних дослідників військової історії румунського народу.

Розкопки очолював проф. **Теодору Балану** (рис. 11)⁵⁵. У липні 1929 р. у Чернівцях генерал Раду Р. Росетті узгодив із ним план досліджень. У ході зустрічі

з І. Ністором, представниками Регіональної комісії з історичних пам'яток, була досягнута домовленість про фінансування досліджень (виділено 40.000 лейв).

Рис. 11. Науковці, які проводили розкопки цецинських укріплень (зліва направо): Володимир Мількович (1857-1916), Теодор Белан (1885-1972), Борис Тимошук (1919-2003).

Рис. 12. Румунський історик та генерал Раду Р. Росетті (1877-1949).

Розкопки розпочалися 9 серпня 1929 р. за допомогою солдатів. Їх відвідали митрополит Буковини Нектаріє, І. Ністор, професор-історик зі Страсбурга Грабар, інженер Балш з Бухаресту, полковник Дрегенеску.⁵⁶

У перші тижні робіт члени експедиції стикнулися з проблемою – на місці досліджень

знаходився триангуляційний (геодезичний) пункт (рис. 13), що унеможливила проведення розкопок внутрішнього об'єму башти. Було простежено лише забрукований двір біля вежі та деякі деталі споруди. Додаткові труднощі виникли під час розробки плану башти, оскільки уламки мурів були розкидані внаслідок ймовірного вибуху⁵⁷. Натомість було виготовлено та відправлено до Військового музею «План руїн Цецинської фортеці». Зберігся лист Дрегенеску до Раду Р. Росетті, в якому від 25 вересня 1930 р. зазначається про відправку фотокопії цього плану. Також здійснено фотофіксацію решток споруд. Досліджено потужний контрфорс у південно-східній частині фортеці, знайдено обтесане каміння та отвори у стіні, які, ймовірно, слугували для закріплення дерев'яних балок. Встановлено, що фундамент будівлі сягав материкової скелі на глибині 4 м від денної поверхні. У збереженій частині дугоподібної стіни чітко простежено димар. Було висунуто припущення, що до оборонного комплексу разом з фортецею на г. Цецино могла належати також сторожова вежа, залишки мурів якої були знайдені кількома місяцями раніше (1929 р.) на вул. Університетській під час підготовчих робіт до будівництва житлового комплексу⁵⁸.

⁵⁵ **Теодор Балан** (*Theodorus Gregorius Balan*) (1885-1972) – історик, філолог, архівіст, архівознавець. Закінчив Чернівецький університет (1908), університетські та постуніверситетські студії у Віденському університеті (1906-1907, 1921-1922). Працював професором історії та географії ліцеїв у Кимпулунзі Молдавському (1908-1910), Чернівцях (1910-1912), Сучаві (1912-1918), професором кафедри історії ліцею Арона Пумнул у Чернівцях (1919-1940; 1941-1944), директором Державного архіву у Чернівцях (1932-1941), бібліотеки Чернівецького університету (1941-1944). 1930 р. захистив докторську дисертацію з філософії та румунської літератури. З 1932 р. – доцент кафедри історії Румунії Чернівецького університету. Відомий фахівець з палеографії, автор шеститомного видання збірника документів з історії населених пунктів Буковини – «*Documente bucovinene*» (1932-1942). Автор робіт «Шипинська земля» (1926), «Зниклі села на Буковині» (1937), збірки документів «3 історії Кимпулунга Молдавського» та ін.).

⁵⁶ «Die Burg am Cecina» [The Castle on the Cecina], *Czernowitzer Allgemeine Zeitung* [Chernivtsi General Newspaper], 1929, 18. Aug., P. 20 [in German]; «Die Ausgrabungen am Cecina» [The Excavations at Cecino] *Czernowitzer Allgemeine Zeitung*, 1929, 1. Sept., P. 5 [in German]; «Săpături arheologice la Țețina» [Archaeological Excavations at Cecino], *Glasul Bucovinei* [The Voice of Bukovina], 1929, 23 August, N 3025, P. 1 [in Romanian].

⁵⁷ «Die Burg am Cecina», op. cit., P. 20.

⁵⁸ «Die Ausgrabungen am Cecina» ..., op. cit., P. 5.

Рис. 13. Фотофіксація археологічних розкопок Цецинського замку в 1929 р.

У місцевій пресі відсутня інформація про знахідки речових матеріалів, а також плани та численні ілюстрації, які було передано до Військового національного музею у м. Бухарест (рис. 14). Однак, у газеті «Universul» за 28 серпня 1929 р. було опубліковано інтерв'ю з проф. Т. Баланом, в якому міститься припущення про заснування фортеці та її приналежність. Посилаючись на І. Ністора, Т. Балан датував появу фортеці 1380 роком і припускав, що вона

могла бути родинним гніздом Мушатинів, які володіли Шипинською землею та мали у своєму розпорядженні фортеці Цецина та Хмелів. Науковець зазначав, що боротьба за молдавський трон та втручання поляків могли стати причиною окупації фортеці або її передачі претендентами як плати за допомогу. За словами Т. Балана, від 1450 р. про фортецю немає згадок, невідомо хто її зруйнував, але після цього населення з прилеглого поселення переселилося у долину р. Прут⁵⁹.

⁵⁹ «Dr. Se fac săpături la Țețina» [Dr. Excavations are being carried out at Cecino], Ce ne spune d.prof. Bălan, *Universul* [The Universe], 1929, 28 August, Nr. 197, P. 6 [in Romanian].

Die Ausgrabungen am Cecina.

Möglichkeiten einer wertvollen Bereicherung unserer Landesgeschichte.

Czernowitz, 28. August.

Die Ausgrabungen am Cecina, über die wir kurz nach dem die Arbeiten aufgenommen wurden, berichteten, haben schon am zweiten Tage zu großen Hoffnungen Anlass gegeben. Es wurden Mauerreste freigelegt, die für eine Rekonstruktion des Anlageplanes freilich noch keine sicheren Anhaltspunkte geben konnten. Es handelte sich vor allem darum, die Grundmauern der eigentlichen Burg und die Ringmauern festzustellen.

Wer heute außen Cecina kommt, wird die Bergtuppe kaum wiedererkennen. Das Bild auf der Bergspitze hat sich vollkommen geändert. Während man früher auf der höchsten Spitze die Form eines 4 Meter breiten Plateauregals erkennen konnte, das freilich mit Dornen und Gras ganz überdeckt war, jedoch wegen der strengen geometrischen Form auf das Vorhandensein eines darunter befindlichen Mauerwerkes schließen ließ, und etwas tiefer gegen Südwesten zu bloß einen mächtigen Block sah, der aus mehreren mit Mörtel aneinandergefüigten großen Steinen zusammengefügt war und durch den ein Ramen führte, waren nun nur noch einzelne kleinere Steinblöcke zu sehen, die freilich mit der Zeit allmählich verschwanden. So ist es nachzugehen, daß über die Hälfte der Grundmauern von Alt-Cecina aus den Steinen der Burg am Cecina gebaut wurden.

Wer heute den anderthalbstündigen Spaziergang auf den Cecina nicht scheut und die Bergspitze ersteigt, wird überrascht durch eine zum Teil freigelegte Ruine, ein Durcheinander von Mauerklüden, verstreuten Blöcken, die jedoch untrüglich beweisen, daß auf dem Cecina eine wichtige Burg gestanden ist. Czernowitz und die Bukowina überhaupt sind nicht überreich an historischen Baudenkmalen. Die Fortschritte der Ausgrabungsarbeiten auf dem Cecina, die unter der Leitung des Professors Balan vor sich gehen und schon zwei Wochen dauern, können jedenfalls unsere Landesgeschichte um ein Bedeutendes bereichern.

Auf der nördlichen Seite der Festung sind nur 4 Mauern zum Vorschein gekommen, die stellenweise eine Breite von über zwei Metern aufweisen. Leider stehen sie nicht in ihrer ursprünglichen Lage und lassen erkennen, daß die Festung gewaltsam zerstört wurde und diese Mauerreste durch eine Sprengung in ihre jetzige Lage gebracht worden sind. Auch der Umfang der Festung, d. h. die Lage und Länge der Ringmauern, konnte bis jetzt noch nicht festgestellt werden. In einer Tiefe von vier Metern ist man vor einigen Tagen auf einen mächtig liegenden Blockstein gestoßen, von dem man anfangs annehmen konnte, daß er den Zugang zu einem unterirdischen Gang verschließt. Es hat sich hier aber inzwischen herausgestellt, daß es sich um einen natürlichen Fels handelt. Auch das Zentrum der Festung ist noch immer nicht freigelegt worden, weil das über dem Eiskirchhofen quadratische Plateau befindliche Gerüst des Grabens behindert. Erst nach Demontierung dieses Gerüsts werden im nächsten Jahr die Arbeiten an dieser Stelle wieder aufgenommen werden. In einer Stelle kann man ganz genau das Glacis der Festung erkennen. Es sind mächtig gelegte Steine, die wie ein Trottoir aussehen. An der Ostseite sind zwei Stümpfe freigelegt worden, die vermuten lassen, daß sie zu ver-

Aus verflungenen Tagen.

Die Burg am Cecina.

Das rumänische Militärmuseum läßt Ausgrabungen am Cecina vornehmen.

Das rumänische Militärmuseum in Buletarest läßt in den letzten Tagen alle historischen Denkmäler, die irgendwie militärischen Charakter zeigen, untersuchen und hat an verschiedenen Stellen Ausgrabungen vornehmen lassen, um diese Stätten auf historischen Ursprung und Wert wissenschaftlich prüfen zu lassen. Auch die Burg am Cecina soll ausgegraben werden. Der Präsident des Militärmuseums General Radu Rosetti hat für die sachmännische Leitung Professor Teodor Balan gewonnen. Einer unserer Mitarbeiter hatte Gelegenheit, Professor Balan während der Arbeit am Cecina zu sprechen.

Wir entnehmen seinen Ausführungen:

Das Militärmuseum hat die Arbeiten mit Beginn vom 10. August einleiten lassen und 20 Soldaten für diesen Zweck bis zum 31. August beigestellt. Sollten die Arbeiten bis zu diesem Zeitpunkt nicht beendet sein, so werden sie erst im Sommer nächsten Jahres weiter geführt werden, da nach dem 31. August Soldaten für diese Grabarbeiten nicht zur Verfügung stehen.

Die Burgmauer wurde vor Beginn der Ausgrabungen von allen vier Seiten photographiert. Auch nach Abschluß der Ausgrabungen am 31. August werden Photographien angefertigt werden, um die verschiedenen Ebenen der erhaltenen Freilegung im Bilde festzuhalten.

Das ausgegrabene Erdmaterial wird gesiebt, da-

mit eventuell vorhandene Gegenstände von Interesse nicht verloren gehen. Die wenigen Tage der Ausgrabungen haben keine besonderen Funde ergeben. In einer gewissen Entfernung von den freigelegten Ruinen wurden 3 Mauerreste freigelegt, die vertikal zum Zentrum liegen. Diese Reste lassen darauf schließen, daß die Burg in die Zeit geprengt und die Mauerreste soweit weggeschleudert wurden. Reste des Oberhauses, der aus Holz oder Stein gewesen sein muß, fehlen vollkommen. Was vorhanden ist und immer mehr freigelegt wird, ist der Unterbau aus Stein, dessen Fundamente nicht im Erdreich liegen. Ein Plan der Burg kann im Augenblicke noch nicht gewonnen werden, da alle Gesteinsküde und Mauerreste regellos umherliegen und noch keinen Ueberblick gewähren. Die größte Breite der Mauerreste beträgt 1 Meter, gegen das Zentrum zu sind die Wände dünner und es scheint, daß die innere Wand, die rund ist, einen Hohlraum einschließt. Ein sehr schwieriges Hindernis bei diesen Arbeiten bildet das Triangulierungsgerüst (ein fixer geographischer Punkt, wie er für die Anfertigung von Generalstabkarten vom Militär benötigt wird, ist durch dieses Gerüst festgelegt), da es gerade über der Mitte der Ruine errichtet ist und eine gänzliche Bloslegung derselben fast behindert. Der Eingang zur Burg scheint, nach den bisher freigelegten Stücken zu schließen, im Norden gelegen zu sein, da hier noch deutliche Reste davon zu sehen sind. Ob die Burg Cecina auch Ringmauer, Zwinger (Hof) und eine innere Mauer, wie die mittelalterlichen Burgen, gehabt hat, läßt sich noch nicht erkennen. Wir werden gelegentlich noch über die Ergebnisse dieser Ausgrabungen ausführlich berichten.

denen Zeiten erbaut wurden. Bloß die Südseite ist noch nicht in Angriff genommen worden, was jedoch in den nächsten Tagen erfolgen wird.

Durch die Ausgrabungen am Cecina wird automatisch in Erinnerung gebracht die Entdeckung von Mauerresten eines Wachhauses, das vor zwei Monaten bei den Unterleierungsgrabungen für einen Wohnbau in der Universitätsstraße freigelegt wurde. Dieses Wachhaus läßt darauf schließen, daß es mittelbar an der Verteidigung gelegen war, die von der Moldau über die Bruthurst, die sich unterhalb Centosch befunden hat, nach Polen führte, und daß sich bei diesem Wachhaus eventuell eine Zollstation befand, an der Honig, Wachs und Wolle aus der Moldau, die nach Polen ausgeführt wurden und Alkohol, Stoffe und andere Fertigprodukte, die aus Polen in die Moldau gingen, hier verzollt wurden. Es drängt sich auf selbst die Annahme auf, daß dieses Wachhaus mit der Burg am Cecina zumindest in irgend einer Beziehung gestanden haben kann, wenn nicht gar ein vorgeschobenes Forti-

fikationsobjekt derselben war. Jedenfalls hatte man von der Burg auf das Wachhaus und umgekehrt freie Sicht. Leider sind diese Mauerreste, die stellenweise eine ansehnliche Dicke hatten, abgetragen und auf diesem Terrain der Neubau bereits aufgeführt worden. Auf jeden Fall bekommt die totale Geschichtsforschung jedoch durch die jüngsten Ausgrabungen auf dem Cecina, als auch durch die Auffindung des Wachhauses in der Universitätsstraße neue Impulse.

Die Festung auf dem Cecina wurde in der letzten Zeit von bedeutenden Persönlichkeiten besucht, so einmal von Minister Ritor, einem Geschichtsprofessor aus Siburg und Ingenieur Balch aus Buletarest. Die genannten Herren konnten sich kein genaues Bild über Anlage und Plan der Festung bilden, da die verschiedenen freigelegten Mauerstücke regellos aneinanderliegen. Erst wenn man auf die Ringmauer gestiegen sein wird, die bis jetzt noch nicht gefunden werden konnte, wird eine Rekonstruktion des Planes der Burg auf dem Cecina möglich sein.

Рис. 14. Повідомлення про розкопки на г. Цецино 1929 р. у місцевій пресі.

Джерело: Czernowitzer Allgemeine Zeitung, 1929, 18. Aug. S. 20;

Czernowitzer Allgemeine Zeitung, 1929, 1. Sept. S. 5.

Розкопки не завершилися у 1929 р., адже 6 травня 1931 р. на засіданні Чернівецької філії Комісії історичних документів було погоджено проведення археологічних розкопок Цецинської фортеці Військовим музеєм у м. Бухарест у 1931 р.⁶⁰

3. Археологічні розкопки на г. Цецино під керівництвом Б. Тимощука (рис. 11)⁶¹.

3.1. Розвідкові розкопки 1959 р.

У північно-східній частині замкового двору зафіксовано ділянку фактично непошкодженого

культурного шару. На глибині 0,3-0,9 м виявлено «багато розколотих каменів такого ж походження, як і в стінах фортеці», а також фрагменти керамічного посуду XIV-XV ст. Нижче залягав шар з керамікою XI-XIII ст. Неподалік також було виявлено рештки напівземлянки з піччю-кам'яною XI ст. (рис. 15: 2, 3)⁶²

У 1959 р. під час зведення на вершині г. Цецино телевізійної вежі, було розкрито ще один фрагмент дугоподібного мурування завтовшки 3,1 м, складеного із необробленого каміння на вапняному

⁶⁰ «Oficiale. Şedinţa din 6 Maiu 1931», *Buletinul Comisiunii monumentelor istorice* [Official. Meeting of May 6, 1931, Bulletin of the Commission for Historical Monuments], 1931, A. XXIV, Fasc. 68, april-iunie, P. 94 [in Romanian].

⁶¹ Борис Онисимович Тимошук (1919-2003) – відомий український археолог. Навчався на історичному факультеті Житомирського педагогічного інституту та Одеського педагогічного інституту. Працював у Бердичівському та Чернівецькому краєзнавчих музеях, Чернівецькому університеті, Інституті історії АН УРСР, Інституті соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР, Інституті археології АН СРСР. На території Чернівецької обл. виявив близько двох тисяч археологічних пам'яток різних епох. Спеціалізувався на слов'яно-руській археології. У 1967 р. захистив кандидатську, а в 1983 р. – докторську дисертацію.

⁶² Tymoshchuk B. *Pivnichna Bukovyna – zemlia slovianska* [Northern Bukovyna – the land of the slavs], Uzhhorod: Karpaty, 1969, P. 134-135 [in Ukrainian].

розчині з домішкою піску, вугілля і товченої цегли (рис. 16). Дослідник вважав, що це решки кам'яної вежі, збудованої у XIV ст. на місці давніших дерев'яно-земляних укріплень (рис. 15: 1). Через

відсутність поруч посаду Б. О. Тимошук припустив, що це укріплення мало військово-адміністративний характер і не було населеним пунктом міського типу⁶³.

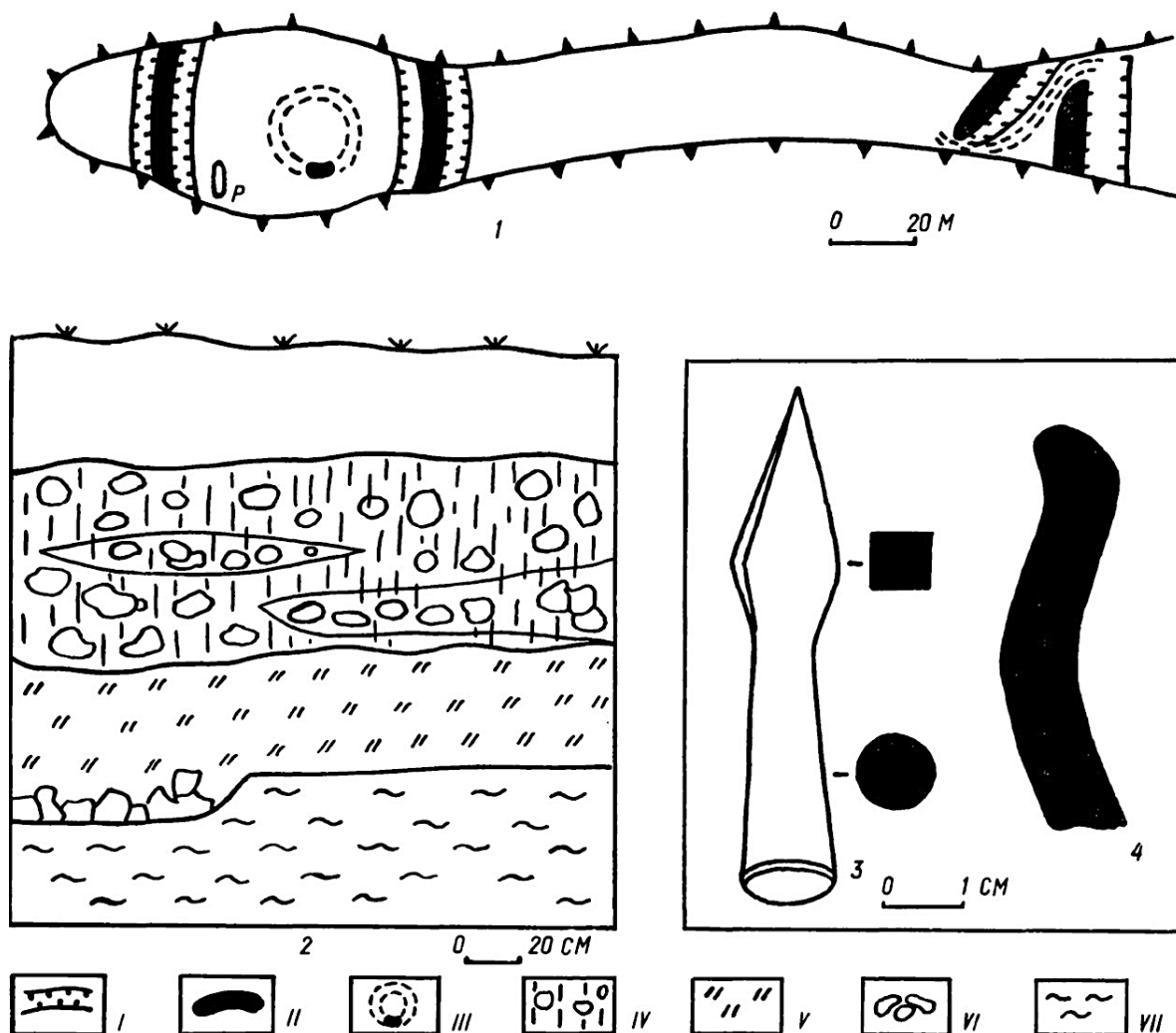

Рис. 15. Цецинське городище за Б. О. Тимощуком (1982):

1 – план укріплень; 2 – профіль стінки розкопу; 3 – арбалетна стріла; 4 – фрагмент кераміки; I – рів; II – вал; III – кам'яна вежа; IV – будівельні рештки; V – культурний шар XII – першої половини XIII ст.; VI – камені; VII – глина.

3.2. Археологічні дослідження на г. Цецино 1976 р.

Під час розвідкових досліджень було визначено місце кам'яних укріплень у структурі пам'ятки. З'ясовано, що в'їзд на центральний майданчик розташовувався на вузькому хребті із західного боку. З напільного боку його прикривали чотири рови і три вали, середній з яких для посилення захисту проходив навскіс (рис. 15: 1). Ще одна

оборонна лінія проходила за 130 м східніше цього валу та складалася з двох ровів і валу. Як аналогію цій системі укріплень Б. О. Тимошук наводить Перебиківське городище біля с. Зелена Липа на Хотинщині⁶⁴. На думку дослідника, спершу Цецин був сторожовим пунктом у системі захисту комплексу пам'яток княжої доби в Ленківцях, на західній околиці м. Чернівці⁶⁵.

⁶³ Ibidem, P. 135.

⁶⁴ Tymoshchuk B. O. *Davnorusska Bukovyna (X – persha polovyna XIV st.)* [Old Rus' Bukovyna (10th – first half of the 14th century)], Kyiv: Naukova dumka, 1982, P. 88-92 [in Ukrainian].

⁶⁵ Tymoshchuk B. O. *The Fortress on the Prut*, op. cit., P. 70; Tymoshchuk B. O. *Old Rus' Bukovyna (10th – first half of the 14th century)*, op. cit., P. 98; Pyvovarov S., Fedoruk A. «The Tsetsyna Stone Tower: On the History of Medieval Settlements in the Territory of Chernivtsi (13th – early 15th century)», *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu* [Scientific Bulletin of Chernivtsi University], 2006, Vyp. 323/324, P. 80-85 [in Ukrainian].

Рис. 16. Руїни кам'яних мурувань Цецинського замку.
Матеріали Чернівецького обласного краєзнавчого музею.

III. ПЕРШІ ПИСЕМНІ ЗГАДКИ ПРО ЦЕЦИНА

Цецина (Цецино) – середньовічна укріплена фортифікаційна споруда (фортеця) та волосний центр, залишки якого знаходяться на вершині г. Цецино (південно-західна околиця м. Чернівці, мікрорайон Роша). Руїни башти зберігалися до 1959 р., коли їх розібрали у зв'язку зі спорудженням телевежі. Сьогодні має статус пам'ятки археології місцевого значення м. Чернівці (ох. № 431).

У писемних згадках фортеця Цецина фігурує під різними назвами: старослов. *Цьцина, Чечюнь, Цецунь, Нечюнь*; рум. *Țețina, Țițina, Țeațina, Țețuneia*, пол. *Twierdza Cecina, Czeczun*.

На момент перших письмових згадок Цецина була одним з адміністративних центрів Шипинської землі. Шипинська земля – це історичний регіон між верхньою течією р. Сірет і середньою течією р. Дністер (західна частина сучасної Чернівецької області та прилеглі до неї райони Румунії). Назва, що походить від поселення Шипинці (нині село Чернівецького р-ну), фіксується у джерелах XIV-XV ст. Вперше згадується Я. Длугошем у зв'язку з невдалим походом польського короля Казимира III Великого проти Молдавського князівства у 1359 р., а востаннє – в документах, датованих 1444 р. У Шипинській землі, згідно з джерелами, існувало

три замки-центри «держав» (волостей): Цецин, Хотин, Хмелів. У другій половині XIV – першій половині XV ст. цей регіон був предметом територіальних суперечок між Королівством Польським та Молдавським князівством.

Фортеці в той час були укріпленими поселеннями з постійними гарнізонами, які мали запаси їжі та зброї, щоб витримати тривалу облогу. Фортеця Цецина була розташована на лісистому пагорбі на південний захід від сучасного м. Чернівці, захищаючи брід через р. Прут, де проходило відгалуження великого трансконтинентального торговельного шляху, що сполучав Балтійське море з Чорним.

Цецина вперше згадується під назвою «Чечунь» у «Списку руських міст дальніх та ближніх» (1375-1381) у групі волоських міст. Короткі згадки про Цецинську фортецю містяться в працях польського хроніста XV ст. Яна Длугоша (Jan Długosz) та у Хроніці О. Биховця (XVI ст.).

У подальшому фортеця згадується в писемних джерелах (актах молдавської канцелярії) у наступній хронологічній послідовності: 1395, 1403, 1404, 1411, 1433, 1435, 1440, 1444, 1456, 1499 роках. Розглянемо ці джерела детальніше.

У 1395 р., у складній політичній ситуації, коли вирішувалося питання васальної залежності Молдавського князівства (від Угорського чи Польського королівств), група молдавських бояр звернулася листом до польського короля Владислава II Ягайла, гарантуючи лояльність молдавського воєводи Штефана. У листі пояснювалася позиція молдавської сторони: вони не претендують на Покуття, але просять Цецин і Хмелів. Бояри обіцяли, що їхній господар прибуде на присягу до польського короля, не висувуючи претензій до Коломиї та Снятина, а лише для обговорення питання володіння Цецином і Хмельовом.

Нижче наведемо оригінальний текст документу:

Молдавські бояри ручаються польському королю Владиславу за воєводу Стефана (1395 р.)

Мы панове бояре, панъ Братулъ, и панъ Станиславъ, и панъ Михалъ, и панъ Шандръ, слюбуемъ и слюбили есмо за нашего господаря Стефана, воєводу земли Молдавскоѣ: кды коли кроль господарь его и нашъ, Владиславъ польскій и Литовскій и Рускій и иныхъ земель, пошлетъ по оного господаря Стефана, тогды оный маєть до него приѣхати и (съ) своими бояры и съ паны, слюбити и голодовати, тако како иныи воєводи голдовали и чинили, и тако како коли иныи слуги, панове его чинили. Такежъ слюбуемъ о Коломыю и о Снятинъ и о Покутье: о то нашъ господарь Стефанъ не имаєть ни одного слова рѣчи; а о Цецинъ и Хмелевъ, коли нашъ господарь будетъ оу своего господаря и въ нашего, крола Владислава польского, о то са имаєть намолвити и обрловнати, подлугъ

кroleвы воли. Такежъ слюбуемъ за тыхъ, итожъ будутъ дома, не приѣдутъ съ нашимъ господаремъ Стефаномъ къ голдованью, а кого коли господарь нашъ, кроль Владиславъ, пошлетъ своихъ слугъ, пановъ до нашей земли: тогды тыи имають предъ ними голдовати, слюбити тако, аeko и мы слюбили и голдовали предъ нашимъ господаремъ кролемъ, съ нашимъ господаремъ, безъ лсти и безъ хитрости. А на крѣпость сему, наши печати привѣсили есмо къ сему листу (для публікації використано текст із видання Я. Головацького у «Памятниках», 1867, № 12, стор. 14 та М. Костекеску у II томі «Молдавські документи до Штефана Великого»)»⁶⁶.

Наступні згадки про Цецина містяться у документах 1403, 1404 та 1411 років. Так, у документі від 7 січня 1403 р., виданому в Сучаві, Олександр воєвода приносить у дар Молдавському єпископству села Аверешти (Avereşti) та Хряцка (Hreacă). Серед свідків цього дарчого акту підписався боярин *Хотько Цяцинський* (або з *Цяцина*).

У 1404 р. у Кам'янці-Подільському відбулися переговори правителя Молдови Олександра Доброго з польським королем Владиславом II Ягайло, які закінчились складанням васальної присяги з боку молдавського князя та його бояр. У цьому трактаті, цей же боярин (*Хотько Цяцинський*) згаданий як свідок з боку Молдови, що доводить, що Цецинська фортеця була в складі Молдови.⁶⁷

У збірці давніх актів Є. Гурмузакі «Документи, що відносяться до історії румунів» знаходимо інформацію, що «пиркалаб Цецина, Хотько, мав бути сином Мармуре» («rârcălabul Țetinei, Hodco, care trebuie să fie fiul lui Marmure»). Далі розповідається, що для підтвердження присяги від Кам'янця-Подільського правитель Молдови поїхав до Львова у супроводі пиркалабів Нямца, Сірета та Шомуза, а *Хотька Цецинського* залишив задля охорони табору.⁶⁸

Деякі роками пізніше, 28 червня 1411 р. *Хотько Цяцинський* разом з *Шандру* з *Хотина* та іншими боярами знову виступають як свідки у документі, який засвідчує факт дарування воєводою Олександром боярину Плотуну (Plotun) села Плотунешти від Струнги (Plotunești dela Strungă).

У внутрішніх актах канцелярії Молдови зустрічаємо імена старостів Цецина: *Хотько Цецинський* (28 січня 1401 та 1421 р.); згодом – серед учасників князівської ради (Sfatul Domnesc): *Пантефул Жуметате* (Panteful al lui Jumătate) та брат його *Миндря Цецинський* (Mândrea de la Țetina) під час правління воєвод братів Іллі та Штефана.⁶⁹

Після входження Шипинської держави до складу Молдавського князівства вона поступово втрачає незалежність, перетворившись на столицю невеликої

⁶⁶ Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare [Moldavian Documents Before Stephen the Great], publicate de M. Costăchescu, Vol. II. Documente interne și externe, Iași, Viața Românească, 1932, P. 609-611; Izbornik, URL: <http://litopys.org.ua/gramxiv/grb05.htm> [in Romanian].

⁶⁷ Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare [Moldavian Documents Before Stephen the Great], publicate de M. Costăchescu, Vol. I. Documente interne, Iași, Viața Românească, 1931, P. 46-47 [in Romanian].

⁶⁸ Humuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor [Documents Concerning the History of the Romanians], Vol. I, N 236, P. 826-828 [in Romanian].

⁶⁹ George V. Grigore. «Cetea Țetina (Cecina) de lângă Cernăuți (Ucraina) – monument istoric demolat de statul austriac și cel sovietic» [The Țetina (Cecina) Fortress near Chernivtsi (Ukraine) – A Historic Monument Demolished by the Austrian and Soviet States], Națiunea [The Nation], A. XIII, 24 ianuarie 2023 [in Romanian].

молдавської території. За часів правління Олександра Доброго (Alexandru cel Bun) на цій території виникають дві адміністративні одиниці – волості: східні території на чолі з фортецею Цецин та західні – на чолі з фортецею Хмельов. Після трансформації Шипинська держава зникає як політична та адміністративна одиниця. Свідченням цього є цілий ряд документів канцелярії молдавського правителя, в яких зникла приналежність колишніх її сіл до Шипинської землі: Верхня Чорнівка (Cernausa de Sus) (1412), Малий Кучурів (Cuciurul Mic) (1421), Васілев (Vasilău), Малий Кучурів (Cuciurul Mic), Ленківці (Lențești), Юрківці (Jurcăuți) та Вербівці (Verbăuți) (1448).

Фортеця Цецин згадується у трактаті від 13 грудня 1433 р., укладеному між польським королем Владиславом та молдавським воєводою Штефаном, сином Олександра Доброго, у м. Ланчич. У документі йдеться про надання Штефану фортець Цецин та Хмельов та затвердження кордону між двома країнами: «... Ми віддаємо навіки ці міста, Цецин і Хмельов, з їхніми цинутами (землями) і селами, які їм належать, міста які розташовані між Країною нашою руською та Молдовою, йому та його дітям і нащадкам, які залишаться після нього, і ми робимо його справжнім власником і володарем фортець Цецин та Хмельов ...».⁷⁰ У трактаті йдеться також про кордон між двома країнами: «...кордон між цими двома країнами розділяє річка Колачин, яка знаходиться між польським містом Снятин та Шипинцями, яке належить Молдові. Від річки Колачин кордон йде прямо через Болоховську долину до Дністра, вище села Потік, що належить Молдові, потім по Дністру до моря, належить Країні Молдавській, а на іншому березі Дністра – то є наша земля Руська...» (див.: рис. 17).

У грамоті від 18 жовтня 1435 р., підписаній у м. Хотині, «молдавський воєвода Ілля подарував боярину Стану Бабічу село Шубранець у цинуті Цяцин та села Вашківці і Будинці».⁷¹ Тобто, всі означені села відносились до Цецинської волості.

19 вересня 1436 р. господар Іліаш склав васальну присягу Владиславу III у Львові, де 23 вересня видав грамоту, згідно з якою визнав «шкоди», заподіяні його батьком Олександром Добрим у Коломийській та Снятинських волостях,

і як компенсацію обіцяв повернути королю Шипинську землю з містами Хотин, Цецин, Хмельів. Проте, як засвідчують документи, зазначені фортеці та волості залишились у складі Молдавського князівства.

Наступну згадку знаходимо у документі, датованому 6 квітня 1440 р. та підписаному у Сучаві, про факт «дарування воєводою Іллею боярину Фете села Мерджінен у Юкаша». Серед бояр, які засвідчили цей документ згадується *Штефул Цецинського (Șteful de la Țețiuana (Șteful Țețiuenskogo))*.⁷²

Lancici. 1433 Dechemvrie 13.

ко нама вожи, станса, к кичен рѣчи памати, пас(л)емж, а
кожини ма(с)ти, кроаь полскии и такъжъ зѣмаь краковскен, сѣдомир-
скен, сирадскен, ланцискен, кѣмскен, литовскен кнѣзѣ напѣшши,
нашъ полорскии, а дѣдичъ русскии и иныхъ многихъ зѣмаь р(с)-
10 ндръ знаменито чинимъ сѣмъ нашимъ анте(м) каждому доброму
кто нашъ возрѣтъ или оуслѣшѣтъ чѣтичи, кому кѣдѣть потребѣна,
нижъ дамы и даанъ сѣмъ анте(м) нашъ нашиму милому приятию,
стифанскен, кождѣ зѣмаь молдавскен, на потрѣбѣни нашѣхъ
перѣхъ анте(м), какъ бѣли сѣмо даанъ пѣтру, роману, стифану и
15 алейандру, кождѣмъ зѣмаь молдавскен, а держали сѣмъ имѣ наши
анте(м) и инколи сѣмо ихъ не в(т)стѣпали, а такъжъ мы, еидѣши
его ма(с)рѣ к намъ и добреконое пристанѣ, даанъ сѣмъ при-
тию нашому, стифанскен кождѣ зѣмаь молдавскен, нашѣ анте(м),
а тѣхъ ескѣхъ занесенъ потрѣжамъ сѣмъ нашимъ анте(м), нижъ
20 намѣтѣ нашъ мѣлѣи припѣлѣ, стифанъ кождѣ прѣр(ч)иши, дѣти
его и намѣтскен, свою зѣмаю колоескую всю держати, ко ескѣхъ
своихъ границѣхъ, тако ѣко его прѣдкѣ держали, подаѣтъ того,
ѣко выписано оу прѣхъ анте(м), такъжъ мы сѣмѣмъ инѣ и
сѣмѣмъ сѣмъ нашому милому приятию, стифану кождѣ прѣ-
р(ч)ишѣ, дѣтиахъ его и намѣтскѣмъ, кто по нѣмъ кѣдѣтъ, в(т)
кѣго нагабаниа и в(т) ескѣхъ кридѣ и в(т) кѣго насѣлѣна и
в(т) его неприпѣлѣни, никого не вымѣнуеши, керонити, в(т)инмати,
5 коли имѣ тоако надеено кѣдѣтъ, и его дѣти, намѣтскен и зѣмаь
его, вѣзо асти а вѣзѣхитрости, а такъжъ того неого стѣца ко-
ведѣ хотѣши оебною ма(с)тѣю оутѣшити, амы намъ по тоако
тѣмъ готѣнѣи и кѣрѣни сѣмѣмъ и его дѣти и намѣтскѣмъ, кто
не нѣмъ кѣдѣтъ, тѣмъ готѣмъ, цѣцѣнѣ а хѣмѣмъ, со (т)ѣмъ ко-
лоестѣи и сѣмъ, которѣмъ к намъ присѣшѣмъ, которѣмъ ге-
10 родѣмъ мѣжѣ наши зѣмаю рускою и колоескою, дамы и
даанъ сѣмъ имѣ на вѣки и его дѣтиахъ и намѣтскѣмъ, кто по
нѣмъ кѣдѣтъ, а чинимъ его правѣмъ оичимъ и дѣдичѣмъ тѣмъ
геродѣмъ, цѣцѣнѣ и хѣмѣмъ, а мѣжи тѣмъ геродѣмъ и мѣжи
нашѣмъ зѣмаю рускою то границѣ кѣдѣтъ вѣчѣни, напѣрѣнѣ мѣжи
15 нашимъ геродо(м) сѣмѣномъ а мѣжи шипинци, которѣмъ шипинци
к колоесѣмъ присѣшѣмъ, мѣжи тѣхъ рѣка колоескии дѣ-
литѣ, и в(т) рѣки колоескии, прѣмѣ перѣрѣкѣ неа колоесѣмъ, амы
де вѣмѣнѣ рѣки дѣстрѣмъ, вышѣ села потока, тоако сѣмо пото(к)
колоесѣмъ зѣмѣи тагнѣтъ и в(т) того сѣла на низѣ дѣстрѣмъ до
20 моря, к зѣмѣи колоесѣмъ тагнѣтъ, а на горѣ дѣстрѣмъ наши рус-
коа, а некутѣсѣмъ зѣмаь, какъ издѣмъ сѣмѣмъ сѣмѣмъ границѣю
изъ вѣка наша, такъ и тагнѣтъ, а вѣмѣнѣ стѣцѣ кождѣ в(т)ни-
сѣмъ сѣмъ, к колоесѣмъ зѣмѣи, не тѣмъ сѣмѣмъ, што к тоако
сѣмъ издѣмъ присѣшѣмъ, а мѣжи нашимъ сѣмъ зѣмѣмъ и вѣмѣмъ,
25 а мѣжи колоескою зѣмаю какъ изъ давѣи оу лѣкѣхъ хѣдианъ, такъ и
инѣмъ хѣдити намѣтѣ, на вѣки вѣчѣни, а на кѣрѣности тоако
вѣмѣмъ бѣши инсѣмѣмъ пѣчатѣ манѣстѣмъ нашѣ(р) вѣмѣмъ сѣмо при-
кѣнѣти, да(н) оу ланцици, к нѣмъ, к дѣнъ стѣкѣмъ лѣцѣни, подаѣтъ
х(с)ва рѣ(с)тѣа а лѣтѣмъ а г лѣтѣ.

Рис. 17. Згадка фортеці Цецина у трактаті від 13 грудня 1433 р., укладеному між польським королем Владиславом та молдавським воєводою Штефаном, сином Олександра Доброго у м. Ланчич.

Джерело: Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare publicate de M. Costăchescu. Volumul II. Documente interne si externe. Iasi. Viața Românească. 1932.

⁷⁰ Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare [Moldavian Documents Before Stephen the Great], publicate de M. Costăchescu, Vol. II. Documente interne și externe, Iași, Viața Românească, 1932, P. 609-611; Izbornik, URL: <http://litopys.org.ua/gramxiv/grb05.htm> [in Romanian].

⁷¹ Documentele moldovenești [Moldavian Documents], Vol. 1., P. 420 [in Romanian].

⁷² Documentele moldovenești [Moldavian Documents], Vol. 2 , P. 65 [in Romanian].

У запеклій боротьбі за престол Олександра Доброго, який помер у 1432 р., один з його синів Петро у 1447 р. закріпився у Цецині. Про це ми дізнаємося з його листа з пропозицією дружби до подільського старости Дітриха (Теодорика) Бучацького. Оригінал грамоти зберігся у Головному архіві давніх актів Варшави⁷³. Це єдиний документ, написаний безпосередньо у Цецині.

Цецина згадується востаннє у документах від 1444 (28 лютого), 1456 (29 червня), 1479 (30 серпня) – «старости та ворнік від Цецина», 1481 (23 серпня) роках. Так, у документі від 1479 р. йдеться про надання воєводою податкового імунітету Радівецькому єпископству, для селян з Радівців та Кіцманя. Згідно з документом, «цецинські старости та двірник (vornic), разом зі своїми збирачами штрафів та суддями, щоб не судили їх, не брали штрафів, не залучали до робіт у фортецю, на млинах і дворах князя, мешканців сіл Радівці та Кіцмань, які належать Радівецькому єпископству, вони підпорядковані тільки єпископу»⁷⁴.

Щодо останніх двох документів, датованих 1479 та 1481 рр., ми погоджуємось з твердженням чернівецького історика Олександра Масана, який вважає це анахронізмом, тому що писарі скопіювали старі акти Радівецького єпископства, надані йому 1420 р. Олександром Добрим стосовно Кіцманя. Тоді волость, до якої належав цей населений пункт, називалася Цецинською і нею управляли старости з Цецина. Натомість наголошується на факті збереження Штефаном III за Чернівцями статусу адміністративного центру. Про це, зокрема, свідчать документи від 1 і 29 червня 1476 р., згідно з якими князь надав Путнянському монастиреві с. Ширівці «оу черновской держави».

Отже, якщо до цього часу у документах XV ст. згадується щонайменше 5 разів окремі прізвища чи імена старост Цецина або загальний термін «старости з Цецина», то після 1456 р. документально вже їх не зустрічаємо. Натомість, у 1476 р. згадується термін «Черновська держава», а пізніше, у 1499 р., у польсько-молдавському трактаті, згадуються «старости» Чернівців: «справи та кривди на кордоні, з обох боків, будуть вирішуватись старостами Хотина та Чернівців».

Час занепаду та спустошення Цецинської фортеці (протягом XV ст.) невідомий. У результаті проведеної адміністративної реформи Цецинська волость була скасована, а керівництво волості з середини XV ст.

перебралося в м. Чернівці. Свідченням цього є цілий ряд документів, виданих канцелярією молдавського правителя, в яких згадувалися населені пункти вже Чернівецької волості: Іванківці – Ivancăuți (Сучава, 7 травня 1473 р.), Ширівці – Șirăuți (Путнянський монастир, 1 червня 1476 р.), Козмин – Cozminul (Сучава, 3 квітня 1488 р.), Топорівці – Toporați (Сучава, 14 жовтня 1489 р.), Кучурів – Cuciur, Михальча – Mihalcea (Сучава, 15 березня 1490 р.), Клішківці – Clîșcăuți (Сучава, 15 березня 1490 р.) та ін⁷⁵.

Отже волость Цецина у цей період змінила свою назву на волость Чернівців. Населення Чернівців масово переселилось на правий берег Пруту (одна з основних причин – часті паводки) ще за часів Олександра Доброго, розташовувався неподалік Цецинської фортеці. До Чернівців поступово переходить населення Цецина, дещо пізніше – і самі старости. Отже, після руйнування фортеці Хмельов, колишні землі Шипинської держави контролювалися старости з Цецина, а пізніше, після їхнього переміщення до Чернівців, старости з Чернівців.

Після того, як центр адміністративного життя був перенесений до Чернівців, поселенські структури в околицях панівної гори продовжували існувати, про що свідчать, наприклад, знахідки монет й підвісного замка оригінальної форми (рис. 18)⁷⁶.

Слід звернути увагу на той факт, що у XV ст. Цецина була волосним центром (згідно з окремими документами та обґрунтуваннями окремих дослідників – торгом чи містом), що означає, що сучасне поселення Роша на той час мало такий самий статус.

Про град на горі почали забувати, кам'яна фортеця почала розвалюватися. На її місці довгі століття стояли зруйновані стіни та груді каміння. Лише у 1773 р. австрійські картографи з капітаном Ф. фон Мігом на чолі оглянули вершину гори, схематично позначили її на першій топографічній карті Буковини і записали: «Старий замок Цецин». Під час австрійського періоду, після 1775 р., руїни Цецини стали кар'єром і місцем для забезпечення мешканців та адміністрації камінням для будівництва. За свідченнями Р. Ф. Кайндля, у місті навіть побутовала приказка, мовляв, «половина Чернівців збудована з Цецинського замку»⁷⁷.

⁷³ Șimanschi L., Ciocan N. «Acte slavone inedite, din anii 1443-1447, privind istoria Moldovei» [Unpublished Slavic Acts from the Years 1443-1447 Concerning the History of Moldova], *Anuarul Institutului de istorie și arheologie A. D. Xenopol* [Annals of the A. D. Xenopol Institute of History and Archaeology], Iași, 1974, Vol. 11, P. 173-185 [in Romanian].

⁷⁴ *Documentele lui Ștefan cel Mare publicate de Ioan Bogdan* [The documents of Stephen the Great published by Ioan Bogdan], Vol. I. Hrîsoave și hărți domnești (1457-1492), București, 1913, P. 229-232 [in Romanian].

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ Riduș B., Ilkiv M. «Novi znakhidky navisykh zamkiv ta kliuchiv piznoho serednovichchya – rannoho novoho chasu na Bukovyni» [New Finds of Padlocks and Keys from the Late Middle Ages to the Early Modern Period in Bukovina], *Arkheolohiya Bukovyny: zdobutky ta perspektyvy: Tezy dop. VIII mizhnar. nauk. seminaru (m. Chernivtsi, 6 lyepsnya 2024 r.)*, Chernivtsi: Tekhnodruk, 2024, P. 157-158 [in Ukrainian].

⁷⁷ Kaindl R. F. *Geschichte von Czernowitz von den altesten Zeiten bis zur Gegenwart* [History of Czernowitz from the Earliest Times to the Present], Czernowitz: H. Pardini, 1908, P. 249 [in German].

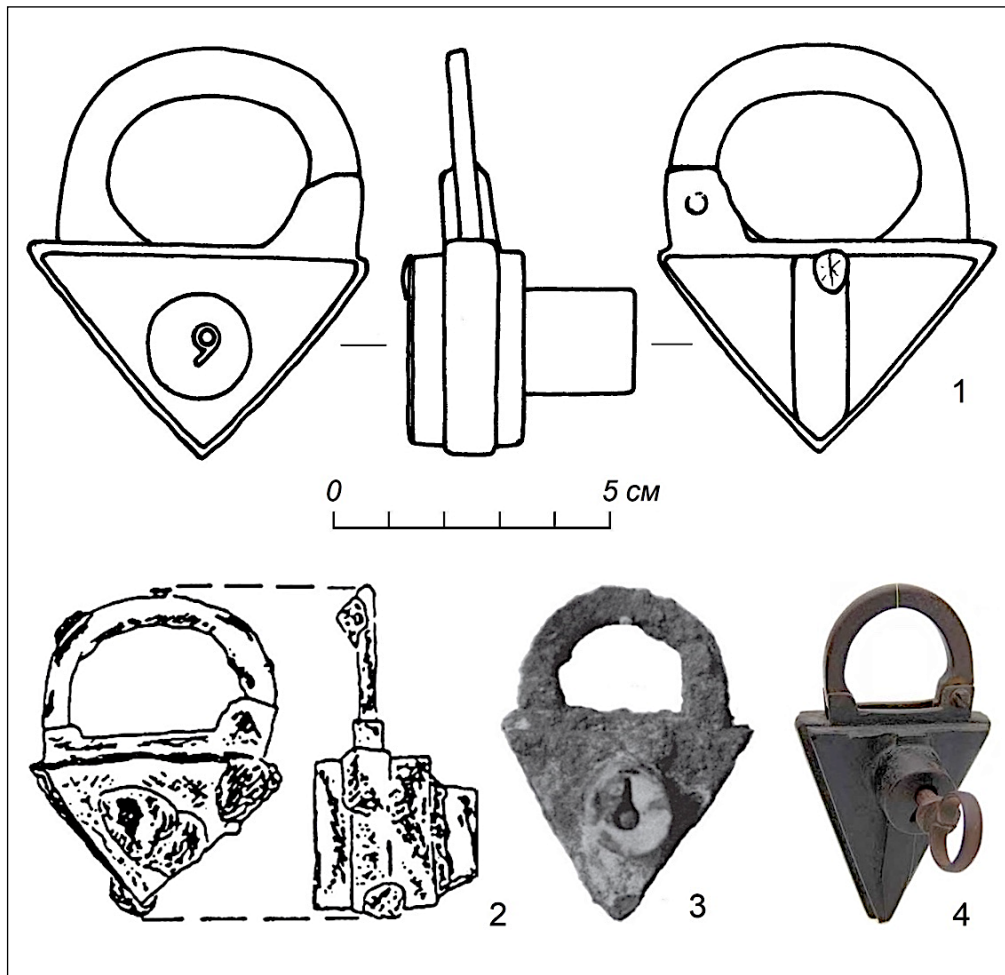

Рис. 18. Залізний навісний замок XVI–XVII ст. з г. Цецино (1) та його аналогії (2–4) (за Рідуш, Ільків 2024).

Це підтверджується архівними документами. Наприклад, 12 грудня 1784 р. канцелярія Управління Буковини (секретар R. Adler) надіслала на ім'я Іллі Влайку з Горошівців листа, згідно з яким його наймали для транспортування каміння з гори Цецина до Чернівців. Перевезення мало бути завершено до кінця лютого 1785 р., каміння мали використовувати для будівництва об'єктів, необхідних австрійській армії (казарм, сховищ, конюшень тощо), як і для інших громадських імперських будівель⁷⁸.

З того ж документу взнаємо про те, що такі села, як Юрківці, Боянчук, Горошівці та Добринівці були зобов'язані взимку 1784–1785 рр. транспортувати по одній сажні каміння або певну кількість кошів з Цецина до Чернівців. Під час цих робіт був знайдений у 1839 р. скарб срібних речей, про який вже йшлося в цій статті.

Скористалися великими запасами каменю, видобутого зі стін фортеці, у тому числі мешканці Роші (рис. 19). Причому, як приватні особи, так і для спорудження громадських будівель. Така інформація, зокрема, міститься

у ювілейному виданні, присвяченому діяльності товариства «Цецина» у 1936 р. (40-річчя), де розповідаються подробиці будівництва Національного дому румунів Роші після I світової війни. Після частих звернень, примарія м. Чернівці продала за зниженою ціною (456 леїв за м³) 166 м³ каменю з Цецина (витрачено 8000 леїв)⁷⁹.

Руїни фортеці залишались протягом століть у вигляді зруйнованих та покинутих стін (рис. 20). Як приклад, наведемо спогади пана Александра Думітреску (Alexandru Dumitrescu), старця з Роші, записані у 1846 р. чернівецьким істориком Ф. Вікенгаузером. За його спогадами, він ще у роки дитинства застав період збереження усередині кам'яної вежі фортеці дубових балок та брусів.

Про залишки кам'яної вежі ще пам'ятають старожили Роші сьогодні. Подібні свідчення ми записали під час польових історико-етнографічних досліджень у грудні 2024 р. у рамках міжнародного проєкту «REISTORY» від Козми Ніколая Васильовича, 1929 р.н., який перед II світовою війною був очевидцем цього.

⁷⁸ Balan T. *Documente bucovinene* [Bucovinian Documents], Vol. VIII (1741–1799), Iași, Editura TAIDA, 2006, P. 117–118 [in Romanian].

⁷⁹ «Tețina». *Societatea cultural-economică a românilor din Roșă-Cernăuți* [«Cecino». The Cultural-Economic Society of the Romanians from Roșă-Cernăuți], 40 de ani de activitate cultural-economică (10 mai 1896–10 mai 1936), 1936, P. 13 [in Romanian].

Рис. 19. Використання каменю, видобутого зі стін фортеці.

1. Дорога на г. Цецино, викладена рваним каменем. Фото А. Мойсея, 2024 р.

2. Двір на Роші (під г. Цецина), вимощений каменем із руїн Цецинського замку

(Джерело: Рендюк Т.Г., Гордуна-Свіжинська Д.М. Невичерпне джерело знань. Чернівецька школа № 10 – 200 років від заснування, Чернівці, 2016).

Рис. 20. Вершина г. Цецино з рештками кам'яних мурувань на поштівках кінця XIX – початку XX ст.

Джерело: Вітання з Буковини. Міста, села та жителі краю на старовинних поштівках:

Фотоальбом-каталог / Укл. С. Побережник, Чернівці, 2017.

IV. ГІПОТЕЗИ ЩОДО ЧАСУ БУДІВНИЦТВА ТА АВТОРСТВА КАМ'ЯНИХ ФОРТИФІКАЦІЙНИХ СПОРУД НА ГОРІ ЦЕЦИНА

Ведучи мову про наукові гіпотези щодо спорудження фортифікаційних споруд на г. Цецино, розпочнемо з однієї з її ранніх згадок правителем Молдавського князівства Дімітрієм Кантеміром у своїй книзі «Опис Молдови» (1716). У ній знаходимо наступну інформацію: «... Неподалік села Козмін, біля вод Кучура неподалік його впадіння в Прут, можна побачити руїни дуже давньої фортеці, але незважаючи на всі мої дослідження, не зміг виявити дані про її засновників ...»⁸⁰.

Щоб зрозуміти, як були продовжені пошуки щодо засновників кам'яних укріплень, часу їх будівництва, пропонуємо інформацію в хронологічній послідовності:

– **римлянами** (римським префектом на ім'я *Cecin'a*) – румун. дослідники: І. Г. Сбієра⁸¹, Д. Олінеску⁸²);

– **готами до 375 р.** (Е. Р. Нойбауер);

– **рицарями німецького ордену та рицарями іоаннітами у XIII ст.** (К. А. Ромшторфер⁸³, Ф. А. Віккенгаузер⁸⁴, Д. Веренка⁸⁵, І. Пашкан⁸⁶).

Цецинська фортеця була включена до «Списку давніх пам'яток Буковини XIV ст. та більш давніх

часів» (разом із Сучавською фортецею) фахівцями Чернівецької філії Комісії з історичних пам'яток у 1925 р. Щодо часу її будівництва зазначалося: «за традицією споруджена тевтонськими рицарями»⁸⁷.

– **галицькими князями у другій половині XIII ст.** (Б. О. Тимошук). Сучасні чернівецькі археологи та історики, зокрема, С. В. Пивоваров⁸⁸, І. П. Возний⁸⁹, О. М. Масан⁹⁰, фактично одностайні в думці, що кам'яні мурування Цецинської фортеці вже існували станом на XIII ст.⁹¹.

– **подільським князем Юрієм Коріятовичем** (D.Vickenhauser, К. Джуреску – С. Giurescu⁹², Н. Йорга – N. Iorga⁹³). В основі гіпотези знаходяться свідчення, наведені в рутенській (руській) хроніці О. Биховця (Bychowic) (XVI ст.), згідно якої Коріятович залишив фортеці Хотин, Хмелів та Цецина волохам у 1354 р.

– **польським королем Казимиром Великим у середині XIV ст.** Польський католицький священник, історик, дипломат та хроніст XV ст. Ян Длугош (Jan Dlugosz) приписував Цецинську фортецю польському королю Казимиру Великому⁹⁴, яку той міг збудувати після вигнання татар з цих територій.

⁸⁰ Cantemir D. *Descrierea Moldovei*, cu o notiță introductivă, note explicative, un portret și o hartă de M. Nicolescu [«Description of Moldavia», with an introductory note, explanatory notes, a portrait, and a chart by M. Nicolescu], Editura librăriei Soces & Co, 1909, P. 52 [in Romanian].

⁸¹ Румунський філолог та народознавець із Буковини Іон Сбієра приписував авторство фортифікаційних споруд на Цецинській горі римському військовому діячеві, наміснику провінції Мезія Авлу Цецина Северу (Aulus Severus Coecina) або римському воєначальнику Гаю (або Авлу) Алієну Цецині (Gaius або Aulus Alienus Coecina, близько 75 р.н.е.) (Sbiera I. G. «Țețina și Horecea», *Vatra: Foaiia ilustrată pentru familie*, 1894, P. 359-360).

⁸² Свою версію він обґрунтовував знайденими поблизу фортеці кільцями римського або готського походження, які зберігалися у відділі античних артефактів Віденського музею (Olinescu D. *Scrieri istorice*, Vol. I, Ediție îngrijită de B. P. Niculică, Suceava, 2010).

⁸³ К.А. Ромшторфер зазначав, що на горі Цецино знайдено шпори та зброю, схожу за формою на німецькі рицарські мечі. Також він згадував гіпотези інших дослідників, за якими будівництво фортифікаційних споруд приписували подільському князю Юрію Коріятовичу або польському королю Казимиру Великому. Він припускав, що фортецю могли відновлювати або добудовувати в різні періоди. Під час лекції «Старі оборонні споруди Буковини», виголошеної на III Загальних зборах Буковинського краєзнавчого музею (24.03.1895 р.), Ромшторфер використовував термін «сторожова вежа» (Romstorfer K. A. *Cetatea Sucevei*, București: Editura Academiei Române, 1913, 112 p.; P. 10-11; Romstorfer K. A. «Bildende Kunst», *Bukowina in Wort und Bild*, Wien: Verlag von E. Beyer, 1899, S. 409-458; S. 412.; «Altere Vertheidigungsanlagen in der Bukowina. Vortrag, gehalten in der III Hauptversammlung vom 24 März des Bukowiner Landes Museums von Karl A. Romstorfer», *Jahrbuch des Bukowiner Landes Museums*, 1895, P. 6-19),

⁸⁴ Ф. А. Віккенгаузер припускав, що кам'яну башту на горі Цецино спорудили рицарі ордену іоаннітів близько 1247 року, а доказом цього вважав знайдені на Цецині наконечники стріл, фрагменти прикрас шоломів і рицарські мечі (Wickenhauser F. A. *Bochotin, oder Geschichte der Stadt Cernăuț und ihrer Umgegend*, Wien: Seidel & Sohn, 1874, I. Heft, 121 S.; S. 11-12.). Згодом вчений припустив, що Цецинський замок збудували або Казимир Великий, або Юрій Коріятович (*Czernowitzer Zeitung*, 1890, № 54).

⁸⁵ За версією Д. Веренки, Цецинський замок збудували на початку XIII ст. німецькі рицарі (1211-1227 pp.), але його повністю зруйнували монголи. Вчений припускав, що фортецю могли відбудувати між 1389 та 1404 pp. (Werenka D. *Topographie der Bukowina zur Zeit ihrer Erwerbung durch Oesterreich (1774-1785)*, Czernowitz: Selbstverlag, 1895, 272 S.; S. 108; Werenka D. «Urkundliche Nachrichten über die Städte «Cecina» und «Tschernowitz» und deren Besitzverhältnisse im Jahre 1782 (Mit einem noch nicht veröffentlichten Plane)», XXXIII. *Jahres-Bericht gr.-or. Ober-Realschule in Czernowitz*, Czernowitz, 1897, S. 13-42; S. 14-15).

⁸⁶ Pașcan Ioan V. *Cernăuțul și suburbiile sale (schită topo-etnografică și istorică)* [Chernivtsi and its suburbs (topo-ethnographic and historical sketch)], Cernăuți: Editura autorului – Societatea tipografică bucovineană, 1899, P. 17 [in Romanian].

⁸⁷ Luția Petre I. «Raportul Secțiunii regionale Cernăuți pe anii 1921-1925 întocmit pe baza raportului tehnic al inginerului H. Rezori» [*Report of the Chernivtsi Regional Section for the years 1921-1925, compiled based on the technical report of engineer H. Rezori*], *Buletinul Comisiunii monumentelor istorice* [Bulletin of the Commission of Historical Monuments], 1926, A. XIX, Fasc. 49, iulie-septembrie, P. 127 [in Romanian].

⁸⁸ Pivovarov S. V. Dva malovidomi srednovichni skarby z Bukovyny, op. cit., P. 180-182.

⁸⁹ Voznyy I. Istoryko-kul'turnyy rozvytok naselennya ..., op. cit., P. 181.

⁹⁰ Masan O. Tsetyn's'ka derzhava (Z istoriyi davn'oyi chernivets'koyi okolysy), op. cit., P. 57.

⁹¹ Їхня гіпотеза ґрунтується на стратиграфічних спостереженнях, зроблених під час розкопок В. Мільковича та Б. О. Тимошука, знахідках рухомого матеріалу й, особливо, скарбу срібних прикрас 1839 р.

⁹² Giurescu, C. C. *Țirguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea pînă la mijlocul secolului al XVI-lea* [Fairs or Cities and Moldavian Fortresses from the 10th Century to the Mid-16th Century], București: Editura Academiei RSR, 1967, 379 p.; ed. II, București: Editura Enciclopedică, 1997, 366 p., P. 323 [in Romanian].

⁹³ Iorga N. «Les châteaux occidentaux en Roumanie» [Western Castles in Romania], *BCMI*, fasc. 60, 1929, P. 64 [in Romanian].

⁹⁴ «Cum notorium, publicum et clarum sit, quod terram predictam Kazimirus secundus, rex Poloniae, sub Thataris conquistavit, et, multis illam pacifice tenens temporibus, multa castra, videlicet Kamyniecz, Choczim, Chezin ... et alia vel mura vel ligni construxit» (J. Dlugosz, *Historiae Polonicae*, II).

Гіпотеза підтримана: Р. Ф. Кайндлем⁹⁵, В. Ветешіану⁹⁶, Е. Фішером, Г. Діаконом);

– **Петром I Мушатом у XIV ст.** (В. Ветешіану⁹⁷, Л. Кіщеску⁹⁸).

– **Поляками у другій половині XIV ст.** (А. І. Лапедату⁹⁹, Р. Росетті¹⁰⁰).

Фахівець із топоніміки Ю. Карпенко згадував про Цецин, як «зникле поселення, давню фортецю, споруджену в 1349 р.». Він висловив припущення, що Чернівці виникли як своєрідне передмістя Цецина, яке виконувало митні функції на великій ріці й де селився чорний люд, ремісники й ін., що обслуговували Цецин¹⁰¹.

Потрібно також наголосити на тому, що дискусії щодо різних гіпотез про час будівництва фортифікаційних споруд на г. Цецина розпочалися ще у другій половині XIX ст. і продовжились до наших днів. Як приклад наведемо статтю австрійського дослідника Р. Ф. Кайндля «Щодо будівництва замку на Цецинській горі»¹⁰² (1897), в якій знаходимо деякі критичні зауваження щодо існуючих на той час гіпотез щодо часу його спорудження. Якщо деякі гіпотези він наводить без коментарів (як наприклад твердження Нойбауера про будівництво замку готами до 375 р.), то Ф. А. Вікенгаузера він критикує у першу чергу через зміну його поглядів: спочатку (у 1874 р.) стверджував, що фортифікаційні споруди були побудовані тевтонськими рицарями або

рицарями іоаннітами, у пізніших роботах (1890 р.) – будівничим називає Юрія Коріатовича. Щодо раннього твердження Ф. А. Вікенгаузера, Р. Ф. Кайндль наводить контраргументи про те, що між 1211 та 1220 рр. сфера впливу тевтонського ордену поширювалась лише на окремі території Трансільванії та Валахії, а після 1247 р., якщо і припустити, що вони могли контролювати ці землі, то їхній вплив тут не зростав і вони відмовились від цих територій у 1260 р. (за Р. Ф. Кайндлем представники цього ордену взяли участь у битвах на території Буковини у XV ст., про що, на його думку свідчить рицарський меч знайдений у броді через р. Прут). Щодо гіпотези Ф. А. Вікенгаузера, що будівничим міг бути Ю. Коріатович, Р. Ф. Кайндль написав, що в джерелах немає підтверджень цієї думки.

Отже, точна дата спорудження фортифікаційних споруджень на г. Цецино (беручи до уваги ті обставини, що фортифікації могли реконструюватися або відновлюватися у різні періоди) досі документально не підтверджена. До нашого часу точаться дискусії не лише щодо часу спорудження, але й щодо її статусу та призначення. У середньовічних документах та дослідницьких працях XIX–XXI ст. знаходимо різну інформацію та припущення про те, що на г. Цецино існувала сторожова вежа, замок, фортеця, торг, волосний центр та навіть місто.

V. НАРОДНІ ЛЕГЕНДИ ПРО ЦЕЦИНСЬКУ ГОРУ ТА ФОРТЕЦЮ

Під час досліджень було зафіксовано значну кількість народних легенд, які, хоча й вимагають критичного підходу, можуть доповнити традиційні методи досліджень. Вони зберегли пам'ять про історичні події, видатних осіб та місцеві традиції, що не знайшли відображення в офіційних документах.

Найдавніші народні легенди про Цецинську гору та фортецю записані у другій половині XIX –

першій половині XX ст. німецькими, австрійськими та румунськими дослідниками: Л.-А. Сімігінвичем-Штрайфе (L.-A. Simiginowicz-Stayfe)¹⁰³, Р. Ф. Кайндлем (R. F. Kaendl)¹⁰⁴, К. А. Ромшторфером (K. A. Romstorfer)¹⁰⁵, Є. Нікуліце-Воронкою (E. Niculiță-Voronca)¹⁰⁶, З. Воронкою (Z. Voronca)¹⁰⁷, Д. Вітенку (D. Vitencu)¹⁰⁸ та ін.

Ми поділили народні легенди на кілька категорій: 1. Легенди про засновників або власників Цецинської

⁹⁵ Р.Ф. Кайндль ґрунтувався на «Історію Польщі» Я. Длугоша (Kaendl R. F. *Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart*, Czernowitz: H. Pardini, 1908, S. 5, 7, 211).

⁹⁶ Vătășianu V. *Istoria artei feudale în Țările Române* [The History of Feudal Art in the Romanian Lands], vol. I, București: Editura Academiei RPR, 1959, 1018 p., P. 295 [in Romanian].

⁹⁷ Ibidem, P. 295.

⁹⁸ Chițescu L. «Fortificațiile Moldovei pînă la mijlocul secolului al XV-lea» [The Fortifications of Moldova up to the Mid-15th Century], *Carpica*, Bacău, 1972, t. V, p. 143-168. P. 229 [in Romanian].

⁹⁹ Lapadatu A. *Cetea Albă* [The White Fortress], 1913, VI, P. 59 [in Romanian].

¹⁰⁰ *Istoria artei militare a românilor pînă la mijlocul veacului al XVII-lea de generalul R. Rosetti* [The History of Romanian Military Art up to the Mid-17th Century by General R. Rosetti], Academia Română, Studii și cercetări, LXXIV, Monitorul oficial și imprimeriile statului. Imprimeria națională, București, 1947 [in Romanian].

¹⁰¹ Karpenko Yu. O. *Toponimiia tsentralnykh raioniv Chernivetskoï oblasti: Konspekt lektzii* [Toponymy of the Central Regions of Chernivtsi Oblast: Lecture Notes], Chernivtsi: Vyd-vo Cherniv. un-tu, 1965, 76 p., P. 69-72 [in Ukrainian].

¹⁰² Kaendl R.F. «Kleine Beiträge zur Kunde der Bukowina. Ueber die Erbauung der Burg auf dem Cecinaberge bei Czernowitz» [Contributions to the Knowledge of Bukovina. On the Construction of the Castle on Cecina Hill near Chernivtsi], *Ahrbuch des Bukowiner Landes Museums*, 1897, Czernowitz, 1897, P. 75-77 [in German].

¹⁰³ Stauffe-Simighinowic L. A. *Volkssagen aus der Bukovina* [Folk Tales from Bukovina], Czernowitz, 1885 [in German].

¹⁰⁴ Kaendl R.F. «Beiträge zur Volkskunde des Ostkarpathengebietes» [Contributions to the Folklore of the Eastern Carpathian Region], *Zeitschrift für Österreichische Volkskunde* [Journal of Austrian Folklore], Wien, 1902, VIII Jahrgang, P. 241-242 [in German]; *Unser Heimatland Bukowina ...*, op. cit.

¹⁰⁵ Romstorfer K. A. *Bildende Kunst, Bukowina in Wort und Bild* [Fine Arts, Bukovina in Word and Image], Wien: Verlag von E. Beyer, 1899, P. 409-458 [in German].

¹⁰⁶ Niculiță-Voronca E. *Datinile și credințele poporului român adunate și așezate în ordine mitologică* [The Customs and Beliefs of the Romanian People Collected and Arranged in Mythological Order], Vol. I, Ediție îngrijită de V. Durnea, Studiu introductiv de L. Berdan, Iași: Polirom, 1998, P. 403 [in Romanian]; Vol. II, Ediție îngrijită de V. Durnea, Iași: Polirom, 1998, P. 108, 554 [in Romanian]; Niculiță-Voronca E. *Studii în folclor* [Studies in Folklore], Vol. I, București, 1908, P. 105, 243-250 [in Romanian].

¹⁰⁷ *Mihalcea cu neamurile boeresti ce au stăpânit-o de Zaharie Voronca* [Mihalcea with the Boer tribes that ruled it by Zaharie Voronca], Cernăuți, 1912, P. 5-8, 33-34, 108 [in Romanian].

¹⁰⁸ Vitencu D. «Pentru începutul Cernăuțului» [For the beginning of Chernivtsi], *Revista Bucovinei* [Bukovina Magazine], Cernăuți, 1942, A. I, N 8, P. 317-321 [in Romanian].

фортеці; 2. Про походження назв «Цецина» та «Роша»; 3. Повір'я про підземні ходи та приховані скарби.

1. Про засновників або власників Цецинської фортеці: велетні (Паулука (Pauluca) або Певелуке (Păvălucă)); румунський полководець Цецина; імператор (боярин) Цицина; імператор Константин; турки.

За однією з легенд, почутою від мешканців гори, у давнину тут жили велетні¹⁰⁹. За іншою – один велетень, у якого було двоє синів. Після його смерті брати посварилися і розмежувалися: один оселився на Цецинській горі, інший – на другому березі Прута, на горі Мошков. Час від часу вони кидали одне на одного через ріку великі кам'яні брили. Одного разу одна з кам'яних брил, будучи надважкою, впала посеред дороги, і її можна побачити і сьогодні біля с. Ленківці в болотистій місцевості, де такі породи каменю не трапляються¹¹⁰.

За іншою легендою, записаною Л.-А. Сімігінвичем-Штауфе, подія відбувалася в Ленківцях на лівому березі Чернівців. Після сварки через батьківський скарб один з братів оселився на горі біля Жучки (на межі з Чорнівкою), а інший – на Цецинській горі, де кожен побудував фортецю.

Одна з легенд розповідає про велетня Паулуку (Pauluca) або Певелуке (Păvălucă), який, за переказами, мав фортеці в Сиреті, Сучаві, Чернівцях і Снятині, але найбільше влюбився в ту, що була розташована на Цецинській горі. За народними уявленнями, цей велетень мав великий живіт і масивні брови, які були настільки важкими, що він змушений був закидати їх на голову чи вуха, коли хотів підняти повіки. Його погляд приносив засуху та нещастя, тому люди зібрали для нього скарби, щоб він припинив шкодити (Л.-А. Сімігінвич-Штауфе, Є. Нікуліце-Воронка¹¹¹, Д. Вітенку).

За іншими легендами, велетні мали в цих краях три фортеці: на горах Цецина, Стинка та Окру¹¹².

На початку ХХ ст. Є. Нікуліце-Воронка записала народне повір'я від Штефана Піти з Михальчі, згідно з яким Бог покарав велетнів за те, що вони не вірили в нього, і наслав на них потоп. Ще одна легенда стверджує, що під час всесвітнього потопу Ноїв ковчег зупинився саме на горі Цецино¹¹³.

В інших народних легендах засновником фортеці називають румунського полководця Цецину (Coecina) (Л. А. Сімігінвич-Штауфе, І. Сбієра, Є. Нікуліце-Воронка).

Ім'я Цицина, якому належала фортеця, у народних легендах тлумачать по-різному. В одних він – велетень або походить із сім'ї велетнів, в інших – імператор, а в третіх – боярин. Нижче подаємо кілька скорочених варіантів цих легенд.

За часів воєводи Драгоша, коли Молдова ще не була об'єднана, на кордоні з Шипинською землею стояла фортеця боярина Цицини. Він захищав молдавські землі від нападів ляхів та литовців. Серед його слуг був мисливець Роша – чесний, гарний, працьовитий і відданий. Своє прізвище він успадкував від своїх прашурів. Жив біля підніжжя Цецинської гори разом зі своєю вродливою дружиною Рошошцею.

У Рошошці закохався син боярина Цицини, який навідував її, коли чоловік був відсутній. Проте вона йому відмовила. Розлютившись, він вирішив позбутися суперника й відправив мисливця на смертельно небезпечне полювання на ведмедя. Однак Роша, запідозривши підступ, повернувся раніше й убив зухвальця біля дверей своєї хати.

Дізнавшись про смерть сина, боярин Цицине наказав кинути Рошу в бездонний підвал під фортецею на Цецинській горі. При цьому він сказав, що якщо Роша розповість, що там відбувається, його залишать живим.

Роша знепритомнів від удару. Коли розплющив очі, хтось підняв його за плечі й поніс до великого палацу (більшого, ніж Цецинська фортеця). У величезній залі, посередині, стояв золотий трон, на якому сидів дідусь із білою бородою. Навколо нього зібралися дванадцять карликів. Мисливець розповів йому про своє нещастя. Вислухавши його, цар підземного царства підняв ціпком одну брову, сказав, що провчить лиходія, і віддав мисливцеві золотого персня, якого той мав передати боярину Цицині.

Раптом цар, трон і палац зникли, а Роша опинився на поверхні землі. Коли він повернувся й передав перстень Цицині, той у гніві наказав зв'язати Рошу та його дружину, відвести їх у ліс і залишити на поталу вовкам. Але щойно стражники вивели їх за межі фортеці, її мурів затріщали й обвалилися. Від неї залишилися лише руїни.

Згодом люди змінили назву гори Цицина на Цецина, а поляну біля її підніжжя, де оселилися молдаване, – на Поляну Роші або Поляну Рошошці. З часом цю місцевість почали називати спочатку Рошошца, а потім – Роша¹¹⁴.

Л.-А. Сімігінвич-Штауфе записав іншу версію цієї легенди, згідно з якою перстень, переданий лісником боярину Цицині, належав його покійній дружині. Вона обіцяла передати його з того світу, якщо доведеться когось попередити про нещастя. Отримавши перстень, боярин помилював і відпустив лісника з дружиною.

Іншу легенду про імператора Цицина на початку ХХ ст. записала румунська дослідниця Є. Нікуліце-Воронка від Іона Пісарчука з Роші. За цією легендою, на Цецині правив великий імператор Цицине, який

¹⁰⁹Р. Ф. Кайндль навів приклад, коли меч, знайдений кілька поколінь тому, був настільки важким, що для його перенесення до Чернівців знадобилося четверо дужих чоловіків.

¹¹⁰Vitencu D. «Pentru începutul Cernăuțului» ..., op. cit., P. 320-321.

¹¹¹У деяких легендах, записаних Є. Нікуліце-Воронкою, велетня з великими бровами називали Цицине.

¹¹²Niculita-Voronica E. *Datinile și credințele* ..., op. cit., Vol. I, P. 403.

¹¹³Niculita-Voronica E. *Datinile și credințele* ..., op. cit., Vol. II, P. 108.

¹¹⁴Легенда була знайдена в давніх книгах румунською мовою та передана нам учителькою географії та біології гімназії № 10 м. Чернівці (Роша) Медведь Корнелією Іванівною 18.02.2025 р. У нашій роботі подається її скорочена версія.

вважав себе богом і мав величезні брови. Якщо він піднімав їх і кидав погляд на вороже військо, воїни миттєво помиралі. У нього була вродлива донька Варвара, яку він тримав у фортеці під пильним наглядом. Одного разу до неї проник воїн, який навчив її молитвам і християнському вченню. Дізнавшись про це, імператор кинув доньку до темниці.

Одного разу їй вдалося втекти, але переслідувачі наздоганяли її. Вона дійшла до гори й благала Бога врятувати її. Раптом гора відкрилася, і вона сховалася всередині. Це побачив пастух, який розповів переслідувачам. Вони розкопали гору й витягли Варвару звідти. Тоді Бог змилостивився й забрав її через веселку на небо. Вона стала святою, нареченою Христа, сонця¹¹⁵.

За народними уявленнями, які записала Є. Нікуліце-Воронка, Христос і свята Варвара сидять на небесах поруч за столом, як наречений і наречена¹¹⁶.

За іншими легендами, «Цецином володів імператор Костянтин. Саме йому належать зібрані там скарби, і ніхто не зможе їх забрати, поки він не оживе» (Є. Нікуліце-Воронка)¹¹⁷.

На початку XX ст. були записані легенди, за якими Цецинську фортецю збудували турки. Вони розповідали, що іноземні королі йшли війною на турків, але не змогли їх перемогти¹¹⁸.

Цікаво, що, незважаючи на те, що турки побували на цих землях значно пізніше, ніж була споруджена фортеця, під час наших історико-етнографічних досліджень у грудні 2024 р. ми записали свідчення кількох інформаторів про те, що «Цецинську фортецю збудували турки».

На початку XX ст. Є. Нікуліце-Воронка записала свідчення від старожилів, згідно з якими гору Цецину, як і гору Городище біля Сірету, спорудили солдати, які носили землю своїми шапками¹¹⁹.

2. Про походження назв «Цецина» та «Роша» у народних легендах: з рум. «*țâță*» – *грудь*; згадка про битву на «Червоній поляні» («*Poiana Roșie*»).

Більш детально ці легенди записані Р. Ф. Кайндлем і опубліковані в роботі «Фольклорні нариси східнокарпатського регіону» (1902)¹²⁰.

В одній з них пояснюється звідки пішла назва «Цецина». Згідно з нею, «біля підніжжя гори чоловіки косили, а жінки перевертали сіно, щоб воно висохло. Одна жінка поклала дитину в тінь під кущем і, зайнята роботою, на мить відвернулася. Раптово прилетів великий гриф і схопив дитину. Почувши плач немовляти, мати, як всі матері у такій ситуації, вигукнула: «Цеци-на, Цеци-на», що означає: «Ось, візьми груди» (з рум. «*țâță*» – *грудь*). Лише тоді вона зрозуміла, що сталося. Вона побігла слідом за

птахом у напрямку гори. Діставшись вершини, вона знепритомніла від виснаження і померла. Відтоді гору називають «Цецина»¹²¹.

Ще одна легенда стосується джерела на східному схилі Цецинської гори, про яке місцеве румунське населення розповідає чимало історій. Розповідається, що колись румунський вітязь, здобувши перемогу в кривавій битві на рівнині, розташований на південному сході від гори, отримав винагороду від німфи води. Вона подякувала йому за визволення джерела та гори від ворогів і пригостила його свіжою джерельною водою. Ця рівнина досі називається «Червоною поляною» («*Poiana Roșie*») на згадку про ту битву.

3. Легенди та повір'я про існування підземних ходів та золотих скарбів під фортецею: *дияволи, які охороняють скарби велетнів або турків; лігво дияволів, де прикутий ланцюгами їхній ватажок; старий чоловік з сивою бородою, який постійно пише; залізні двері до підземелля, які відкриваються на Великдень; підземні ходи.*

Одні з найдавніших зафіксовані у роботах К. А. Ромшторфера¹²² та Р. Ф. Кайндля.

Р. Ф. Кайндль записав декілька легенд про руїни Цецинського замку. За однією з них, розповідали, що якимось на горі Цецин бавились пастушки. Один з них натрапив на металеву палицю, за яку між ними зчинилася суперечка. Під час неї хлопчачи смикали палицю і розламали її на декілька частин. Стержень був порожнистий і, на подив пастушків, з нього на землю посипались численні золоті монети. З диким поспіхом вони кинулися на монети і набирали їх, скільки тільки могли. Після цього вони поспішили додому, щоб показати їх своїм батькам. Яким же великим було їхнє розчарування, коли їхні торбини виявились порожніми. Так хлопців було покарано за їх жадібність.

За іншою легендою, в середині Цецинської гори є великі підземелля, до яких ведуть залізні двері. Однак рідко кому вдається їх відшукати і потрапити в підземні склепи. Там, у середині, сидить за столом старий чоловік з довгою бородою і білим довгим волоссям, який весь час щось старанно пише. Довкола нього складенні численні бочки і корита, наповненні монетами; на кожній з цих посудин стоїть півень, який стереже довірені йому скарби. Коли час від часу всі півні співають, старий розриває впорядковані ним на той час рукописи.

Одного разу, бажаючи більше довідатись про ці таємничі руїни, подарували життя засудженому на смерть злочинцю і доручили йому проникнути в середину гори. Щастя йому сприяло, і він пробрався в підземелля. Тут він застав того старця, який сидів

¹¹⁵Ibidem, P. 554.

¹¹⁶Ibidem.

¹¹⁷Niculita-Voronica E. *Studii in folclor ...*, op. cit., Vol. I, P. 243-250.

¹¹⁸Niculita-Voronica E. *Datinile și credințele ...*, op. cit., Vol. I, P. 403.

¹¹⁹Ibidem, P. 108.

¹²⁰Kaindl R. F. *Beltrage zur Volkskunde des Ostkarpathengebietes ...*, op. cit., P. 241-242.

¹²¹Версія цієї легенди описана Захарієм Воронкою в книзі, присвяченій селу Михальча (*Mihalcea cu neamurile boeresti ce au stapanit-o de Zaharie Voronca ...*, op. cit., P. 7).

¹²²Romstorfer K.A. «Bildende Kunst» ..., op. cit., P. 409-458.

і щось писав; навколо нього вже громадилося великі купи книжок і рукописи. Коли дід зауважив прибульця, то запитав, чого він хоче. Чоловік розповів щиро, що він – засуджений на смерть злочинець, однак йому подарують життя, якщо він розвідає таємниці цього підземелля. Розчулений відвертістю незнайомця, старий розкрив йому всі секрети підвалу, наповнив його кишені золотом, а ще крім того розповів: «Через 100 років тут виросте могутній дуб, який стоятиме 500 років. Тоді його зрубають, а з деревини змайструють велику коліску. Коли ж дитина, яка спатиме в цій колісці, стане дорослим чоловіком, то звільнить мене і успадкує всі мої скарби». Дід відпустив прибульця. Але з тих пір ніколи не вдавалося проникнути в гору¹²³ (інші версії цієї легенди записані Є. Нікуліце-Воронки¹²⁴).

Згідно з останньою легендою, усередині Цецинської гори було лігво дияволів. У надрах гори, прикутий ланцюгами, сидів ватажок нечистої сили. Близько вісімдесяти років тому на вершині цієї гори часто грали малі хлопчики. Одного разу вони кинули одного з товаришів у яму в східній частині гори (яка тепер уже засипана). Дияволи, що мешкали там, привели хлопця до свого ватажка. Той помилював його, оскільки він опинився в ямі не з власної волі. Ватажок наказав наповнити хлопчиковий капелюх грошима й викинути його назовні. Через деякий час інший хлопчик, почувши цю історію, стрибнув у яму сам, сподіваючись також отримати скарб. Але він більше ніколи не повернувся¹²⁵.

Легенди про хлопчика, якого кинули до підземелля, та про сивого старця, який постійно щось писав, були записані Л.-А. Сімігіновичем-Штауфе. Вони відрізняються лише дрібними деталями.

Декілька народних переказів про підземні ходи та золоті скарби записала Є. Нікуліце-Воронка на початку ХХ ст. В одній з них йдеться про скарби, які під час навал нагромадили турки та зберігали їх у бочках у підземеллях. Не маючи змоги забрати їх із собою, вони прокляли їх, і відтоді ті належать дияволу. Диявол, за легендою, сидить у підземеллі на троні, оточений дванадцятьма міністрами. Вони постійно п'ють, але ніхто не може потрапити до їхнього сховища, бо на вході стоять масивні залізні двері з величезним замком. Люди з Чернівців намагалися їх зламати, але марно – казали, що двері прокляті¹²⁶. Ще одна подібна легенда

розповідає про скарб імператора Костянтина, який сховав його у підземеллі та закрив зверху каменем із власним ім'ям. Вірили, що без нього ніхто не зможе підняти камінь і проникнути всередину¹²⁷.

Існувало повір'я, що під час літургії на Великдень залізні двері до Цецинського підземелля розчиняються. Одного разу чоловік із сусіднього села Ревна шукав своїх биків і натрапив на відкритий вхід. Увійшовши до підземелля, він побачив гору золотих монет і почав набирати їх у капелюх. Проте коли намагався вийти, диявол раптово зачинив двері, защемивши йому п'яту та зламавши її¹²⁸.

Цікаво, що деякі версії легенд про сивого старця з підземелля та про відірвану дверима п'яту були записані ще в другій половині ХІХ ст. серед німців Роші – швабів.

Щодо підземних ходів, які починалися від Цецинської фортеці, свідчення зібрала Є. Нікуліце-Воронка. За давніми народними повір'ями, один із таких ходів вів до руїн маленької фортеці на межі з селом Михальча, в урочищі «Лапте акру» («Lapte ascu»). На початку ХХ ст. дослідниця бачила залишки цих руїн власноруч¹²⁹. На цій території, яка колись належала Теодору Воронці, батькові її чоловіка, завжди траплялася велика кількість масивних цеглин, що заважали косарям. За народними переказами, саме ці руїни та сусідній земляний вал є входом до підземелля, а секретний тунель веде до руїн Цецинської фортеці¹³⁰.

Легенди про підземні ходи, що ведуть від Цецинської фортеці, й сьогодні можна почути від старожилів Роші. За свідченнями одних, ці ходи ведуть до залізничного вокзалу в Чернівцях (8 км.)¹³¹, за іншими – до Хотина (60-65 км), а дехто каже, що вони проходять під Дністром аж до Кам'янця-Подільського (80-90 км)¹³².

Висновки. Археологічними дослідженнями цієї частини сьогоденних Чернівців займалися багато вчених. Серед них згадаємо Р. Ф. Кайндля, В. Мільковича, Т. Балана, Б. О. Тимощука, С. В. Пивоварова, М. В. Ільківа та ін.

Знахідки довели існування на цій території життя у кам'яній добі, енеоліті, епосі бронзи, добі раннього заліза, в давньоруський період, на початковому хронологічному відрізку молдавського періоду. Науковці підтвердили існування на цій території таких археологічних

¹²³ *Unser heimatland Bukowina* ..., op. cit.

¹²⁴ Згідно з іншою версією легенди, записаною дослідницею від Іліуце Морараша з Цецина, сивий старець віддав арештанту капелюх, наповнений золотими монетами, та наказав передати всім, що якщо його не звільнять, на місці торгу з'явиться вода. Пізніше інший чоловік спустився в підземелля сам у пошуках багатства, але його знайшли пошматованим. За ще однією версією, у підземелля спустили засудженого, якого мали повісити. Вважалося, що там зберігаються скарби велетнів, яких охороняє диявол. У підземеллі в'язень знайшов диявола, що спав на печі, а його дружина сиділа поряд і дивилася йому в голову (Niculița-Voronica E. *Datinile și credințele* ..., Vol. I, op. cit., P. 403).

¹²⁵ Kaindl R. F. *Beltrage zur Volkskunde des Ostkarpathengebietes* ..., op. cit., P. 241-242.

¹²⁶ Ці відомості були записані Є. Нікуліце-Воронкою серед старожилів Роші, а також від Агафії Попович із сусіднього села Михальча (див.: Niculița-Voronica E. *Datinile și credințele* ..., op. cit., Vol. I, P. 403).

¹²⁷ *Ibidem*, P. 108.

¹²⁸ *Ibidem*, P. 403.

¹²⁹ *Ibidem*, P. 243-250.

¹³⁰ Mihalcea cu neamurile boerești ce au stăpânit-o de Zaharie Voronca, op. cit., P. 33-34.

¹³¹ Інформація записана 6 грудня 2024 від Козми Ніколая Васильовича, 1929 р.н.

¹³² Інформація записана 10 грудня 2024 від Вітреску Єфросинії Григорівни, 1929 р.н. та Болбоки Віоріки, 1964 р.н.

культур: трипільської, Ноа, голіградської, Поянешти-Лукашівка, карпатських курганів, райковецької, слов'янських поселень тощо. Найбільшу увагу дослідників завжди притягала г. Цецино із залишками зруйнованої оборонної споруди. Народні легенди, які існували та існують і на сьогоднішній день серед старожилів Роші, збагачують знання про фольклорні особливості населення цієї місцевості. Проаналізовані також наукові версії щодо часу будівництва та авторства кам'яних фортифікаційних споруд на г. Цецино.

Окрему цінність представляє знайдений у 1839 р. на руїнах Цецинської фортеці скарб з 19 срібних предметів, який сьогодні знаходиться у Віденському музеї історії мистецтв.

Не менш цінними є аналіз писемних згадок про Цецину як фортецю та адміністративний центр цинуту (волості).

Залишки людських поселень і окремих знахідок знаходять на всій території мікрорайону, що доводить майже безперервне проживання тут людей в різні історичні епохи.

Мойсей Антоній – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету, головний редактор українсько-румунського наукового журналу «Актуальні питання суспільних наук та історії медицини». Коло наукових інтересів: Історія України та української культури, традиційна культура населення Буковини, взаємовпливи в сфері традиційної культури українського та східнороманського населення Буковини, процеси етнокультурної ідентичності у прикордонних регіонах. Автор та співавтор понад 275 наукових праць, у т. ч. 11-ти монографій, 14 навчально-методичних посібників.

Moysey Antoniý – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Social Sciences and Ukrainian Studies of the Bukovinian State Medical University, editor of the Ukrainian-Romanian scientific journal "Current issues of social sciences and history of medicine". Scientific interests are such as: history of Ukraine and Ukrainian culture, traditional culture of the population of Bukovina, mutual influence in the sphere of traditional culture of the Ukrainian and East-Roman population of Bukovina, processes of ethnocultural identity in the border regions. The author of more than 275 scientific works, including 11 monographs, 14 educational aids.

Ільків Микола – кандидат історичних наук, асистент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, член правління Спільки археологів України. Керівник Буковинської археологічної експедиції, науковий співробітник ДП «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України. Сфера наукових інтересів: Карпатський регіон в епоху бронзи, археологія Буковини, археологічні старожитності Хотинської фортеці. Автор та співавтор більше трьохсот наукових, науково-популярних і навчальних праць, зокрема трьох монографій.

Ilkiv Mykola – candidate of Historical Sciences, assistant of the Department of World History of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, board member of the Ukrainian Association of Archaeologists. Researcher at the Science Research Centre «Protective Archaeology Service of Ukraine» of Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine. Field of scientific interests: Carpathian region in the Bronze Age, archaeology of Bukovyna, archaeological antiquities of Khotyn Fortress. The author and co-author of more than 300 scientific, popular science and educational works, including 4 monographs.

Received: 10.11.2024

Advance Access Published: December, 2024

© A. Moysey, M. Ilkiv, 2024

**СЕЛО РОША (РОШОША, РОШІША, РУШИЦЯ, РОШУША,
РОШУШЕ) В СКЛАДІ МОЛДАВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА
(1359-1774 рр.)****Антоній МОЙСЕЙ, Ігор ГЕРУШ, Антоніна АНІСТРАТЕНКО,**
Буковинський державний медичний університет, Чернівці, Україна.
antoniiimoisei@bsmu.edu.ua, office@bsmu.edu.ua, oirak@bsmu.edu.ua**THE VILLAGE OF ROSHA (ROȘOȘA, ROȘIȘA, RUSCHIZA,
ROSUȘA, ROȘUȘE) WITHIN THE PRINCIPALITY
OF MOLDAVIA (1359-1774)****Antoni MOYSEY, Igor GERUSH, Antonina ANISTRATENKO,**
Bukovinian State Medical University, Chernivtsi, Ukraine.
ORCID ID: 0000-0003-2177-5158, RESEARCHER ID AAM-2237-2020;
ORCID ID: 0000-0001-5295-2271, RESEARCHER ID S-5261-2016;
ORCID ID: 0000-0001-5295-2271, Researcher ID: S-5261-2016.

Мойсей Антоній, Геруш Ігор, Аністратенко Антоніна. Село Роша (Рошоша, Рошіша, Рушиця, Рошуша, Рошуше). Резюме. У статті у рамках виконання проекту «RE STORY» – Грантова програма Європейської Комісії «Горизонт-Європа» (HORIZON-CL2-2023- HERITAGE-01-№ 101132781) вивчається історія одного з мікрорайонів м. Чернівці – Роші. Це – місцевість на південно-західній околиці Чернівців, яка від початку розвивалась як окреме поселення, згодом передмістя, і зрештою стала міським житловим мікрорайоном. З 1359 до 1774 р. територія сучасної Роші перебувала у складі середньовічного Молдавського князівства. **Метою** даного дослідження є вивчення історії означеного населеного пункту в цей період. **Актуальність** роботи полягає в унікальності опублікованого матеріалу, що стане основою для написання монографії про історію Роші. **Хронологічні рамки** обмежені часом перебування населеного пункту в складі Молдавського князівства (1359-1774 рр.). **Методика:** аналіз даних переписів населення Молдавського князівства, літописів, грамот, документів та праць XVII-XX ст., які висвітлюють історію цього періоду Роші; топонімічні та етимологічні дослідження. **Наукова новизна:** історія села (передмістя; мікрорайону м. Чернівці) Роша створюється вперше. **Висновки.** Таким чином, протягом більш ніж 400 років село Рошіша перебувало в складі Молдавського середньовічного князівства. Майже повна відсутність писемних джерел про Рошу в цей період зумовлена тим, що населений пункт було передмістям Чернівців, знаходилося в його межах. Протягом зазначеного хронологічного періоду Рошіша не відрізнялася ані зовнішнім виглядом, ані економічним чи соціальним становищем від інших сільських поселень князівства. Однією з характерних рис фіскальної ситуації Молдови були непомірні податки на користь Османської імперії (*харач, пешикеш, бакиши* тощо), васалом якої князівство стало з XV ст. Крім того, існували податки та повинності на користь князя та правлячої верхівки (*десятина, гоштина, робота, корвода, штрафи – душегубина, хаталм, чуботе, ферей* тощо). З XVII ст. десятина зі злакових культур, що вирощували рошішанами, сплачувалася Великому Скиту з Галичини. Весь тягар фіскального навантаження лягав на селян і торговців Чернівців. У кінці молдавського періоду з 149 господарств в Рошіші податки сплачували 65 сімей, решта ж або сплачували окремі податки, або були звільнені від них через державну службу.

Нескінченні військові напади на цю прикордонну територію тривали протягом усього молдавського періоду, починаючи з боротьби за незалежність князівства і до російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Одночасно постійні міждержавні конфлікти з Польщею завдавали спустошення і грабування Чернівців, і Роші. Ці страждання для населення посилювались частими голодними роками та епідеміями тяжких хвороб.

У 1767-1768 рр. в Рошіші була збудована дерев'яна церква, яку в народі називали «старою». Вона стала духовною «віддушиною» для селянина, пригніченого тяжкою працею, великими податками і повинностями.

Конкретні дані про жителів Рошіші в кінці XVIII ст. стали відомі в результаті переписів населення, проведених у 1772-1773 та 1774 рр. представниками російської окупаційної армії та господаря Молдови.

Анексія північної частини Молдови, яка під австрійцями стала називатися Буковиною, поклала початок новому періоду в історії нашого краю та Рошіші зокрема.

Ключові слова: передмістя Чернівців, мікрорайон Чернівців, Роша, Рошоша, Рошіша, Молдавське князівство, периферія населення.

Introduction. As part of the «RE STORY» project – a Grant Program of the European Commission's Horizon Europe (HORIZON-CL2-2023-HERITAGE-01-№ 101132781). The history of one of Chernivtsi's micro-districts Rosha, is being examined. This locale, situated on the southwestern periphery of Chernivtsi, initially developed as a distinct settlement, subsequently a suburb, and ultimately evolved into an urban residential micro-district.

The objective of this study is to investigate the history of the aforementioned settlement during this period. The relevance of this work lies in the unique nature of the

published material, which will form the basis for a monograph on the history of Rosha. The chronological framework is confined to the period of the settlement's inclusion within the Principality of Moldavia (1359-1774). Methodology: analysis of data from population censuses of the Principality of Moldavia, chronicles, charters, documents, and works from the 17th-20th centuries that illuminate the history of this period of Rosha; toponymic and etymological studies. Scientific novelty: the history of the village, suburb, and micro-district of Rosha is being constructed for the first time.

The Name of the Settlement. Based on data from population censuses of the Principality of Moldavia,

documents, and princely charters of the 18th century, we can confidently assert that the village's name during its tenure within Moldavia was Roshosa (Romanian: Roșoșa) / Roșișa (Romanian: Roșișa, German: Roschusch) / Rushytsia (German: Ruschiza), Roshușa (Roșușa), Roshușe (Roșușe). Information regarding the village's names is found in the following sources:

1. Princely charters from 1760 and 1766, which confirm the privilege of the residents of Horecha and **Rushytsia** (German: **Ruschiza**) to exemption from the salt tax¹;

2. Data from population censuses of the Principality of Moldavia in 1773. The village is recorded as **Roshosa (Roșoșa)**²;

3. In the «Description of Bukovina» by the head of the military administration in Bukovina, General Gabriel von Splény, which contains crucial information about the region's situation leading up to and following its annexation by Austria in 1774, specifically in the «Table of Bukovina's Settlements.» The settlement is recorded as **Roșișa (Roschusch)** and **Roșișa – Roșoșa**³;

4. Purchase and donation agreements concluded in Chernivtsi and Berehomet in 1775 and 1791, which mention residents of the settlement: *Ianoș ot Roșușe, Ghiorghi Chisăliță băran ot Roșușe, Costantin Grec ot Roșușa*⁴.

Below, we present the text of the official princely decree from 1760, which, on one hand, mentions the village's name, and on the other, contains information about the privilege, existing since the times of the Principality of Moldavia, for the residents of Chernivtsi's suburbs: Rosha and Horecha:

We, Ioan Toader Voievod, by the grace of God, Lord of the Moldavia.

Since the Moldavian and Jewish burghers of the city of Chernivtsi presented us with letters from Lord Matei Ghica, as well as from Prince Constantine Racoviță and Lord Scarlat Ghica, in which it is stated that the aforementioned burghers complained to his highness that the residents of Horecha and Rushytsia (Ruschiza), who previously belonged to the city of Chernivtsi, were obliged to pay the rural tax, and that they had a privilege for this from previous princes, which, however, was lost; therefore, they requested to receive a new privilege.

In light of the granted privilege, we issue them this our princely letter; according to which they are not obligated to pay the rural tax. There can be no other outcome.

Given: March 21, 7268 (1760).

SS. The second logothete reviewed and confirmed.

The Settlement within the Principality of Moldavia (1359-1774). After the administrative functions of Tsetsyna gradually shifted to the market town of Chernivtsi, it ceased to be mentioned in the documents of that period from 1456 onwards. Similarly, during the period of Moldavian princely rule, written mentions of the village of Roshosa (**Roșoșa, Roșișa, Ruschiza, Rosușa, Roșușe**) are found only at the concluding stage (in 1760, 1766, and during the population censuses of 1772-1773 and 1774).

This can be explained by the fact that the village was located within the territory of Chernivtsi and belonged to the town. Accordingly, the events that occurred in Roshosa were inextricably linked to the history of Chernivtsi.

On September 3, 1782, following the annexation of Bukovina, an Austrian commission was convened to determine the actual territorial boundaries of Chernivtsi and establish the property rights of residents based on acts and testimonies. Vornic Vasyl Bulbuk from Roshisa, along with the village elders – sworn assessors Vasyl Lomosh, Tomitse Bamat, Vasyl Pitei, Andriy Olar, and Vasyl Kozma – testified before the commission. They confirmed that Roshisa was not an independent estate but belonged to the town, on whose lands it was situated. The villagers had obligations only to the prince, like the Chernivtsi merchants. Additionally, they paid a certain obrok to the Great Skete from the Land of Lyakhs, and the rest of the tribute was given directly to the Moldavian lord.⁵

It was common knowledge that the villages of Roshisa and Horecha belonged to the market town (city).

R.F. Kaendl wrote: «It was reported about Rushytsia, as well as Horecha, in 1760 and 1766, that they were located on municipal lands»⁶. He referred to two princely decrees that confirmed the privilege of exemption from the salt tax for the residents of the villages of Horecha and Rushytsia, which belonged to the city of Chernivtsi. The testimony of Roshisa residents about paying tithes to the Great Skete confirms that since 1659, according to a princely decree, they, along with the Chernivtsi burghers, paid the monastery a tithe from the harvested grain (Fig. 1).⁷

Researchers of the history of medieval Moldavia note that the urban territory consisted of a central core, where administrative buildings, shops, workshops, etc., were located, as well as arable lands, pastures, and orchards used by residents. Some cities owned significant territories, including numerous villages, known as «ocoale» or «moșii», which later became princely property.⁸ Roshosa, which was under the administrative control of Chernivtsi and was not considered a separate settlement, had such a status.

¹ Iorga N. *Documente privitoare la familia Calimachi* [Documents relating to the Calimachi family], Vol. II, București: Institutul de Arte Grafice și Editura Minerva, 1903, p. 178, 194 [in Romanian].

² *Moldaviya v epokhu feodalizma. Perepis' naseleniya Moldavii 1772-1773 i 1774 g.* [Moldova in the era of feudalism. Census of the population of Moldova in 1772-1773 and 1774.], Kshn.: Stiinca, 1975, T. 7, Ch. 1, P. 374-376.

³ *Bucovina în primele descrieri geografice, istorice, economice și demografice* [Bukovina in the first geographical, historical and economic descriptions], București, Editura Academiei Române, 1998, p. 236, 271.

⁴ Balan T. *Documente bucovinene* [Bukovinian documents], Vol. 8 (1741-1799), Vol. 9 (1800-1899), Iași, 2006, P. 85-86.

⁵ Bocănețu Al. *Istoria orașului Cernăuți pe timpul Moldovei* [History of the city of Chernivtsi during the Moldavian Principality], Cernăuți: Zelena Bukovyna, 2010, p. 53.

⁶ Kaendl R.F. *Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart || Istoriya Chernivtsiv vid naydavnishnykh chasiv do s'ohodennya* [History of Chernivtsi from ancient times to the present day] / Per. z nim. V. Ivanyuka, Chernivtsi: Zelena Bukovyna, 2005, p. 46.

⁷ Bălan T., *Documente bucovinene* [Bukovinian documents], 1942, Vol. VII, doc. 86, p. 247-251.

⁸ *Istoria românilor* [History of Romanians], Ed. a 2-a, rev., București: Editura Enciclopedică, 2011, Vol. 4, p. 75.

Iași, 1659, Iulie 13.

**Ghiorghie Ghica, Domnul Moldovei, dăruște Marelui Schit
din Galiția zeciuiala orașului Cernăuți.**

Io *Ghiorghie Ghica* VV. boj. mil. gospodar zemli moldavscoi.

Miluit-am domnia mea pe părinții petrecătorii din sfânta mânăștire dela *Schit* din an în an în traiul domniei mele cu câtă pâine de atâta să va afla la târgu la *Cernăuți* să fie toată de agiutor în hrana părinților petrecătorilor de acolo grâu, orzu, săcară, ovăs, hricică, dintraceasta din toate ce a hi zăciuiala să fie a lor în toți anii și macar ce staroste sar schimba toți să știe acesta lucru neschimbat să nu mai aștepte carte dela domniea mea, ce pe aceasta carte să caute și precum scrie așa să facă, inaci ne budet.

U *Ias*, Iulie 13, 7167.

Io *Gheorghie Ghica* VV.

Fig. 1. Text of the decree by the Moldavian Voivode Gheorghe Ghica, dated June 13, 1659, regarding the transfer of a tithe from the Chernivtsi market to the Great Skete from Galicia.

Source: Bălan T. Documente bucovinene, Vol. II, doc. 86, pp. 162-163.

The appearance of the villages of the Chernivtsi tsinit (voivodeship) in the 18th century can be gleaned from the observations of General Splény, made in the 1780s: «In these villages, dwellings are usually scattered. Houses are built so poorly and small that, besides a small room or, rather, a smoke-filled cubicle, along with a small hallway, one can rarely see a pantry and even less often – a privy. These hovels are not fenced. There are no barns, stables, or any farm buildings near them.»⁹

While within the Principality of Moldavia, the residents of Roshoșa were subject to its legislation, existing in the complex political and socio-economic conditions characteristic of that period.

The Fiscal Policy of the Ottoman Empire in Moldavia and Its Impact on the Population. Starting from the 15th century, the Principality of Moldavia fell into vassal dependence on the Ottoman Empire. It was obliged to pay the Turks a *kharaj* (tribute) annually, the size of which constantly increased: in 1456-2 thousand gold coins; in 1487-4 thousand; in 1514-8 thousand; in 1530-10 thousand; in 1541-12 thousand; in 1593-65 thousand; and in the mid-17th century – 75 thousand gold (galbeni). Subsequently, the Moldavians were able to pay part of the tribute with agricultural products. In addition to the *kharaj*, the Ottoman authorities demanded numerous «gifts» (*peshkesh*) and «bribes» (*bakshish*) to the sultan, his relatives, dignitaries, and their favorites. In some cases, the amount of the *peshkesh* exceeded the *kharaj* itself. Besides money, the sultan was presented with thoroughbred horses, expensive furs, and hunting falcons. Frequent changes of rulers were advantageous to the Ottoman Empire, as each new voivode paid significant sums for the right to ascend the throne. Thus, during the 16th-17th centuries, 50 voivodes (called bey by the Turks) changed on the throne of Moldavia.

According to the testimonies of many historians, it was taxes and levies that formed the basis of the principality's obligations to the Ottoman Empire.¹⁰

The relentless increase in taxes and the greed of the Moldavian lords led to a heavy fiscal burden for the population. At the end of the 14th – beginning of the 15th centuries, all taxes and duties became mandatory and were divided into several categories. Natural taxes included *obrok* (*dijme*, *dăjdii*), which included cereals, small cattle (sheep, goats), pigs, wine, and bee hives. A tithe, which amounted to 10% of the harvest, was also collected. The *obrok* on cereals (especially wheat and barley) was called *ilish*. The tribute on small cattle was called the *swine customs* (*vama porcilor*), *tithe*, and *swine goshtina* (*goștina de porci*). The tax on wine was called *vădrărit*, and on beekeeping – the *hive tithe*, paid in honey and wax.

In addition to taxes, peasants performed labor duties for the state, including work in fortresses, repairing and building roads and bridges, and transporting goods with their own carts (*corvoadă*). For the prince, they engaged in haymaking and transportation, logging and transporting timber, building and maintaining mills and ponds, and were obliged to catch beluga for three days a year.

Thus, the peasants of Roshoșa, like most of the population of the Principality of Moldavia, suffered significant economic oppression and social pressure during this period.

Starting from the 17th century, military service and military duty in the Principality of Moldavia were equated to *corvoadă*, but participation in military actions remained mandatory. Conscripts were used to guard borders, observe on designated paths, or as couriers to deliver important messages. In addition, their horses could be requisitioned for military needs.

One of the most onerous fiscal duties was the *dare* (tribute), paid in monetary form to finance the hired army.¹¹

The state also levied a range of other monetary taxes, including: the *imperial tribute* (*bir de haraci*); the *hearth tax* – 2 zlotys from each household; *stetia* – 50 aspers, intended for the quartering of troops; *the tax on the*

⁹ Spleni Habriel' fon, Opys Bukovyny [Description of the Bukovina], Chernivtsi: Ruta, 1995, P. 23.

¹⁰ Lazăr M. «Quelques observations sur les sources fiscales concernant la Moldavie medievale» [A few remarks on fiscal sources relating to medieval Moldova], *Codrul Cosminului*, 2009, No. 15, p. 45-59.

¹¹ *Istoria românilor*, op. cit., Vol. IV, p. 214-215.

ruler's coronation (*birul sceptrului*) – 2 gold coins from each household upon a change of ruler; and *the tax on the lack of money (lipsa de bani)*, paid in case of currency devaluation. From the 15th century, fines and duties were also introduced, such as: *gloaba*, *osluh*, and *prapas*. Subsequently, new types of fines appeared: *dushegubina* – for murder and other serious crimes; *hatalm* – for land rights violations; *chubote* – payment for judicial services; *ferea* – for obtaining a court ruling. In total, there were over 70 different taxes and duties for the benefit of the state.¹²

Information about the taxes paid by the residents of Chernivtsi and Rosha in the 17th century is contained in the decree of Voivode Gheorghe Ghica from June 13, 1659. It concerns the transfer of the tithe from the Chernivtsi market to the Great Skete from Galicia¹³: «All the grain that is in the market of Chernivtsi,» wrote the ruler of Moldavia, «must be handed over to feed the fathers who reside there. Wheat, barley, rye, oats, buckwheat – a tithe from all of this must belong to them...» This tax also applied to the residents of Rosha.

On January 31, 1711, the Lord of Moldavia, Dimitrie Cantemir, confirmed the validity of this decree, stating that the tithe should be collected from all grains, «that are in the city of Chernivtsi within the lordly bounds...» i.e., also in the villages that were under the administrative jurisdiction of the city. Subsequently, this decree was confirmed by Moldavian lords in 1716, 1727, 1743, 1749, 1757, and 1760. They repeatedly noted the unwillingness of the townspeople to pay this tithe and threatened them with punishments.¹⁴

A document that reveals a more specific range of taxes concerns the neighboring village of Toporivtsi. In 1627, Voivode Miron Barnovschi Movila transferred this village, along with lakes and a mill, to the ownership of the Assumption of the Virgin Mary Church in Iași, dedicating it to the Jerusalem Temple. The voivodal charter mentions the taxes that the villagers previously paid: «And we forgive that village all taxes,» declares the prince, «so that they do not perform work, do not pay ilish, nor tribute from cows, nor from sheep, nor any other tribute. To forgive that village of Toporivtsi 1500 peasant sheep, which are counted as 150 voivodal sheep, and 1000 peasant hives, which are counted as 100 voivodal hives, and 500 peasant pigs, from which 50 voivodal pigs are deducted... *Goshtina* and *tithe* should be collected by the monks from Iasi and transferred to the monks of the Lord's Temple in Jerusalem.»¹⁵

Excessive tax pressure was felt by various segments of the population. This is confirmed by the first census

of the population of Moldavia, conducted in 1591 under Prince Petru Schiopul (the Lame) (1537-1594). Its purpose was to calculate the number of taxpayers. The document «Catastihul de cisle de țărani de la toate ținuturile și curteni și vătăji și neamiși și popi» (Register of the Number of Peasants from All Voivodeships and Courtiers and Vataji and Neamishi and Priests) contains data on various categories of taxpayers within the tsinuts (administrative-territorial units). At that time, there were 22 tsinuts in Moldavia. The territories of modern Chernivtsi region included the Chernivtsi, Suceava, and Khotyn tsinuts. According to the census, the Chernivtsi tsinut registered: 1163 peasant taxpayers (main taxpayers); 17 boyars (nobles); 41 vataji (elders, responsible for tax collection); 66 neamishi (landowners, free peasants); and 69 priests. The census did not include townspeople, serfs, and some peasants who were in church-monastery holdings.¹⁶

Municipal Self-Governance and Administrative System. Cities and market towns were considered the property of the prince, yet they enjoyed a degree of autonomy. They had the right to elect their own administration, which performed various functions, sometimes overlapping with the powers of representatives of princely authority. Among such positions were: *vornic* or *pârcălab*, who were responsible for military and fiscal affairs; *sudeți* – who administered justice within the okolies, including Rosha; *posadnic* – who oversaw the fulfillment of duties for the benefit of the prince. Chernivtsi had a city council headed by a *shotluz (elder)*, as well as 12 councilors – *părgari*, who were called «good and old men» (*oameni buni și bătrâni*).¹⁷

The residents of Rosha were subject to the laws in force in the Principality of Moldavia. They were conditionally divided into two categories: written laws, based on a compilation of Byzantine codes; and unwritten laws, or *customs of the land (obiceiurile pământului)*, or *family customs (obiceiurile neamului)*, which regulated land disputes and other community problems.¹⁸

Some of these *customs of the land* became known thanks to ancient documents. They were researched by the Romanian historian C. Giurescu in his three-volume work «History of the Romanians.» One of the interesting customs was the determination of apiary boundaries.

There was also a custom of *oath-taking with a furrow on the head*, which was used to establish land boundaries.

Another custom associated with the establishment of land boundaries involved the use of a child, who was painfully pulled by the hair in places where boundary pillars, stones, or other markers were set.¹⁹

¹² *History of RSS Moldovanshti*, op. cit., T. 1, p. 217.

¹³ The Manyava Skete, an Orthodox monastery founded by Job Knyahynskyi and Ivan Vyshenskyi in 1606 near the village of Manyava (now in the Ivano-Frankivsk region), was an ascetic men's monastery of the Eastern rite. It was closed down under the Austrian administration in 1785. Reopened in 1980, the Suchavysia Monastery was also subordinate to it.

¹⁴ Bălan T., *Documente bucovinene*, ... op. cit., Vol. II (1519-1662), doc.86, p. 162-163.

¹⁵ Bălan T., *Documente bucovinene*, ... op. cit., Vol. I (1507-1653), doc. 101, p. 197; Dan D. *Cronica episcopiei de Rădăuți* [Chronicle of the Rădăuți Bishopric], Viena: Editura fondului religiosar gr. ort. al Bucovinei în Cernăuți, 1912, p. 292.

¹⁶ *Documente privind istoria României* [Documents from the history of Romania], Sec. XVI. Moldova, Vol. IV (1591-1600), București: Editura Academiei Republicii Populare Române, 1952, p. 4-6.

¹⁷ *Istoria românilor*, op. cit., Vol. IV, p. 76, 211.

¹⁸ Cantemir D., *Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei* [Description of Moldova], București: Institutul Cultural Român, 2007, p. 265-266.

¹⁹ Giurescu C.C. *Istoria românilor* [History of Romanians], Ed. a 5-a, rev., București: Editura ALL, 2015, Vol. II, p. 346-348.

One of the principles of jurisprudence was *composition*, which allowed settling a murder case through material compensation. Relatives or friends of the deceased could negotiate with the murderer for compensation in the form of a certain amount of money or transfer of property. C. Giurescu describes a specific case that occurred in the village of rezeși Alboteni: a Greek was killed there, and since the village community could not pay compensation, the entire village became the property of the Lord of Moldavia. Then, the great boyar Albota, the elder of Chernivtsi, intervened, paying for the head of the murdered man 158 bulls and cows, 600 sheep, 7 horses, and 13 mares. After that, the prince confirmed his ownership of the village.²⁰

Another interesting case concerns the land holdings of the city of Chernivtsi at the beginning of the 17th century. It probably explains how the Chernivtsi residents lost the Zhuchka and Denysivka pastures on the northern bank of the Prut. On May 28, 1618, a document was issued from the chancellery of the Lord of Moldavia, revealing the details of the then system of fines for murder (*dushegubina*). In the mentioned pastures, during the reign of Jeremiah Movila, two Poles were killed. Since the murderer could not be found, the community had to pay a fine (*gloabă*) – *dushegubina*. However, local merchants, to avoid payments, claimed that these lands belonged to the villages of Shirivtsi and Rohizna. As a result, three more residents of Shirivtsi and two from Rohizna were killed, and the son of Constantine Krakalia was kidnapped by the Poles and imprisoned in Kamianets. The father redeemed him for 300 silver thalers, and together with the former elder Gavrilash, paid compensation for the death of the killed, after which he acquired ownership of the disputed pastures. In his decree, Radu Voievod stated that if the townspeople had claims, they could compensate the paid amount and return these lands to themselves. Later, on April 8, 1627, Miron Barnovschi in his *chrysov* once again confirmed this decree.

Thus, the *customs of the land* played an important role in resolving legal issues that arose in the daily life of the residents of Moldavia at that time.

Justice was administered by all state officials, from the prince to the village *vornic*. Landowners could also perform judicial functions. Even ordinary peasants, if elected as jurors, had the right to make decisions in land disputes and other cases.

The degree of punishment for offenses in Moldavia depended on the severity of the crime. Until the 19th century, the death penalty with confiscation of property existed, which was applied in cases of high treason (*pentru hiclenie*), murder, banditry, and repeated theft. For boyars, the most common punishment was execution by beheading, while for ordinary people, the gallows were used. Some voivodes used particularly cruel methods of execution, such as impalement (for example, Ion the Terrible), and

Vasyl Lupu ordered the drowning of women accused of immoral behavior. Other forms of punishment included fines (*gloabe*), *dushegubina* (compensation for murder), *hatalm* (fine for changing boundary markers), *chubote* (fine for failure to appear in court), and others.²¹

Thus, the justice system in Moldavia combined both official written norms and traditional *customs of the land*, which played a significant role in social life.

Devastation and Plunder During Military Campaigns. The difficult situation of the residents of Chernivtsi and the peasants of Rosha was exacerbated by the fact that Moldavia in general, and our region in particular, were in a border zone and suffered enemy attacks from all sides – north, west, east, and south. Military campaigns, the route of which passed through Chernivtsi and its environs, were accompanied by looting and devastation of farms. This was compounded by droughts, which caused mass famine, and epidemics, which for a long time remained an integral part of the life of the local population during the region's tenure within the Principality of Moldavia.

Even during the establishment of Moldavia as an independent state in 1359, the Polish army of Casimir the Great (1333-1370) had already passed through Chernivtsi and its environs. This was written about by the Polish historian Jan Długosz. However, the Polish army suffered a crushing defeat in the «Plonyna» forests in the Shipyntsi land, and many Polish magnates were taken prisoner by the Moldavians.²²

The most famous battle that affected Chernivtsi and the surrounding villages was the battle of 1497 in the Kozmyn forests. In 1497, the Polish King Jan Olbracht, at the head of a large army, entered the territory of Moldavia. After passing through Chernivtsi, they confiscated food and forage from the local population and moved towards the capital – Suceava. However, the strong defense of the fortress, military aid from Wallachia, Transylvania, and the Ottoman Empire, as well as diplomatic support from Muscovy, made a swift capture of the city impossible. The catastrophic shortage of food in the Polish army was exacerbated by additional factors, including the king's illness. This forced the Poles to sign a peace agreement and begin a retreat. According to the agreements, the retreat was to take place along the already devastated route, but the Poles violated the agreement and moved through the Kozmyn forests, which led to the village of Kozmyn (the ancestral estate of Stefan the Great).²³ Eduard Fischer, in his study dedicated to this battle, points out that this village was donated to the Putna Monastery by the voivode in 1488; at the beginning of the 20th century, it no longer existed, and on its former territory were located the villages of Molodiya, Koroviya, and Chagor.²⁴ On October 26, 1497, the Moldavians ambushed the Polish army in these forests and inflicted a crushing defeat. The remnants of the Polish army retreated to Chernivtsi, where the king stayed

²⁰ Ibidem, p. 352.

²¹ Ibidem, p. 348-350.

²² Onciul D. *Din istoria Bucovinei* [From the history of Bukovina], Chișinău: Universitat, 1992, p. 48.

²³ Giurescu C.C. *Istoria românilor*, ... op. cit., Vol. II, p. 56.

²⁴ Fischer E. *Bătălia din Codrul Cozminului. Războiul dintre Ștefan cel Mare și Regele polon Ioan Albert în anul 1497* [Battle of Kozminski Forest. War between Stephen the Great and Polish King John Albert in 1497], București: Institutul de arte grafice Eminescu, 1904, p. 16.

for several days, awaiting a Lithuanian detachment, but suffered losses again during the crossing of the Prut. Also, a detachment that came to the aid of the Poles was defeated by troops under the command of the *logothete* (boyar of the first rank) Boldur. Only a small number of soldiers managed to escape and evacuate Jan Olbracht to Poland.

On the maps presented in E. Fischer's book, we see separate settlements: Rosha, Tsetsyna, Klokuchka, Monastyrka, Kalychanka. The road from the south of Chernivtsi, along which the royal troops returned, went through Monastyrka. And Boldur's detachment crossed the fords across the Prut above the city at night on October 28 and emerged at Lenkivtsi, that is, through Rosha. The Polish troops also left Chernivtsi along the same routes. Thus, there were intensive movements of both armies through the territory of Rosha at the final stage of the war (Figs. 2, 3).²⁵

Given these facts, some Romanian researchers have suggested that the Tsetsyna fortress was finally destroyed during this military campaign. According to others, the Tsetsyna fortress was already in ruins at that time (E. Fischer)²⁶.

In 1498, Stefan the Great made a military campaign to Pokuttya, and in 1509, his son Bogdan devastated Galicia. In July of the same year, by order of King Sigismund, the Krakow voivode, Hetman Mykolai Kamenecky, attacked the Moldavian lands, including Chernivtsi, destroying the city and surrounding settlements.²⁷

With the accession to power in Moldavia in 1527 of Peter Rareș, the illegitimate son of Stefan the Great, attempts to return Pokuttya from Polish control resumed. However, after his defeat at Obertyn in 1531, Polish troops again devastated Bukovina, plundering and burning Chernivtsi. The attacks and robberies on the border did not subside for another year. In the winter of 1532, a Polish detachment of about a thousand horsemen invaded the region, but near the village of Tarasivtsi on the Prut, they suffered a crushing defeat from Moldavian troops – almost none of the attackers survived.²⁸ After that, a truce was concluded. However, in February 1533, after the end of its term, the Poles attacked again, devastating Chernivtsi and a number of villages.²⁹

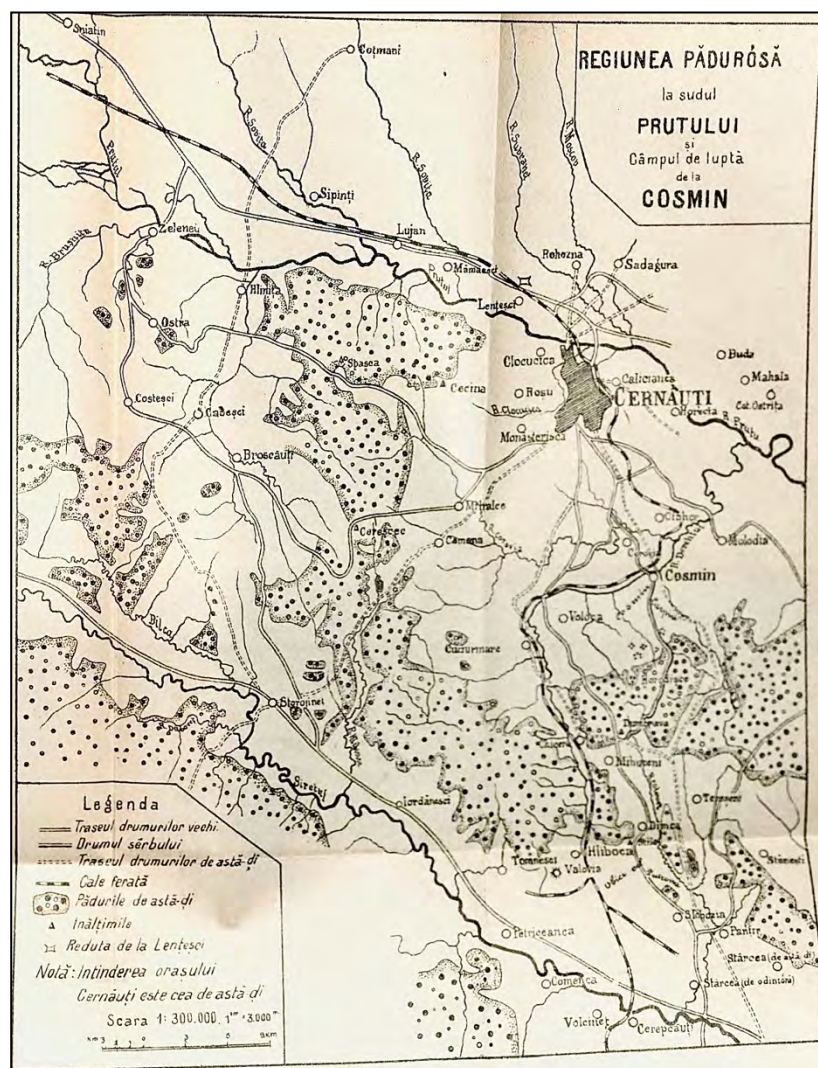

Fig. 2. Map of the wooded area south of the Prut River and the Cozmin Forest battlefield. in Codrul Cozminului. Războiul dintre Ștefan cel Mare și Regele polon Ioan Albert în anul 1497, București, 1904.

²⁵ Ibidem, p. 68.

²⁶ Ibidem, p. 18.

²⁷ Kaindl R.F. *Geschichte von Czernowitz* ..., op. cit., p. 28-29.

²⁸ *Letopisețul Țării Moldovei*, Chișinău: Universul, 2006, p. 75.

²⁹ Bocănețu, op. cit., p. 25.

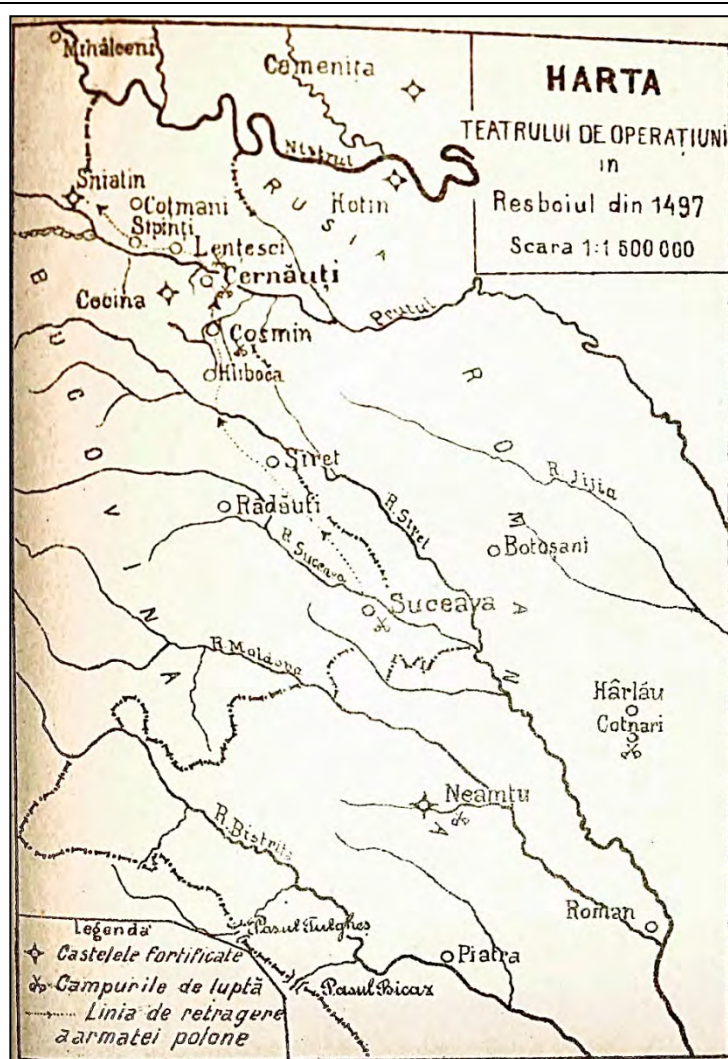

Fig. 3. Map of the theater of military operations during the 1497 war.

Source: Fischer E. *Bătălia din Codrul Cozminului. Războiul dintre Ștefan cel Mare și Regele polon Ioan Albert în anul 1497*, București, 1904.

In 1600, during the struggle for the Moldavian throne between Jeremiah Movila and the Wallachian prince Michael the Brave (Mihai Viteazul), the Polish army of Zamoyski passed through Chernivtsi, heading for Suceava (30 thousand Poles and 10 thousand Moldavians).³⁰

In January 1612, the Moldavian lord Constantine Movila was removed from power, and Ștefan Tomșa ascended the throne. Poland, supporting the deposed ruler, sent troops to help. At night, about 1000 Polish soldiers broke into Chernivtsi, burned the trading quarters, brutally robbed and killed merchants, and then retreated to Sniatin. The next day, another Polish detachment attacked the city again, stole cattle, and returned to Kamianets.³¹

During the national liberation war of the Ukrainian people of 1648-1654, Bohdan Khmelnytsky sought to strengthen the alliance with neighboring states. It was decided to marry his son Tymosh Khmelnytsky to Roxandra Lupu, the daughter of the Moldavian lord Vasyl Lupu. However, the Moldavian ruler later began to hesitate about this marriage. In 1650, the Cossacks, together with the Tatars, attacked Moldavia, devastating numerous cities, including Chernivtsi and the Chernivtsi voivodeship.

Myron Kostin wrote: «In 1650, the Tatars, together with Khmil's Cossacks, crossed the Dniester and began to plunder Moldavia. They reached Khotyn and Chernivtsi. The Suceava fortress was ransomed with money, but the whole region was devastated, and the number of prisoners was incredible. At that time, Ștefan Murgulețu, a well-known person at court, died in Chernivtsi.»³² After that, the wedding of Tymosh and Roxandra still took place. Tatar raids, Cossacks and other military detachments continued in 1653 and subsequent years. During this period, the territories of the Chernivtsi and Khotyn voivodeships also suffered from attacks by robber gangs led by the leader Ditynka. The chronicler noted: «At that time, a robber named Ditynka appeared, who, without hiding or being ashamed, walked through the Khotyn and Chernivtsi voivodeships and established his own order. Voivode Ștefan sent the stolnik Buchko with an army, and he defeated the gang and dispersed its members.»³³

In 1672, the Turko-Tatar forces, in conjunction with Cossacks, once again invaded and laid waste to Moldova. Chernivtsi and the surrounding villages suffered extensive devastation yet again.³⁴

³⁰ Letopisețul Țării Moldovei, op. cit., p. 142, 143.

³¹ Bocănețu, op. cit., p. 26.

³² Letopisețul Țării Moldovei, op. cit., p. 199.

³³ Ibidem, p. 229.

³⁴ Kaindl R.F. *Geschichte von Czernovitz ...*, op. cit., p. 29.

Following the Battle of Vienna in 1683, where the Ottoman army, led by Grand Vizier Kara Mustafa, suffered a crushing defeat at the hands of the combined forces under the command of Polish King Jan III Sobieski, military operations within Moldovan territory persisted. Given that Moldova remained a vassal state of the Ottoman Empire, Polish troops temporarily established control over Bukovina, garrisoning in Chernivtsi and other settlements. It was only under the terms of the Treaty of Karlowitz in 1699 that Polish forces withdrew from the region.³⁵

The Great Northern War (1700-1721), waged between Russia and Sweden, also had repercussions for Bukovina. Chernivtsi and the territory of Roshî directly endured the impact of military actions. After the Swedish army's defeat at the Battle of Poltava (1709), King Charles XII and Hetman Ivan Mazepa retreated to Moldova, establishing themselves in the village of Varnitsa near Tighina (Bendery). The Swedish king sought to reach his allies in Poland and consolidate with Swedish forces, all while persistently attempting to provoke a renewed Russo-Turkish war. The ill-fated Pruth Campaign of Tsar Peter I of Russia in 1711 had dire consequences for the region. One of the Russian detachments, under the command of Ronne, returning from Brăila through Siret to Chernivtsi, plundered everything in its path. The Muscovite defeat at Stănilăşti in 1711 rekindled hopes for Charles XII, yet his situation remained precarious: his allies in Poland had been routed. Swedish troops and their allies – Poles and Cossacks – lingered in the region for several years, despoiling the local populace. They imposed their own levies, notably demanding a monthly tribute of a «lion thaler per horse» in the Chernivtsi and Khotyn counties.³⁶

The Moldavian chronicler Ion Neculce, a contemporary of these events, wrote: «The Tsar of Moscow, after this battle, returned to Kyiv and dispatched generals Janos, Volkonsky, and Vezubadsky, along with Brigadier Kropot and the Muscovite cavalry. Colonels Kigech and Vasily Tansky, accompanied by Moldavian forces, joined them. In total, approximately 10,000 soldiers were stationed along the Dniester and Cheremosh rivers, guarding crossings and monitoring the Swedes to prevent their escape to their homeland or the dispatch of letters to Iaşi.» The Turks also impeded Charles XII's advance towards the northern borders of Moldova, significantly exacerbating his predicament.

«The king then sent a colonel with over a hundred Swedes and two hundred Cossacks to the Chernivtsi market to muster troops from the Polish-Lithuanian Commonwealth. Brigadier Kropot informed Moscow, which ordered him and Turkuleţ, providing them with 3,000-4,000 soldiers, to counter them. They crossed the Cheremosh, marched through the forests, and reached Mykhalche, where they ambushed the Swedes in Chernivtsi. The Cossacks retreated to the Prut floodplain,

remaining largely unscathed. The Swedes attempted to ascend the summit of the Chernivtsi hill, endeavoring to repel the assault. However, overwhelmed by the enemy's numerical superiority, they surrendered and were sent to Poland. Those remaining in Bukovina perished near Ţurcani, Cupca, Radivtsi, and Suceava».³⁷

During the third reign of Mihai Racoviţă (1716-1726), the country was engulfed in a profound crisis triggered by famine. Contemporary accounts attest that a «merţă» (half a kilogram) of bread in Iaşi cost 10 lei, with provisions being imported solely from Poland and Turkey. The year following the famine saw the outbreak of a plague epidemic, which persisted for a year and spread to Podolia and the lands of Poland. The prince then dispatched boyars to petition the Ottoman Empire for a reassessment of the tax burden on the Chernivtsi district. In response, the Sublime Porte dispatched officials who decreed a halving of taxes for the Chernivtsi and Khotyn districts for a period of three years.³⁸

A fresh famine gripped the region in 1731-1732. The chronicler noted: «The years were barren, and crops failed above Iaşi, leading to famine.» Voivode Grigore Ghica, possessing substantial grain reserves in Chişinău and Felciu, organized its distribution to famine-stricken towns, including Chernivtsi, where he dispensed provisions gratis.³⁹

Throughout the Russo-Turkish War (1735-1739), Bukovina found itself at the epicenter of hostilities. The army under Field Marshal B. Münnich forded the Dniester near Bridok, outflanked Khotyn from the south, routed the Ottoman forces near the village of Stavchany, and subsequently seized the Khotyn fortress, establishing control over all of Moldova. However, under the terms of the Treaty of Belgrade, Russian troops were compelled to relinquish the principality. Münnich's retreat was marked by the forcible deportation of the local populace from the Khotyn district and villages surrounding Chernivtsi to Muscovy. Chronicles recount: «People were taken in families, divvied up like livestock: some were given to children, others to men, and still others to women. They were sold to one another without the slightest pity, worse than the Tatars. And it was winter. Lamentations and weeping ascended to the heavens».⁴⁰

In 1748 and 1749, during the third reign of Constantine Mavrocordatos, the region was afflicted by a protracted drought, and a locust infestation decimated all crops. The famine reached catastrophic proportions: people were forced to grind tree bark and acorns into flour. People were «as if boiled,» barely able to speak from exhaustion. Many perished. R.F. Kaindl relays the account of a traveler who lodged with a priest from a village near Chernivtsi. For dinner, they were offered only a small loaf of bread baked from acorns.⁴¹

The subsequent Russo-Turkish War (1768-1774) led to the temporary presence of Russian troops in the northern

³⁵ Ibidem, c. 30.

³⁶ Kaindl R.F. *Geschichte von Czernovitz ...*, op. cit., p. 30.

³⁷ *Letopiseşul Ţării Moldovei*, op. cit., p. 364-365.

³⁸ Ibidem, c. 422.

³⁹ Ibidem, c. 432.

⁴⁰ Ibidem, c. 466.

⁴¹ Kaindl R.F. *Geschichte von Czernovitz ...*, op. cit., p. 31.

part of Bukovina, including Chernivtsi. Concurrently, in 1770, a new plague outbreak resulted in numerous fatalities.⁴²

Socio-economic hardships, perpetual military conflicts, bandit raids, and epidemics engendered arduous living conditions for the inhabitants of Rosha and the traders of Chernivtsi. Amidst these circumstances, religion played a pivotal role in the spiritual life of the community. The vast majority of peasants were Orthodox Christians and worshiped in local churches. Until 1767/1768, when a wooden church was erected in Rosha, the precise locations of religious services remain unknown. It is probable that locals attended churches in Chernivtsi or the monastery in the Monastyryska tract.

Information regarding the old church in Rosha can be gleaned from the accounts of two priests from a later period. Ioan Pașcan, in 1899, noted: 'The church was old, smoke-stained, blackened, and so small that it was impossible to read the Gospel at the royal doors.'⁴³ Another priest, Dimitrie Dan, who served in the newly constructed church from 1916 to 1927, mentioned the benefactors who provided the land plot ('Prisaca') for the temple's construction. These were Lazar, Vasile, and Constantin Grecu, and Ioan Ianuș. In 1768, they established a fund for the priest's maintenance. D. Dan, examining an inscription on the church wall and also relying on the testimony of I. Pașcan, stated that the temple was erected in 1768 by Constantin Ianuș, Constantin and Lazar Grecu, Stanislav Grigoraș, Ioan and Vasile Zama. However, based on archival documents, he surmised that the church could have been built as early as 1766 or even earlier.

According to D. Dan's descriptions (1926), the temple was constructed from oak logs and was preserved in good condition. Its length was 13 meters 15 centimeters, and the height of the walls to the roof was 3 meters 30 centimeters. The church had the form of a simple cross. The altar was illuminated by two round windows – one to the east and one to the south. The nave had two windows on the north and south walls, and additional light was likely provided by a window in the upper part of the dome. The nave was separated from the rest of the space by an oak arch adorned with carvings. The narthex received light only through a single window on the eastern wall. Each of the compartments had its own dome, with the highest one situated above the nave. 'Originally, the roof likely consisted of separate sections above each dome, rather than being unified as in the modern version. The roofing was covered with wooden shingles in a 'scale' pattern, which has been preserved to this day.'

The author of the article meticulously examined all the inscriptions on the temple: 'Above the oak door is an image of a cross with the inscription: Is. Hs. i Nica, and below the cross is a Cyrillic inscription carved on

the doorframe: «This church was built in the days of his voivodeship, by the grace of God, the ruler of the Moldavian land, in honor of the holy archangel Michael.»'

On both side doorframes, there is another Cyrillic inscription, primitively carved and in some places illegible: 'And the ktitor...Ianuș Constantin, Stanislav and Gheorghe son of Grecula and Lazăr son of Grecula and Vasile and... Vysotsky...and Dumitraș the master in the year...May 28.' This inscription allows us to establish the name of the temple's builder – Master Dumitraș – and also adds a new name among the ktitors – Vysotsky. However, the year of the church's construction remains unknown, as the inscription is partially lost.

D. Dan clarified another ambiguity related to the name of the voivode mentioned in the inscription above the door, which had not been deciphered. After conducting further research, he established that it referred to Grigore Calimah, who governed Moldavia during his second reign (February 3, 1767 – June 14, 1769).

Information about the church's repairs has also been preserved. The church was first repaired in 1773: its foundations were reinforced with stone, as the building was swaying, and the roof was re-covered with shingles secured with iron nails. Another repair took place in 1883.

D. Dan noted in his records: «Today, this church, since a new one has already been built, stands in the same place where it was erected almost 200 years ago. It is dilapidated, without crosses or windowpanes. As early as 1905, the question of moving it to the cemetery was raised, but the residents of the village of Stynka asked for it to be transferred to them» (Fig. 4).⁴⁴

The exterior appearance of the church is documented in photographs published in a monograph dedicated to the history of the «Țețina» society in Rosha (Fig. 5).⁴⁵

Archival documents revealed that the Grekul family actively participated in the construction of the church. Gheorghe Grekul, the founder of this lineage, acquired a plot of land, a house, and a garden in Chernivtsi (near Kațavel and Ungurean) from the Turk Suleiman Basha in 1731.⁴⁶ In 1773, he made a will by which he distributed his property among his sons: Lazăr, Mihail, Constantin, and Vasile. Records of his death, which occurred on August 18, 1773, in the village of Roșoșa near Chernivtsi, state that his real name was Gheorghe Mațoiani, and he was born in the Ritsa or Irița area near Trabzon. Researcher Teodor Balan indicates that Gheorghe Grekul is the founder of the Grekul lineage, which later received the surname Constantinovich-Grekul. Archival documents also mention another name associated with the construction of the church: Constantin Ianoș, the son of Iancu Ianoș and the son-in-law of Gheorghe Grekul. In 1778, he was involved in a lawsuit with Vasile and Gheorghe Grekul from Roșița.⁴⁷

⁴² Ibidem, p. 32.

⁴³ Pașcan I. *Cernăuțul și suburbiile sale (Schiață topo-etnografică și istorică)* [Chernivtsi and its surroundings (topo-ethnographic sketch)], Cernăuți: Editura autorului – Societatea tipografică bucovineană, 1899, p. 35.

⁴⁴ Dan D. «Biserica cea veche din Roșă» [Old church from Rosha], *Junimea literară*, Cernăuți, 1926, A. XV, N. 3-4, p. 69-70.

⁴⁵ Țețina. *Societatea cultural-economică a românilor din Roșă-Cernăuți* [Cetsina. Cultural and Economic Society of Romanians of Rosha-Chernivtsi], 40 de ani de activitate cultural-economică (10 mai 1896-10 mai 1936), Cernăuți, 1936, 63 p.

⁴⁶ Bălan T., *Documente bucovinene*, ... op. cit., Vol. IV, doc. 74, p. 103.

⁴⁷ Ibidem, p. 104.

Biserica cea veche din Roșă

În vatra satului de odinioară și a suburbiei de astăzi Roșă (Cernăuți) stă vechia biserică. Locul pentru aceasta biserică a fost dăruit de Lazar, Vasile și Constantin Grecu și Ioan Ianuș probabil în anul 1760 sau poate și mai înainte.

Tot acești mărinimoși donatori au făcut o fundațiune în anul 1768, dăruind locul numit „Prisaca” pentru susținerea preotului.

Biserica este clădită trainic din lemn de stejar, care și astăzi este foarte bine conservat. Lungimea bisericii este 13 m 15 cm, iar înălțimea pereților ei până la acoperământ 3 m 30 cm. Forma bisericii este cea a unei simple cruci.

Altarul are 2 ferestruici rotunde una către răsărit și alta către miazăzi. Naosul primește lumina prin câte 2 ferestre rotunde și anume 2 la perețele dela miazăzi și 2 la miazănoapte. În afară de această lumină se pare că naosul a mai primit altă lumină printr-o fereastră, care trebuie să fi fost în vârful capelei lui. Naosul este despărțit de pronaos printr-un semicerc de stejar sculptat foarte frumos. Pronaosul primește puțină lumină printr-o fereștiue rotundă deschisă în perețele de către apus.

Fiecare despărțitură are câte o cupolă. Cea mai înaltă este cea din naos. Acoperământul primordial trebuie să fi fost pentru fiecare cupolă separat, și nu ca astăzi când acopere biserica oblu, în chipul unei tărnițe. Crucile de fier ale acestor turnulețe se păstrează azi în biserica cea nouă.

Biserica era acoperită cu șindilă în solz, cum se mai poate cunoaște și astăzi.

Deasupra ușii de lemn de stejar aflăm un semn al crucii cu cuvintele: *Is. Hs. și Nica*, iară sub cruce următoarea inscripție chirilică săpată în ușor: „Această biserică s’au făcut în zilele lui. voevod, boj. mel. gosp. zmle moldavscoi hramul alui sfeti arhanghel Mihail”.

Pe ambii ușori laterali mai cetim următoarea inscripție chirilică, primitiv cioplită și în unele locuri ilegibilă: „Și ctitor... Ianuș Constantin Stănilău și Georghi sâh Grecul și Lazor sâh

Fig. 4. First page of D. Dan’s work dedicated to the history of the old church in Roșă (1926).

Fig. 5. Photo of the old church in Roșă (1768).

Source: Țețina. Societatea cultural-economică a românilor din Roșă-Cernăuți, 40 de ani de activitate cultural-economică (10 mai 1896-10 mai 1936), Cernăuți, 1936.

Clișeul 1. — Biserica veche, construită în a. 1768.

In another study dedicated to the social structure of Bukovina, Dan Camer, analyzing the data from the 1772-1773 census, established that Gheorghe Grek and his sons Lazăr and Vasile in Rosha had the status of *ruptași*, meaning they belonged to the third category of boyars. This implied that they leased land, paid the *rupta* tax, and were exempt from other taxes. In 1774, Gheorghe Grekul's sons – Vasile, Lazăr, Constantin, and his son-in-law Gavril – were also registered as *ruptași* in Chernivtsi. Camer notes that representatives of another privileged group, the *mazili*, who also enjoyed tax exemptions, resided in Roșă. Among them, Ionaș and Constantin Ionițe are mentioned.⁴⁸

In 1823, Iacob Strutz, the former *berar* of the Chernivtsi district, reported that during the Moldavian period, the merchant Gheorghe Grek lived in Roșoșa. He also recounted that the Chernivtsi *starosta* wanted to fence off the town prison, located on the lands of Gheorghe Grekul and his four sons, with posts. The *starosta* instructed Iacob Strutz to summon Grekul. The latter, «expressing many kind words about the *starosta*,» allowed the installation of posts for the prison fence.⁴⁹

The censuses of 1772-1773 and 1774 provide specific data about the village of Roșița during the Moldavian administration. This information is contained within the materials of the population census conducted at the end of this administration, during the occupation of Moldavia by Russian troops in the course of the Russo-Ottoman War of 1768-1774. According to the order of Field Marshal Pyotr Rumyantsev, a census of the population of the Principality of Moldavia was carried out in 1772-1773 to assess the human and material resources of the occupied territory. The commandant of the Russian troops in Moldavia, Major General Alexander Rimsky-Korsakov, was responsible for its execution.

The census results for the Chernivtsi *ținut* were signed on January 16, 1773, by the *păharnic* (or *ceașnic*)⁵⁰. Inbo (recorded as Linbo during the census itself) and the *starosta* Ilie Herescu. At that time, the *ținut* comprised 117 villages and 6,753 households. According to the data from 1774, its territory amounted to 2,622 km², and the population was 40,465 people.

The village of Roșoșa was also included in the census. In the documents, it is mentioned as a «market town,» meaning it was part of the territorial jurisdiction of the city of Chernivtsi. The number of households in it was 149. Responsibility for paying taxes rested with the heads of families. However, the census does not contain information about the high and low boyars or monks, as they were exempt from taxes and feudal obligations. At the same time, it does list clergymen.

The residents of Roșoșa were divided into two main categories: taxpayers (*birnici*) – 65 households, and tax-exempt individuals – 84 households, among whom three priests and deacons are mentioned.

In the category of tax-exempt residents of Roșoșa, 14 *bărani*, or judicial officials commanded by a captain,

were registered; 3 *arnăuți*, mounted servicemen used for delivering messages to the princely court; 6 *îmblători* – mounted judicial officials; 7 *călărași* (horsemen); 34 *scutelnici*, meaning individuals exempt from taxes; 10 widows; 1 Jew (*jidov*); and 6 *mazili* – representatives of boyar families deprived of state positions. They were sometimes called *fii boierești* (boyar sons) and *ruptași*, which denoted merchants who leased land and paid only a special tax called *rupta*.

The *birnici* were listed by name, which allows us to ascertain exactly who lived in Roșoșa at the end of the 18th century. Some already had surnames, and their occupations, origins, and nationalities were also noted. This makes it possible even for today's residents of the Roșă micro-district to find their family roots stretching back more than 250 years.

The *bărani* are listed separately. The *scutelnici* under the *starosta* are listed with an indication of their professions.

The clergy of Rosha were also exempt from taxes. At the time of the census, there were three of them: Pope Grigoraș, Pope Iordache, and Nițul the deacon.

As can be seen, Rosha's proximity to the city influenced its social structure. Unlike other villages, where the majority of the population was engaged in agriculture, many categories of people involved in serving the city administration lived here: *bărani*, *arnăuți*, *îmblători*, *călărași*, officials of the *starosta* and the *peharhic*. The *ruptași* who lived in this village also attest to the territorial proximity to Chernivtsi. Among the professions, besides agricultural ones, it is worth highlighting the following: millers, potters, furriers, wheelwrights, shepherds, painters, bakers, coopers, gardeners, carters, water carriers. Thus, the number of tax-exempt individuals in Rosha was greater than those who paid taxes in full (84 to 65).

Regarding the national composition of the population of this village, the majority of residents, without a clear affiliation to a specific nationality, considered themselves local and Orthodox. All newcomers were identified by their place of origin (*hotincian*, *unghurean*, refugee), and the Russians (i.e., Ukrainians) were noted as *rus*; for some newcomers, this designation became a surname – *Rusul* or *Rusnac*. Among the Greeks, nationality became part of the official surname. The nickname or surname *Botezat* (i.e., baptised) indicated that the newcomer had converted to the Orthodox faith to become the same as all the residents of the settlement.

During the Moldavian administrative rule, the borders of the village of Roșița were not clearly defined, as it was part of the territory of the city of Chernivtsi. The documents of that time sometimes mention the boundaries of this village, particularly during the demarcation of the neighboring village of Mihalcea in 1772. This village was transferred to the Putna Monastery, and it became necessary to clearly define its borders. In the presence of the former *starosta* of

⁴⁸ Camer D. Mazilii și răzeșii din Bucovina [Mazilii and Raseshi in Bukovina], pref. V. Schipor, Buzău: Omega, 2009, p. 34, 105.

⁴⁹ Bălan T., *Documente bucovinene*, ... op. cit., Vol. VI, p. 250-251.

⁵⁰ *păharnic* or *ceașnic* – the position denoted a nobleman tasked with the prince's libations; in this instance, he was also the individual attesting to the census findings on behalf of the prince.

Chernivtsi, Constantin Silion, the scribe Dima, and local residents, the boundaries of the village were marked, including those that passed through the territory of Chernivtsi. The description of the boundaries was as follows: «From the well called White Spring, further where the Yabloneţ River flows into the river, the border of Mihalcea and the city of Chernivtsi meets; further up the Yabloneţ River, alongside the border of the city of Chernivtsi, then across the rock where a stone is placed, through the valley to the mouth of the Firăsci River, again up the river to several poplars where several mounds are placed, then through these mounds to a place above the glades of the *starosta*, from there straight to the forest and along the forest to Țețina, where the border of Chernivtsi meets the Spaska glade.⁵¹

Earlier, in 1660, when defining the borders of the village of Lențești, the borders of Chernivtsi were also mentioned, but specific information regarding the village's borders is not provided in the documents.⁵²

In 1667, when defining the borders of the village of Mămăești, the border of Chernivtsi was mentioned in the Bila glade, where three entrenchments were located, and the lands of Chernivtsi began from the middle one.⁵³

Cases of violation of land ownership boundaries, including the seizure of other people's lands, often occurred. Thus, in 1729, Voivode Grigore Ghica appealed to the Chernivtsi *starosta* Dumitrașco Macri with a demand to expel the residents of Chernivtsi who had settled on the lands of the Velikiy Kuchuriv estate, which belonged to the Putna Monastery.⁵⁴

The members of the land commission of 1782, which has already been mentioned, stated the fact of violation of land boundaries by the landowner from Mihalcea, Gavril Moțoc, who forcibly seized the land of the Roșișa residents, crossing the valley that served as the border, and usurped two rows of fields. Similarly, the landowner from Lenkivtsi, Toma Iamandi, took part of the land of Roșișa. During the determination of the borders from September 18 to 27, 1782, the landowners from Mihalcea, Murguleț and Menescul, after lengthy negotiations and the efforts of the commission, transferred Mount Țețina together with the Poliana and part of the forest to the residents of Chernivtsi, to whom these lands actually belonged. The priest from Mihalcea, Zaharia Voronka, who dedicated a book to this village, claimed that the landowners voluntarily gave these lands to the residents of Chernivtsi, as the old border was poorly known. At the same time, the dispute between the residents of Chernivtsi and these landowners had been ongoing since 1760.⁵⁵

For a protracted period, Monasteryshche was integrated into Roșiși. Ioan Pașcan delineates it as a locale overgrown with reeds, thickets, and woodland, sparsely populated. He references the following

inhabitants: Mihail and Petrya Scalat, Moraraș, Păunel, Lemko, Coroliuc, Ștehan (the publican), Cudla, Panaiti, Sydorovych. In Pașcan's estimation, one of the most venerable lineages was the Scalat family. They held dominion over a fish-abundant lake, alongside fields and livestock. Pașcan corroborates that Monasteryshche formed a part of Roși, albeit subsequently seceding and acceding to Chernivtsi.⁵⁶

Microtoponymy of the village. Cadastral maps that appeared in the 19th century during the Austrian era clearly recorded the boundaries of Roși, as well as the boundaries of each landowner in this suburb. Depictions of the lands of Rosha on Austrian maps contain inscriptions with the names of localities, which makes it possible to study the microtoponymy of this area, formed by the local population as early as the Moldavian period. Among these names are those that have retained their meaning even in German transcription, for example:

Fundu Opczina (the end of the estate); Podu Nand (high bridge); Dealu Spaska (Spaska hill); Kitrisz (chetriș – gravel, pebbles); Pareu Palanka (Palanka river); Pareu Fundu Cecina (river at the bottom of Cecina); La Bozu (at the elderberry bush); Piatra Bortosa (holed stone – similar stones were placed at the boundaries of land plots); Pareu Adenc (pârâu adânc – deep river); Dealu Moscalu (Muscovite hill); Pareu Lisnikul (forester's river); Bahna Lisnikul (forester's swampy area); Dialul Tomah (Tomah hill); Kotul Motrul (Motrul bend); Pareu Leurda (Leurda river); Pareu de Reniuka (Reniuka river); Fundu Cecina (the back of Cecina); Kulmea Porumb (Porumb peak – *porumb* meaning corn); Salcze (willow); Pareu Szipot (Șipot river – *șipot* meaning waterfall or murmur); Pareu Zemann (Zemann river); Poiana Pupeniuk (Pupeniuk glade); Burdei (dugout); Poiana Iakubec (Iakubec glade); Kuelmea Korbu (Korbu peak; *korb* – raven); Bradisz (fir forest); Kuibur Uliu (hawk's nest); Patru dembuc (four humps – these are the four humps that served as the border with Mihalcea); Poiana Saftenko (Saftenko glade); Kotul Cachica (Cachica bend); Kotul Domitrescul (Domitrescu bend); Poiana Vetii (likely an old glade); Ruptura (break, slope); Kotul Kissilica (Kissilica bend); P. Stefaniuk (Stefaniuk glade); Kotul Pomerlan (Pomerlan bend); Pareu Bila (Bila river – *bilă* meaning white); Arsura (burn or burnt place); Lapteacru (sour milk); Kirnitura (at the bend); Fontinica (small spring); Drumuleti (small road); Poiana Lucan (Lucan glade); Drumu vetii (old road); Dumbrawa (oak grove); Plopisz (poplar grove); Secătura (hollow); Глибока (deep); Stinca (rock); Monastyr (monastery).

Some of the named toponyms likely appeared during the Austrian administration: Reitszura; Baraque; Kanapa; Lateia, Hrusz, Liegelei, Carynki, or were distorted by German-speaking officials (Figs. 6-7).

⁵¹ Bălan T., *Documente bucovinene*, ... op. cit., Vol. IV, doc. 81, p. 109-111.

⁵² Bălan T., *Documente bucovinene*, ... op. cit., Vol. II, doc. 91, p. 169.

⁵³ Bălan T., *Documente bucovinene*, ... op. cit., Vol. III, doc. 26, p. 35-37.

⁵⁴ Bălan T., *Documente bucovinene*, ... op. cit., Vol. IV, doc. 60, p. 86.

⁵⁵ Voronca Z. *Mihalcea cu neamurile boierești ce au stăpînit-o* [Mykhailcha with the boyar families that owned it], Cernăuți: Tipografia «Gutenberg», 1912, p. 22.

⁵⁶ Pașcan I. *Cernăuțul și suburbiile sale* ..., op. cit., p. 22-23.

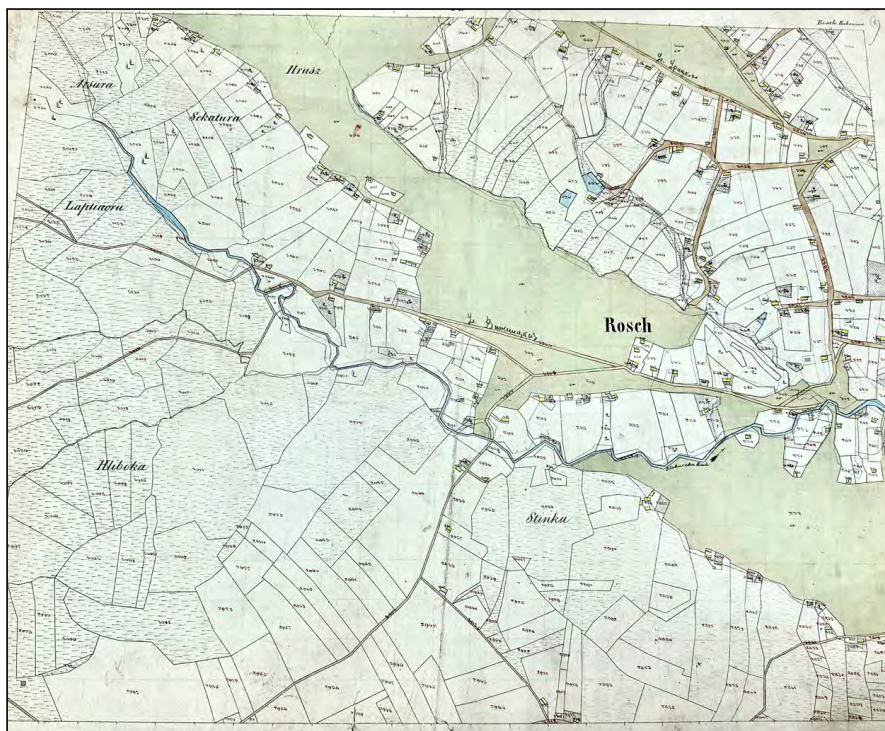

Fig. 6. Austrian cadastral map of the Chernivtsi suburb – Roşa (1854).
Source: DACHO, F. 306.

Fig. 7. Austrian map of the Roşa forest lands, 1879.
Source: DACHO, F. 306

During the Russo-Turkish War of 1768-1774, events occurred on the territory of our region that undoubtedly also affected Roşişa. On August 31, 1774, after the withdrawal of Russian troops, Chernivtsi and the entire northern part of Moldavia were occupied by Austrian forces. An agreement with the Ottomans was reached through bribes: Tahir Pasha, the head of the Ottoman delegation, received 4,000 florins and luxurious gold jewelry; Ali Pasha of Khotyn received 600 florins, without any territorial concessions on his part. Russian

Field Marshal P.A. Rumyantsev was given 5,000 ducats and a gold snuffbox with diamonds so that he would turn a blind eye to the penetration of Austrian troops into this territory.⁵⁷

The Austrian Empire succeeded in annexing a territory of 10,482 km², encompassing 4 cities, 222 villages, and 52 «hamlets,» with a population of 14,650 families, or approximately 75,000 individuals.⁵⁸

Consequently, from 1774 onwards, Roşişa, along with Chernivtsi within whose territory it was situated, came

⁵⁷ Nistor I. *Istoria Bucovinei* ..., op. cit., p. 10-11.

⁵⁸ Spleni Habriel' fon, *Opys Bukovyny* ..., op. cit., p. 13.

under Austrian administration. This marked the end of the Moldavian Principality era for our region (1359-1774) and initiated a period of Austrian dominance (1774-1918).

Conclusions. Thus, for over 400 years, the village of Rosha was part of the medieval Moldavian Principality. This period spanned from the state's founding in 1359 to 1774, when Bukovina was annexed by the Austrian Empire. The near-complete absence of written sources about Rosha during this time is due to the village's location within the city of Chernivtsi and its status as an estate of Chernivtsi residents.

Throughout the aforementioned chronological period, Rosha did not differ in appearance, economic, or social standing from other rural settlements of the principality. One of the characteristic features of Moldavia's fiscal situation was the exorbitant taxes levied for the benefit of the Ottoman Empire (*haraci, peşcheş, bacşiş*, etc.), of which the principality became a vassal in the 15th century. Furthermore, there were taxes and obligations for the benefit of the prince and the ruling elite (tithe, *goştină, robotă, corvodă*, fines – *duşegubina, hatalm, ciubote, feregea*, etc.).

From the 17th century, the tithe on cereal crops grown by the residents of Roşişa was paid to the Great Skete of Galicia.

The entire burden of the fiscal load fell upon the peasants and merchants of Chernivtsi. At the end of the Moldavian period, out of 149 households in Roşişa, 65 families paid taxes, while the rest either paid separate taxes or were exempt from them due to state service.

The laws to which the residents of Roşişa were subject were both written and unwritten. Among the so-called «customs of the land,» passed down from generation to generation since ancient times, were those concerning the demarcation of land plots (custom of apiaries, swearing with a furrow on the head, etc.), as well as fines for homicide. Judicial functions were performed by dignitaries from the prince, as well as village *vornici*, church hierarchs, landowners, and even ordinary peasants in certain situations.

Endless military incursions into this border territory persisted throughout the Moldavian period, from the struggle for the principality's independence to the Russo-Turkish War of 1768-1774. Simultaneously, constant interstate conflicts with Poland caused devastation and plunder in Chernivtsi and Roşişa. These sufferings for the population were exacerbated by frequent famine years and epidemics of severe diseases.

In 1767 or 1768, a wooden church, popularly known as the «old church,» was built in Roşişa. It became a spiritual «outlet» for the peasant oppressed by hard labor, heavy taxes, and obligations. Among the church's *ktetors* were residents of the village who became known through inscriptions on the church doorposts.

Specific data about the residents of Roşişa at the end of the 18th century became known as a result of population censuses conducted in 1772-1773 and 1774 by representatives of the Russian occupation army and the Hospodar of Moldavia. The census results revealed not only the number of households and a list of heads of

families, but also the state of social stratification, the occupations of some Roşişa residents, their nationality, origin, etc.

Land was an important factor in the lives of Roşişa residents, therefore complex cases concerning land boundaries frequently appear in archival documents. The final settlement of cadastral matters took place under the Austrian administration. Maps drawn up under the new authorities allow for the deciphering of the microtoponymy of this settlement, particularly within the Țețina massif.

The annexation of the northern part of Moldavia, which under the Austrians came to be called Bukovina, marked the beginning of a new period in the history of our region and Roşişa in particular.

Геруш Ігор – кандидат медичних наук, професор, ректор Буковинського державного медичного університету. Напрями наукових досліджень: історія БДМУ, вивчення оксидантної та антиоксидантної систем, дослідження впливу препаратів мелатоніну та ехінацеї пурпурової на організм; вивчення та впровадження нових навчальних технологій. Автор понад 275 наукових праць, зокрема: 3 монографії, 22 навчальних та навчально-методичних посібників.

Gerush Igor – PhD of Medical Sciences, Professor, Rector of the Bukovinian State Medical University. Areas of research: history of BSMU, study of oxidative and antioxidant systems, study of the effects of melatonin and Echinacea purpurea on the body; study and implementation of new educational technologies. Author of more than 275 scientific papers, including: 3 monographs, 22 textbooks and teaching aids.

Мойсей Антоній – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету, головний редактор *cgsktujiu* українсько-румунського наукового журналу «Актуальні питання суспільних наук та історії медицини». Автор понад 275 наукових праць, у т. ч. 11 монографій.

Moysey Antoniý – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Social Sciences and Ukrainian Studies of the Bukovinian State Medical University, editor of the Ukrainian-Romanian scientific journal «Current issues of social sciences and history of medicine». The author of more than 275 scientific works, including 11 monographs.

Аністратенко Антоніна – доктор філологічних наук, професор кафедри суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету. Коло наукових інтересів: сучасний арт-процес в Україні та країнах Західної Європи, літературна компаративістика, питання викладання української мови як іноземної. Автор понад 145 наукових праць, статей, розвідок, у тому числі 6 монографій, 4 навчальних посібників та 1 довідника.

Anistratenko Antonina – Dr. of Sci. (Philol.), Professor at the Department of Social Sciences and Ukrainian Studies, Bukovinian State Medical University. Research interests include: contemporary art processes in Ukraine and Western European countries, literary comparative studies, issues of teaching Ukrainian as a foreign language. An author of over than 145 scientific publications including 6 monographs, 4 manuals and 1 handbook.

Received: 2.11.2024

Advance Access Published: December 2024

© A. Moysey, I. Gerush, A. Anistratenko, 2024

**ОСОБЛИВОСТІ ВХОДЖЕННЯ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ,
ВОЛИНІ, ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ І БЕССАРАБІЇ
ДО СКЛАДУ УРСР ЯК ПЕРЕДУМОВИ МАЙБУТНЬОЇ
РАДЯНІЗАЦІЇ****Михайло ЮРІЙ**Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
(Україна)

m.yuriy@chnu.edu.ua

**PECULIARITIES OF THE INCLUSION OF EASTERN
GALICIA, VOLYN, NORTHERN BUKOVYNA
AND BESSARABIA INTO THE UKRAINIAN SSR
AS A PREREQUISITE FOR FUTURE SOVIETIZATION****Mykhailo YURIY**

Chernivtsi National University named after Yury Fedkovich (Ukraine)

m.yuriy@chnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0965-6236>

Yuriy Mykhailo. Features of the inclusion of Eastern Galicia, Volyn, Northern Bukovyna and Bessarabia into the USSR. On September 1, 1939, Nazi troops invaded Poland. On September 17, when the main forces of the Polish army were defeated, Soviet troops crossed the Polish-Soviet border in Western Ukraine and Western Belarus. The «liberation mission» of the Red Army began to protect the «blood brothers» – Ukrainians and Belarusians from Nazi enslavement, and the secret Ribbentrop-Molotov protocol was actually implemented. September 28, 1939 – the Treaty on Friendship and Borders and another secret protocol between Germany and the USSR were signed, according to which Poland as a state disappeared from the world map, the border between the parties was established along the «Curzon line»: Eastern Galicia and Western Volhynia went to the USSR; Lemkivshchyna, Posyannia, Kholmshchyna, Podlasie came under German occupation. **The aim** of the study is to replay the vision of the history of the joining of Bukovyna to the Soviet Union and political impact of the context on this historical events. To legitimize the Soviet regime in Western Ukraine, on October 22, 1939, under the control of the new authorities, elections were held to the People's Assembly, which at the end of October adopted the Declaration on the entry of Western Ukraine into the Ukrainian SSR. In November 1939, the session of the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR.

Materials and methods. Historical studies and encyclopedia materials, as well as own analysis according to memories of the witness' built the ground of this article.

The novelty of the study. In June 1940, taking into account the Soviet-German agreement on the demarcation of spheres of influence, the USSR in an ultimatum form announced to Romania the transfer of Bessarabia and Bukovina to it. This processes where not exactly researched yet. So, the author try to analyse it on the basis of Bukovina and Volyn history. On June 28, troops under the command of G. Zhukov crossed the Dniester River and entered these territories. On August 2, 1940, by the decision of the VII session of the Supreme Soviet of the USSR, the Moldavian SSR was formed, and the Chernivtsi region was organized in Northern Bukovina and transferred to the Ukrainian SSR.

Conclusions. Thus, almost all Ukrainian ethnic lands were united in a single state. At the same time, with the accession of Western Ukrainian lands to the USSR, the process of their Sovietization began, that is, changes in all spheres of life in accordance with the models developed during the years of Soviet rule.

Key words: *Curzan line, Eastern Galicia, Western Volhynia, Northern Bukovina, Bessarabia, Sovietization.*

Постановка проблеми. Початок Другої світової війни спричинив черговий етап у поширенні на Україну радянської державності. Приєднання до СРСР-УРСР території Західної України (1940 р.) було наслідком угоди між Сталіним і Гітлером про сфери інтересів («сфери впливу»). У цей дещо нечіткий, камуфлюючий термін – «сфери інтересів» – сторони вкладали цілком конкретний і максимально широкий зміст, а саме – свободу політичних і військових дій, спрямованих на захоплення сусідніх територій. Тобто йшлося про територіальний поділ Східної Європи. Угоду було оформлено секретним протоколом, що його Ріббентроп і Молотов (міністр і нарком іноземних справ) підписали при укладенні радянсько-німецького пакту про ненапад (23 серпня 1939 р.). Протокол передбачав розмежування між СРСР і Німеччиною в разі війни («територіально-політичних змін») по лінії річок Нарев-Вісла-Сян, тобто територією Польщі, розрізаючи Варшаву.

Історіографічною та джерельною базою досліджуваної проблематики становлять монографії та аналітичні статті переважно українських науковців. Це наукові розробки П. Брицького, І. Біласа, Л. Бондар, В.Ковалюка, М. Кучерепи, С. Кульчицького, М. Литвина, В. Нікольського, В. Сергійчука, О. Субтельного. У працях названих авторів дається детальний аналіз подій, що висвітлюють приєднання територій Західної України, Північної Буковини та Бессарабії до Української РСР, описується реакція українців названих територій на прихід Червоної армії, розкриваються етапи радянзації та встановлення більшовицького тоталітарного режиму.

Мета дослідження – проаналізувати хід та особливості входження Східної Галичини, Волині, Північної Буковини та Бессарабії до складу УРСР як передумови майбутньої радянзації.

Виклад основного матеріалу. Території східної Галичини й центральної та західної Волині

(східна Волинь загарбана більшовиками) були анексовані Польщею після українсько-польської війни 1918-1919 років та польсько-радянської війни 1920 року.¹ 18 березня 1921 року в Ризі представниками РРФСР і УСРР, з одного боку, та Польщі – з другого, підписано Ризький мир, який остаточно закріпив включення східної Галичини до складу Польської Республіки. Про те, яким чином репрезентували на цих переговорах інтереси України члени радянської делегації, свідчить той факт, що зміст трактату українською мовою мусив складати представник польської делегації Леон Василевський, а участю представників УНР у переговорах узагалі знехтували. За договором польсько-радянський кордон пролягав уздовж лінії другого поділу Польщі 1793 року (з корекцією на користь Польщі у вигляді частини Волині й Полісся та міста Пінськ), що було східніше лінії Керзона, рекомендованої Антантою як східний кордон Польщі в 1918 році. У березні 1923 року Паризька Конференція союзних послів Антанти затвердила східні кордони Польщі в такому вигляді.

Ризький мирний договір формально діяв з моменту обміну ратифікаційними документами в Мінську 30 квітня 1921 року і до 17 вересня 1939 року, коли його односторонньо денонсував радянський уряд у зв'язку з окупацією Західної України і Західної Білорусі Червоною армією. За час дії Ризького договору польська влада проводила на цих теренах політику пацифікації, колонізації та осадництва, а для незгодних в 1934 році створено концтабір Береза Картузька, на що ОУН, найбільш радикально налаштована тогочасна організація українців, відповідала своїми антипольськими акціями, зокрема підпалами садіб польських колоністів та вбивствами міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького та Тадеуша Голувка. Кару смертю отримав також чиновник радянського консульства, а за сумісництвом – офіцер НКВС, Олексій Майлов, убитий у помсту за голодомор українців 1932-1933 років у підрадянській Україні.

Так зване Бессарабське питання виникло в 1918 році, коли Румунія в умовах розпаду Російської та Австро-Угорської імперій анексувала відповідно територію Бессарабії та Буковини.²

Необхідність перетину радянсько-польського кордону й зайняття теренів Західної України та Західної Білорусі керівництвом Радянського Союзу та командування Робітничо-Селянської Червоної Армії (РСЧА) пояснювало населенню СРСР та червоноармійцям завданням «сприяння повсталим робітникам і селянам Білорусі, України і Польщі

в поваленні гніту їхніх віковичних ворогів поміщиків і капіталістів» та метою «не припустити захоплення території Західної України і Західної Білорусі Німеччиною».³ Як стверджувалося в одному з перших наказів Військової Ради Білоруського фронту: «У західній Україні та Білорусі розгортається революційний рух. Почалися виступи і повстання білоруського й українського селянства в Польщі. Робітничий клас і селянство Польщі об'єднує свої сили».⁴ Оскільки теза про «виступи і повстання» на практиці не підтверджувалася, то поступово «сприяння» перетворилося на «визволення».

В результаті військової операції, розпочатої Червоною армією 17 вересня 1939 року, кордони СРСР пересунулися в західному напрямку на відстань від 250 до 350 кілометрів, РСЧА зайняла територію 195 тисяч км², на якій проживало майже 13 мільйонів осіб. Окупація Західної України, а саме захоплення регіонів Галичини і Волині з оволодінням найбільшим містом, Львовом, 22 вересня того ж року й придушення незначного спротиву польського війська, відбулася протягом 12 днів. Статус території Польщі, зайнятої Червоною армією, як окупованої, оформлено 28 вересня 1939 року німецько-радянським договором про дружбу і кордони.

Офіційні чинники СРСР та сучасні апологети радянщини виправдовують вторгнення СРСР в східну частину Польщі 17 вересня 1939 року тим фактом, що наче Польща як держава після агресії Третього Рейху станом на 17 вересня 1939 року перестала існувати. Однак на території східної частини Польщі, яку окупував СРСР, функціонували польські органи влади і армія. Крім того, існує ряд документів, які свідчать, що СРСР вже планував агресію проти Польщі та вів переговори з представниками Третього Рейху щодо вторгнення СРСР в Польщу ще трохи раніше до дати 17 вересня 1939 року.⁵

Українці, які становили переважну більшість населення Галичини й Волині, загалом вітали прихід «совєтів». Червона армія, частини і з'єднання котрої значною мірою складались з етнічних українців, і яка йшла під гаслами «визволення братів з-під гніту польських панів та капіталістів», «возз'єднання українських земель в єдиній українській радянській державі» тощо не могла на перших порах не викликати симпатій серед західних українців. Однак ейфорію радше спричиняло визволення з-під влади непопулярного варшавського режиму, аніж прорадянські чи прокомуністичні вподобання та настрої населення. Безперечно, національні меншими міжвоєнної Польщі плекали також надії на радикальні

¹ Bilotserkivskiy V. «Istoriia Ukrainy: navchalnyi posibnyk» [History of Ukraine: a study guide], Vyd. 3-e. Kyiv, Tsentru uchbovoi literatury, 2007, P. 430-432 [in Ukrainian].

² Klark Ch. Bessarabiia: Rosiia i Rumuniia v Chornomu mori (http://depts.washington.edu/cartah/text_archsve/clark/meta_pag.shtml), Bessarabia: Russia and Roumania on the Black Sea. New York, Dodd, Mead & Company, 1927.

³ Boiovyi nakaz № 1 Viiskovoi rady Biloruskoho frontu vid 15 veresnia 1939 r., Rosiiskiy derzhavnyi viiskovyi arkhiv, F. 35086, Op. 1, Spr. 190, Ark. 1-4.

⁴ Katyn. «Plennyky neobiavlennoi voyny. Dokumenty y materyaly», Pod obshchei red. akad. A.N. Yakovleva [Katyn. Prisoners of an undeclared war. Documents and materials. Under the general editorship. acad. A.N. Yakovleva], M., Mezhdunarodnyi fond «Demokratyia», 1999, P. 64 [in Russian].

⁵ Radianska aneksiia zakhidnoukrainskykh zemel (<https://uk.wikipedia.org/wiki/>), Soviet annexation of western Ukrainian lands [in Ukrainian].

позитивні зміни у своєму статусі, на покращення матеріальних умов життя.

Організаторами зустрічі «визволителів» зазвичай виступали місцеві комуністи. За свідченням очевидця, 17 вересня 1939 р. у Клевані на Рівненщині зібралося чимало людей, щоб зустріти Червону армію. Селяни сходились із навколишніх сіл – молодь ішла в національному вбранні з синьо-жовтими, а місцеві комуністи – із червоними прапорами, багато хто прийшов із цікавості. Першим із привітальною промовою виступив функціонер колишньої КПЗУ Козачок.⁶

Для національно свідомих українців, бодай і комуністів, перша зустріч із радянцями подеколи ставала справжнім «холодним душем». Зокрема, член ОУН Іван Гриньків із села Остриня (на Станіславщині) згадував, як раділи його односельці та брат-комуніст, що повернувся з Канади на Батьківщину. Вони пішли на широкий шлях і зробили велику соснову браму, прикрасили її квітами, а на самий вершечок виставили український прапор, обабіч якого були червоні стяги. «Стоять і виглядають, – згадував І. Гриньків. – Дочекалися. Ідуть на бідних колгоспних конях «визволителі». Перша лава була й справді з українців. Підступає до мене один із них і тихо мені у вухо: «Не ми вас, а ви нас мусіли б визволяти»... І зник хутко. А у другій лаві – московські офіцери. Доїжджає москаль до брами, витягує шаблю і – раз, удруге! – і нема жовто-синього прапора на брамі. У наших людей обличчя побіліли».⁷

У містах ставлення до радянців було дещо відмінним, передусім через те, що переважну більшість населення там складали поляки та євреї. Для національно свідомих польських мешканців радянське «визволення» здебільшого виглядало як ворожа «москальська» окупація – четвертий поділ Польщі.

Далеко не всі містяни-українці були у захваті від приходу «советів». Як зазначав греко-католицький священник, філософ-богослов отець Гавриїл Костельник, «люди поділялись зразу на три категорії. Найчисленніша група заявила: «Із своєї землі не рушся, хоч би й що». Прихильники цього становища аргументували, що залишитись із народом – це, мовляв, національний обов'язок; далі, що більшовики вже не ті, що були колись: адже за 20 років мали набратись культурної оглади, йдуть в Європу, отже мусять достосовуватись до нових вимог, наче людина, коли заходить до чужого дому тощо. І головне: «Все ж це Україна, хоч і червона, але Україна!» – тож треба остатися на місці, працювати, займати посади, мати вплив на події... Друга група казала: «Тікаю, – під

більшовиками не залишусь нізачо в світі». Ті, що зустрілися з ними давніше на Великій Україні, рішуче твердили, що більшовики не змінились і ніколи не зміняться. Вкінці були й такі, які хотіли трохи подождати, приглянутись новим порядком і тільки тоді прийняти таке чи інше рішення».⁸

Слід зазначити, що подив і розчарування західноукраїнського населення викликав уже сам зовнішній вигляд червоноармійців. «Перше враження від наших визволителів було мізерне, – писав В. Волчук. – Вояки були у дрантивих уніформах кавового коліру, запхнутих під шиєю і підперезаних поясом, з кепками на голові, у чоботях, що мали своєрідний запах. Як і їхні автомобілі (їх, зрештою, було небагато). Рушницю дехто мав на ременях, дехто на мотузках. Старшини виглядали небагато краще. Мали на ковнірах невеликі червоні емалеві квадратики, прямокутники і ромби. Всі непевно роззиралися, було багато азійських облич. Усі спершу кинулися до крамниць, де ще були товари, які вони не бачили: добрий одяг, листовий папір, домашнє знаряддя».⁹

«Перше, що нас вразило, – відзначав також у своїх спогадах о. Г. Костельник, – це «пролетарський» вигляд большевицького війська, і дуже простий одяг, навіть у «командирів», далі, неінтелігентні, некультурні обличчя та простацькі рухи».¹⁰ Г. Костельникові було ніяково перед поляками, коли він побачив радянських солдатів, «бо все ж, це було військо держави, якої складовою частиною була й моя Батьківщина, Україна. Юнаки, почорнілі з нужди, здриглюватілі наче пригнилий гарбуз, без життєвої сили, ледве ноги волочили». Спостерігаючи за червоними, Г. Костельник пригадував війська царської Росії 1914 р.: «Тамте, це була здорова зелена галузка, а большевицьке військо – напівсуха галузка з пожовклим листям».¹¹ «Мені стало ясно, – міркував він, – що большевики знищили людську расу. І на це пішли всі безмежні жертви і страждання 150 мільйонів народу за 22 роки панування большевиків [...]. Вигляд новобранців, що приходили з советських республік, був жаклиний. Це колгоспи й радгоспи, цей найвищий комуністичний осяг, виховали таких «нових» людей, на ідеальну большевицьку міру. Деякі старшини-українці, які входили у Західну Україну, нашіпували нашим селянам: «Тільки не дайтеся до колгоспів, бо так само зчорніє, як ми».¹²

Місцевих мешканців насторожував не лише зовнішній вигляд радянців, але й те, як вони робили покупки, адже це свідчило про плачевний стан справ у самому СРСР. У спогадах галичан поширеною була історія про червоноармійця, який купував на ринку

⁶ Hrynevych V. «Nepryborkane riznoholossia: Druha svitova viina i suspilno-politychni nastroi v Ukraini, 1939 – cherven 1941 rr.» [Untamed Divergence: World War II and Social and Political Moods in Ukraine, 1939 – June 1941], Kyiv, Dnipropetrovsk, Vydavnytstvo «Lira», 2012, P. 208 [in Ukrainian].

⁷ Hrycszyn M.R. God Save Me From My Friends: A Ukrainian Memoir, Cambriqe, 2006, P. 61 [in English].

⁸ «Zakhidna Ukraini pid bilshovykamy», Zbirnyk za red. M. Rudnytskoi, New York, 1958, P. 16-17 [in Ukrainian].

⁹ Ibidem. P. 18.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Ibidem. P. 18-19.

¹² Nazaruk O. «Zi Lvova do Varshavy: Utecha pered sovityamy v pamiatnykh dniakh 2-13 zhovtnia 1939 r.» [From Lviv to Warsaw: Escape from the Soviets in the memorable days of October 2-13, 1939], Lviv, 1995, P. 16 [in Ukrainian].

булки: «Сидить баба і продає булки. Підходить вояк у цайговому однострої, заязаний і вистрашений. Питає: «Купити можна?». «А чому ж би ні, – каже баба – купуйте, будь ласка». Вояк недовіжливо підходить ближче і несміливо бере булочку в руку: «Можна?». Розплатився. По хвилі надуми вояк знов питає: «Скажи, а ще одну булку можна?». «Можна», – каже баба. Той купує другу булку й лакомо ховає в кишеню заязаних штанів. А через хвилину питає: «А третю можна купити?». «Можна і третю, і четверту, і всі». Вояк витріщив очі і процідив: «Вот як тут живуть, можна купити, скільки завгодно». ¹³

Зустріч Сходу і заходу й справді виглядала як зустріч двох цивілізацій. Радянці відрізнялися від місцевих не лише одягом, зовнішнім виглядом, а й психологічним станом та ментальністю. «Це були інші люди, з іншою зовнішністю, іншою поведінкою та з іншою душею, – писав о. Г. Костельник, – люди, яких виховала 20-річна, найжахливіша й найбільш божевільна революція. Тому-то наші люди й відчували потребу назвати їх збірною назвою «совети», без огляду на те, чи це були українці, москалі, жиди чи інші. Та ми всі дуже ясно спостерігали, що душею «советства» були москалі: московське доктринерство, москальське деспотство, московська пасивність, що провадить до безпорадності в терпінні, психопатичні месіанські нахили спасати світ». ¹⁴

Зі вступом Червоної армії у Західну Україну було розгорнуто широку пропагандистську кампанію, яка мала довести радянську політичну систему. Окрім того, органи НКВС також мали брати активну участь в організації нової влади. У директиві наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії від 15 вересня про завдання оперативних груп НКВС при вступі радянських військ на територію Західної України та Західної Білорусі наказувалося взяти участь у підготовці та проведенні народних зборів – українських, білоруських і польських, для чого «налагодити необхідну агентурно-оперативну роботу з виявлення і репресування к/р організацій, груп та осіб, що протидіють і зривають організацію нової влади». ¹⁵

Командувач Українського фронту командарм 1-го рангу С. Тимошенко напередодні радянського наступу отримав інструкції, як здійснювати приєднання територій, що мали відійти до СРСР за пактом Молотова-Ріббентропа. На Червону армію, зокрема, покладалося завдання організувати вибори депутатів до трьох Народних зборів – Західної України, Західної Білорусії і польських областей на схід від Вісли. Вони мали узаконити «прийняття» зазначених регіонів до складу СРСР – тобто приєднання білоруських і українських земель, відповідно, до БРСР та УРСР,

натомість етнічні польські території передбачалося виділити в окрему Польську Радянську Соціалістичну Республіку. ¹⁶

Вибори до цих Зборів проводилися 22 жовтня 1939 р. Всього було створено 1495 округів, по кожному з яких висувався, як правило, один кандидат узгоджений наперед місцевим керівництвом КП(б) У. Були обрані 1484 депутати. Згідно з офіційними даними, у голосуванні взяли участь 92,83% виборців, з яких 90,93% віддали голоси за пропонованих кандидатів. Всього з 4776,3 виборців взяли участь у голосуванні 4434 (92,8%). У 325,9 тис. бюлетенів прізвища кандидатів були закреслені. Лише у восьми округах на Волині та у трьох на Львівщині кандидати отримали менше половини голосів і вибори там були визнані недійсними.

Засідання НЗЗУ відбулися у Львові 26-28 жовтня 1939 року в приміщенні Великого міського театру (нині Львівський національний академічний театр опери та балету імені Соломії Крушельницької). 28-30 жовтня подібні заходи пройшли і у Білостоці, Західна Білорусь щодо приєднання останньої до БРСР.

З трибуни зборів виступав і Микита Хрущов, Перший Секретар ЦК КП(б)У. Після завершення Народних Зборів у Львові відбувся парад Червоної армії.

Було обрано делегацію (Повноважну комісію) у складі 66 осіб, яка передала прийняті декларації Верховним Радам СРСР і УРСР. Вже 1 листопада 1939 р. Верховна Рада збирається на надзвичайну сесію і, «заслухавши заяву Уповноваженої Комісії Народних Зборів Західної України», ухвалює «задовольнити прохання Народних Зборів Західної України, включити її до складу СРСР» і «пропонувати Верховній Раді УРСР прийняти Західну Україну до складу УРСР». Сталося це в Москві у 21-шу річницю Великого Листопада. Після цього акту Народні Збори Західної України припинили свою діяльність.

24 березня 1940 р. проведені вибори депутатів Верховних Рад Радянського Союзу і Радянської України на Західних землях України. ¹⁷

Що стосується Бессарабії і Північної Буковини, то тут Радянський Союз свої претензії обґрунтував належністю їх до українських етнічних територій та наявністю в них значної частки етнічних українців.

26 червня 1940 р. радянський народний комісар закордонних справ В. Молотов вручив посланнику Румунії в Москві Георге Давідеску ноту радянського уряду, в якій Радянський Союз в ультимативній формі вимагав: повернути Бессарабію та північну частину Буковини Радянському Союзу. Румунія, щоб уникнути повномасштабного військового конфлікту, швидко погодилася піти з цих територій.

¹³ «Zakhidna Ukraini pid bilshovykamy», *Zbirnyk za red. M. Rudnytskoi*, New York, 1958, P. 28-29 [in English].

¹⁴ *Ibidem*. P. 10-20.

¹⁵ *Radianski orhany derzhavnoi bezpeky u 1939 – chervni 1941 rr.: dokumenty HDA SB v Ukraini*. Kyiv, 2009, P. 46-49 [in Ukrainian].

¹⁶ Hrynevych V. *Nepryborkane riznoholossia: Druha svitova viina i suspilno-politychni nastroi v Ukraini, 1939 – cherven 1941 rr.* [Untamed Divergence: World War II and Social and Political Moods in Ukraine, 1939 – June 1941], Kyiv, Dnipropetrovsk, Vydavnytstvo «Lira», 2012, P. 221 [in Ukrainian].

¹⁷ Andrukhiv I., Frantsuz A. *Pravda istorii. Stanislavshchyna v umovakh teroru i represii; 1929-1959 roky* [French A. The truth of history. Stanislav region in conditions of terror and repression; 1929-1959 years], Ivano-Frankivsk, Nova zoria, 2008, P. 21-25 [in Ukrainian].

Жодного плебісциту з питання бажання громадян щодо можливого приєднання колишньої румунської території та її населення до складу СРСР не проводилося з таких причин:

1) керівництво Радянського Союзу вважало їх незаконно відторгнутими;

2) розгортання масштабів військового конфлікту в Європі, зокрема поразка й капітуляція Франції, дозволяло знехтувати такою демонстрацією прихильності «принципам демократії» світовій спільноті.

2 серпня 1940 року рішенням Верховної Ради СРСР ці території ввійшли до складу Радянського Союзу: на більшій частині захоплених земель утворено Молдавську Радянську Соціалістичну Республіку, попередника сучасної Республіки Молдова; Північна Буковина, Південна Бессарабія та регіон Герца ввійшли до складу УРСР.

Висновки. Початок Другої світової війни став часом кардинальних політичних і соціальних перетворень у Східній Галичині, Волині, Бессарабії та Північній Буковині, спричинених політичною ситуацією у Центральній і Східній Європі. Як відомо, названі території були одним з основних об'єктів торгу при розподілі територій Польщі та Румунії згідно зі статтями додаткових таємних протоколів до угод між Німеччиною та СРСР від 23 серпня та 28 вересня 1939 року. Після вересневих подій 1939 р. і серпневих 1940 р. відбулося приєднання Східної Галичини, Волині, Бессарабії та Північної Буковини до радянської України. З точки зору сьогодення – в подіях у вересні

1939 р. та серпні 1940 р. злилися два протилежних історичних дійства: з одного боку – реалізація прагнень багатьох поколінь про зосередження в єдиній державі всіх етнічних українських земель; з іншого – брутальне нехтування нормами міжнародного права, неприхована агресія, яка зустріла неприхильне ставлення з боку західних держав. Водночас включення цих земель до складу Української РСР, без сумніву, було подією великої історичної ваги, оскільки вперше за багато століть українці з'єдналися в межах однієї державної структури. Але через свою обмежену тривалість це насильне об'єднання не спричинило глибоких змін ні в прикордонних територіях, ні в радянській Україні. І все ж воно мало великий вплив: перше знайомство з радянською системою виявилось для приєднаних українців, в основному, негативним досвідом, унаслідок якого багато з них дійшли висновку, що більшовицької влади варто уникати будь-якою ціною.

Юрій Михайло – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Коло наукових інтересів: влада, менталітет, культура, соціальний психоаналіз.

Yuriy Mykhailo – doctor of historical sciences, professor of the Department of History of Ukraine at Yuriy Fedkovich Chernivtsi National University. Scientific interests: power, mentality, culture, social psychoanalysis.

Received: 3.11.2024

Advance Access Published: December, 2024

© M. Yuriy, 2024

**ЗАРОДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ НА БУКОВИНІ:
ДІАЛЕКТИКА ВЗАЄМОДІЇ ОСОБИСТОСТІ ТА
СЕРЕДОВИЩА В ПРОЦЕСІ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ**

Богдан СТОРОЩУК

Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича,
Буковинський державний медичний університет, Чернівці (Україна),
b.stor@chnu.edu.ua

Микола ЦЕПЕНДА

Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича
(Україна),
m.tsependa@chnu.edu.ua

**THE EMERGENCE OF ECONOMIC SCIENCE IN
BUKOVYNA: THE DIALECTICS OF THE INTERACTION
BETWEEN PERSONALITY AND ENVIRONMENT
IN THE DECISION-MAKING PROCESS**

Bogdan STOROSHCHUK

Yuriy Fedkovich Chernivtsi National University,
Bukovinian State Medical University, Chernivtsi (Ukraine),
ResearcherID: D-3625-2016, ORCID ID: 0000-0001-8680-1762

Mykola TSEPENDA

Yuriy Fed'kovich Chernivtsi National University (Ukraine),
ORCID ID 0000-0002-7570-2782

Storoshchuk Bohdan, Tsependa Mykola. The Birth of Economic Science in Bukovyna: Dialectics of the Interaction of the Individual and the Environment in the Decision-Making Process.

Friedrich Klänwechter initiated the teaching of economic disciplines at the newly established university in Chernivtsi on a combination of the traditions of the Austrian and German schools and prepared fertile ground for the beginning of Schumpeter's work. Joseph Alois Schumpeter, being one of the most prominent economists, is one of those vivid examples of the formation of the methodology of economic science, which determine the unique originality and attractiveness of the history of economic thought as the theoretical and methodological basis of other economic sciences. In this case, we are talking about one of the key problems of applying the principle of historicism in scientific research – the dialectics of the mutual influence and interdependence of the roles of the individual and the environment in which he lives in the process of civilizational development of both this individual and his environment as a whole. The **subject** of this study is the relationship between the role of creativity and the personal characteristics of a scientist and the conditions and features of his environment. **The purpose** of the study is to clarify the patterns of the relationship between the creative achievements of a talented individual and the environment of its functioning using the example of the creative biography of the world-famous scientist Joseph Alois Schumpeter.

Methods of the research. The research is based on a combination of general scientific methods and special methods of economic science, where analysis plays a key role. Taking into account the dynamics of the development of modern science, the research also applies philosophical and scientific approaches and synergistic principles, such as interdisciplinarity, pluralism, self-organization and multiculturalism, to study the mutual influence of the scientist's functioning environment and the methodology substantiated by him.

Conclusions. The paper analyzes the structure and methodological features of the creative achievements of Kleinwechter and Schumpeter. The relationship between the scientist and his environment are analyzed both at the level of personal communication and at the level of commonality of methodology with other leading scientists of the time. Separately, the methodology for studying the behavior and socio-economic role of the entrepreneur as a «creative destroyer» is considered. In this context, the biography of Schumpeter himself, his successes and failures in the field of scientific and applied activity are also analyzed. Accordingly, a more thorough analysis of the content of the first editions of the scientist's scientific publications, in particular, his reviews of the works of other leading scientists of that time, as well as documents reflecting various aspects of the organization of the teaching work of the outstanding scientist Joseph Alois Schumpeter, is justified as a subject of further research in this direction. The determining direction of such research is considered to be the elucidation of the regularities of the dialectical confrontation of the old with the new in both the theoretical and practical spheres, which makes new combinations more viable, more oriented towards a better satisfaction of our needs.

Keywords: *Friedrich Kleinwechter, Joseph Alois Schumpeter, Austrian school, historical school, neoclassical direction, creative destruction, innovation, history of economic science, non-economic criteria, neoliberalism.*

Вступ: зародження економічної науки на Буковині очевидно слід пов'язувати із заснуванням тут 4 жовтня 1875 року університету. Викладання економічних наук з моменту заснування університету до 1909 року забезпечував Фрідріх фон Кляйнвехтер, а протягом двох років після нього – Йозеф Алоїз Шумпетер

Постановка проблеми: Фрідріх Кляйнвехтер – професор Ризького університету, який приїхав викладати економічні дисципліни до новоствореного Чернівецького університету, – відомий учень австрійської школи і товариш одного з її лідерів Ойгена фон Бем-Баверка – представив цікавий синтез

ідей німецькомовних австрійської та історичної шкіл економічної науки. Йозеф Алоїз Шумпетер, постать, що вирізняється серед корифеїв економічної науки, слугує яскравим прикладом становлення методології економічного пізнання. Саме його праці демонструють ту неповторну оригінальність та інтелектуальну привабливість, що характеризують історію економічної думки як фундаментальну теоретико-методологічну основу для інших економічних дисциплін. У цьому контексті особливої актуальності набуває дослідження діалектики взаємозв'язку між особистістю та середовищем її існування, що є ключовою проблемою застосування принципу історизму в наукових дослідженнях.

Аналіз останніх досліджень та публікацій: праці Фрідріха Кляйнвехтера цілком незаслужено обділені увагою дослідників. Згадки про нього ми знаходимо переважно у власне австрійських¹², перекладних з англійської³ та румунських⁴ енциклопедичних виданнях того часу, зокрема у виданій в діаспорі українській енциклопедії Кубійовича⁵. Проблематика наукового доробку Й.А. Шумпетера та його впливу на розвиток світової економічної науки займає значне місце в працях багатьох дослідників, серед яких видатні економісти, соціологи та філософи. Зокрема, варто відзначити праці М. Блауга⁶, Б. Селігмена⁷, Ф. Хайєка⁸, Р. Хейлброна⁹, а також вагомий внесок вітчизняних науковців, таких як А. Чухно¹⁰, С. Злупко¹¹, Ю. Бажала¹² та П. Леоненко¹³, які досліджували історію економічної думки України XX століття.

Виокремлення не вирішених аспектів проблеми: Незважаючи на значний обсяг досліджень, недостатньо уваги приділяється вивченню закономірностей взаємодії між творчим потенціалом та особистісними характеристиками вченого, з одного боку, та умовами й особливостями середовища його діяльності – з іншого.

Методологія дослідження. Дослідження базується на поєднанні загальнонаукових методів та спеціальних методів економічної науки, де ключову роль відіграє аналіз. Цей метод дозволив:

- визначити еволюцію місця економічної науки у науковій парадигмі на рубежі XIX-XX ст;
- оцінити вплив вченого на формування економічної науки;
- порівняти ідеї вченого з ідеями інших сучасників;
- проілюструвати роль середовища у формуванні методології вченого.

Враховуючи динаміку розвитку сучасної науки, у дослідженні також застосовано філософсько-наукові підходи та синергетичні принципи, такі як міждисциплінарність, плюралізм, самоорганізація та мультикультурність, для дослідження взаємовпливу середовища функціонування вченого та обґрунтованої ним методології.

Постановка мети та завдань дослідження: Дослідження життєвого шляху та діяльності видатних особистостей, які залишили вагомий спадок у розвитку суспільства, завжди пов'язане з двома складними проблемами:

¹ Kleinwächter Friedrich, Brockhaus, Handbuch des Wissens in vier Bänden, 6. gänz. umgearb. u. verm. Aufl, Leipzig, F.A. Brockhaus, 1924, Bd. 2, F-K, P. 649 [in German].

² Kleinwächter Friedrich, Brockhaus Konversations-Lexikon. In 16 Bd, 14. vollst. Neubearb. Aufl, Leipzig: F.A. Brockhaus; Berlin; Wien, 1894, Bd. 10, K, Lebensversicherung, P. 408 [in German].

³ Kleinwächter Friedrich, Herders Konversations-Lexikon, 3. Aufl, Freiburg: Herdersche Verlagshandlung, 1905, Bd. 4: H – Kombattanten, P. 1655 [in German].

⁴ Grigoroviță M. Universitatea din Cernăuți în perioada interbelică, Mircea Grigoroviță, Suceava: Mușatinii, 2005, P. 18, 104, 111-112 [in Romanian].

⁵ Kleinwächter Friedrich. Encyclopedia of Ukraine, ed. Volodymyr Kubijovych, Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 1988, Vol. 2: G-K, P. 564 [in English].

⁶ Blauh M. «Schumpeter Yozef A. 100 velykykh ekonomistiv do Keynsa» [Great Economists Before Keynes]: *vstup do zhyttya i tvorchosti 100 velykykh ekonomistiv mynuloho* [A Introduction to the Lives and Works of 100 Economists of the Past], Ekonomichna shkola, 2005, P. 332-335 [in Ukrainian].

⁷ Seligman, Ben B. Main currents in modern economics: economic thought since 1870 / by Ben B. Seligman; with a new introduction by E. Ray Canterbury, pcm. Originally published: New York: Free Press of Glencoe, 1962 [in English].

⁸ Hayek F. A. Joseph Schumpeter (1883-1950) Publicado em 23 de junho de 2019 por De Tocqueville [in English].

⁹ Robert L. Heilbroner The Contradictions of Joseph Schumpeter, The Worldly Philosophers: The Lives, Times and Ideas of the Great Economic Thinkers (1953) [in English].

¹⁰ Chukhno A.A. «Schumpeter – zasnovnyk evolyutsiynoyi ekonomichnoyi teorii» [Schumpeter – the founder of evolutionary economic theory], *Naukovyy visnyk Chernivets'koho universytetu*, 2011, Vyp.579-580. *Ekonomika* [Scientific Bulletin of Chernivtsi University, 2011, Issue 579-580. Economics], P. 3-10 [in Ukrainian].

¹¹ Zlupko S.M. «Vplyv naukovykh doslidzhen' M.I.Tuhan-Baranovskoho na formuvannya i rozvytok ekonomichnykh pohlyadiv Y.A. Shumpetera» [The influence of scientific research by M.I. Tugan-Baranovsky on the formation and development of economic views of J.A. Schumpeter], *Tvorcha spadshchyna Yozefa A Shumpetera ta transformatsiya suchasnoyi ekonomiky Ukrayiny: mat-ly XIV mizhnar.nauk.-prakt.konf.* [The creative heritage of Joseph A. Schumpeter and the transformation of the modern economy of Ukraine: materials of the XIV International Scientific and Practical Conference], Chernivtsi, 2003, P. 10-15. [in Ukrainian].

¹² Bazhal YU.M. «Schumpeterivs'ka paradyhma «Statyky» i «Dynamiky» ekonomichnoyi systemy ta yiyi praktychne znachennya» [Schumpeterian paradigm of "Statics" and "Dynamics" of the economic system and its practical significance], *Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriya: Ekonomika* [Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv, Series: Economics], Vyp. 145, Kyiv, Vydavnycho-polihrafichnyy tsentr «Kyivs'kyi universytet», 2013, P. 5-8 [in Ukrainian].

¹³ Leonenko P.M. «Paradoksy osobystosti Y. A. Shumpetera» ta paradoksy yoho naukovoï tvorchosti» [«Paradoxes of the Personality of J. A. Schumpeter» and the Paradoxes of His Scientific Creativity], *Naukova spadshchyna Yozefa Aloyiza Shumpetera i suchasnist': pohlyad iz mynuloho v maybutnye, Materialy III Mizhnarodnoyi Shumpeterivs'koyi konferentsiyi (21-22 zhovtnya 2016 r.)* [The Scientific Heritage of Joseph Alois Schumpeter and the Present: A Look from the Past to the Future, Materials of the Third International Schumpeter Conference (October 21-22, 2016)]. Chernivtsi: Chernivets'kyi nats. un-t, 2016, P. 16-20 [in Ukrainian].

- по-перше, тривале і жваве публічне обговорення їхньої діяльності, що ускладнює виокремлення унікального дослідницького аспекту;
- по-друге, необхідність обґрунтування суспільної значущості дослідження порівняно з діяльністю самої особистості.

Метою цього дослідження є виявлення закономірностей взаємозв'язку між творчими досягненнями та середовищем функціонування вченого на прикладі зародження економічної науки на Буковині в працях Ф.Кляйнвехтера та Й.А. Шумпетера.

Результати. У наукових колах, що займаються історією Буковини, часто виникають дискусії щодо її статусу як периферії в контексті Австро-Угорщини та сучасної України. Однак, у галузі економічної освіти та науки, роль Буковини, а саме Чернівецького університету, є незаперечною. Заснування університету в 1875 році та приїзд Фрідріха Кляйнвехтера стали ключовими подіями, що започаткували розвиток економічної науки в регіоні.

Фрідріх Кляйнвехтер, який працював в університеті з моменту його заснування, відіграв фундаментальну роль у його становленні. Він був не лише видатним організатором науки, але й впливовим вченим. Двічі обіймаючи посаду ректора та неодноразово будучи деканом юридичного факультету, Кляйнвехтер суттєво вплинув на формування та розвиток університету, а також на становлення багатьох викладачів.

Як науковець, Фрідріх Кляйнвехтер належав до австрійської школи економічної думки та був близьким соратником Ойгена фон Бем-Баверка. Його метод наукового дослідження, що ґрунтувався на методологічному індивідуалізмі та синтезуючому формалізмі, характеризувався домінуванням позитивізму з обмеженим використанням нормативних підходів. Його наукова спадщина охоплює три основні напрямки:

Перший напрямок присвячений дослідженням економічної природи картелів¹⁴: Фрідріх Кляйнвехтер приділяв значну увагу дослідженню економічної природи картелів, вважаючи їх продуктом еволюції середньовічних торгових гільдій та ремісничих цехів в умовах ліберального розвитку. Він проводив глибокий аналіз як зовнішніх, так і внутрішніх особливостей та проблем функціонування картелів. Кляйнвехтер переважно позитивно оцінював явище картелів, розглядаючи їх як форму розвитку та вдосконалення економічного порядку в умовах ринкового механізму. Він вважав, що картелі сприяють прогнозуванню та плануванню виробництва, продажу та цін, що в кінцевому підсумку повинно призвести

до рівномірного розподілу. Цікавим фактом є те, що під час свого першого перебування на посаді ректора Чернівецького університету Кляйнвехтер подарував першому ректору університету Константину Томащуку монографію, присвячену саме проблематиці картелів, з дарчим написом.

Другий важливий напрямок наукової спадщини Фрідріха Кляйнвехтера – це його критичний аналіз методології марксистської школи¹⁵ та її впливу на суспільство на рубежі XIX–XX століть¹⁶. Він досліджував соціальні рухи, викликані індустріалізацією, та оцінював внесок «наукового соціалізму» у розуміння «соціального питання». Водночас Кляйнвехтер категорично відкидав будь-які спроби обґрунтування комунізму. Він вважав, що «науковий соціалізм» не вийшов за рамки утопічного соціалізму Томаса Мора та Томмазо Кампанелли, називаючи таку державу «державою романів». Дослідження Кляйнвехтера привели його до висновку, що «науковий соціалізм» не зміг довести незамінність колективного розуму. Він також зазначав, що жоден вчений не зміг ані довести, ані спростувати об'єктивну необхідність колективної власності. Можливо, саме ці роздуми спонукали Кляйнвехтера до пильного вивчення економічної природи картелів, де колективні форми організації економіки відіграють важливу роль.

Третім важливим напрямком наукової спадщини Фрідріха Кляйнвехтера є його робота над підручниками з політичної економії¹⁷, економічної політики держави¹⁸ та фінансів¹⁹. Ці підручники відіграли важливу роль у систематизації та поширенні знань з економічної науки на початку XX століття.

Підручники Кляйнвехтера узагальнювали основні досягнення економічної науки того часу, особливо з точки зору методології австрійської школи. Вони відображали актуальні дискусії та концепції, що панували в економічній науці на початку XX століття.

Робота Кляйнвехтера над підручниками отримала високу позитивну оцінку від Ойгена Бем-Баверка, одного з провідних представників австрійської школи. Це свідчить про якість та важливість цих підручників для розвитку економічної освіти.

На початку XX століття в Чернівецькому університеті спостерігалася цікава закономірність взаємозв'язку між різними поколіннями вчених-економістів. Цей взаємозв'язок відіграв важливу роль у формуванні та розвитку економічної науки в регіоні.

Фрідріх Кляйнвехтер, один із засновників економічної науки в Чернівецькому університеті, вийшов на пенсію влітку 1909 року, хоча й продовжував читати деякі лекції. Зокрема, після

¹⁴ Fridrich Kleinwächter. Die Kartelle: Ein Beitrag zur Frage der Organisation der Volkswirtschaft [Fridrich Kleinwächter. The Cartels: A Contribution to the Question of Economic Organization], Innsbruck: Wagner, 1883, VIII, 245 p. [in German].

¹⁵ Kleinwächter F. Die Grundlagen und Ziele des sogenannten wissenschaftlichen Sozialismus [The foundations and goals of so-called scientific socialism], Innsbruck: Verlag der Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung, 1885, 234 p. [in German].

¹⁶ Kleinwächter F. Die Staatsromane: Ein Beitrag zur Lehre vom Communismus und Socialismus [The State Novels: A Contribution to the Doctrine of Communism and Socialism], Wien: M. Breitenstein's Verl. Buchhandlung, 1891, 152 p. [in German].

¹⁷ Kleinwächter F. Lehrbuch der Nationalökonomie [Textbook of Economics], 4. verb. Aufl, Leipzig: C.L. Hirschfeld, 1923, T. 1: Lehrbuch der theoretischen Nationalökonomie, XIX, 366 p. [in German].

¹⁸ Ibidem, T. 2: Lehrbuch der Volkswirtschaftspolitik, VIII, 348 p.

¹⁹ Ibidem, T. 3: Lehrbuch Finanzwissenschaft, XII, 392 p.

встановлення на Буковині в 20-х роках румунської влади Фрідріх Кляйнвехтер був єдиним професором університету, якому офіційно дозволили читати лекції не румунською, а німецькою мовою. Його місце в 1909 році зайняв Йозеф Алоїз Шумпетер, видатний представник австрійської школи політичної економії. Після переходу Шумпетера до університету в Граці в 1911 році, Кляйнвехтер написав листа до міністра освіти з рекомендацією Кристофора Короаме на посаду викладача політичної економії в Чернівецькому університеті. У листі він посилався на високу оцінку досліджень Короаме з боку Ойгена Бем-Баверка та Йозефа Алоїза Шумпетера.

Науковий доробок Йозефа Алоїза Шумпетера охоплює широке коло проблем, які можна умовно поділити на три основні напрямки:

- Теорія економічної динаміки: Цей напрямок зосереджений на вивченні рушійних сил економічного розвитку, зокрема ролі інновацій та підприємництва.

- Концепція суспільного розвитку: Шумпетер досліджував соціальні та політичні аспекти капіталізму, зокрема його здатність до саморуйнування.

- Методологія економічного аналізу й історія економічної думки: Шумпетер зробив значний внесок у розвиток методології економічної науки та залишив глибокі праці з історії економічної думки.

Концепція підприємця-інноватора: на відміну від класичної та маржиналістської економічної теорії, Шумпетер поставив у центр своєї системи фігуру підприємця-інноватора. Він вважав, що саме підприємець, завдяки своїй здатності до інновацій, є головною рушійною силою економічного розвитку. Підприємець, використовуючи кредитні ресурси, впроваджує нові технології, створює нові ринки та форми організації виробництва, що призводить до економічного зростання.

Майже через 20 років після смерті вченого, німецький професор Едгар Шнайдер стверджував: «Йозеф Алоїз Шумпетер належить до небагатьох істинно великих представників економічних і суспільних наук свого століття і можливо, він був останнім з тих, хто впевненим поглядом майстра охоплює усю сферу даних наук і міг розуміти суспільство й економіку в їх взаємовідносинах і зв'язках, в їх історичній, аналітичній і філософській перспективі. Саме тому майбутні покоління повинні знати, що за людина він був.»²⁰

Вплив особистості Шумпетера на його науку: формування особистості Шумпетера відбувалося в ранній період його наукової кар'єри, зокрема під час його перебування в Чернівецькому університеті. Шумпетер вважав, що світогляд людини формується до

30 років, а подальше життя присвячене вдосконаленню сформованих поглядів: «...всі колись придбані нами знання та навички вкорінюються в нас і зливаються з іншими елементами нашої особистості настільки ж міцно, як, скажімо, залізничний насип із землею, на якій вона стоїть...».²¹ Його наукова методологія була нерозривно пов'язана з його особистістю, яка формувалася під впливом численних парадоксів і протиріч.

Парадоксальність життєвого шляху Шумпетера: життя та наукова діяльність Шумпетера були позначені парадоксальністю. Він часто зазнавав невдач, але в цілому його кар'єра була надзвичайно успішною. Цей парадокс відображає його унікальний підхід до життя та науки, де невдачі ставали стимулом для подальших досягнень. «Парадокс, невдача, катастрофа та невдоволення були основними ідеями життя й наукової діяльності Шумпетера. Він прожив парадоксальне життя, зробивши парадоксальну кар'єру. Він висував парадоксальні ідеї й писав парадоксальні книги. Раз у раз він зазнавав невдач як науковець, політик, бізнесмен і навіть як людина... Проте, як не парадоксально, ця низка суцільних невдач у своїй сукупності виявилася досить успішною».²²

Формування особистості Шумпетера: хоча Йозеф Шумпетер народився в Австрії в 1883 році (як і Кейнс) в забезпеченій, але нічим особливо не примітній родині. Проте його батько помер, коли йому було чотири і через сім років мати – Йоганна Грюмер – вийшла заміж за прославленого генерала фон Келлера, який командував військами віденського гарнізону і належав до родової австрійської аристократії. Таким чином, його рання соціалізація відбувалася у Відні в елітному середовищі. Вхідження в принципово інший клас суспільства зіграло визначальну роль у формуванні його поглядів. Дуже скоро Шумпетер взяв на озброєння манери та пристрасті однокласників і на довгі роки зберіг поважний вид, властивий людям шляхетної крові. Досить цікавий опис зовнішності Шумпетера дає відомий історик економічної науки Р.Хейлбронер: «... невисокий на зріст, не справляє враження веселуна, полюбляє пишномовний стиль і театральні жести. Крім цього, він аристократ... ще більшою мірою, ніж Кейнс, говорить зрозумілою нам сучасною мовою».²³ Він отримав високоякісну класичну освіту, що сприяло формуванню його широкого світогляду. Йозеф Алоїз Шумпетер у 1901 році розпочав навчання на факультеті права та політичних наук Віденського університету. У цьому навчальному закладі він відвідував семінари видатних представників австрійської школи – Ойгена фон Бем-Баверка та Фрідріха Візера, де разом з майбутніми

²⁰ Schneider E. Joseph A. Schumpeter – Leben und Werk eines grossen Sozialökonomen [Joseph A. Schumpeter – Life and work of a great social economist], Tübingen, 1970. P. 7 [in German].

²¹ Schumpeter J. Theorie der wirtschaftliche Entwicklung [Theory of economic development], Leipzig: Duncker u. Humblot, 1912, VIII, 548 p. [in German].

²² Frimen K. Yak chas splyvaye. Vid epokhy promyslovykh revolyutsiy do informatsynoyi revolyutsiyi [As time flies. From the Industrial Revolution to the Information Revolution], Krys Frymen, Fransysko Luka; per. z anhl. Kyiv, VD «Kyyevo-Mohylyans'ka akademiya», 2008, P. 68 [in Ukrainian].

²³ Robert L. Heilbroner The Contradictions of Joseph Schumpeter, The Worldly Philosophers: The Lives, Times and Ideas of the Great Economic Thinkers (1953), P. 374 [in English].

відомими економістами – Людвігом фон Мізесом, Отто Бауером та Рудольфом Гільфердінгом – брав участь у жвавих дискусіях. Цей досвід, ймовірно, заклав основу його блискучого стилю полемічного аналізу. Крім того, Шумпетер самостійно опанував вищу математику.

У Віденському університеті Шумпетер швидко здобув визнання. За словами Артура Шпітгофа, він «ніколи не був новачком»²⁴ і водночас мав репутацію ««enfant terrible», який не боявся протистояти своєму вчителю і майбутньому покровителю О. Бем-Баверку. У 1906 році Шумпетер захистив докторську дисертацію з римського та загального права, після чого розпочав дворічну роботу в Міжнародному суді в Каїрі. Там він продемонстрував свої практичні здібності, успішно керуючи фінансами єгипетської принцеси.

1907 року, під час нетривалого стажування в Англії, Йозеф одружився на англійці Гледис Сіверс (англ. Gladys Seavers). Шлюб виявився не дуже вдалим. І 1920-го року вони розійшлися.

Формування власного методу економічного аналізу Шумпетера відбувалося в умовах домінування історико-індивідуалістичних методів економічних досліджень. Його перші праці, такі як «Про математичний метод в теоретичній економії»²⁵ та «Сутність та основний зміст теоретичної політичної економії»²⁶, були присвячені методології науки та аналізу розробок маржиналізму. У них він обґрунтовував перспективність застосування математичних методів в економічних дослідженнях та популяризував модель загальної рівноваги Л. Вальраса. Ці праці викликали негативну реакцію з боку академічної еліти Відня та представників німецької історичної школи.

Перебування в середовищі німецької історичної школи та австрійської школи маржиналізму вплинуло на формування наукових інтересів Шумпетера. Він поєднав дослідження капіталу та доходу на капітал, характерні для австрійської школи, з використанням статистичних інструментів, що було елементом методології історичної школи. Через свій новаторський підхід Шумпетер мав непрості стосунки з науковою елітою Австрії та Німеччини. За Шумпетером, як ми уже зазначали вище, ще з перших кроків наукового життя закріпилась і, власне, вже ніколи не полишала слава відступника від прийнятих наукових методів, «білої ворони», інтелектуала-дисидента. Наслідком для Шумпетера стали непрості стосунки з офіційною науковою елітою Австрії та Німеччини, яка не бажала бачити в своїх лавах порушника методологічних традицій. Тому, його добрий товариш і покровитель О. Бем-Баверк за домовленістю із своїм товаришем Фрідріхом Кляйнвехтером обирає для Шумпетера Чернівці

Таким чином, Й. Шумпетер змушений був починати свою професорську кар'єру на окраїні Австро-Угорської імперії в Чернівцях. «Нове виникає на периферії, там, де воно встигає розповсюдитися і довести свою корисність, перш ніж його поглине інерція панівної системи»²⁷ – ці слова засновника комп'ютерного журналу «Wired» Кевіна Келлі цілком і повністю стосуються особи непересічного вченого економіста і соціолога Йозефа Алоїза Шумпетера.

Під час роботи в Чернівецькому університеті Йозеф Шумпетер, як завжди, проявляв свою неординарність у всіх можливих аспектах. Його поведінка вирізнялася ексцентричністю та нетрадиційністю. Він з'являвся на засіданнях кафедри в жіночому костюмі для верхової їзди та викликав на дуель бібліотекаря, який відмовився видавати студентам книги у визначеній Шумпетером кількості.

Майже одразу після приїзду в Чернівці Шумпетер організував «Соціально-наукове академічне товариство», яке щомісяця збиралося на наукові дискусії. Першою була лекція на тему «Утворення трастів та національне майбутнє», що безумовно було даниною науковим дослідженням Фрідріха Кляйнвехтера. Він також разом із професором математики Ганом Гансом створив студентський гурток для обговорення наукових праць та соціальних питань.

За два неповні навчальні роки Шумпетер прочитав лекції з широкого кола економічних та суміжних дисциплін, що викликали великий інтерес у студентів. Серед його курсів були «Австрійське фінансове право», «Аналіз Бем-Баверком економічних процесів», «Гроші, кредит і банки», «Народноекономічна політика» та інші.

Наукова бібліотека Чернівецького університету була заснована в 1852 році як Крайова публічна бібліотека. Після заснування Чернівецького університету в 1875 році вона стала університетською бібліотекою. На відміну від багатьох інших бібліотек Центральної та Західної Європи, бібліотека в Чернівцях уникла пожеж та масового розкрадання фондів під час обох світових воєн. Це забезпечило збереження цінних історичних документів та видань.

Збереження першодруків робіт Й. Шумпетера робить бібліотеку особливо цінною для дослідників економічної думки. Бібліотека зберегла унікальні видання, що важливо для світової наукової спільноти. Ця інформація підкреслює важливість бібліотеки як культурного та наукового надбання, особливо в контексті збереження історичних документів.

Наукова бібліотека Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича зберігає унікальну колекцію першодруків праць Шумпетера за першу чверть XX століття. Це робить Чернівці «Шумпетеріанською перлиною» світового рівня.

²⁴ Haberler G., Schumpeter J. A., Quarterly Journal of Economics, August 1950, P. 333-384 [in English].

²⁵ Schumpeter J. «Über die mathematische Methode der theoretischen Ökonomie» [On the mathematical method of theoretical economics], *Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung*, 1906, Bd. 15, P. 30-49 [in German].

²⁶ Schumpeter J. Das Wesen und der Hauptinhalt der theoretischen Nationalökonomie [The nature and main content of theoretical economics], Leipzig: Duncker u. Humblot, 1908, XXXII, 626 p. [in German].

²⁷ Kelli K. Nevidvorotne. 12 tekhnolohiy, shcho formuyut' nashe maybutnye [The Inevitable. 12 Technologies That Are Shaping Our Future], Perekl. N. Valevs'ka, Kyiv, Nash Format, 2018, 364 p. [in Ukrainian].

Бібліотека має в своєму розпорядженні перше видання «Теорії економічного розвитку»²⁸ та друге, допрацьоване видання (але без «таємничого» сьомого розділу) вже професором Боннського університету²⁹. Також у фондах бібліотеки зберігається 27 томів «Журналу економіки, соціальної політики і управління», де Шумпетер публікував свої статті і в числі видавців якого були О. Бем-Баверк, Є. Філіппович, Ф. Візер. З цим виданням співпрацював і Шумпетер, поєднуючи роботу з викладацькою і науковою діяльністю в Чернівцях і Граці. Тут, окрім численних рецензій, Й. Шумпетер публікує свої статті, у яких простежується вплив на його теорію економічного розвитку ідей і поглядів видатних, глибоко шанованих ним вчених економістів Джона Бейтса Кларка, Фрідріха Візера, Леона Вальраса та інших: «Теорія розподілу професора Кларка»³⁰, «Замітки про проблеми розподілу»³¹, «Про стан економічної кризи»³², «Марі Еспрі Леон Вальрас»³³, «Динамічна теорія процентів капіталу. Заперечення»³⁴, «Наукова праця Ойгена фон Бем-Баверка».³⁵

Наукова бібліотека Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича зберігає унікальні видання, що мають велику цінність для дослідників. Зокрема, у фонді зарубіжних видань зберігається 64-томне видання «Архів соціального законодавства і статистики» (1888-1930 pp.), де Йозеф Шумпетер був одним із видавців разом з видатними науковцями, такими як Вернер Зомбарт, Макс Вебер та інші.

У цьому виданні опубліковані ранні праці Шумпетера, такі як «Хвильовий рух економічного

життя»³⁶, «Основний принцип теорії розподілу»³⁷, «Відсоткові ставки і монетарні правила»³⁸, «Монополія на землю»³⁹, «Соціальний продукт і способи підрахунку»⁴⁰ та інші. Це свідчить про те, що ранні праці Шумпетера видавалися не лише в Австрії та Німеччині, але й в інших європейських виданнях.

Перед тим, як покинути Чернівецький університет у 1911 році, Шумпетер прочитав в Чернівцях лекцію «Як вивчати соціальні науки»⁴¹, а також виступив на пленарній сесії юридичного товариства у Відні з лекцією «Некомерційний фонд в галузі права і економіки».⁴² В цих двох доповідях він окреслив напрямки своїх досліджень. Це свідчить про його інтерес до проблем суспільного розвитку та концепцій соціального напрямку в економічній науці.

Саме в Чернівцях, які на той час переживали завершення ряду змін, що привели до перетворення міста у справжню європейську перлину внаслідок динамічної серії бурхливих нововведень (університет, електрифікація, водопровід, каналізація, бруківка, театр, трамвай) з подачі яскравого бургомистра-новатора Антона Кохановського, Шумпетер написав свою першу фундаментальну працю «Теорія економічного розвитку», яка була опублікована в Лейпцигу в 1912 році⁴³. У цій праці він представив економічний розвиток як процес «творчого руйнування», що ґрунтується на інноваційній діяльності підприємців. Шумпетер розширив традиційне розуміння рівноваги, розрізняючи статичну рівновагу системи та її динамічний розвиток. Він підкреслив, що динамічний розвиток трансформує

²⁸ Schumpeter J. Theorie der wirtschaftliche Entwicklung, op. cit., 548 p.

²⁹ Schumpeter J. Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung: Eine Untersuchung über Unternehmergewinn, Kapital, Kredit, Zins und dem Konjunkturzyklus [Theory of Economic Development: An Investigation into Entrepreneurial Profit, Capital, Credit, Interest and the Business Cycle], 2. neu bearb., Aufl. Munich; Leipzig Duncker u. Humblot, 1926, 369 p. [in German].

³⁰ Schumpeter J. «Professor Clark's Verteilungstheorie» [Professor Clark's distribution theory], *Zeitschrift für Volkswirtschaft* [Journal of Economics], Sozialpolitik und Verwaltung, 1906, Bd. 15, P. 325-333 [in German].

³¹ Schumpeter J. «Bemerkungen über das Zurechnungsproblem» [Remarks on the attribution problem], *Zeitschrift für Volkswirtschaft* [Journal of Economics], Sozialpolitik und Verwaltung, 1909, Bd. 18, P. 79-132 [in German].

³² Schumpeter J. «Über das Wesen der Wirtschaftskrisen» [On the nature of economic crises], *Zeitschrift für Volkswirtschaft* [Journal of Economics], Sozialpolitik und Verwaltung, 1910, Bd. 9, P. 271-325 [in German].

³³ Schumpeter J. «Marie Éspril Léon Walras» [Marie Éspril Léon Walras], *Zeitschrift für Volkswirtschaft* [Journal of Economics], Sozialpolitik und Verwaltung, 1910, Bd. 9, P. 397-402 [in German].

³⁴ Schumpeter J. «Eine dynamische Theorie des Kapitalzinses. Eine Entgegnung» [A dynamic theory of interest. A rebuttal], *Zeitschrift für Volkswirtschaft* [Journal of Economics], Sozialpolitik und Verwaltung, 1913, Bd. 22, P. 599-639 [in German].

³⁵ Schumpeter J. «Das wissenschaftliche Lebenswerk Eugen von Böhm-Bawerk», *Zeitschrift für Volkswirtschaft* [Journal of Economics], Sozialpolitik und Verwaltung, 1914, Bd. 23, P. 454-528 [in German].

³⁶ Schumpeter J. «Die Wellenbewegung des Wirtschaftslebens» [The wave movement of economic life], *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1915, Bd. 39, P. 1-32 [in German].

³⁷ Schumpeter J. «Das Grundprinzip der Verteilungstheorie» [The basic principle of distribution theory], *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, Tübingen J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1916-1917, Bd. 42, P. 1-88 [in German].

³⁸ Schumpeter J. «Zinsfuß und Geldverfassung» [Interest rate and monetary constitution], *Zeitschrift für Volkswirtschaft* [Journal of Economics], Sozialpolitik und Verwaltung, 1913, Bd. 22, P. 658-660 [in German].

³⁹ Schumpeter J. «Das Bodenmonopol: Eine Entgegnung auf Dr. Oppenheimers Artikel», *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1917-1918, Bd. 44, P. 495-502 [in German].

⁴⁰ Schumpeter J. «Das Sozialprodukt und die Rechenpfennige. Glossen und Beiträge zur Geldtheorie von heute» [The national product and the counting pennies. Notes and contributions to today's monetary theory], *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1917-1918, Bd. 44, P. 627-715 [in German].

⁴¹ Schumpeter J. Wie studiert man Sozialwissenschaft [How to study social science], Czernowitz im Kommissionsverlag der K.K. Universitätsbuchhandlung H. Pardini; Buchdruckerei M. Ebner, 1910. 28, XI S. (Vorträge und Abhandlungen herausgegeben vom Sozialwissenschaftlichen akademischen Vereine in Czernowitz, Nr.2) [in German].

⁴² Schumpeter J. Gründungsgewinn in Recht und Wirtschaft, *Zeitschrift für Notariat und freiwillige Gerichtsbarkeit in Österreich*, Bd. 53, S. 31, 1911, Bd. 53, P. 31 [in German].

⁴³ Schumpeter J. Theorie der wirtschaftliche Entwicklung ..., op. cit., VIII, 548 p.

економічну структуру та змінює взаємозв'язки між «новим» і «старим» виробництвом. Усвідомлюючи необхідність інтеграції статичної теорії рівноваги з теорією економічного зростання, він запропонував еволюційно-динамічний підхід, який підняв теорію рівноваги на новий рівень.

У 1911 році Шумпетер повернувся до Граца, де продовжив свою наукову та викладацьку діяльність. Цей період у житті Йозефа Шумпетера, а саме його повернення до університету в Граці, був надзвичайно плідним у його творчій діяльності. Протягом двох років Шумпетер викладав економіку та соціологію в місцевому університеті. Це дало йому можливість розвивати та поглиблювати свої наукові ідеї. Безпосередньо перед Першою світовою війною було організовано обмін професорами між американськими та європейськими університетами і Шумпетер був одним із перших австрійців, хто взяв участь у цій програмі: у 1913 році він вперше відвідав Гарвардський університет. Ця поїздка мала значний вплив на його наукову діяльність, оскільки вона дала йому можливість ознайомитися з працями американських економістів-теоретиків. Завдяки його науковому відрядженню у Відні вже в перші післявоєнні роки були добре відомі праці американських економістів-теоретиків. Після відвідування Гарварду Шумпетер повернувся до університету в Граці, де продовжив свою викладацьку та наукову діяльність ще на чотири роки та написав працю з історії економічних учень⁴⁴.

У 1918 році Шумпетер став радником «комісії із соціалізації» при уряді Німеччини, а в 1919 році обійняв посаду міністра фінансів в соціалістичному уряді Австрійської республіки, що викликало шире здивування його колег-неокласиків, у відповідь на яке Шумпетер сказав вкрай дефіцитну для розуміння сучасних політиків фразу: «Якщо хтось хоче покінчити життя самогубством, то дуже добре, якщо при цьому буде присутній лікар». Він розробив план фінансової стабілізації, але його пропозиції не були підтримані урядом і він пішов у відставку. Хоча, як відзначають сучасні науковці, можна було би справді очікувати на вагомні результати за умови реалізації запропонованих пропозицій⁴⁵.

У 1921 році Йозеф Шумпетер очолив приватний «Бідерман Банк», де працював до його банкрутства в 1924 році. Після цього він взяв на себе зобов'язання розрахуватися з усіма кредиторами, виконуючи їх протягом десяти років.

У 1924-1925 роках Шумпетер займався викладацькою діяльністю в Японії, де в Токійському університеті Хітоцубаші досі зберігається частина його особистої бібліотеки.

У 1925 році Шумпетер одружився вдруге з Анною Жозефіною Райзінгер, яка померла під час пологів через рік.

З 1925 року він працював професором Рейнського університету, де викладав курси з фінансів, грошей і кредиту, історії економічної думки та очолював кафедру державних фінансів.

Шумпетер за власним визнанням не належав до жодної конкретної наукової школи, але значно розширив межі економічних досліджень. Він цікавився працями Лозанської математичної школи та історичної школи. Разом з Рагнарм Фрішем, Ірвінгом Фішером та іншими він заснував Економетричне товариство та журнал «Економетрика». Окремі результати досліджень в даному напрямку на основі аналізу економічних закономірностей кон'юктурних коливань на прикладі Великої депресії представлено у праці «Бізнес-цикли: теоретичний, історичний та статистичний аналіз капіталістичного процесу»⁴⁶.

У 1927-1928 роках та 1930 році Шумпетер викладав у Гарвардському університеті. У 1932 році він остаточно переїхав до США, де до кінця життя працював професором Гарвардського університету. Його учнями були такі відомі економісти, як майбутній Нобелівський лауреат Пол Самуельсон та автор моделі «ламаної кривої попиту» Пол Суїзі, якого завдяки перейнятим у вчителя манерам поведінки та стилю одягу теж часто вважали метросексуалом та фріком.

У 1937 році він одружився з Елізабет Фірускі, яка підтримувала його наукові пошуки.

У 1940-1941 роках він був президентом Економетричного товариства. Його інтерес до математичних методів в економічних дослідженнях охоплював популяризацію їх використання та дослідження аспектів, що не піддаються формалізації.

Йозеф Шумпетер, відомий своїм міждисциплінарним підходом до суспільних наук, особливо в контексті соціально-економічних процесів, не міг ігнорувати «неекономічні критерії». Це означає, що він враховував вплив неекономічних чинників на економічну динаміку.

Однією з його ключових праць, яка підтверджує цей підхід, є «Капіталізм, соціалізм і демократія»⁴⁷. Ця робота, що охоплює широкий спектр економічних, соціальних, політичних та культурологічних аспектів, зробила Шумпетера одним із засновників сучасної соціології.

На основі всебічного використання міждисциплінарного підходу Шумпетер досліджував соціально-економічні процеси, враховуючи вплив неекономічних чинників. Ця праця, що є результатом 40 років роздумів, досліджує різні суспільні формації в контексті Великої депресії. Вона охоплює широкий

⁴⁴ Schumpeter J. A. *Epochen der Dogmen und Methodengeschichte, Grundriss der Sozialökonomik* [Epochs of dogmas and methodological history, outline of social economics], bearb.: S. Altman, Th. Brinkman, J. Schumpeter [et. al.], Tübingen J.C.B. Mohr, 1914, Abt. 18 *Wirtschaftswissenschaft* / bearb.: K. Bücher, J. Schumpeter, pr. Freiherrn von Wieser, P. 19-124 [in German].

⁴⁵ Heertje A. «Stolper and Schumpeter, Arnold Heertje» [Stolper and Schumpeter, Arnold Heertje], *Journal of Evolutionary Economics*, 1996, N 6, P. 344 [in English].

⁴⁶ Schumpeter J. A. *Business cycles. a Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process*, New York Toronto London: McGraw-Hill Book Company, 1939, 461 p. [in English].

⁴⁷ Schumpeter J. A. *Capitalism, socialism and democracy*, 1942, Harper & Brothers, 431 p. [in English].

спектр економічних, соціальних, політичних та культурологічних аспектів. Шумпетер досліджує роль інституційних факторів та значення підприємницької діяльності. Він також висловлює двоїсте ставлення до соціалістичної економіки. Концепція «творчого руйнування», популяризована Шумпетером, описує процес індустріальної мутації, що постійно реконструює економічну структуру. Ця концепція, вперше використана Вернером Зомбартом⁴⁸, підкреслює динамічний характер капіталізму. Глибокі дослідження соціальних процесів у праці «Капіталізм, соціалізм і демократія» зробили Шумпетера одним із засновників сучасної соціології. Подібність економічних і соціологічних підходів зближує погляди Шумпетера з американською інституційною традицією Веблена⁴⁹ і Мітчелла⁵⁰.

У 1949 році Шумпетера першим з іноземних економістів обирають президентом Американської економічної асоціації.

Останні роки життя Шумпетер присвятив узагальненню та систематизації закономірностей розвитку економічної науки. Її історію він розглядав як процес розвитку аналітичного апарату і методів наукового аналізу економічних явищ. Після першої праці 1914 року фундаментальним внеском у дослідження даної проблеми стала праця «Десять великих економістів: від Маркса до Кейнса»⁵¹. Зміст книги складають 10 глав з викладенням біографічних відомостей та аналізом основних праць найбільших, на думку автора, економістів. Перелік цих вчених дає досить цінну поживу для формування уявлень про наукові інтереси та методологічні особливості наукового методу Шумпетера як непересічного вченого:

- К. Маркс як один із найяскравіших дослідників на стику економічних та соціальних наук;
- улюблений наставник Шумпетера Ойген фон Бем-Баверк та його учитель К. Менгер;
- улюблений вчений Шумпетера засновник Лозанської школи Л. Вальрас та його учень В. Парето;
- лідер Кембриджської школи та неокласичного напрямку А. Маршалл і американські неокласики Ф. Тауссіг та І. Фішер;
- засновник кон'юнктурно-статистичного інституціоналізму У.К. Мітчелл;
- і, нарешті, сам Дж. М. Кейнс, в творчості якого Шумпетер цінував перш за все обґрунтування змін в ролі держави.

– Як доповнення в книзі також опубліковані нариси вченого ще про трьох економістів: ще один яскравий представник австрійської школи та Віденського університету Фрідріх фон Візер і представники історико-статистичної школи Г. Ф. Кнапп і Л. фон Борткевич.

Остання фундаментальна, хоча, на жаль і не завершена, праця Шумпетера «Історія економічного аналізу», яка в XX ст., особливо в другій його половині,

фактично поклала початок відповідних досліджень в багатьох країнах світу (Е.Жамс – у Франції, Р.Хейлбронер та Б.Селігмен – у США, Такаші Негіші – у Японії, М.Блауг – у США та Великобританії). Дана праця була опублікована вже після смерті автора його дружиною Елізабет Боді Шумпетер (яка між іншим теж була економістом і мала опубліковані праці з економічної історії) за сприяння лауреата Нобелівської премії Василя Леонтьєва.

Суперечливий та неоднозначний образ Йозефа Шумпетера як особистості та вченого багато в чому відображає його власну теорію підприємництва. Вже у своїй праці «Теорія економічного розвитку», написаній у Чернівцях, він розглядав капіталізм як динамічну систему, що розвивається завдяки підприємницькій діяльності.

Шумпетер запропонував оригінальне пояснення джерел прибутку, вважаючи його результатом новаторської діяльності підприємця. Цей прибуток тимчасовий і зникає, коли інші капіталісти переймають новаторські ідеї. Підприємець-новатор – це не звичайний бізнесмен, а людина, яка порушує усталені економічні норми, поєднуючи фактори виробництва новими способами. Шумпетер використав термін «entrepreneur», запозичений з французької мови, щоб описати підприємця-новатора. Цей термін підкреслює активну та творчу роль підприємця в економічному розвитку.

Успішний підприємець, за Шумпетером, є унікальним поєднанням інтуїції та раціональності. Він володіє нестримною фантазією та чітким прагматичним розрахунком. Це людина, чії дії випереджають час: те, що інші почнуть робити завтра, він зробив учора, а сьогодні він втілює ідеї, які інші реалізують лише післязавтра.

Шумпетер стверджував, що інновації – це прерогатива видатних учасників ринку. Лідерство вимагає значних зусиль та ризику, тоді як наслідування є відносно простим. Таким чином, лідери формують окремий суспільний прошарок.

Досліджуючи сутність підприємництва, Шумпетер розглядав його в різних аспектах. У праці «Теорія економічного розвитку» він аналізував підприємця як ініціатора «творчого руйнування». У книзі «Капіталізм. Соціалізм. Демократія» він досліджував місце підприємця в соціальній структурі, підкреслюючи його роль на вершині суспільних відносин.

В історії світової економіки є безліч прикладів підприємців, які, починаючи з нуля, зуміли створити великі компанії, потіснивши на ринку існуючі корпорації: Стів Джобс і Стів Возняк, Марк Цукерберг, Біл Гейтс, Сергій Брін і Ларрі Пейдж, Марсель Бік і Едуард Баффар тощо.

Підприємці-лідери, хоч і конкурують між собою, є рушійною силою постійних змін. Шумпетер

⁴⁸ Sombart W. Krieg und Kapitalismus [War and Capitalism], Leipzig, Duncker and Humblot, 1913, VIII, 232 p. [in German].

⁴⁹ Thorstein V. The Theory of Business Enterprise, New Brunswick, New Jersey, 1904, Transaction Books, P. 286 [in English].

⁵⁰ Clair W. Mitchell Measuring Business Cycles (with A.F. Burns), New York, National Bureau of Economic Research, 1946 [in English].

⁵¹ Joseph A. Schumpeter Ten Great Economists from Marx to Keynes. By Joseph A. Schumpeter, New York: Oxford University Press, 1951, P. XIV, 305 p. [in English].

порівнював еліту суспільства з готелем, де постояльці постійно змінюються: «Верхні прошарки суспільства дійсно нагадують готелі: вони завжди заповнені, але постояльці щоразу змінюються»⁵². Це підкреслює динаміку ринкових позицій, де навіть лідери можуть зазнати втрат. Прикладами таких втрат є Nokia, Xerox, Microsoft та Sony.

Шумпетер розглядав історію як результат впливу еліт – невеликих груп обдарованих людей. Він вважав, що ці люди стають лідерами завдяки особистим якостям, а не походженню чи багатству. Це перегукується з теорією пасіонарності Льва Гумільова⁵³.

Концепція підприємця-новатора, розроблена Шумпетером, відображає його власний життєвий шлях. Він був учнем австрійської школи маржиналізму, але його класифікація в економічній науці залишається предметом дискусій.

Шумпетер викладав економічні дисципліни в університетах Чернівців, Граца, Японії, Німеччини та США. Він також мав досвід роботи в Міжнародному суді в Каїрі, в уряді Австрії та в приватному банку.

Різноманітний досвід Шумпетера можна узагальнити в чітку еволюційну схему:

- Ґрунтовна полімовна освіта;
- Вивчення соціально-економічних дисциплін;
- Інтерес до математичних методів в економіці;
- Розробка «Теорії економічного розвитку»;
- Різноманітна практична діяльність, іноді суперечлива та невдала»

- Особисті трагедії, такі як розлучення з першою і смерть другої дружини;
- Заснування Економічного товариства;
- Дослідження кон'юнктурних циклів;
- Аналіз цивілізаційних та формаційних процесів;
- Узагальнення розвитку економічної науки.

Шумпетер ніколи не читав лекцій про свої теорії, можливо, через відчуття їх недосконалості та недостатню формалізацію. Він часто жартував, що з трьох його бажань – стати великим економістом, коханцем і вершником – збулися лише два⁵⁴.

Шумпетер збагатив світову економічну науку, поєднавши німецькомовні наукові традиції з реальним

економічним досвідом. Його праці залишаються предметом дискусій серед економістів, істориків, математиків та соціологів.

Наукову спадщину Шумпетера важко віднести до певної школи чи напрямку. Його погляди еволюціонували з часом, що ускладнює їх статичну оцінку. Будь які точки зору про належність чи неналежність Шумпетера до певної наукової течії, чи до певних шкіл або напрямів економічної теорії відповідно до певних його ідей чи поглядів «статичні, тобто відображають реальність на певний момент часу, без врахування як попереднього, так і наступного розвитку і еволюції поглядів ученого»⁵⁵. Найбільш влучним є його визначення як «найбільшого гетеродокса серед ортодоксів»⁵⁶.

Можна стверджувати, що Йозеф Шумпетер заклав теоретико-методологічні основи для формування школи неокласичного синтезу, яка об'єднала неокласичні та кейнсіанські погляди. Ця школа розглядала кейнсіанську модель як крайній випадок класичної моделі в умовах короткострокових потрясінь.

Під час Великої депресії, читаючи лекції в Гарвардському університеті, Шумпетер висловив нетрадиційну точку зору. Він вважав депресію «корисним холодним душем»⁵⁷ для капіталізму, підкреслюючи її роль у очищенні економіки.

Невипадково, що саме учень Шумпетера, Пол Самуельсон, став лідером школи неокласичного синтезу. Це підкреслює вплив Шумпетера на формування цього напрямку економічної думки. Відповідно до цього Шумпетера часто називають засновником еволюційної економічної теорії⁵⁸, що відображає його динамічний підхід до аналізу економічних процесів.

Американський економіст Г. Хаберлер⁵⁹, який особисто знав Шумпетера, описував його як громадянина світу та інтелектуала. Шумпетер не ототожнював себе з жодною національністю, групою чи школою, а був насамперед дослідником.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Таким чином, для подальшого поглибленого вивчення наукової спадщини Йозефа Шумпетера необхідно провести ретельний аналіз його

⁵² Joseph A. Schumpeter *Capitalism, socialism and democracy*, op. cit., P.156.

⁵³ Gumilev L. N. *Etnogenez i biosfera Zemli* [Ethnogenesis and the Earth's biosphere], Pod red. d.g.n., professora V. S. Zhekulina, 2-ye izd., ispr. i dop., Leningrad: Izd-vo LGU [Ed. by Doctor of Geographical Sciences, Professor V. S. Zhekulina, 2nd ed., corrected and enlarged, Leningrad: Leningrad State University Publishing House], 1989, 496p. [in Russian]

⁵⁴ Robert L. Heilbroner *The Contradictions of Joseph Schumpeter, The Worldly Philosophers: The Lives, Times and Ideas of the Great Economic Thinkers*, 1953, P. 375 [in English].

⁵⁵ Zlupko S. M. «Vplyv naukovykh doslidzhen' M.I. Tugan-Baranovskoho na formuvannya i rozvytok ekonomichnykh pohlyadiv Y.A. Shumpetera» [The influence of scientific research by M.I. Tugan-Baranovsky on the formation and development of economic views of J.A. Schumpeter], *Tvorcha spadshchyna Yozefa A Shumpetera ta transformatsiya suchasnoyi ekonomiky Ukrainy: mat-ly XIV mizhnar.nauk.-prakt.konf* [The creative heritage of Joseph A. Schumpeter and the transformation of the modern economy of Ukraine: materials of the XIV international scientific and practical conference], Chernivtsi: 2003, P. 17 [in Ukrainian].

⁵⁶ Frimen K. Yak chas splyvaye. Vid epokhy promyslovykh revolyutsiy do informatsiyanoi revolyutsiyi [As time flies. From the Industrial Revolution to the Information Revolution], Kryz Frymen, Fransysko Luka; per. z anh. K.: VD «Kyievo-Mohylyans'ka akademiya», 2008, P. 33 [in Ukrainian].

⁵⁷ Robert L. Heilbroner *The Contradictions of Joseph Schumpeter, The Worldly Philosophers: The Lives, Times and Ideas of the Great Economic Thinkers*, 1953, P. 374 [in English].

⁵⁸ Chukhno A.A. «Shumpeter – zasnovnyk evolyutsiyanoi ekonomichnoyi teorii» [Schumpeter – the founder of evolutionary economic theory], *Naukovyy visnyk Chernivets'koho universytetu* [Scientific Bulletin of Chernivtsi University], 2011, Vyp.579-580, P. 3-10 [in Ukrainian].

⁵⁹ Haberler G. Joseph Alois Schumpeter [Joseph Alois Schumpeter], *Quarterly Journal of Economics*, August 1950, P. 333-384 [in English].

першодруків, зокрема рецензій на праці провідних економістів, включаючи представників австрійської школи та колег з Чернівецького університету та документів, що відображають організацію викладацької діяльності Шумпетера.

При цьому ажливо пам'ятати слова Джона Мейнарда Кейнса, який має дуже багато спільного із Шумпетером (рік народження, манера поведінки і спілкування, неоднозначна оцінка економічної системи капіталізму), але який також був одним із ключових ідеологічних опонентів Шумпетера: «Проблема полягає не в нових ідеях, а в нашій неспроможності позбутися старих ідей, які міцно засіли в кожному закутку нашої свідомості»⁶⁰.

Однак саме відкрите протистояння старих і нових ідей сприяє появі життєздатних комбінацій, що краще задовольняють потреби суспільства. Діалектичне протистояння старих і нових ідей у теоретичній і практичній сферах сприяє появі нових, більш адаптованих комбінацій, які краще відповідають потребам суспільства.

Богдан Сторощук – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економічної теорії, менеджменту і адміністрування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Коло наукових інтересів: економічна

політика, економіка влади, історія економічної науки. Автор більше 100 наукових публікацій.

Bohdan Storoshchuk – PhD of Economic, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Economic Theory, Management and Administration of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. Scientific interests: economic policy, economics of power, history of economic science. Author of more than 100 scientific publications.

Микола Цепенда – кандидат географічних наук, доцент, асистент кафедри економічної географії та екологічного менеджменту Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Коло наукових інтересів: регіональна економіка та її історія, водноресурсний менеджмент, інформаційні технології в туризмі. Автор більше 30 наукових статей.

Mykola Tsependa – candidate of geographical sciences, lecturer of the Department of Economic Geography and Environment Management of Yuriy Fed'kovych Chernivtsi National University. Scientific interests of the author are the following: regional economy and its history, water resource management, information technologies in tourism. The scientist is the author of over 30 scientific articles.

Received: 4.11.2024

Advance Access Published: December, 2024

© S. Bohdan, M. Tsependa, 2024

⁶⁰ Keynes J. M. General Theory of Employment, Interest and Money, 1936 [in English].

**ЛІДЕРСТВО В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ
ВІЙСЬКОВОЇ МЕДИЦИНИ США (ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ
НАРОДЖЕННЯ ДЖОНАТАНА ЛЕТТЕРМАНА (1824-1872))**

Михайло БАДЮК¹, Ірина ПАСЬКО¹, Валерій СОЛЯРИК¹, Ігор БІРЮК²,

¹ Українська військово-медична академія, м. Київ, Україна

² Буковинський державний медичний університет, Чернівці, Україна,
badiuk@ukr.net, solyariw@gmail.com, irinapasko@ukr.net, biryuk.igor@ukr.net

**FROM THE HISTORY OF LEADERSHIP IN THE DEVELOPMENT
OF US MILITARY MEDICINE (TO THE 200TH ANNIVERSARY
OF THE BIRTH OF JONATHAN LETTERMAN (1824-1872))**

Mykhailo BADIUK¹, Iryna PASKO¹, Valeriy SOLARIK¹, Igor BIRYUK²

¹ Ukrainian Military Medical Academy, Kyiv, Ukraine,

² Bukovinian State Medical University», Chernivtsi, Ukraine

ORCID: 0000-0003-3032-8202, Researcher ID: B-4028-2017

Badiuk Mykhailo, Pasko Iryna, Solarik Valeriy, Biryuk Igor. From the history of leadership in the development of US military medicine (To the 200th anniversary of the birth of Jonathan Letterman (1824-1872)).

Purpose: to scientifically substantiate the expediency of studying and critically analyzing the historical experience of the military medical organization of the US Army as a leading NATO country. To analyze the results of the radical modernization of the medical supply system of the American army carried out by Jonathan Letterman in the mid-1860s. Highlight the importance of these innovations on the basis of a comprehensive study and prove their relevance in the process of improving the organization of medical support of the Armed Forces of Ukraine.

Materials and methods. The research used materials from English-language publications devoted to the formation and modern tasks of American military medicine. For a comparative analysis of the historical development of the military medical organization in the armies on the American and Eurasian continents, the data of the latest publications of the department of Medical Support of the Armed Forces of the Ukrainian Military Medical Academy on the subject of research and publications from the depository fund of the National Science Medical Library of Ukraine were used. Applied methods of system-historical analysis, information search, bibliographic.

The results. Argued expediency of an study of the development of the medical support system of the US Army to improve the activities of the Medical Forces of the Armed Forces of Ukraine. Jonathan Letterman's innovations in the modernization of American military medicine in the second half of the 19th century, which still remain an integral part of military medical operations implemented by the US Army, are highlighted and evaluated. It is proved, that the fundamental principles of army medicine, formed and introduced in the US army in the 1860s by Letterman, were significantly ahead of their time in understanding the priority tasks of military medicine in accordance with the requirements of modern armies. A comparison of the effectiveness of the military medical organization in the armies operating on the American and Eurasian continents during this period was made. It was established that, in contrast to the legislative approval and introduction of innovative changes in the organization of medical support of the US army, the autocratic government of the Russian Empire ignored or significantly slowed down the modernization of the military medical organization of the army after the defeat in the Crimean War (1853-1856), which led to catastrophic consequences during the First and Second World Wars. The importance of leadership in the implementation of innovative changes in such an important component of the armed forces as the military medical organization is proven on the example of Jonathan Letterman's activities.

Conclusions: The system of medical support of troops on the battlefield, developed and implemented by Jonathan Letterman in the second half of the 19th century, and today remains the basis of medical care management in the US Army in wartime conditions. The effective modernization of the military medical organization in the US army during the Civil War (1861-1865) had a positive effect on the capabilities of American army medicine in the 20th and early 21st centuries. A critical understanding of the historical experience of the organization of medical support in the US Army as a leading country of the NATO is important for the professional growth of Ukrainian military doctors, as well as for the improvement of the military medical organization in the Armed Forces of Ukraine.

Keywords: medical support of the US Army, Jonathan Letterman, history of military medicine, medical support of the Armed Forces of Ukraine, leadership in military medicine.

**«Вивчення історії військової медицини
може дати розуміння колективних знань попередніх поколінь,
процесу організаційного розвитку під час війни
та клінічних і системних інновацій, необхідних для наступної війни»**

*Мартін Брікнелл, генерал-лейтенант,
головний лікар збройних сил Великої Британії в 2018-2019 рр.*

Вступ. Поступова трансформація системи медичного забезпечення Збройних Сил України з переходом її на стандарти НАТО, викладені в існуючих військових публікаціях збройних сил США, потребує обізнаності українських військово-медичних фахівців щодо історичного розвитку медичного забезпечення армії найпотужнішої із країн Північно-Атлантичного альянсу – Сполучених Штатів Америки.

Офіцери медичного корпусу повинні вміти керувати і організовувати всю цілісну систему лікувально-евакуаційних заходів, яка являє собою сукупність взаємопов'язаних принципів організації надання медичної допомоги пораненим, ураженим, травмованим і хворим військовослужбовцям. Здатність адаптуватися до цих багатогранних ролей і ефективно виконувати їх вимагає лідерських навичок. У зв'язку з цим яскравий приклад життєвого циклу лідерства Джонатана Леттермана засвідчує результативність його фахової діяльності, яка випереджувала свій час, і досі залишається у фокусі уваги військово-медичних фахівців.

В історії медицини титулу «батька військової медицини» удостоєні троє видатних її представників: французький хірург Амбруаз Паре (1510-1590), шотландський лікар і фізіолог Джон Прінгл (1707-1782) і американський військовий лікар Джонатан Леттерман (1824-1872). Кожному із цієї почесної плеяди доводилося діяти в різні історичні епохи і у різних країнах. Перед кожним із них поставали принципово відмінні завдання, обумовлені організацією збройних сил, рівнем розвитку засобів та способів ведення війни, воєнної науки і воєнного мистецтва, а також рівнем розвитку медицини в цілому, наявністю і якістю підготовки лікарів в конкретних соціокультурних і економічних умовах. Паре, Прінгл і Леттерман здійснили суттєві інноваційні зміни у військовій медицині свого часу, необхідні для її подальшого розвитку. Біографії Амбруаза Паре і Джона Прінгла та їх внесок у розвиток світової військової медицини добре відомі й досліджені у європейській історико-медичній науці. Професійна діяльність Джонатана Леттермана здебільшого вивчалася на американському континенті, значно менше у Європі і майже невідома в Україні. У зв'язку із тим дана стаття, зокрема, присвячена американському військовому лікарю і хірургу, Джонатану Леттерману. Його інноваційна система лікувально-евакуаційних заходів, яка була запроваджена в період Громадянської війни США (1861-1865), і нині залишається невід'ємною частиною військово-медичних операцій, що реалізуються в армії США.

Результати та їх обговорення. У будь-яку епоху і будь-де для розроблення і реалізації інноваційних змін потрібний національний лідер – розумний, вольовий, завзятий і відданий своїй справі. Таким лідером, який у 1860-ті роки розробив і запровадив систему медичної допомоги на полі бою в американській армії був майор Джонатан Леттерман (Рис. 1). Цього року виповнюється 200 років від дня його народження, тому доцільно нагадати про його важливий внесок у радикальну модернізацію військово-медичної організації в армії США і надати адекватну оцінку

його інноваціям в контексті поступу світової військової медицини і визнати їх актуальність.

Рис. 1. Джонатан Леттерман

Офіційний біографічний нарис свідчить про те, що Джонатан Леттерман (Jonathan Letterman) народився в місті Кенонсбург (Canonsburg), штат Пенсильванія, 11 грудня 1824 року. Його батько був відомим хірургом, і Леттерман пішов його стопами, закінчивши Медичний коледж Джефферсона (нині – «Thomas Jefferson University» in Philadelphia, Pennsylvania) в 1849 році і того ж року отримав звання помічника хірурга в Медичному департаменті армії¹. Протягом наступних тринадцяти років він проходив службу майже у всіх регіонах Америки. Він опікувався здоров'ям військових у віддалених військових таборах, фортах і містечках Флориди, Міннесоти, Нью-Мексико, Вірджинії та Каліфорнії, де поширення інфекційних та інших захворювань у військах було спричинене несприятливими клімато-географічними умовами, перенаселеністю, повною відсутністю гігієни, недоїданням і небезпекою постійних місцевих воєнних конфліктів². В той час, коли технічне переоснащення армії США відбувалося доволі успішно, близько 60% всіх солдатів гинули внаслідок дизентерії, цинги, тифу, лихоманки, пневмонії, віспи, туберкульозу, кору і малярії. Системні дослідження інфекційних захворювань, які суттєво знижували боєздатність військ, розпочалися в армії США значно пізніше. Результати польових і лабораторних досліджень перших американських бактеріологів (Джордж М. Штернберг (George Miller Sternberg)³, Уолтер Рід (Walter Reed), Віктор Воган (Victor Clarence Vaughan), присвячених найпоширенішим у військах інфекційним хворобам, були опубліковані у 1890-х рр.

З початком громадянської війни в США у 1861 році Леттерман був направлений в Потомаську армію⁴,

¹ Армійський медичний департамент армії США (AMEDD), раніше відомий як Армійська медична служба (AMS), охоплює шість медичних спеціальних підрозділів (або «корпусів») армії. Його було засновано як «Армійський госпіталь» у липні 1775 року для координації медичної допомоги, необхідної Континентальній армії під час Війни за незалежність.

² Downs J. Colorblindness in the demographic death toll of the Civil War, Oxford University Press blog, April 13; An 2 April 2012, New York Times article, «New Estimate Raises Civil War Death Toll», 2012, URL: <https://blog.oup.com/2012/04/black-white-demographic-death-toll-civil-war> [in English]

³ Flaumenhaft E Flaumenhaft C. Evolution of America's pioneer bacteriologist: George M. Sternberg's formative years, *Military Medicine*, 1993, N 158 (7), P. 448-457 [in English].

⁴ Потомаська армія (The Army of the Potomac) була основною польовою армією Союзнаї армії на Східному театрі громадянської війни в США. Вона була створена у липні 1861 року і розформована у червні 1865 року.

яка на той час нараховувала понад 100 тис. чоловік і була найбільшою армією Союзу⁵. За нетривалий час йому вдалося завоювати солідну репутацію та отримати підтримку політично впливових діячів в армії та уряді. В червні 1862 року генерал-майор Джордж Б. Макклеллан (George B. McClellan), командувач Потомаською армією⁶, визнаючи лідерство і авторитет у військово-медичних колах Леттермана, призначив його директором медичного департаменту всієї армії і надав йому повноваження вносити будь-які зміни, необхідні для покращення та підтримки здоров'я підпорядкованого йому війська. В серпні 1862 року після того, як на евакуацію поранених з поля битви при Манассасі (the Second Battle of Manassas)⁷ пішло більше тижня, Макклеллан надав Леттерману повну свободу дій, щоб він міг зробити все необхідне для виправлення вкрай незадовільного медичного обслуговування, яке військові отримували в польових умовах⁸.

При виконанні поставлених перед ним завдань Леттерману довелося розв'язувати чимало проблем, виявляючи при цьому винахідливість, самовідданість і передбачливість. На першому етапі війни армія не змогла забезпечити медичною допомогою поранених ніде. Армійське керівництво скоротило асигнування на медичне обслуговування; розв'язання цих проблем за допомогою державного бюджету було майже неможливим, оскільки ґрунтувалося на обмежених ресурсах, політичних суперечках і відсутності розуміння стратегічної ролі медичного забезпечення армії у воєнних операціях. Стройові офіцери надавали перевагу переміщенню військ і доставці зброї та боєприпасів за рахунок медичного постачання. Катастрофічно не вистачало досвідчених лікарів, передусім, військових хірургів з відповідною підготовкою та досвідом. У 1860 році в армії США було лише 100 лікарів на 16000 солдатів (1:160). Це співвідношення лише погіршилося, коли Союзна армія досягла свого піку чисельності в 2 мільйони чоловік, але в ній нараховувалося 10000 хірургів (1:200). Більшість із них були цивільними лікарями з обмеженим терміном контракту із урядом. Їхня підготовка в найкращому випадку обмежувалася дворічним перебуванням у нерегламентованій приватній медичній школі. Мало хто мав офіційну підготовку з хірургії, тим більше, вміння та досвід лікування вогнепальних поранень⁹. Не існувало жодної офіційної структури із повноваженнями щодо

оцінки кваліфікації лікарів та систематичного нагляду за їх професійною діяльністю. Просування по службі часто ґрунтувалося на стажі та політичних зв'язках замість клінічних результатів. Хірурги одного полку часто відмовлялися піклуватися про солдатів іншого підрозділу. Поранені солдати, виведені з поля бою, опинялися в мішанині локацій, небагато з яких можна було назвати медичним закладом. Найчастіше місцями для перебування поранених були сараї, комори та подібні приміщення.

За тривалі роки служби до свого призначення на таку поважну і відповідальну посаду Леттерман засвоїв, що його першочерговим завданням є здоров'я і належне харчування солдатів. В умовах воєнних дій це завдання набуває ще більшого значення і його виконання значно ускладнюється. Тому перш за все Леттерманом були запроваджені правила гігієни у військових таборах, особливо щодо поводження із різноманітним сміттям та відходами. Суттєво було покращено харчування у війську і запроваджено заходи щодо зберігання продуктів та гігієнічного поводження з їжею: солдатам видавали більші й поживніші пайки, сніданок став обов'язковим, поступово почали облаштовувати польові (пересувні, похідні) кухні для приготування гарячої їжі. Також обов'язковими стали перерви для відпочинку, поліпшені укриття забезпечували кращі умови для сну; до запасів необхідного майна було включено змінний чистий одяг. Все це у сукупності підвищило моральний дух солдатів. В результаті оперативного запровадження цих заходів Леттерманом, менш ніж через місяць рівень захворюваності в Потомаській армії знизився на третину¹⁰.

Наступним важливим заходом майора Леттермана було покращення евакуації поранених. На його прохання генерал Макклеллан видав наказ про створення Корпусу швидкої допомоги зі встановленою структурою його управління, регулювання дій та оцінки їх виконання. До запровадження цих нововведень в організацію медичної допомоги на полі бою, поранених часто залишали напризволяще. Якщо пораненого не забрав з поля бою товариш чи один із полкових музикантів, який одночасно виконував функції санітара-носія, поранений солдат міг залишатися на полі бою протягом декількох діб, страждаючи від холоду та спраги. На той час спеціального санітарного транспорту, призначеного для медичної евакуації майже не було. Вагони

⁵ Під час Громадянської війни в США Сполучені Штати (USA) називалися Союзом, також відомим у просторіччі як Північ, після того, як одинадцять південних рабовласницьких штатів відокремилися та утворили Конфедеративні Штати Америки (KSA), які також називалися Конфедерацією, відомою як Південь. Назва «Союз» виникла через проголошену мету Сполучених Штатів на чолі з президентом Авраамом Лінкольном зберегти США як конституційний союз.

⁶ Джордж Б. Макклеллан (George B. McClellan) (1826-1885) генерал-майор американської армії у роки громадянської війни. Творець армії Союзу та, зокрема, Потомаської армії. <https://www.britannica.com/biography/George-B-McClellan>.

⁷ Загальні втрати в битві при Булл-Рані (або при Другому Манассасі), яка відбулась 28-30 серпня 1862 р., склали понад 22 тис. чоловік з обох протилежних сторін.

⁸ McGaugh S. Surgeon in Blue: Jonathan Letterman, the Civil War Doctor Who Pioneered Battlefield Care, Skyhorse Publishing Inc., 2013, URL: [amazon.com/Surgeon-in-Blue-Letterman-Pioneered-Battlefield/dp/162872529X](https://www.amazon.com/Surgeon-in-Blue-Letterman-Pioneered-Battlefield/dp/162872529X) [in English].

⁹ Emergency War Surgery. Washington, D.C.: Dept. of Defense, 2004, URL: <http://www.cs.amedd.army.mil/Portlet.aspx?ID=cb88853d-5b334b3f-968c-2cd95f7b7809> [in English]; Liebig J. T., Tremblay L. J., Soballe P. W., Ignacio, R. C., & Ignacio, R. Major Jonathan Letterman: Unsung War Hero and Father of Modern Battlefield Medicine, American College of Surgeons website, 2016, P. 21-22 [in English].

¹⁰ Witmer H. D., Pucci M. J., Yeo C. J., & Cowan S. W. Jonathan Letterman, MD: the surgeon-soldier & his reform of battlefield medicine. The American Surgeon, 2018, Vol. 84(2), P. 53-55 [in English].

інтендантського корпусу, які виділялися для перевезення боєприпасів, використовувалися для перевезення поранених і хворих лише в тих рідкісних випадках, коли вони були вільні¹¹.

До конструювання спеціальних фургонів для медичної евакуації долучився генерал Макклеллан, який мав певні інженерні здібності. Кожний фургон швидкої допомоги укомплектовували конюхом і двома чоловіками, кожен з яких був навчений для виконання конкретних завдань і не мав бойових обов'язків. Леттерман із трьома помічниками модернізували візки, розроблені Чарльзом Тріплером, перетворивши їх на оригінальні фури швидкої допомоги (ambulances), які служили більшу частину війни. Називаючись «колісними вагонами» («Wheeling Wagons» або «Tripler Wagon»), кожен був запряжений двома кіньми, перевозив від двох до шести поранених і мав відсіки для води, нош і медичних засобів. Леттерман подбав про те, щоб підрозділ мав унікальне маркування, щоб їх легко було побачити і використати на повну силу. Вагони забезпечували елементарний комфорт для поранених: укриття від можливої суворої погоди; мали м'які сидіння та системи для фіксації пацієнта під час транспортування, щоб мінімізувати подальші травми. Використання вагонів швидкої допомоги для перевезення стройових офіцерів було заборонено¹².

Зауважимо, що Корпус швидкої допомоги, який був розроблений і запроваджений для медичної евакуації в 1860-х роках в армії США, відповідає основним вимогам системи сучасних лікувально-евакуаційних заходів.

Нагадаємо, що спроби Микола Пирогова організувати евакуацію поранених в період Кримської війни (1853-1856) були менш успішними. Перш за все тому, що не було відповідних транспортних засобів; в наявності були лише звичайні відкриті селянські вози («телеги») або татарські арби, яких також катастрофічно не вистачало. Пирогов¹³ у своїх листах до дружини в грудні 1855 р. згадував про це: «...Найжахливіша річ – це нестача транспортних засобів, через що хворі постійно накопичуються в різних місцях, повинні мимоволі залишатися іноді цілі дні і ночі на підлозі без матраців і без білизни й терпіти від перевезення в тряських возах і по найгіршій дорозі у світі; від цього найпростіші рани ускладнюються і хворі ще більше хворіють. ... Я бачив, як вирушило сімсот хворих із Сімферополя до Перекопу; їх поклали по три і чотири

на татарські арби, без підстилок, без ковдр, в одних солдатських шинелях, одягнених в інших тільки на сорочки, і так повезли у дорогу, що триває цілий тиждень; а ночівлі ніде немає, отже, ночуй просто неба»¹⁴.

Зауважимо, що український період життєдіяльності Миколи Пирогова тривав четверть століття з 1856 до 1881 року з деякими перервами, пов'язаними з науково-педагогічною і фахово-організаційною діяльністю за кордоном. Протягом цих років у своєму невеликому маєтку на українському Поділлі, вільний від обов'язкової і обтяжливої службової діяльності, він зосередився на узагальненні свого унікального науково-практичного і організаційно-адміністративного досвіду. В цей період Пироговим були написані фундаментальні праці, які більшість дослідників його інтелектуальної спадщини називають справжнім науковим подвигом. Ці видання миттєво привернули увагу військово-медичного співтовариства, в тому числі і за кордоном. Зокрема, його праця «Военно-врачебное дело и частная помощь на театре войны в Болгарии и в тылу действующей армии в 1877-1878 гг.» (1879) одразу ж була перекладена і опублікована окремим виданням німецькою мовою, а реферативно – французькою мовою¹⁵. І Пирогов, і Леттерман мали великий і різнобічний досвід воєннопольового хірурга і організатора військової медицини та мали цілком сформовані погляди на характер санітарних наслідків війни, сутність і зміст системи надання медичної допомоги пораненим і хворим в ході воєнних дій і в тилу діючих військ. Але на відміну від Леттермана, чиї важливі інновації у військово-медичній організації американської армії було законодавчо затверджено в 1865 році Конгресом США, концептуальні положення Пирогова щодо радикального реформування військово-медичної служби в армії російської імперії почали системно запроваджуватися лише в радянській армії в період Другої світової війни¹⁶.

Створення Джонатаном Леттерманом влітку 1862 року Корпусу швидкої допомоги і забезпечення його спеціальним санітарним транспортом стало важливим етапом у модернізації армії США. Дві масштабні битви, що відбулися невдовзі, проілюстрували зміни у становищі з евакуацією поранених з поля боя. 28 серпня 1862 року в битві при Другому Манассасі було вбито або поранено 14000 особового складу військ Союзу. Це сталося всього через декілька тижнів після організації

¹¹ Darnall J. R. Medical Evacuation System in a Theater of War. The Military Surgeon (United States), 1949 Vol. 105(3), P. 191-195 [in English].

¹² Martin P. Secret Heroes: everyday Americans Who Shaped Our World. New York: Harper Collins, 2012, URL: <https://www.abebooks.com/9780062096043/Secret-Heroes-Everyday-Americans-Who-0062096044/plp> [in English]; Moreno T. Battlefield Medicine through the Eyes of Dr. Jonathan Letterman, Military History, December, 7, 2023, URL: <https://stmuscholars.org/battlefield-medicine-through-the-eyes-of-dr-jonathan-letterman> [in English].

¹³ Переклад цитати українською мовою здійснений із збереженням стилістики й орфографії першоджерела.

¹⁴ Pyrohov N.Y. Sobranye sochineniy v 8 tomakh. Tom VI. Sevastopolskiye pisma N.Y. Pyrohova (1854-1855) [Collected works in 8 volumes. Volume VI. Sevastopolskiye pisma N.Y. Pyrohova (1854-1855)], Depozytarniy fond Natsionalnoi naukovoï medychnoi biblioteki Ukrainy, P. 325 [in Russian].

¹⁵ Badiuk Mykhailo, Pasko Iryna, Boichak Mykhailo, Matviichuk Mykola. «Intelektualna spadshchyna ukrainskoho periodu zhyttia likaria-myslytelia Mykoly Ivanovycha Pyrohova» [The intellectual heritage of the Ukrainian period of the life of the doctor-thinker Mykola Ivanovich Pirogov], *Aktualni pytannia suspilnykh nauk ta istorii medytsyny. Spilnyi ukrainsko-rumunskiy zhurnal* [Current Issues of Social Sciences and Ukrainian Studies], 2020, N 4, P. 65-72 [in Ukrainian].

¹⁶ Semeka S.A. «Voprosy orhanyzatsyy medytynskoho obespecheniya voisk v trudakh N.Y. Pyrohova» [Questions of organization of medical care of troops in the work of N.Y. Pyrokhov], v kn.: Pyrohov N.Y. Sobranye sochineniy v 8 tomakh, Tom VII, 1961, P. 500 [in Russian].

Корпусу і колісні вагони швидкої допомоги ще не були використані для евакуації. Тисячі поранених залишалися на полі бою, відчайдушно потребуючи допомоги цілий тиждень, перш ніж їх усіх вдалося вилучити з-поміж мертвих. Менш ніж через місяць, 17 вересня 1862 року, відбулася битва при Антітамі, в якій втрати Союзу склали понад 12000 чоловік [6]. На відміну від битви під Манассасом, цього разу були використані амбуланси і кожен поранений солдат Союзу був евакуйований з поля бою всього за 24 години. Леттерман писав: «[Мені] дуже приємно стверджувати, що після цієї битви було виявлено так мало випадків, вочевидь, непотрібних страждань, і що поранених було вивезено з цього кривавого поля таким обережним і швидким способом»¹⁷.

Успішно проведена евакуація поранених після Антітама дала Леттерману можливість для інших удосконалень. Далі в його планах стояла реорганізація системи медичного постачання війська Союзу в цілому. Він створив багаторівневий ланцюг постачання, який децентралізував постачання зі штабу бригади в тил до передових підрозділів на полі бою. Кожну бригаду було забезпечено одним госпітальним вагоном, одним вагоном медичного постачання та однією скринєю з медичним майном, також кожен офіцер медичної служби мав індивідуальний ранець з медикаментами. Ці інновації відповідали вимогам більш мобільної армії. Реорганізація Леттермана була своєчасною, оскільки за кілька тижнів Потомакська армія почала переслідувати армію Конфедерації. Незважаючи на те, що Леттерман супроводжував просування армії Союзу, поділяючи всі труднощі похідного життя із військовими, він продовжував удосконалювати організацію медичного забезпечення війська.

Матеріальних ресурсів для медичного забезпечення було мало, вони були низької якості, без налагоджених шляхів постачання, управління та ієрархії нагляду. Госпіталі, які нашвидкуруч створювалися у містах, які випадково опинилися поблизу бойових дій, миттєво переповнювалися величезною кількістю поранених та хворих. Ресурси швидко вичерпувалися, що вимагало вторинного розосередження поранених у більш віддалені міста та селища. Без стабілізації та первинного лікування пацієнти часто помирали під час довгих подорожей до громадських закладів.

З метою подолання цих недоліків, Леттерман реформував систему діловодства: він стандартизував ведення записів, щоб догляд за пацієнтами був безперебійний при передачі їх з польових госпітальних пунктів до великих медичних установ. Облік, розроблений Леттерманом, також включав планування лікування, гарантуючи відстеження і адаптування догляду на основі стану здоров'я пацієнта.

Його досвід участі у великих битвах показав, що «медична допомога на полі бою потребує поєднання з подальшим і остаточним лікуванням

у загальних госпіталях у місцях», віддалених від бойових дій. Для реалізації цієї ідеї, Леттерман розробив і запровадив концепцію сортування поранених та їх транспортування на три рівні надання медичної допомоги, – інновація, яка врятувала тисячі життів у майбутніх воєнних конфліктах. Нагадаємо, що система «медичної евакуації за призначенням» Володимира Опеля почала поступово впроваджуватися до військ російської імперії вже у період її розпаду в 1916 році, наприкінці Першої світової війни, тобто через понад 50 років після інноваційних заходів Леттермана в армії США.

Запровадження нової системи сортування та розподілу на рівні медичної допомоги було важливою інновацією Леттермана. Вона забезпечувала послідовну та раціональну медичну допомогу пораненим. В цілому вся система евакуації, розроблена Джонатаном Леттерманом, складалася із трьох підрозділів: перший – це польовий перев'язувальний пункт, розташований на полі бою або поряд з ним, де медичний персонал накладатиме початкові пов'язки та джгути на рани; другий – це польовий госпіталь, розташований недалеко від поля бою, зазвичай у будинках чи сараях, де можна провести екстрену операцію та надати додаткове лікування; третій – це великий госпіталь, розташований далеко від поля бою та має можливості для довгострокового лікування пацієнтів¹⁸.

Він переконував військове керівництво у тому, що для надання фахового хірургічного лікування потрібні досвідчені й майстерні хірурги. Крім того, Леттерман наполягав на необхідності повсякденного догляду військовими лікарями всіх солдатів кожного військового підрозділу. Ним було встановлено стандарти щодо кількості хірургів та асистентів хірургів, призначених у кожний підрозділ, а також наявність у ньому власного госпіталю.

Хірурги на перев'язувальних пунктах (the field dressing stations) поблизу фронту робили первинну оцінку уражень та пошкоджень пораненого та надавали допомогу, яка полягала у накладанні джгута, вприскуванні морфіну, наданні води чи віскі. Вирішували, кого з пацієнтів можна врятувати, а в кого травми смертельні. «Амбуланси» з пунктів збору транспортували поранених до польових госпіталів у прилеглих будівлях, а з більш важкими пораненнями – до віддалених загальних лікарень. Солдати із легкими пораненнями отримували допомогу ближче до поля бою, куди вони поверталися після одужання.

Битва під Фредеріксбургом 11-15 грудня 1862 року, яка відбулася лише через півроку після призначення Джонатана Леттермана медичним директором Потомакської армії, стала випробуванням не тільки нещодавно організованого ним Корпусу швидкої допомоги, а також системи сортування та розподілу на рівні медичної допомоги. Корпус був повністю готовий, маючи 1000 санітарних кінних

¹⁷ Phalen J. M. The Life of Jonathan Letterman. Records of the American Catholic Historical Society of Philadelphia, 1947, Vol. 58(2), P. 156-164 [in English].

¹⁸ Moreno T. Battlefield Medicine through the Eyes of Dr. Jonathan Letterman, Military History, December, 7, 2023, URL: <https://stmusculars.org/battlefield-medicine-through-the-eyes-of-dr-jonathan-letterman> [in English].

колісних вагонів і 550 медичних працівників, кожен п'ятнадцятий з яких (7%) був здатний проводити хірургічні операції. У цій битві союзна армія зазнала загальних втрат майже в 13 тис. чоловік, з яких 1284 були вбиті, 9600 – поранені, 1769 – взяті у полон й зникли без вісті¹⁹.

У наступній найкровопролитнішій битві Громадянської війни США під Геттісбургом (Battle of Gettysburg) влітку 1863 року, яка змінила хід воєнних дій на користь Союзу, система Леттермана зазнала екстремального випробування, але знову ж таки вона виявилася великим успіхом, рятуючи тисячі солдатських життів. Протягом цієї воєнної кампанії обидві сторони – війська Конфедерації і Союзу, – зазнали загальних втрат за оцінками різних джерел від 46 до 51 тис. чоловік.

Відомий хірург Шостого корпусу Потомаської армії Джордж Стівенс (George T. Stevens) дав високу оцінку інноваціям Джонатана Леттермана. В своїх мемуарах «Три роки в Шостому корпусі», які визнані одними із самих цитованих опублікованих свідчень про Громадянську війну, доктор Стівенс писав: «Медична служба стала настільки ретельно систематизованою, що про поранених і хворих стали доглядати краще, ніж будь-коли і в будь-якій іншій армії... [Це] було вдосконалено... ефективним і серйозним медичним директором армії доктором Леттерманом; кому належить честь здійснити цю найбажанішу зміну»²⁰.

Інноваційні зміни Леттермана в організації надання медичної допомоги на полі бою були законодавчо затверджені Актом Конгресу США в 1864 році і запроваджені в американській армії. Його внесок у розроблення системи медичного забезпечення армії Сполучених Штатів був визнаний і високо оцінений у спеціальній резолюції Конгресу США.

Порівняння історичного розвитку військово-медичної організації армії США із наданням медичної допомоги у військах російської імперії, співставно за чисельністю і ресурсним потенціалом, свідчить про колосальне відставання останньої протягом всього XIX століття. Нагадаємо, що ті інновації, які були запропоновані Миколою Пироговим і пройшли випробування в ході Кримської війни (1853-1856), а саме: сортування поранених на перев'язувальних пунктах; запровадження дієвої воєнно-медичної адміністрації в армії; надання певних повноважень військовим лікарям щодо організації лікувально-евакуаційних заходів; використання жіночих медсестринських загонів у догляді за пораненими тощо – все це було проігнороване військовою адміністрацією і царським урядом. Тільки у розпал Першої світової війни ці фундаментальні засади медичного управління на полі бою поступово почали запроваджуватися регресивним військовим відомством авторитарної євразійської країни.

Головна сутність концепції Джонатана Леттермана у сучасному викладі полягає у наступному: основою організації і функціонування сучасних служб охорони здоров'я є раціональний розподіл медичних ресурсів і спроможностей між відповідними установами і структурами на різних рівнях управління, в різних місцях і с прогресивними можливостями. Вони й сьогодні є основою медичного забезпечення в армії США при проведенні воєнних операцій.

Загальна статистика Громадянської війни США в 1861-1865 рр. така, що понад чотири мільйони американців брали у ній участь. За даними різних джерел офіційної статистики від 620 тис. до понад 850 тис. військових загинуло і понад 1,3 мільйони отримали поранення, з яких понад 580 померли від ран і хвороб [10]²¹. Внесок Джонатана Леттермана в організацію та управління медициною на полі бою вплинув майже на кожного з них, без чого, безсумнівно, втрати були б значно більшими. Він опублікував свої мемуари «Медичні спогади армії Потомак» в 1866 році.

Джонатан Леттерман помер 15 березня 1872 року в Сан-Франциско. Йому було лише 47 років. Його поховали на Арлінгтонському національному кладовищі в Арлінгтоні, штат Вірджинія. На встановленому йому меморіалі викарбовано напис: «Медичний директор армії Потомак, 23 червня 1862 р. – 30 грудня 1863 р., який ввів порядок і ефективність у медичну службу і був зачинателем сучасних методів медичної організації в арміях» (Рис. 2). 13 листопада 1911 року військовий госпіталь у Президіо (передмістя Сан-Франциско) був названий на його честь Армійським госпіталем Леттермана (Letterman Army Hospital), пізніше перейменований на Армійський медичний центр Леттермана (Letterman Army Medical Center, LAMC) (Рис. 3).

Історичний досвід організації медичного забезпечення США, зокрема інновації Леттермана свідчать, що важливою характеристикою лідера є здатність до самостійного й адекватного узгодження об'єктивних і суб'єктивних умов діяльності для досягнення оптимального варіанту і способу вирішення професійних завдань. Сучасна модернізація медичної служби Армії США ґрунтується на критичному осмисленні власного історичного досвіду. Цей підхід не тільки доцільний, але і виправданий, і поступово реалізується у трансформації системи медичного забезпечення Збройних Сил України.

Висновки.

1. Система медичного забезпечення армій у середині XIX ст. в провідних країнах світу ще не була остаточно сформована. Фундаментальні принципи організації медичної допомоги у військах та управління медичним забезпеченням в умовах воєнних дій були розроблені і запроваджені в армії США у 1860-х роках.

¹⁹ Gallagher G. W. The Fredericksburg Campaign: Decision on the Rappahannock, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1995, 256 p. [in English].

²⁰ Stevens G. T. Three Years in the Sixth Corps A Concise Narrative of Events in the Army of the Potomac, from 1861 to the Close of the Rebellion (April, 1865), Reprint, 2007, 420 p. [in English].

²¹ Автор статті зазначає: «Хоч би якими жакливими були ці нові цифри, вони не відображають смертність колишніх рабів під час війни. Якби колишні раби були включені до цієї цифри, кількість загиблих у Громадянській війні, ймовірно, перевищила б мільйон жертв...».

Рис. 2. Надгробок на місці поховання Дж. Леттермана (1824-1872) на Арлінгтонському кладовищі (штат Вірджинія, США). Рис. 3. Армійський медичний центр Леттермана (Letterman Army Medical Center, LAMC), Президіо, Сан-Франциско. США. Фото 1970-х рр.

2. Інновації у військово-медичній службі, які були запроваджені в європейських арміях, не мали такого серйозного і масштабного випробування, яке пройшла військово-медична організація, створена майором Джонатаном Леттерманом в ході Громадянської війни США (1861-1865). Бойові дії були розгорнуті практично на всій території сучасних США, а кількість чоловіків, що взяли в них участь, перевищувала чисельність військових контингентів у найбільших битвах XIX століття, що відбулися на європейському континенті. Розв'язання професійних завдань в тих історичних умовах було під силу лише справжньому лідеру.

3. Джонатан Леттерман значно випередив свій час у розумінні пріоритетних завдань в розвитку військової медицини відповідно до вимог сучасних армій.

4. Аналітичне співставлення розвитку військово-медичної організації армії США із військовою медициною армії російської імперії, співставною за чисельністю і ресурсним потенціалом, свідчить про колосальне відставання останньої протягом всього XIX століття, що негативно позначилося на її спроможностях в Першу світову війну і призвело до її майже повної руйнації.

5. Критичне осмислення історичного досвіду організації медичного забезпечення в армії США свідчить про те, що американська військова медицина пройшла складний, трагічний і водночас успішний шлях у своєму становленні, яке відбувалося в умовах Громадянської війни в США в 1861-1865 рр.

6. Вивчення історичного досвіду військово-медичної організації в армії США має принципове значення у життєвому циклі лідерства українських військових лікарів, а також для удосконалення функціонування Медичних сил Збройних Сил України.

7. Взаємна обізнаність з історії організації медичного забезпечення збройних сил США і України,

очолюваної національними лідерами, сприяє співпраці між оборонними відомствами двох країн.

Бадюк Михайло – доктор медичних наук, професор, начальник кафедри організації медичного забезпечення ЗС УВМА, м. Київ, Україна.

Badiuk Mykhailo – MD DSc, Professor, Head of department of Armed Forces Medical Support of Ukrainian Military Medical Academy, Address: 45/1 Knyaziv Ostrozkykh str., building 33, 01015, Kyiv, Ukraine, E-mail: badiuk@ukr.net.

Соларик Валерій – кандидат медичних наук, доцент, професор кафедри організації медичного забезпечення ЗС УВМА, м. Київ, Україна.

Solarik Valeriy – PhD (Med), Associate Professor, Professor of department of Armed Forces Medical Support of Ukrainian Military Medical Academy, Address: 45/1 Knyaziv Ostrozkykh str., building 33, 01015, Kyiv, Ukraine, E-mail: solyariw@gmail.com.

Пасько Ірина – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри організації медичного забезпечення ЗС УВМА, м. Київ, Україна.

Pasko Iryna – PhD (Hist), Associate Professor of department of Armed Forces Medical Support of Ukrainian Military Medical Academy, Address: 45/1 Knyaziv Ostrozkykh str., building 33, 01015, Kyiv, Ukraine, E-mail: irinapasko@ukr.net.

Бірюк Ігор – кандидат медичних наук, доцент, завідувач кафедри медицини катастроф і військової медицини Буковинського державного медичного університету, м. Чернівці, Україна.

Byruk Igor – PhD (Med), Associate Professor, Head of department of Disaster Medicine and Military Medicine of Bukovinian State Medical University, Chernivtsi, Ukraine, E-mail: biryuk.igor@list.ua

Received: 4.11.2024

Advance Access Published: December, 2024

© M. Badiuk, I. Pasko, V. Solarik, I. Biryuk, 2024

**ІЛЛЯ ІЛЛІЧ МЕЧНИКОВ – ВІД ЗООЛОГА ДО
МІКРОБІОЛОГА ТА ДО ВІДКРИТТЯ ФАГОЦИТОЗУ**

**Святослав ДЕЙНЕКА, Леонід СИДОРЧУК, Андрій МІХЄЄВ,
Руслан СИДОРЧУК, Ігор СИДОРЧУК,**

Буковинський державний медичний університет
sd@bsmu.edu.ua, sydorчук.leonid@bsmu.edu.ua, maos@bsmu.edu.ua,
rsydorchuk@ukr.net, sydorчук.igor@bsmu.edu.ua

**ILLYA ILYICH MECHNYKOV – FROM ZOOLOGIST
TO MICROBIOLOGIST AND TO THE DISCOVERY
OF PHAGOCYTOSIS**

**Svyatoslav DEINEKA, Leonid SYDORCHUK, Andriy MIKHEEV,
Ruslan SYDORCHUK, Igor SYDORCHUK,**

Bukovinian State Medical University
ORCID ID 0000-0002-3885-2036, ORCID ID 0000-0003-1275-1867,
ORCID ID 0000-0003-2163-8866, ORCID ID 0000-0002-3603-3432,
ORCID ID 0000-0002-9494-1041

Deineka Svyatoslav, Sydorчук Leonid, Mikheev Andriy, Sydorчук Ruslan, Sydorчук Igor. Ilyia Ilyich Mechnykov – from zoologist to microbiologist and to the discovery of phagocytosis. The article is dedicated to the 180th anniversary of the birth of Ilya Mechnikov – one of the most prominent scientists of the world level, whose name has forever entered the history of science. Born on Ukrainian land, he made an invaluable contribution to the development of biology and medicine, in particular in the field of immunology. His research laid the foundations of the modern understanding of the immune system, and the Nobel Prize he received in 1908 was a recognition of his genius. Ilya Mechnikov is not only the pride of Ukraine but also a symbol of how talent and perseverance can change the world. His contribution to science remains relevant today, and his life is an example of how the love of knowledge can overcome any borders. Absolutely! Here's the English translation of the summary, aiming for a C2 level of proficiency. **Objective of the Article:** To meticulously examine the trajectory of life and the seminal scientific contributions of Ilya Ilyich Mechnikov, the distinguished Ukrainian scientist and Nobel laureate, with a particular emphasis on his formative period and activities within Ukraine. **Novelty:** The study offers a systematic consolidation of information pertaining to Mechnikov's Ukrainian sojourn and his intellectual genesis as a scientist. It underscores the pivotal significance of this foundational phase in shaping his subsequent groundbreaking discoveries that resonated globally. **Methodology:** The research employs a comprehensive analytical approach, scrutinizing biographical data, scholarly publications, historical records, contemporary accounts, and pertinent literary sources. **Conclusions:** Mechnikov's Ukrainian heritage and the intellectual milieu of Kharkiv and Odesa were instrumental in his development as a scientist. His pioneering discoveries in the fields of immunity and microbiology hold fundamental and enduring significance for the global scientific community.

Keywords: *Ilya Mechnikov, Nobel Prize, immunity, phagocytosis, microbiome, Ukraine.*

Вступ. Свята українська земля завжди повнилася талановитими людьми. У нескінченному переліку славетних імен наших співвітчизників постать лауреата найпрестижнішої наукової премії – Нобеля з фізіології та медицини Іллі Ілліча Мечникова посідає особливе почесне місце. У 2025 році виповнюється 180 років з дня народження, 155 років з обрання професором зоології та порівняльної анатомії Новоросійського університету (м. Одеса). 140 років створення сумісно з талановитим мікробіологом М.Ф.Гамалією другої у світі (після Парижу) бактеріологічної пастерівської станції, 137 років з моменту праці в інституті Л. Пастера, 130 років з обрання членом Лондонського королівського наукового товариства, 115 років з початку досліджень кишкового мікробіому людини і тварин та 140 років з моменту головного відкриття І.І. Мечникова, що призвело до зародження фагоцитарної теорії імунітету.

Основна частина. Діяльність Іллі Ілліча Мечникова є багатогранною, а вклад у світову науку та заслуги перед людством надзвичайно високі. Він був вдумливою людиною, світогляд якого формувався на полум'яній вірі в науку. Він активно боровся

за збереження і подовження активного людського життя. Тому необхідно ще раз проаналізувати відомі матеріали і розкрити шлях, як із юного «пана Рутуть» (саме таке прізвисько у дитинстві Ілля одержав від рідних і дворових в українському селі Панасівка (нині Мечниково) виріс такий величний науковий гігант, який увінчаний самою престижною науковою нагородою – Нобелівською науковою премією.

Ілля Ілліч народився 15(3) травня 1845 року в селі Іванівка Куп'янського (Дворнічанського району Харківської області). Ілля Ілліч Мечников був похрещений 25(13) травня 1845 року в Ново-Млинській Покровській церкві. Він ріс у невеликому маєтку батьків – у селі Панасівка (Мечниково) Харківської області. Красу українського краю Ілля зберігав все життя.

Батько майбутнього лауреата Нобелівської премії, Ілля Іванович – офіцер військ царської охорони в Санкт-Петербурзі, який був нащадком шляхетного молдавського роду Спетару (від «spadă» – меч, звідси і походить прізвище «Мечников», що було змінено батьком Іллі), а потім переїхав в український маєток села Панасівка. Мати – Емілія Львівна Мечникова

(Невахович) дочка багатого єврейського негоціанта родом із Летичева Хмельницької області. У сім'ї І.І. Мечникова були брати – брат Лев старше від Іллі на 7 років став видатним ученим в області географії, автором дослідження «Цивілізація і великі історичні річки», працював професором статистики та економіки у Швейцарії.

Два інші брати були юристами-судовими діячами. Тому немає нічого дивного у тому що всі діти Іллі Івановича та Емілії Львівни Мечникових, як говориться, самі вийшли в люди. Це сталося у більшості дякуючи вихованню їх матері – інтелегентної жінки.

Ще в дитинстві Мечников виявив неймовірну допитливість. Він годинами спостерігав за комахами, рослинами та дрібними тваринами, що населяли навколишні поля й ліси. Його старший брат Лев згадував, що Ілля вже в 11 років читав наукові книги й намагався проводити власні «дослідження». Ця пристрасть до природознавства стала визначальною в його житті.

У віці 12 років Ілля вперше поглянув у мікроскоп і, як згадував пізніше, вже не розставався із ним ні на хвилину. Все своє свідоме життя, використовуючи мікроскоп вже о 17-річному віці почав вивчати прісноводні інфузорії, опублікувавши статтю «Деякі факти із життя інфузорій».

В 1862 році І.І. Мечников закінчив із золотою медаллю гімназію у Харкові та вирішив вивчати структуру клітини у Вюрцбургському університеті (Німеччина). Через недовгий період він повертається в Україну і привозить російський переклад книги Чарльза Дарвіна «Походження видів шляхом природного відбору» (On the Origin of Species by Means of Nature). Прочитавши цю книгу він стає переконливим прихильником дарвінської теорії еволюції.

Повернувшись із Німеччини сімнадцятирічний Ілля у 1862 році поступає в Харківський університет на фізико-математичний факультет, відділення природних наук. 1867 року захистив магістерську дисертацію, а 1868 – став доктором зоології. Харківський період став для нього не лише початком наукової кар'єри, а й часом формування світогляду, який поєднував любов до науки та глибоку повагу до рідної землі¹.

1867 – обраний доцентом Новоросійського університету в Одесі, а за рік-доцентом Петербурзького університету. Разом з Олександром Ковалевським Мечников поклав початок новій науці – порівняльній ембріології (порівняльній історії розвитку тварин). Саме тут він почав працювати над проблемами, які згодом привели його до відкриття фагоцитозу. Одеса стала для молодого вченого не лише місцем роботи, а й осередком натхнення. Морське узбережжя, багате на різноманітні форми життя, дало йому змогу проводити унікальні експерименти з морськими організмами.

Ці обставини сприяли тому, що вже в 25 років І.І. Мечников був обраний професором зоології і порівняльної анатомії Новоросійського університету (в Одесі).

У 1876-77 рр. виконав ряд робіт зі зоології безхребетних, які опублікував у «Віснику Європи». Весь 1878 рік І.І. Мечников присвятив дослідженням травної системи.

З 1882 по 1895 рр. – відкрив явище фагоцитозу, тобто процесу поглинання і перетравлення клітинами організму чужорідних для нього частинок. На цьому відкритті засновані методи запобігання людей від інфекції. Відкриття було здійснене спочатку в Мессині (Франція) і завершив його в лабораторії села Попівка Харківської області.

Саме в Мессині, як згадував І.І. Мечников «настав радикальний перелом у моєму науковому житті. До того зоолог, я зразу став патологом». Відкриття фагоцитозу, радикально змінило хід життя Мечникова².

Саме в Мессині, як згадував І.І. Мечников «настав радикальний перелом у моєму науковому житті. До того зоолог, я зразу став патологом». Відкриття фагоцитозу, радикально змінило хід життя Мечникова².

Мечников був не першим вченим, який спостерігав що лейкоцити у тварин пожирають мікроорганізми, включаючи бактерії. У той період вважалося, що процес поглинання мікроорганізмів, чужорідних речовин або живих тіл служить поширенню по всьому організму людини або тварини через кровоносну систему. Мечников притримувався іншого пояснення, так як дивився на процес очима ембріолога. Він пояснював, що лейкоцити людини і тварини гомологічні фагоцитам морської зірки ембріологічно гомологічні, так як походять із мезодерми. Звідси Мечников зробив висновок, що лейкоцити, подібно фагоцитам, в дійсності виконують захисну і санітарну функцію в організмі. Подальші дослідження підтвердили це положення і сьогодні не викликає сумнівів³.

Це спостереження є першою ланкою того ланцюжка спостережень і думок, як привели його до створення вчення про фагоцитоз та основам вчення про захисні властивості крові⁴.

Період роботи Мечникова в Україні, зокрема в Харкові та Одесі, став вирішальним для його кар'єри. У Харківському університеті він отримав перші наукові навички, які дозволили йому швидко просуватися в академічному світі. В Одесі ж він не лише розробив основи своєї теорії, а й створив інфраструктуру для подальшого розвитку мікробіології та імунології в регіоні.

Повернувшись до Одеси, Мечников заснував одну з перших бактеріологічних станцій у світі. Ця станція стала центром боротьби з інфекційними захворюваннями, такими як чума, холера й тиф, які лютували в регіоні. Він не лише розробляв

¹ Ezechuk Yu.V., Kolybo D.V. «Nobel Laureate Ilya I. Mechnikov (1845-1916). Life story and career», *The Ukrainian Biochemical Journal*, 2016, Vol. 88, N 6, P. 98-109 [In English].

² Gordon S. «Elie Metchnikoff, the Man and the Myth», *Journal of Innate Immunity*, 2016, Vol. 8, N 3, P. 223-227 [In English].

³ Tauber A.I. «Metchnikoff and the Phagocytosis Theory», *Nature Reviews Molecular Cell Biology*, 2003, Vol. 4, N 11, P. 897-901 [In English]

⁴ O'Neill L.A.J. TLRs: «Professor Mechnikov, Sit on Your Hat», *Trends in Immunology*, 2004, Vol. 25, N. 12, P. 687-693 [In English].

теоретичні основи імунології, а й брав активну участь у практичних заходах, наприклад, у створенні вакцин, їх пропагуванні і проведенні власне щеплень. Його діяльність в Одесі мала величезне значення для місцевої громади та науки загалом.

Ілля Мечников писав про те, як він переконував пацієнтів у необхідності щеплень проти сказу під час роботи в Одеській бактеріологічній станції: «Привели до нас дівчинку. Вона була так перелякана, що дозволила зробити укол. Минає день. Потрібно робити другий укол. Її немає. Послали шукати. Наступного дня її знаходять та призводять до станції. Я питаю: Ти чому вчора не прийшла?. Мати її відповідає: «Уколів боїться». Я витяг із кишені цукерки і подав їх дитині. На душі важко: розумію, що ні мати, ні дівчинка нічого не розуміють [Примітка авторів. Сказ є 100% смертельним захворюванням без проведеної вакцинації].

Прийшли з небажанням. Дівчинка після першого уколу бігає. Мати думає: дитина одужала. А я кажу: «Ви повинні пояснити вашій дитині, що якщо вона не хоче померти, то нехай приходить до нас вчасно, і ми її образити не дамо. З укусом скаженого собаки жартувати не можна. Треба поспішати, поки отрута не досягає мозку. Вчора ви не прийшли, ще б кілька днів, і нічого б не врятувало її. А уколу не треба боятися». Сльози. «Ну, – думаю, – тепер все буде добре. І я з великою радістю пішов працювати, розуміючи, що все, що ми робимо, комусь потрібне».

Мечников також активно взаємодіяв із місцевими вченими й студентами, сприяючи формуванню наукової школи. Його лекції в Новоросійському університеті приваблювали слухачів своєю глибиною та новаторським підходом. Він надихав молодь не боятися ставити сміливі гіпотези й перевіряти їх експериментально. І дійсно його учень, Володимир Аронович Хавкін, потім стане «спасителем мільйонів людей» як розробник перших вакцин проти чуми та холери.

Однак у 1886 році через конфлікти з адміністрацією університету та погіршення здоров'я (Мечников страждав від проблем із зором і серцем) він залишив Одесу й вирушив до Європи. Попри це, він завжди згадував Україну з теплотою, називаючи її своєю «малою батьківщиною», яка дала йому перші уроки життя й науки.

У 1887 році Мечников переїхав до Парижа, де на запрошення Луї Пастера приєднався до роботи в його інституті. Цей період став вершиною його кар'єри. У Франції він не лише розвинув теорію фагоцитозу, а й зайнявся дослідженнями старіння та ролі кишкової мікрофлори в здоров'ї людини.

Мечников розробив концепцію, що деякі бактерії в кишечнику (зокрема, деякі види *Clostridium*) можуть продукувати токсини, які поступово отруюють організм і сприяють старінню. Він назвав це явище «аутоінтоксикацією». На противагу цьому,

було висунуто ідею, що корисні бактерії, такі як молочнокислі бактерії (наприклад, *Lactobacillus*), можуть пригнічувати шкідливі мікроорганізми, покращуючи здоров'я та продовжуючи життя⁵.

Мечников припустив, зокрема, під час його спостережень за довгожителами в Болгарії, де люди регулярно вживали кисломолочні продукти, такі як йогурт, що вживання таких продуктів сприяє підтримці здорової мікрофлори кишечника, що, у свою чергу, позитивно впливає на організм.

Ця ідея, хоч і була сприйнята скептично за його життя, знайшла підтвердження і розширення в сучасній науці. Ці дослідження заклали основи для сучасного розуміння пробіотиків – живих мікроорганізмів, які, потрапляючи в організм у достатній кількості, покращують здоров'я кишечника. Мечников також припускав, що баланс між «корисними» і «патогенними» бактеріями в кишечнику відіграє ключову роль у запобіганні хворобам і підтримці імунітету⁶.

Сьогодні наука підтверджує багато ідей Мечникова. Кишкова мікрофлора (або мікробіом) впливає не лише на травлення, а й на імунну систему, метаболізм і навіть психічне здоров'я через так звану «вісь кишечник-мозок»⁷. Тому ім'я Мечникова досі асоціюється з ідеєю гармонії між людиною та її мікробними «сусідами».

Думка Мечникова багато в чому працювала в напрямку ідей іншого українського вченого – Володимира Вернадського. У Парижі Мечников також написав низку філософських праць, зокрема «Етюди про природу людини» (1903) і «Етюди оптимізму» (1907), де розмірковував про життя, смерть і гармонію в природі. Його погляди на старіння як біологічний процес, який можна уповільнити, випередили час і вплинули на розвиток геронтології.

Ілля Мечников працював як зоолог, мікробіолог, патолог, демограф, геронтолог, філософ, лікар, епідеміолог, психоаналітик, ставши гордістю української науки. Для України

Мечников є не лише видатним ученим, а й символом інтелектуального потенціалу нації. Його ім'ям названо Одеський національний університет, а також численні вулиці й установи. У 2005 р. в Харкові по вул. Григорія Сковороди навпроти Інституту мікробіології та імунології ім. І.І. Мечникова НАМН України за ініціативи та за активного сприяння його директора професора Ю.Л. Волянського встановлений пам'ятник цьому вченому. Ю.Л. Волянський вихованець кафедри мікробіології, вірусології та імунології Буковинського державного медичного університету.

Кавалер вищого ордена Франції – ордена Почесного легіону, нагороджений орденами Японії, Італії, Сербії та інших країн, удостоєний звання почесного доктора Кембриджського університету, обраний іноземним членом Лондонського королівського

⁵ Podolsky S.H. «Metchnikoff and the microbiome», *Lancet*, 2012, Vol. 380, N. 9856, P. 1810-1811 [In English].

⁶ Thaïss C.A., Zmora N., Levy M.T. «The Microbiome and Innate Immunity», *Nature*, 2016, Vol. 535, N. 7610, P. 65-74 [In English].

⁷ Belkaid Ya., Timothy W.H. «Role of the Microbiota in Immunity and Inflammation», *Cell*, 2014, Vol. 157, T. 1, P. 121-141 [In English].

товариства, членом Паризької медичної академії, членом Шведського медичного товариства, почесним членом Віденської, Паризької, Бельгійської, Петербурзької й інших академій наук. Серед численних нагород і відзнак Іллі Ілліча є і медаль Коплі Лондонського королівського товариства.

Нобелівська премія стала кульмінацією наукової кар'єри Мечникова. У 1908 році Нобелівський комітет визнав внесок Мечникова в розуміння імунітету, присудивши йому премію разом із Паулем Ерліхом, який досліджував гуморальний імунітет і розробив основи хіміотерапії. У своїй Нобелівській лекції, яка відбулася 11 грудня 1908 року в Стокгольмі, Мечников представив доповідь під назвою «Про сучасний стан питання імунітету при інфекційних захворюваннях». У ній він детально описав свої дослідження фагоцитозу, його роль у боротьбі з інфекціями та зв'язок із загальним здоров'ям організму⁸.

Помер у Парижі 15 липня 1916 року у віці 71 року після кількох інфарктів міокарда. Урну з прахом поставили в Пастерівському інституті в лабораторії, де працював останні роки.

Висновки. Ілля Мечников – це приклад того, як талант, народжений на українській землі, може змінити світ. Від дитячих спостережень за природою Харківщини до лабораторій Парижа, він пройшов шлях, сповнений труднощів і тріумфів.

Його життя – це не лише історія наукових відкриттів, а й свідчення того, що любов до знань і наполегливість здатні подолати будь-які перешкоди. Україна пишається своїм сином, який став одним із найвидатніших умів людства, і його спадщина продовжує надихати нові покоління вчених.

У глобальному контексті Мечников залишив по собі фундаментальні відкриття, які лежать в основі сучасної медицини. Його теорія фагоцитозу стала основою для розробки нових методів лікування інфекційних і аутоімунних захворювань. А його ідеї про мікробіом кишечника надихають учених XXI століття на дослідження зв'язку між харчуванням і здоров'ям.

Святослав Дейнека – д.мед.н, професор, завідувач кафедри мікробіології, вірусології та імунології Буковинського державного медичного університету, автор 350 наукових статей, 10 монографій, присвячених проблемам мікробіології, вірусології та імунології, у тому числі історії мікробіології, антимікробній активності сполук органічного синтезу, антибіотикорезистентності.

Svyatoslav Deyneka – MD, PhD, DSc, Professor, Head of the Department of Microbiology, Virology and Immunology of the Bukovinian State Medical University, author of 350 scientific articles, 10 monographs dedicated to the problems of microbiology, virology and immunology, including the history

of microbiology, antimicrobial activity of organic synthesis compounds, antibiotic resistance.

Леонід Сидорчук – к.мед.н, доцент, доцент кафедри мікробіології, вірусології та імунології Буковинського державного медичного університету, автор 150 наукових статей, 3 монографій, присвячених проблемам змін мікробіому кишечника при захворюваннях різного генезу.

Leonid Sydorhuk – MD, PhD, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Microbiology, Virology and Immunology of the Bukovinian State Medical University, author of 150 scientific articles, 3 monographs dedicated to the problems of changes in the intestinal microbiome in diseases of various genesis.

Андрій Міхєєв – к.біол.н, доцент, доцент кафедри мікробіології, вірусології та імунології Буковинського державного медичного університету, автор більше 100 наукових статей та тез, присвячених проблемам мікробіології, вірусології та імунології, у тому числі історії мікробіології, а також проблемам педагогіки вищої та передвищої освіти.

Andriy Mikheyev – PhD in Biology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Microbiology, Virology and Immunology of the Bukovinian State Medical University, author of more than 100 scientific articles devoted to the problems of microbiology, virology and immunology, including the history of microbiology, as well as the problems of pedagogy of higher and pre-higher education.

Руслан Сидорчук – д.мед.н, професор, професор кафедри хірургії та урології Буковинського державного медичного університету, автор більше 1000 наукових статей та тез, 10 монографій, присвячених проблемам абдоминального сепсису.

Ruslan Sydorhuk – MD, PhD, DSc, Professor, Professor, Professor of the Department of Surgery and Urology of the Bukovinian State Medical University, author of more than 1000 scientific articles and theses, 10 monographs dedicated to the problems of abdominal sepsis.

Ігор Сидорчук – д.мед.н, професор, професор кафедри мікробіології, вірусології та імунології Буковинського державного медичного університету, автор 850 наукових статей, 8 монографій, присвячених проблемам антагоністичної активності пропіоновокислої палички Шермана і ефективність її використання в лікуванні дисбактеріозів.

Ihor Sydorhuk – MD, PhD, DSc, Professor, Professor of the Department of Microbiology, Virology and Immunology of the Bukovinian State Medical University, author of 850 scientific articles, 8 monographs devoted to the problems of the antagonistic activity of Sherman's propionic acid bacillus and the effectiveness of its use in the treatment of dysbacteriosis.

Received: 5.11.2024

Advance Access Published: December, 2024

© S. Deineka, L. Sydorhuk, A. Mikheev, R. Sydorhuk, I. Sydorhuk, 2024

⁸ Metchnikoff É. «On the Present State of the Question of Immunity in Infectious Diseases. Nobel Lectures, Physiology or Medicine 1901-1921», Elsevier, 1967, P. 112-131 [In English]; Kaufmann S.H. «Immunology's Foundation: The 100-Year Anniversary of the Nobel Prize to Paul Ehrlich and Élie Metchnikoff», *Nature Immunology*, 2008, Vol. 9, N. 7, P. 705-712 [In English].

**ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ МЕНЕДЖМЕНТУ ПАЦІЄНТА
З ЦУКРОВИМ ДІАБЕТОМ****Світлана ІВАНЧЕНКО, Анна ЖУРАВЛІОВА,
Софія МАКОБРЕЙ, Валерія БЄЛІЧЕНКО**Харківський національний медичний університет, м. Харків, Україна
svivanchenko.po22@knmu.edu.ua, ak.zhuravlyova@knmu.edu.ua,
somakobrei.2m19@knmu.edu.ua, vmbielichenko.2m19@knmu.edu.ua**EVOLUTION OF THE CONCEPT OF MANAGEMENT
OF PATIENTS WITH DIABETES****Svitlana IVANCHENKO, Anna ZHURAVLYOVA,
Sofia MAKOBREI, Valeriia BIELICHENKO**ORCID ID 0000-0001-8721-2724, ORCID ID 0000-0002-3585-4853,
ORCID ID 0009-0006-3666-9744, ORCID ID 0009-0004-0053-3672

Ivanchenko Svitlana, Zhuravlyova Anna, Makobrei Sofia, Bielichenko Valeriia. Evolution of the concept of management of patients with diabetes. The article presents the results of the analysis of approaches to diabetes mellitus treatment in the historical aspect, from the beginning to the modern views. The fundamental principles of diabetes therapy and pharmacological prevention of its complications are summarized, and based on international recommendations created by specialists from the American Diabetes Association, the European Society of Endocrinology, and state clinical institutions. Current understanding emphasizes the connection between the clinical progression of diabetes mellitus and alterations in the gut microbiota makeup, which is crucial in regulating numerous metabolic processes, including glucose metabolism. It is highlighted how continuous glucose monitoring technologies, namely insulin pumps, telemedicine, and personalized medicine might help sustain remission. The prospects of using alternative treatment methods, including islet cell transplantation, as a means of totally curing diabetes are taken into consideration.

Keywords: diabetes, antidiabetic drugs, continuous glucose monitoring systems, telemedicine, precision medicine, stem cells, gut microbiota.

Постановка проблеми. Цукровий діабет (ЦД) – це хронічне метаболічне захворювання, яке має вагомому частку у структурі загальної захворюваності та є причиною передчасної смертності у всьому світі. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, приблизно 537 мільйонів дорослих (віком 20-79 років) сьогодні живуть з діабетом. Прогнозується, що це число зросте до 643 мільйонів до 2030 року та 783 мільйонів до 2045 року. Епідеміологічні дослідження цукрового діабету в Україні свідчать про постійне збільшення числа хворих.¹

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Авторами проведено бібліометричний пошук в базах database Scopus, Web of Science, PubMed з використанням відповідних ключових термінів. Згідно з аналізом наукових публікацій встановлено, що завдяки постійному впровадженню нових діагностичних та лікувальних заходів відбувалося еволюційне перетворення концепції менеджменту пацієнта з ЦД, який розглядається як гетерогенний стан з включенням різноманітних етіологічних, патогенетичних та патофізіологічних ланок, що трансформуються в клінічні ознаки, які потребують стратифікації, оцінки факторів ризику, прогнозу і саме головне, призначення адекватного лікування.

Метою даної статті є визначення загальних принципів ведення пацієнта з ЦД в історичному аспекті та їх імплементації у практичну діяльність сучасного лікаря.

Виклад основного матеріалу. Історичний огляд лікування діабету до ери інсуліну. Перший опис поліурічного стану, схожого на діабет, приписують Хесі Ра, головному лікарю єгипетського фараона Джосера, майже 5000 років тому.² Наявність солодкості сечі також описано стародавніми індуїстськими лікарями Чарака та Сушрута приблизно в 400-500 роках до нашої ери.³ Термін «діабет» (від грецького «сифон») приписували Аполлонію з Мемфіса в Стародавній Греції (приблизно 250 р. до н. е.), тоді як інший грецький лікар, Аретей з Каппадокії (30-90 рр. н. е.) описав цей стан як «розплавлення». Джон Ролло, шотландський військовий хірург, уперше використав слово «mellitus» (від латинського означає «мед») у 1797 році. Отже, вже в давнину лікарі визнавали класичні симптоми діабету та визначали солодкість сечі. Однак лікування, яке вони використовували, було емпіричним і включало різні трави, хімічні речовини та екстремальні дієти для лікування симптомів хвороби.⁴ Так, у середині 1600-х років Томас Уїлліс запровадив скорочення вуглеводів і обмежив своїх

¹ Ministerstvo okhorony zdorovia Ukrainy. Klinichna nastanova, zasnovana na dokazakh «Tsukrovyyi diabet», 2024 (termin perehliadu 2029) [Ministry of Health of Ukraine. Evidence-based clinical guideline "Diabetes mellitus", 2024 (revision date 2029)], 400 p., URL: <https://www.dec.gov.ua/mt/d/czurovyj-diabet-2-typu/> [in Ukrainian]

² Loriaux DL. «Diabetes and the Ebers Papyrus: 1552 BC». *The Endocrinologist*, № 16(2), 2006, P. 55-56 doi: 10.1097/01.ten.0000202534.83446.69 [in English]

³ Zinman B, Skyler JS, Riddle MC, Ferrannini E. «Diabetes research and care through the ages», *Diabetes Care*, № 40(10), 2017; P. 1302-1313. doi: 10.2337/dci17-0042 [in English]

⁴ Frederick M. Allen, Edgar Stillman, Reginald Fitz. Total Dietary Regulation in the Treatment of Diabetes. *Monographs of the Rockefeller Institute for Medical Research*, New York, № 11, Oct. 15, 1919, 646 p. [in English]

пацієнтів дієтою з молока та ячмінної води. У 1700-х роках Джон Ролло популяризував «м'ясну дієту». Французький лікар Аполлінер Бушарда (1809-1886), якого вважають «батьком діабетології», став першим, хто запропонував індивідуальну терапію для пацієнтів, запровадивши фізичні вправи та пропагуючи щоденне дослідження сечі, «щоб стежити за толерантністю та запобігти поверненню цукру без відома пацієнта». Він також заборонив молоко через вміст у ньому вуглеводів і закликав, щоб пацієнти їли якомога менше і ретельно жували. Крім того, призначав натрію гідрокарбонат, крейду, магнезію, цитрат, тартрат, солі амонію і калію. Приблизно наприкінці дев'ятого століття Вільям Ослер (1849-1919), «батько сучасної американської медицини», рекомендував хворим на цукровий діабет дотримуватися дієти з 65% жирів, 32% білків і 3% вуглеводів та утримуватися від фруктів. Далі він зазначив, що «жоден препарат не має прямого лікувального впливу», але що «опіум сам по собі витримує перевірку досвідом як засіб, здатний обмежити розвиток хвороби». На початку двадцятого століття Фредерік Аллен з інституту Рокфеллера запровадив дієту, яка включала голодування протягом до десяти днів для усунення глюкозурії, а потім дієту з обмеженим вмістом калорій, яка забезпечувала переважно жир і білок (за рахунок яєць) з мінімальною кількістю вуглеводів (переважно овочів), необхідних для підтримки життя. Цей режим фактично змушував людей з важким діабетом голодувати, щоб контролювати хворобу. Елліот П. Джослін, піонер лікування діабету в Сполучених Штатах Америки (США), прийняв підхід Аллена, але також застосував лікування, яке починалося вилученням з харчування спочатку жиру, а через 2 дні й білка з наступним поступовим зниженням вуглеводів у раціоні до 10 г на день або до тих пір, поки в сечі хворого не буде цукру.⁵ Попри всі дієти, прогноз для пацієнтів залишався несприятливим до відкриття інсуліну Бантінгом, Бестом та колегами в Торонто, Канада, у 1921 році.⁶

Відкриття інсуліну та епоха зниження рівню глюкози. Інсулін запровадив зміну парадигми в лікуванні діабету від екстремального обмеження вуглеводів до ефективного зниження рівня глюкози в крові за допомогою фармакологічних засобів. У наступні роки після відкриття в молекулу інсуліну було внесено декілька модифікацій для підвищення її стабільності та тривалості дії, серед яких було створення інсуліну НПХ (нейтральний протамін Хагедорна) у 1946 році, який використовується й досі.

У 1955 році було представлено перший пероральний протидіабетичний препарат – сульфонілсечовину (СС) карбутамід, а потім розроблені й інші представники цієї групи, включаючи хлорпропамід, толбутамід, гліпізид, глібурид і гліміперид.⁷ Перший сенсibilізатор до інсуліну, бігуанід метформін, було представлено у Європі в 1957 році та в США у 1995 році. Так, до 1990-х років для лікування діабету були доступні три класи препаратів – інсулін, СС та метформін. У середині 1990-х років було представлено кілька нових пероральних протидіабетичних засобів, як то інгібітори альфа-глюкозидази (ІАГ) – акарбоза, міглітол і воглібоза, що уповільнюють всмоктування глюкози у кишківнику, та меглітиніди (натеглілід і репаглілід), чия дія подібна до дії СС, але з коротшою тривалістю. Наприкінці 1990-х і на початку 2000-х з'явилися тiazолідиндіони (ТЗД), що є агоністами рецепторів-активаторів проліферації пероксисом гамма та потужними сенсibilізаторами інсуліну.⁸ Однак висока гепатотоксичність першого представника ТЗД троглітазона швидко призвела до вилучення його з ринку. Пізніше, через встановлення високого ризику серцево-судинних ускладнень при використанні розиглітазону, його застосування також було обмежено або заборонено в більшості країн. Пізніше з'явилась директива Управління з харчових продуктів і медикаментів (Food and Drug Administration (FDA)) про те, що всі ліки від діабету мають відповідати профілю серцево-судинної безпеки.⁹ Піоглітазон все ще доступний, його переваги доведені для профілактики інсульту та діабету. Однак побічні ефекти у вигляді набряків, переломів кісток і серцевої недостатності обмежують його широке використання. На рубежі двадцять першого століття спектр антигіперглікемічних засобів розширився, включивши перші аналоги людського інсуліну, з наступною розробкою аналогів короткої та тривалої дії. У 2005 році з'явився прамлінтид (аналог амліну для ін'єкцій, що пригнічує секрецію глюкагону та уповільнює спорожнення шлунка), а 2006 ознаменувалася появою інгібіторів дипептидилпептидази (ДПП-4), які є пероральними засобами в класі інкретинів.¹⁰ Ці препарати (ситагліптин, відлагліптин, саксагліптин, лінагліптин, алогліптин) пригнічують активність ДПП-4, підвищують рівень ендогенного інкретину і, таким чином, сприяють глюкозозалежному підвищенню інсуліну та пригнічують секрецію глюкагону. Інші препарати, які були випущені наприкінці 2000-х, включають колесевелам (2008 рік) – секвестрант жовчних кислот, який зв'язує

⁵ Joslin EP. Treatment of diabetes mellitus. 2nd ed. Philadelphia, Lea & Febiger; 1917, 409 p. [in English].

⁶ Rydén L, Lindsten J. «The history of the Nobel prize for the discovery of insulin», *Diabetes Res Clin Pract*, May 175, 2021, P. 108819, doi: 10.1016/j.diabres.2021.108819 [in English].

⁷ Tahrani AA, Barnett AH, Bailey CJ. «Pharmacology and therapeutic implications of current drugs for type 2 diabetes mellitus», *Nat Rev Endocrinol*, Oct;12(10), 2016, P. 566-92, doi: 10.1038/nrendo.2016.86 [in English].

⁸ Nissen SE, Wolski K. «Effect of rosiglitazone on the risk of myocardial infarction and death from cardiovascular causes», *N Engl J Med*, Jun 14, № 356(24), 2007, P. 2457-71, doi: 10.1056/NEJMoa072761 86 [in English].

⁹ Type 2 Diabetes Mellitus: Evaluating the Safety of New Drugs for Improving Glycemic Control Guidance for Industry. U.S. Department of Health and Human Services Food and Drug Administration Center for Drug Evaluation and Research (CDER), March 2020, P. 4 [in English].

¹⁰ Furusawa S. et al. «Glycaemic control efficacy of switching from dipeptidyl peptidase-4 inhibitors to oral semaglutide in subjects with type 2 diabetes: A multicentre, prospective, randomized, open-label, parallel-group comparison study (SWITCH-SEMA 2 study). Randomized Controlled Trial», *Diabetes Obes Metab*, Mar 26(3), 2024, P. 961-970, doi: 10.1111/dom.15393 [in English].

жовчні кислоти для попередження їхньої абсорбції в кишківнику, і використовується для покращення глікемічного контролю у дорослих з ЦД 2 типу, та бромокриптин (2009 рік), який активує гіпоталамічні рецептори дофаміну, та в пацієнтів з акромегалією знижує симптоми гіперглікемії і покращує толерантність до глюкози.¹¹ Можливо, найважливішими класами препаратів, які були представлені в 2000х роках, є агоністи рецепторів глюкагоноподібного пептиду-1 (арГПП-1), інгібітори натрій-глюкозного котранспортера типа 2 (інГКТ-2) і подвійні агоністи рецепторів ГПП-1 та рецепторів глюкозозалежного інсулінотропного поліпептиду (арГПП-1/ГПП). АрГПП-1 (екзенатид, ліраглутид, ліксисенатид, альбіглутид, дулаглутид і семаглутид) безпосередньо впливають на рецептор ГПП-1, стимулюючи глюкозозалежну секрецію інсуліну та пригнічуючи секрецію глюкагону. Їх ефекти набагато потужніші, ніж дії інгібіторів ДПП-4. Крім того, вони зменшують постпрандіальну експерсію глюкози шляхом уповільнення моторики шлунка та сприяють вчасному формуванню відчуття насичення, що сприяє зниженню маси тіла.¹² У 2022 році FDA схвалило перший комбінований препарат арГПП-1/ГПП, тирзепатид, для лікування дорослих із ЦД 2 типу, причому початкові дослідження одразу продемонстрували перевагу як у контролі глікемії, так і в зниженні маси тіла порівняно з лише арГПП-1. Препарати інГКТ-2 діють за принципом інгібування транспортерів НГКТ-2 у проксимальних ниркових каналцях, сприяючи глюкозурії та зниженню рівня глюкози в крові. Наявність значущих нефропротективних властивостей у даної групи препаратів змінила концепцію лікування діабету та призвело до їх включення у рекомендації з класом доказовості А.^{13,14}

Необхідно підкреслити, що основною метою перерахованих препаратів є зниження рівня глюкози крові, однак, проведення низки досліджень продемонструвало різну ефективність означених груп. Так, ефективність інсуліну, арГПП-1 та подвійних

арГПП-1/ГПП оцінено як дуже високу; ТЗД – висока; СС, метформін, інГКТ-2, ДПП-4, ІАГ – від середньої до високої; колесевелам – проміжна.¹⁵ Покращення глікемічного контролю за допомогою медикаментозної терапії та заходів щодо способу життя значуще зменшили симптоми поліурії та збільшили тривалість життя хворих на діабет. В той самий час збільшення тривалості життя пацієнтів даної когорти обумовило появу мікро- та макросудинних ускладнень, що призвело до необхідності зміни стратифікації даного захворювання, клінічного прогнозу та розширення плану діагностичних процедур та лікування у даних пацієнтів.¹⁶

В 1990-х роках було зроблено фокус на серцево-судинні та ниркові ускладнення діабету та показано, що суворий контроль глюкози знижує ризик мікросудинних ускладнень. Проте значного впливу на серцево-судинні захворювання не було виявлено, а в дослідженні ACCORD навіть спостерігалось зростання смертності. Це посилювало занепокоєння щодо безпеки антидіабетичних засобів.¹⁷ Згодом дослідження SWOT підтвердили переваги препаратів інГКТ-2 та арГПП-1 щодо серцево-судинних і ниркових ускладнень у пацієнтів з діабетом 2 типу. У дослідженні EMPA-REG OUTCOME було встановлено, що емплагліфлозин знижує ризик серцево-судинних подій, схожі результати було отримано з канагліфлозином та дапагліфлозином.¹⁸ Також було доведено позитивний вплив арГПП-1, зокрема ліраглутиду, на зниження серцево-судинних ризиків.¹⁹

На основі отриманих результатів міжнародні рекомендації ADA (American Diabetes Association), EASD (European Society for the Study of Diabetes), ESC (European Society of Cardiology) рекомендують інГКТ-2 та арГПП-1 як терапію першої лінії для пацієнтів з високим серцево-судинним ризиком.²⁰

Контроль ваги та ремісія діабету. Визначено, що суворий контроль маси тіла та дотримання дієти є необхідним компонентом досягнення ремісії ЦД 2 типу. Британське дослідження DiRECT, у якому було

¹¹ Soileau LG et al. «Bromocriptine and Colesevelam Hydrochloride: Novel Therapies for Type II Diabetes Mellitus», *Cureus*, Dec 7, № 15(12), 2023, P. 50138, doi: 10.7759/cureus.50138 [in English].

¹² Yao H. et al. «Comparative effectiveness of GLP-1 receptor agonists on glycaemic control, body weight, and lipid profile for type 2 diabetes: systematic review and network meta-analysis», *BMJ*, Jan 29, № 384, 2024, P.076410, doi: 10.1136/bmj-2023-076410 [in English].

¹³ Zelniker T.A. et al. «SGLT2 inhibitors for primary and secondary prevention of cardiovascular and renal outcomes in type 2 diabetes: a systematic review and meta-analysis of cardiovascular outcome trials», *Lancet*, Jan 5, № 393 (10166), 2019, P. 31-39, doi: 10.1016/S0140-6736(18)32590-X [in English].

¹⁴ Brown E, Heerspink HJL, Cuthbertson DJ, Wilding JPH. «SGLT2 inhibitors and GLP-1 receptor agonists: established and emerging indications», *Lancet*, Jul 17; № 398(10296), 2021, P. 262-276, doi: 10.1016/S0140-6736(21)00536-5 [in English].

¹⁵ Davies MJ. et al. «Management of Hyperglycemia in Type 2 Diabetes, 2022. A Consensus Report by the American Diabetes Association (ADA) and the European Association for the Study of Diabetes (EASD)», *Diabetes Care*, Nov 1, № 45(11), 2022, P. 2753-2786, doi: 10.2337/dci22-0034 [in English].

¹⁶ Gerstein HC. et al. «Effects of intensive glucose lowering in type 2 diabetes», *N Engl J Med*, Jun 12, № 358(24), 2008, P. 2545-59, doi: 10.1056/NEJMoa0802743 [in English].

¹⁷ J «ACCORD Study Group: Buse JB et al. Action to Control Cardiovascular Risk in Diabetes (ACCORD) trial: design and methods», *Am J Cardiol*, Jun 18; № 99(12A), 2007, P. 21i-33i, doi: 10.1016/j.amjcard.2007.03.003 [in English].

¹⁸ Abdul-Ghani M, Del Prato S, Chilton R, DeFronzo RA. «SGLT2 Inhibitors and Cardiovascular Risk: Lessons Learned From the EMPA-REG OUTCOME Study», *Diabetes Care*, May, № 39(5), 2016, P. 717-25, doi: 10.2337/dc16-0041 [in English].

¹⁹ Htoo PT. et al. «Cardiovascular effectiveness of sodium-glucose cotransporter 2 inhibitors and glucagon-like peptide-1 receptor agonists in older patients in routine clinical care with or without history of atherosclerotic cardiovascular diseases or heart failure», *J Am Heart Assoc*, № 11(4), 2022, P.022376, doi: 10.1161/JAHA.121.022376 [in English].

²⁰ Visseren FLJ et al. «2021 ESC Guidelines on cardiovascular disease prevention in clinical practice», *Eur J Prev Cardiol*, Feb 19, № 29(1), 2022, P. 5-115, doi: 10.1093/eurjpc/zwab154 [in English].

залучено 5928 пацієнтів із ЦД 2 типу, показало, що дотримання низькокалорійної дієти може привести до ремісії у значної частини пацієнтів, а за допомогою бариатричної хірургії можливо досягти ще більш високих результатів.²¹ Порівняно з інтенсивною дієтою/змінюю способу життя, після бариатричної хірургії досягається більш надійний рівень ремісії діабету, причому шлункове шунтування за Roux-en-Y асоціюється з більшою частотою ремісії, ніж рукавна гастректомія. В даному дослідженні протягом середнього періоду спостереження майже 6 років у 71% пацієнтів пролікованих бариатрично спостерігалася ремісія ЦД 2 типу (середній час ремісії 1,0 рік) із втратою маси тіла.

Фармакологічне лікування та можливість ремісії діабету. Дослідження щодо ремісії діабету на фоні активної фармакотерапії ставлять питання про можливість досягнення стійкої ремісії. У пацієнтів із недавнім діагнозом діабету часто вдається досягти глікемічного контролю за допомогою короткотривалого застосування цукрознижуючих препаратів, таких як арГПП-1 та новітніх подвійних арГПП-1/ГПП, що також сприяють значній втраті ваги. У межах дослідження SURPASS-1 де брали участь 705 осіб з ЦД 2 типу, препарат тирзепатид, що є подвійним агоністом ГПП-1 та ГПП, продемонстрував помітне покращення показників глікованого гемоглобіну (HbA1c) та втрату ваги. Від 31 до 52% пацієнтів, які отримували тирзепатид, досягли рівня HbA1c менше 5,7%, що є нормою.²²

Технологічні досягнення в лікуванні діабету. Технології безперервного моніторингу рівня глюкози та сучасні інсулінові насоси забезпечують автоматичне дозування інсуліну, що суттєво покращує контроль глюкози та знижує ризик гіпоглікемії.²³ Дослідження показують, що використання інсулінових насосів пов'язане зі зниженням серцево-судинних ризиків. Сучасні гібридні замкнуті системи також інтегрують автоматичні корекції доз інсуліну. У той же час телемедицина дозволяє дистанційно контролювати рівень глюкози, що виявилось зручним для багатьох пацієнтів, особливо в умовах пандемії COVID-19. Хоча телемедицина сприяє зручності та безпеці, вона не завжди може замінити особисті консультації.²⁴

Прецизійна медицина та діабет. Прецизійна медицина є новітнім напрямком щодо менеджменту пацієнта, який хворіє на діабет. В її основі лежить

використання індивідуальних особливостей генів, способу життя та оточення пацієнта для підбору оптимальних методів лікування. У контексті діабету цей підхід може допомогти більш ефективно обирати терапевтичні стратегії, орієнтовані на специфічні патофізіологічні особливості хвороби. Незважаючи на складність застосування такого підходу при ЦД 2 типу, де лікування часто обирається на основі супутніх хвороб, прецизійна медицина може підвищити ефективність лікування для окремих груп пацієнтів.²⁵ Останні досягнення в галузі молекулярно-генетичних досліджень дали змогу з'ясувати механізми взаємодії між генами та довкіллям, які частково опосередковуються так званими епігенетичними модифікаціями. Ці зміни не зачіпають первинної структури ДНК генів, але спричиняють стійкі зміни їх експресії, котрі можуть успадковуватися наступними поколіннями та визначати формування відповідного метаболічного фенотипу. Ожиріння, метаболічний синдром та ЦД 2 типу розвиваються на ґрунті інсулінорезистентності за наявності генетичної схильності та під дією зовнішніх чинників (вплив довкілля та особливості способу життя, зокрема дієтичні звички).²⁶ Доведено, що важливим модифікованим чинником розвитку дисметаболічних станів є зміни профілю мікробіоти кишківника, яка відіграє ключову роль у регуляції багатьох обмінних процесів, запалення, активності імунної системи та загального стану організму. Значний інтерес дослідників викликає роль харчових волокон в раціоні здорової людини та при наявності таких захворювань, як діабет, серцево-судинна патологія, рак товстої кишки та ожиріння. Показано, що дієти з високим вмістом жиру та низьким вмістом клітковини можуть сприяти дисбалансу кишкової мікробіоти в результаті втрати корисних і захисних мікробів, тоді як дієта з високим вмістом клітковини пригнічує ферментацію білка та сприяє формуванню кишкового мікробіому. Харчові волокна є основним джерелом енергії для кишкових бактерій, що чинить вплив на різноманітність мікрофлори кишківника. Ojo O. et al. 2020 проведено систематичний огляд і мета-аналіз рандомізованих контрольованих досліджень щодо оцінювання ролі харчових волокон в модулюванні дисбактеріозу кишкової мікробіоти у пацієнтів з ЦД 2 типу.²⁷ Відзначено дев'ять досліджень, які відповідали критеріям включення, а саме – вплив харчових

²¹ Barthold D. et al. «Minimum threshold of bariatric surgical weight loss for initial diabetes remission», *Diabetes Care*, № 45(1), 2022, P. 92-99, doi: 10.2337/dc21-0714 [in English].

²² Rosenstock J. et al. «Efficacy and safety of a novel dual GIP and GLP-1 receptor agonist tripeptide in patients with type 2 diabetes (SURPASS-1): a double-blind, randomized, phase 3 trial», *Lancet*, N 398(10295), 2021, P. 143-155, doi: 10.1016/S0140-6736(21)01324-6 [in English].

²³ Mullur RS, Hsiao JS, Mueller K. «Telemedicine in diabetes care», *Am Fam Physician*, № 105(3), 2022, P. 281-288 [in English]

²⁴ Betancourt JA. et al. «The impact of COVID-19 on telemedicine utilization across multiple service lines in the United States», *Healthcare (Basel)*, Oct 1, № 8(4), 2020, P. 380, doi: 10.3390/healthcare8040380 [in English]

²⁵ Collins FS, Varmus H. «A new initiative on precision medicine», *N Engl J Med*, № 372(9), 2015, P. 793-795, doi: 10.1056/NEJMp1500523 [in English].

²⁶ Shyshkan-Shyshova KO, Zynych OV. «Kyshkova mikrobiota yak chynnyk epihenetychnoho prohramuvannia fenotypiv ozhyrinnia ta tsukrovoho diabetu 2 typu. Ohliad literatury» [Shishkan-Shishova, K. O., Zynich O.V. "Intestinal microbiota as a factor in epigenetic programming of obesity and type 2 diabetes phenotypes. Review of literature"], *Clinical Endocrinology and Endocrine Surgery*, N 2, 2021, P. 75-81, doi:10.30978/CEES-2021-2-75 [in Ukrainian].

²⁷ Ojo O, Feng QQ, Ojo OO, Wang XH. «The Role of Dietary Fibre in Modulating Gut Microbiota Dysbiosis in Patients with Type 2 Diabetes: A Systematic Review and Meta-Analysis of Randomised Controlled Trials», *Nutrients*, № 12, 2020, P. 32-39, doi: 10.3390/nu12113239 [in English].

волокон на кишкову мікробіоту, вплив на продукцію коротколанцюгових жирних кислот (КЛЖК), контроль глікемії та побічні ефекти. Автори дійшли висновку, що стимулювання кишкових мікробів, які є продуцентами КЛЖК за допомогою харчових волокон позитивно впливає на рівень HbA1c, що частково може бути наслідком збільшення виробництва ГПП-1. Показано, що *Bifidobacterium lactis* збільшує синтез глікогену, знижує експресію генів печінкового глюконеогенезу, покращує транслокацію транспортників глюкози-4 та сприяє утилізації глюкози. Описано зменшення маси тіла пацієнтів з основної групи, порівняно з групою контролю. В огляді Salaza et al, 2020 було зазначено, що дисфункція кишкової мікробіоти є фактором, що сприяє патофізіології діабету.²⁸ Автори повідомляють, що ліпідні продукти, отримані з кишкової мікробіоти, можуть взаємодіяти з клітинами імунної системи, і це може мати імуномодулюючий ефект. Зокрема, дисбактеріоз мікробіоти може спричинити збільшення виробництва ліпополісахаридів, що призводить до пошкодження кишкового бар'єру. Переважне прозапальне середовище сприяє виникненню інсулінорезистентності та гіперглікемії та навпаки, виробництво КЛЖК під час еубіозу є корисним для підтримки цілісності кишкового бар'єру. Таким чином дисбактеріоз кишкової мікробіоти може бути фактором, що погіршує клінічний перебіг у хворого на ЦД та потребує корекції шляхом зміни харчових звичок пацієнтів і застосування пребіотиків, пробіотиків і симбіотиків.

У суміжному дослідженні Ren et al. 2020 визначали вплив дієти на депресію, метаболізм глюкози, кишкову мікробіоту та рівень ГПП-1 натще у пацієнтів із ЦД 2 типу. Сорока п'яти учасникам із ЦД 2 типу впродовж трьох місяців була запропонована дієта з низьким вмістом вуглеводів (22 особи) або дієта з низьким вмістом жиру (23 особи).²⁹ Було виявлено, що на тлі дотримання дієти з низьким вмістом вуглеводів значно зменшились клінічні прояви депресії та рівень HbA1c ($p < 0,01$) і збільшилась продукція КЛЖК, що продукують бактерії *Roseburia*, *Ruminococcus* та *Eubacterium*. Крім того, концентрація ГПП-1 у даній групі була вищою ніж у групі, що дотримувалась дієти з низьким вмістом жиру ($p < 0,05$).

Маккензі та інші оцінювали ефект програми профілактики ЦД 2 типу, спрямованої на зниження гіперглікемії та нормалізацію глікемії з метою затримки або запобігання прогресуванню хвороби.³⁰

У дослідженні взяли участь 96 пацієнтів з предіабетом, що мали за терапію харчування з обмеженим вмістом вуглеводів протягом двох років, яку проводила команда дистанційної допомоги. Було виявлено, що передбачувана кумулятивна частота нормоглікемії та ЦД 2 типу за два роки становила 52,3% і 3% відповідно. Через два роки спостерігалось значне зниження поширеності метаболічного синдрому, ожиріння та проявів на стеатозу печінки.

Трансплантація острівців як останній рубіж у лікуванні діабету. Втрата функції β -клітин є патогномонічною ознакою діабету. При ЦД 1 типу аутоімунне руйнування β -клітин призводить до абсолютного дефіциту інсуліну, тоді як ЦД 2 типу характеризується відносним дефіцитом інсуліну внаслідок дисфункції β -клітин, часто на тлі резистентності до інсуліну. Щоденні ін'єкції інсуліну є стандартним методом лікування у пацієнтів з ЦД 1 типу та у хворих на пізніх стадіях ЦД 2 типу. В даний час використання автоматизованої подачі інсуліну за допомогою інсулінових pomp і системи постійного моніторингу рівня глюкози, спростило подачу інсуліну та зменшило частоту виникнення гіпоглікемії.³¹ Однак підшкірна ін'єкція інсуліну відрізняється від ендогенної секреції інсуліну, яка відбувається безпосередньо в порталну систему печінки без виникнення периферичної гіперінсулінемії. Багатообіцяючим шляхом є заміна β -клітин шляхом трансплантації цілої підшлункової залози або клітин острівців.^{32,33} Цей підхід не тільки відновлює фізіологічну секрецію інсуліну, але й знижує ризик гіпоглікемії шляхом часткового відновлення секреції глюкагону. Трансплантація як підшлункової залози, так і острівця вимагає довічної імуносупресії, щоб запобігти відторгненню трансплантата. Дані реєстрів трансплантації підшлункової залози та острівців свідчать про вищий рівень інсулінонезалежності при трансплантації підшлункової залози порівняно з трансплантацією острівців (85% проти 50% через рік), але також підвищену захворюваність через необхідність відкритої операції.³⁴ Хоча показники довгострокової інсулінонезалежності нижчі, трансплантація острівців менш інвазивна і може дозволити послідовні процедури. На жаль, дефіцит донорів перешкоджає широкому впровадженню цих методів лікування. Однак прогрес у технології стовбурових клітин може подолати цей розрив

²⁸ Salazar J. et al. «Microbiota and Diabetes Mellitus: Role of Lipid Mediators», *Nutrients*, № 12, 2020, P. 30-39, doi: 10.3390/nu12103039 [in English].

²⁹ Ren M. et al. «An Almond-Based Low Carbohydrate Diet Improves Depression and Glycometabolism in Patients with Type 2 Diabetes through Modulating Gut Microbiota and GLP-1: A Randomized Controlled Trial», *Nutrients*, № 12, 2020, P. 30-36, doi: 10.3390/nu12103036 [in English].

³⁰ McKenzie A.L. et al. «Type 2 Diabetes Prevention Focused on Normalization of Glycemia: A Two-Year Pilot Study», *Nutrients*, № 13, 2021, P. 749, doi: 10.3390/nu13030749 [in English].

³¹ Sherwood JS, Russell SJ, Putman MS. «New and emerging technologies in type 1 diabetes», *Endocrinol Metab Clin North Am*, № 49(4), 2021, P. 667-678, doi: 10.1016/j.ecl.2020.07.006 [in English].

³² Bourgeois S. et al. «Towards a functional cure for diabetes using stem cell-derived beta cells: are we there yet», *Cells*, № 10(1), 2021, P. 191, doi: 10.3390/cells10010191 [in English].

³³ Cayabyab F, Nih LR, Yoshihara E. «Advances in pancreatic islet transplantation sites for the treatment of diabetes», *Front Endocrinol (Lausanne)*, № 13(12), 2021, P.732431, doi: 10.3389/fendo.2021.732431 [in English].

³⁴ Maffi P. et al. «Risks and benefits of transplantation in the cure of type 1 diabetes: whole pancreas versus islet transplantation. A single center study», *Rev Diabet Stud*, Spring 8(1), 2011, P. 44-50, doi: 10.1900/RDS.2011.8.44 [in English].

у майбутньому. Дослідники успішно диференціювали індуковані людиною плюрипотентні стовбурові клітини та ембріональні стовбурові клітини на β -подібні клітини, які здатні виділяти інсулін у відповідь на змінні рівні глюкози. Хоча ці дослідження все ще є попередніми, вони є багатообіцяючими та можуть представляти майбутнє лікування діабету.

Висновки з даного дослідження й перспективи подальшого розвитку у цьому напрямку. Таким чином, створення концепції менеджменту пацієнта з ЦД налічує довгий шлях з залученням експериментальних та клінічних досліджень, побудовою високотехнологічних методів лікування. На сьогодні лікування діабету пройшло трансформацію від використання трав і дієт до застосування сучасних препаратів, технологій, досягнень трансплантології, що поліпшує якість та тривалість життя пацієнтів. Інсулін та метформін залишаються базовими засобами терапії, однак, розвиток сучасних технологій, таких як система постійного моніторингу рівня глюкози, інсулінові помпи, впровадження телемедицини підвищує ступень контролю над захворюванням. Наявність новітніх препаратів, таких як тирзепатид, у сукупності з хірургічними методами лікування відкриває перспективи довгострокової ремісії діабету. Використання сучасних технологій стало базисом для розвитку новітнього напрямку – прецизійної медицини, що враховує індивідуальні відмінності пацієнта.

Іванченко Світлана – к.мед.н. асистент кафедри загальної практики-сімейної медицини та внутрішніх хвороб, Харківський національний медичний університет. Дійсний член Європейської асоціації викладачів сімейної медицини (EURACT). Автор 130 наукових та навчально-методичних праць, співавтор 1 підручника та 1 навчального посібника.

Ivanchenko Svitlana – Ph. D, assistant of the department of General Practice- Family Medicine and Internal Medicine, Kharkiv National Medical University, EURACT Membership. Author of 124 scientific and educational works, co-author of 1 textbook and 1 tutorial.

Журавльова Анна – к.мед.н., доцент кафедри загальної практики-сімейної медицини та внутрішніх хвороб, Харківський національний медичний університет, м. Харків, Україна. Автор 89 наукових та навчально-методичних праць, співавтор 2 навчальних посібників.

Zhuravlyova Anna – Ph. D, associate professor of General Practice-Family Medicine and Internal Diseases Department, Kharkiv National Medical University, Ukraine. Author of 89 scientific and educational works, co-author of 2 tutorials.

Макобрей Софія, Біліченко Валерія – здобувачі вищої освіти, 6 курс, члени волонтерського корпусу, Харківський національний медичний університет, м. Харків, Україна.

Makobrei Sofiia, Bielichenko Valeriia – are students, 6th year, members of the volunteer corps, Kharkiv National Medical University, Ukraine.

Received: 6.11.2024

Advance Access Published: December, 2024

© S. Ivanchenko, A. Zhuravlyova, S. Makobrei, V. Bielichenko, 2024

РОЗВИТОК МЕДИЧНИХ ЗНАНЬ У СТАРОДАВНЬОМУ КИТАЇ В ЕПОХУ ПЕРШИХ ЦЕНТРАЛІЗОВАНИХ ІМПЕРІЙ

Олена КОЖОЛЯНКО,

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,

Україна

o.kojoliansko@chnu.edu.ua

THE DEVELOPMENT OF MEDICAL KNOWLEDGE IN ANCIENT CHINA DURING THE ERA OF THE FIRST CENTRALIZED EMPIRES

Olena KOZHOLIANKO,

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Ukraine

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3068-6416>,

Researcher ID: IDD-4596-2017

Kozholiansko Olena. The Development of Medical Knowledge in Ancient China during the Era of the First Centralized Empires. This article investigates the development of Chinese medicine during the Qin and Han dynasties. It focuses on the formation of theoretical foundations such as the Yin-Yang theory and the Five Elements, as well as the development of practical treatment methods including acupuncture, herbal medicine, and pulse diagnosis. The author highlights the contributions of prominent figures in Chinese medicine during this period, such as Zhang Zhongjing and Li Shizhen, whose works have become foundational to the field. The article also examines various medical treatises that have survived to this day and contain valuable information on treatment methods, medicinal substances, and the philosophical underpinnings of Chinese medicine. The significance of the Qin and Han dynasties in shaping traditional Chinese medicine as a comprehensive system of knowledge and practices that continues to influence medicine today is emphasized.

Methodology of the research. The research methodology is grounded in the principles of historicism, objectivity, systematicity, and interdisciplinarity. The study employs general scientific, specialized historical, and interdisciplinary methods. Each of these methods has proven effective in its specific context, allowing for an objective investigation into the genesis and evolution of the foundational theoretical concepts of Chinese medicine during the Qin and Han dynasties, as well as an assessment of their impact on the subsequent development of the field.

Conclusions. The era of the first centralized empires in ancient China marked a flourishing of culture and science. The empire achieved significant power, and Chinese scholars actively developed knowledge about the world around them. This period laid the groundwork for the development of Chinese medicine. Chinese physicians of that time made significant achievements: they first applied the method of clinical disease description, performed complex surgical operations, and developed various treatment methods such as acupuncture, herbal medicine, and pulse diagnosis. The first medical treatises were created, forming the foundation for the subsequent development of Chinese medicine. The theories of Yin and Yang and the Five Elements became the theoretical basis of Chinese medicine. Chinese physicians viewed a person as a unified system interacting with the environment, and treatment was aimed at restoring harmony in the body. The widespread use of medicinal plants was an important aspect of Chinese medicine. Pulse diagnosis became one of the most characteristic diagnostic methods. Chinese medicine of that time actively interacted with the medical systems of other peoples, contributing to its development. Thus, the Qin and Han dynasties marked the golden age of the formation of the foundations of traditional Chinese medicine. It was during this period that the theoretical foundations were laid and practical treatment methods were developed, which determined the development of this medical system for millennia to come.

Keywords: *Traditional Chinese Medicine, Qin and Han dynasties, Huangdi Neijing, Zhang Zhongjing, Li Shizhen, acupuncture, herbal medicine, pulse diagnosis, Yin and Yang, Five Elements.*

Постановка наукової проблеми та її значення.

Китайська цивілізація, що зародилася в басейні річки Хуанхе, довгий час розвивалася в умовах географічної ізоляції. Територіальне розташування Китаю, його віддаленість від інших тогочасних світових культур зумовили своєрідний характер його розвитку, відіграли визначальну роль у формуванні його унікальних культурних кодів. Така своєрідність протягом тривалого часу залишалася незмінною. Внаслідок того, що Китайська цивілізація розвивалася ізольовано від інших цивілізацій, унікальна історія та самобутня культура Китаю і до теперішнього часу в багатьох аспектах залишаються загадовими для європейців.

Найвищого розвитку культура та наукові знання Стародавнього Китаю досягли у III ст. до н.е. – III ст. н.е. (період правління династій Цинь та Хань), у часи коли країна була об'єднана у велику централізовану

державу. У Китаї впродовж III ст. до н.е. – III ст. н.е. загалом було зроблено більше відкриттів та винаходів ніж у будь-який попередній період історії країни. Це час переосмислення старих цінностей у культурі, наукових підходах і знаннях, та виникнення нових. У наступні періоди накопичений у цей період науковий багаж розширювався та поповнювався.

Значна частина важливих винаходів, на яких засноване життя сучасного суспільства, була винайдена у Стародавньому Китаї. Папір, книгодрукування (як ксилографія, так і набірний шрифт), фарфор, компас, порох та шовк – це далеко не повний перелік відкриттів, що досягли Європи через Великий шовковий шлях, зроблених китайськими вченими. Важливим показником загального підйому культури Стародавнього Китаю є розвиток наукових знань. Традиційна китайська медицина була не просто

системою лікування хвороб, а невід'ємною частиною китайської культури, тісно пов'язаною з релігією, філософією та повсякденним життям. Вона була способом життя, який дозволяв досягти гармонії з природою і самим собою.

Культура, наука та медична галузь, зокрема періоду Цинь та Хань, а також пізніших періодів, були досить розвиненими і різноманітними. Дослідження цих галузей дозволяє глибше зрозуміти менталітет стародавніх китайців, визначити, яким чином він впливав на їхній розвиток, яке місце у китайській та світовій культурі посідає медицина, яке місце належить їй у розвитку загальнолюдської цивілізації, це і визначає **актуальність теми**. Значна кількість винаходів Стародавнього Китаю використовуються у наш час. І можливо, що плоди деяких наукових відкриттів, які використовуються у наш час незаслужено залишилися б в тіні, якби їх не вивчали сучасні вчені, а можливо, що і ще досі залишаються невідомими. Тому вивчення давньокитайських досягнень у медичній галузі актуальні як сьогодні, так і у майбутньому.

Аналіз останніх досліджень. Протягом останніх років питання вивчення історії китайської медицини в світі набуває все більшої популярності. Серед світових авторитетів у цій галузі, чий праці є фундаментальними для розуміння історії китайської медицини варто виділити роботи Нетана Сівіна – одного з найвідоміших дослідників китайської науки і медицини. Його роботи присвячені аналізу класичних текстів, філософських основ китайської медицини та її взаємодії з іншими культурами. Так само необхідно згадати роботи британського науковця Джозефа Нідхама (Joseph Needham), який присвятив більшу частину свого життя дослідженню науки і цивілізації Китаю. Його багатотомна праця «Science and Civilization in China» містить значну кількість інформації про історію китайської медицини. Китайсько-американська історик медицини Лу Джеві Джен (Lu Gwei-Djen) спеціалізувалася на дослідженні історії китайської фармакології. Значний внесок у вивчення теорії і практики китайської медицини зробив німецький синолог та історик медицини Unschuld Paul U. Що стосується українських дослідників, то вони частіше займаються вивченням сучасних аспектів китайської медицини, її впливу на українську культуру та суспільство, а також питаннями взаємодії традиційної китайської медицини із західною. Так, у статті В.Хілініч «Історичні першоджерела традиційної китайської медицини» досліджується широкий спектр питань, пов'язаних з вивченням історичних джерел традиційної китайської медицини. Автор аналізує різноманітні тексти, що відносяться до різних історичних періодів, виявляючи їх особливості та значення для розуміння розвитку китайської медицини. Особлива увага приділяється методологічним аспектам дослідження, насамперед використанню сучасних методів історико-культурного аналізу для інтерпретації складних медичних текстів.

Результати дослідження дозволяють глибше зрозуміти еволюцію теоретичних основ і практичних аспектів традиційної китайської медицини та сприяють подальшому розвитку цієї галузі знань¹.

Дослідження спрямоване на всебічний аналіз процесу становлення та розвитку китайської медицини в період династій Цинь та Хань. Зокрема, автор ставить за **мету** виявити генезис та еволюцію фундаментальних теоретичних концепцій, таких як вчення про Інь і Ян, п'ять елементів, а також оцінити внесок видатних медиків того часу у формування практичних методів лікування. Крім того, дослідження спрямоване на демонстрацію ключової ролі цього історичного періоду у становленні китайської медицини як цілісної системи знань, що вплинула на подальший розвиток медицини в Китаї та світі.

Виклад основного матеріалу. Вважається, що китайська медицина з'явилася ще у доцинську епоху, а її теоретична система виникла в період від епохи Воюючих царств до часу правління династій Цинь і Хань. У процесі розвитку її базова теорія вдосконалювалася, поступово складалася клінічні дисципліни, з'являлися видатні лікарі та фармацевти, передавалися від покоління до покоління канонічні праці, формувалася наука, що досліджує здоров'я людини, її хвороби та способи боротьби з ними, яка зробила величезний внесок у збереження та підтримання здоров'я населення Китаю та людей усього світу.

Три тисячі років тому у ворожильних написах на кістках і панцирах періоду династії Інь вже були записи про способи лікування та відомості про значну кількість хвороб. За часів династії Чжоу медицина вже почала ділитися на дисципліни, у розділі «Небесні чиновники» «Постанов династії Чжоу» медицина поділялася на такі розділи, як цзиі (терапія), яніі (дерматологія), шиі (дієтологія) і шоуі (ветеринарія).

Вже використовувалися чотири види діагностики (огляд, прослуховування, опитування, обмацування) та інші об'єктивні способи постановки діагнозу, лікарські препарати, акупунктура, операції тощо. На державному рівні було засновано класифікацію медичного персоналу та систему перевірки його діяльності; у розділі «Небесні чиновники» «Постанов династії Чжоу» говориться: «Іши – 2 людини [у ранзі] шанші. [Їх підлеглі:] 4 людини [в ранзі] сяші, фу – 2 людини, ши – 2 людини, ту – 20 людей, (...) іши керує справами медицини, збирає отрути та ліки для лікування хвороб».

У період Весен та Осеней та Воюючих царств з'явилося безліч відомих лікарів: І Хе, І Хуань, Чжан Санцзюнь, Бянь Цюе, Вень Чжі. У той час китайська медицина швидко розвивалася в галузі анатомії, етіології, діагностики. Найбільш ранні з існуючих медичних трактатів, знайдені в похованні Мавандуй, свідчать про накопичення певного досвіду в систематизації каналів цзин-ло, застосування лікарських речовин, акупунктуру та інші методи зовнішнього лікування.

¹ Khilininich V. Istorychni pershodzherela tradytsiinoi kytaiskoi medytsyny [Historical Sources of Traditional Chinese Medicine], Ukraina-Kytai, № 18(4), 2019, P. 70-75 [in Ukrainian].

У період Воюючих царств з'явилося безліч мислителів, у країні сформувалася обстановка, в якій вільно конкурували різні вчення і розвивалися філософські течії, що надали «ідейну зброю» теоретичній системі китайської медицини. Закономірною була поява таких праць про теорію медицини, які дійшли до наших днів, – «Трактат про внутрішнє», «Відповіді на важкі питання» та інші. У них досить докладно було розібрано профілактику, причини виникнення, патогенез та діагностику конкретних хвороб, способи вимірювання пульсу, принципи лікування, теорію дії ліків, дози та принципи сумісності лікарських речовин, акупунктурні точки, способи акупунктури. Вони узагальнили численні досягнення в галузі медицини до епохи правління династій Цинь та Хань, таким чином, були надані майбутнім поколінням теоретичні підстави для клінічної практики.

Поєднання філософських ідей з клінічною практикою сприяло формуванню теоретичної бази китайської медицини з властивими їй особливостями. Уніфікація писемності, законів, одиниць мір та ваги за часів династії Цинь стимулювала і уніфікацію теоретичної системи китайської медицини.

Серед писемних джерел з цієї теми варто виділити один з найвидатніших творів китайської історії – «Історичні записки» Сима Цяня². Основою роботи Сими Цяня стало узагальнення і систематизація усіх історичних джерел попередніх часів. До складу твору «Історичні записки» входять п'ять розділів. Для нашого дослідження актуальним є третій розділ «Історичних записок» Сими Цяня – «Шу» («Трактати»). Автор твору робить спробу узагальнити в цілому історичний процес за певними аспектами. Така методика Сима Цяня здійснила досить відчутний вплив на весь наступний розвиток давньокитайської історіографії. Наслідком цього стало виникнення нового жанру у давньокитайській історіографії – династійної історії. Одним із перших творів цього жанру стала праця Бань Гу «Ханьська історія» («Ханьшу»)³. У третьому розділі «Ханьської історії» десять «Обзорів» мова йде про розвиток знань стародавніх китайців у різних наукових галузях, зокрема і в медицині.

Наслідком ідеологічної боротьби у Стародавньому Китаї, яка мала місце у III ст. до н.е. – III ст. н.е., стало створення великої кількості різноманітних філософських творів, де знаходимо цінні відомості щодо різноманітних аспектів тогочасного культурного життя та наукових винаходів. Прикладом цього може стати праця «Весна та осінь пана Люя» («Люйши чуньцю»)⁴. Цей твір став результатом колективної праці цілої групи різних вчених, які працювали за наказом Люя Бувея, котрий був першим радником імператора Цинь Шихуанді. У праці «Весна та осінь пана Люя»

(«Люйши чуньцю») міститься інформація, котра дає загальну характеристику стану тогочасних уявлень про суспільство, культуру, науку і природу у період Цинь, хоча, сучасні дослідники вважають, що цю працю було завершено у 241 р. до н.е.

Фундаментальним джерелом у вивченні фітотерапії – одного з найважливіших методів лікування у традиційній китайській медицині є Шень Нонг Бен Цао Цзін (Shěnnóng Běncǎojīng). Його автором вважається міфічний імператор Шень Нонг, який згідно з легендою випробував на собі властивості тисячі рослин, для того щоб визначити їхні лікувальні властивості.

У Шень Нонг Бен Цао Цзін містяться описи значної кількості різних рослин, їхніх властивостей, способів застосування та впливу на організм людини, тому це давньокитайське джерело вважається енциклопедією лікарських рослин. Тут міститься перша систематична класифікація лікарських рослин. Всі лікарські рослини поділені на три категорії відповідно до їхньої дії: верхні (тонізуючі), середні (гармонізуючі) та нижні (очищаючі). Однією із ключових концепцій, викладених у цьому трактаті, є теорія п'яти смаків. Відповідно до цієї теорії, кожній рослині притаманний певний смак, який пов'язаний з одним з п'яти елементів (дерево, вогонь, земля, метал, вода) і впливає на різні органи та системи організму. Іншою важливою концепцією є теорія тропності до органів, яка передбачає, що різні рослини мають селективну дію на певні органи або системи. Наприклад, деякі рослини можуть мати позитивний вплив на легені, інші – на нирки. Крім того, Шень Нонг Бен Цао Цзін звертає увагу на токсичність деяких рослин і надає рекомендації щодо їхнього безпечного застосування, підкреслюючи важливість індивідуального підходу до лікування та необхідність враховувати особливості кожного пацієнта.

Незважаючи на свою давність, «Шень Нонг Бен Цао Цзін» залишається актуальним джерелом знань про лікарські рослини, слугуючи основою для сучасних фармакологічних досліджень, та збереження традиційної китайської медицини як невід'ємної частини світової культурної спадщини. «Шень Нонг Бен Цао Цзін» слугує не лише довідником для практикуючих лікарів, а й натхненником для сучасних науковців, які досліджують механізми дії фітопрепаратів. Багато сучасних лікарських засобів мають своє коріння в описаних у трактаті рецептах, що свідчить про безперервність традиційної китайської фармакології. Крім того, «Шень Нонг Бен Цао Цзін» є цінним джерелом інформації для дослідників, відображаючи глибокі знання давніх китайців про взаємодію людини і природи. Шень Нонг Бен Цао Цзін – це не просто збірка рецептів, це скарбниця

² Beasley W.G. and Pulleyblank E.G. *Historians of China and Japan*, New York: Oxford University Press, 1961, 351 p. [in English]; Stephen W. Durrant *The Cloudy Mirror: Tension and Conflict in the Writings of Sima Qian*, Albany: State University of New York Press, 1995, 226 p. [in English]; Grant Ricardo Hardy *Objectivity and Interpretation in the «Shi Chi»*, Yale University, 1988, P. 92 [in English]; Burton Watson *Ssu-ma Ch'ien: Grand Historian of China*, New York: Columbia University Press, 1958, 276 p. [in English].

³ Clark, Anthony E. *Ban Gu's. History of Early China*, Amherst: Cambria Press, 2008, 324 p. [in English].

⁴ Sellmann, James D. *Timing and Rulership in Master Lü's Spring and Autumn Annals (Lüshi chunqiu)*, Albany: State University of New York Press, 2002, 265 p. [in English].

знань про лікарські рослини, накопичених протягом тисячоліть. Ця праця продовжує впливати на розвиток медицини і фармакології, вона стала основою для подальших досліджень у галузі фармакології і ботаніки не тільки в Китаї, але й в інших країнах.

Хуанді Нейцзін (Huángdì Nèijīng), або «Класика внутрішньої медицини Жовтого Імператора», є одним з найдавніших та найцінніших текстів традиційної китайської медицини. Цей трактат вважається своєрідною «Біблією» для багатьох поколінь лікарів і відіграє провідну роль у розумінні філософії та практики традиційної китайської медицини. Авторство цієї збірки медичних трактатів приписують китайському імператору Хуанді. Незважаючи на те, що авторство цього тексту є предметом дискусій серед дослідників, його вплив на розвиток китайської медицини важко переоцінити. Текст складається з двох частин. Перша – Сувень, або «Питання про найпростіше». Ця частина містить теоретичні основи традиційної китайської медицини, такі як концепції Інь і Ян, П'яти Елементів, теорію Ци, а також основи діагностики. У другій частині – Ліншу, або «Вісь духу», подається детальний опис акупунктури та інших мануальних терапевтичних методів, які використовуються в традиційній китайській медицині.

«Хуанді Нейцзін» є фундаментальним трактатом традиційної китайської медицини, що формує теоретичну основу цієї дисципліни. Його значення полягає в детальному описі фундаментальних концепцій, таких як взаємодія ін та ян, теорія п'яти елементів та концепція ци, що циркулює по меридіанах. Текст також містить докладні інструкції щодо діагностики, зокрема пульсової діагностики та огляду язика, а також описує різноманітні терапевтичні методи, серед яких центральне місце займає голкотерапія. «Хуанді Нейцзін» не лише систематизував існуючі знання про людський організм, але й став каталізатором для подальшого розвитку китайської медицини, слугуючи основою для розробки нових методів лікування та діагностики. Концепція людини як мікрокосмосу, відображення макрокосму Всесвіту, є однією з центральних ідей трактату. Вона дозволяє розглядати захворювання як порушення гармонії між людиною та навколишнім світом.

Сучасна медицина все більше звертається до принципів, закладених у «Хуанді Нейцзін». Концепції цілісного підходу до здоров'я, балансу ін та ян, а також використання природних методів лікування набувають все більшої популярності. Наукові дослідження підтверджують ефективність багатьох методів, описаних у трактаті, що свідчить про його актуальність і значимість для сучасної медицини. Отже, «Хуанді Нейцзін» є не просто історичним документом, а живим джерелом знань, яке продовжує впливати на розвиток медицини і формувати сучасні уявлення про здоров'я людини.

Відомий китайський державний службовець та лікар часів династії Хань – Чжан Чжунцзин є

одним із найвідоміших лікарів не лише часів династії Східна Хань, а й всієї історії Китаю. Він став автором класичних трактатів китайської медицини, де вперше були об'єднані теорія з клінічною практикою лікування.

Видатний терапевт та супротивник надприродного й магічного цілительства – Чжан Чжунцзин, детально розробив методи діагностики різних захворювань, що базувалися на дослідженні пульсу людини. Необхідно зазначити, що ці методи, розроблені Чжан Чжунцинем, і у наш час застосовуються лікарями традиційної китайської медицини⁵.

Народився Чжан Чжунцзин у 150 р. у повіті Неян, округу Наньян (сучасний Денчжоу провінції Хенань). Ще з дитинства він цікавився медициною, вивчав її у свого земляка відомого на той час лікаря Чжан Боцзу, проте невдовзі перевершив його, ставши найкращим лікарем свого часу. Чжан Чжунцзин отримав прізвисько «ташен» («святотрудний медицини»).

Чжан Чжунцзин став відомий не лише як вправний цілитель, але і як лікар із високим рівнем медичної етики, адже він лікував не лише заможних, а і бідних, завдяки чому йому вдалося врятувати багато людських життів.

Через роки, коли Чжан Чжунцзин був удостоєний державного звання «відданий батькам і чесний», він отримав особливі привілеї й права на посаду чиновника. У 196 р. Чжан Чжунцзин став правителем (тайшоу) округу Чанша (провінція Хунань).

Після отримання посади чиновника Чжан Чжунцзин прагнув продовжувати допомагати хворим, проте для цього потрібно було якимось чином обійти наказ імператора, що існував в ті часи. Згідно з цим наказом, державним службовцям заборонялося відвідувати будинки простих людей та лікувати хворих. Чжан Чжунцзин знайшов такий вихід: кожного місяця 1-го та 15-го числа він відкривав приймальний зал, і люди, що потребували лікування, могли звернутися до нього за допомогою⁶.

Наприкінці правління династії Східна Хань, крім численних повстань та жорстоких придушень, у країні почалася епідемія, яка призвела до загибелі значної частини населення. Ця одна із багаточисленних епідемій, яку спричинило гостре заразне захворювання з групи гарячок (найшвидше черевний тиф), позбавила життя дві третини з його більш, ніж 200 родичів. Чжан Чжунцзин вирішив залишити посаду чиновника та повністю присвятити себе медицині, досліджувати ці глибокі хвороби та знайти засоби боротьби з ними. Вчений став старанно розшукувати давні повчання, що були пов'язані з медициною, він всюди збирав численні приписи, вивчав медичні канони, співставляв та поєднував отримані з цих джерел відомості з власним багатим досвідом, намагався пов'язати теорію із власною практикою та досвідом клінічної та фармакологічної практики своїх попередників. Крім вивчення теорії, Чжан Чжунцзин продовжував свою медичну практику: він лікував хворих, уважно вивчав дію кожних приписаних ліків, спостерігав за

⁵ Sivin N. Traditional Medicine in Contemporary China, Ann Arbor, 1987, P. 32 [in English].

⁶ Beasley W.G. and Pulleyblank E.G. Historians of China and Japan..., op. cit., P. 74.

симптомами захворювань та протіканням хвороб. Вважається, що помер Чжан Чжунцзин швидше за все у 219 р. Хоча точні дати його народження, смерті та діяльності дещо різняться, але дата 220 рік зазвичай вважається верхньою межею⁷.

Чжан Чжунцзин узагальнює відомості про тогочасні методи лікування внутрішніх людських хвороб, які застосовувались у той час, і створив вчення про методи лікування у залежності від стану хворого та особливостей розвитку і перебігу хвороби.

Чжан Чжунцзин зібрав широкий спектр ефективних медичних рецептів, йому належить авторство «Трактату про різні захворювання тифу». Цей трактат, написаний у II столітті н.е., присвячений лікуванню гострих інфекційних захворювань, зокрема тифу. Він встановив принцип «лікувати за показаннями», який є основним клінічним принципом китайської медицини. У своєму трактаті вчений описав всебічні правила лікування різних гострих інфекційних захворювань, які широко застосовувались у той час. Значну увагу він приділяв також і дослідженню хронічних хвороб, було створено безліч лікарських форм та записано рецепти. Шанхань цзабінлунь («Трактат про різні захворювання тифу») є однією з найважливіших праць у історії китайської медицини. Ключовим внеском «Шанхань цзабінлунь» є систематизація знань про гарячкові стани, розробка нових методів діагностики, зокрема концепції «чотириох видів обстеження», та створення комплексної системи терапії, заснованої на індивідуальному підході до пацієнта з урахуванням його конституціональних особливостей та стадії захворювання. Трактат також містить велику кількість оригінальних лікарських формул, що базуються на рослинних компонентах. Ці дослідження лягли в основу його другої роботи, яка називається «Короткий опис таємниць золоті скриньки». Саме ця робота послужила основою для подальшого розвитку терапії.

Принципи лікування, встановлені шістьма меридіанами, мали велику повагу у наступних поколіннях практикуючих лікарів. Це фундаментальна праця, яка справила революційний вплив на розвиток китайської медицини, є незамінним посібником для студентів-медиків та лікарів, які бажають розширити свої знання в галузі традиційної китайської медицини.

Перу Чжан Чжунцзина належить медичний трактат «Цзінь гуй юй хань цзин». Кожен із розділів цього трактату починається з «виділення головного», загалом тут подано 262 приписи. Цей трактат вважається найдавнішим із відомих нині, де йдеться про внутрішні хвороби, також в ньому мова йде про загальну терапію за допомогою діагностики внутрішніх органів та систем, крім того, тут згадуються зовнішні й жіночі хвороби. У трактаті містяться і рецепти лікування хронічних захворювань органів дихання,

системи кровообігу, травної та сечостатевої систем, порушень обміну речовин, авітамінозів тощо. Вивчав Чжан Чжунцзин і цукровий діабет, який розглядався як «Сяо Хо» – «спрага, що виснажує»⁸.

У 200-210 рр. Чжан Чжунцзин склав медичний трактат «Шанхань цзабінлунь» («Роздуми про гарячкові ураження холодом та різні [внутрішні] хвороби»), що у початковому варіанті складалася із 16 томів (у 16 цзюанях). У трактаті були описані всі клінічні випадки, які спостерігалися Чжан Чжунцзином протягом кількох десятиріч років, а також детально розглянуті причини захворювань, методи лікування значної кількості захворювань.

Цей трактат містить у собі 375 різноманітних приписів із використанням 241 лікарського засобу у більш, ніж десятку різних медикаментозних форм (пігулка, настоянка, відвар, розчин, полоскання, мазь, примочка, фумигант, краплі, свічка та ін.). Цей трактат досить часто коментувався (понад 100 разів) та неодноразово перевидався як у Китаї, так і за кордоном, перекладений на різні мови. Вивченню цього трактату присвячені понад 1000 робіт як китайських, так і зарубіжних авторів.

У згаданому трактаті описані різні симптоми й ознаки захворювань згідно з системою акупунктурних каналів та різні гарячкові хвороби, котрі спричинює патогенний «холод» (хань), що характеризується підвищенням температури тіла (гарячка, жар, пропасниця, тиф тощо). Крім того, трактат містить у собі багато відомостей з фармакології, голковколуювання та дієтології.

Чжаном Чжунцзином було розроблено цілу систему діагностичних та лікувальних методів, яка містить «чотири види діагностики» (си чжень) – огляд (ван); прослуховування та обнюхування (вень); опитування (вень|問); визначення пульсу та пальпація (це). Також він розробив «вісім методів» (ба фа) терапії – проносний, потогінний, блювотний, гармонізуючий внутрішні органи, зміцнюючий (тонізуючий), очищувальний (проти жару), зігрівальний (проти холоду) та розсмоктуючий застої їжі, крові та пнеvmи; Ним були розроблені «вісім основ» (ба ган) визначення патогенезу – інь та ян, поверхня та нутро, холод та жар, недостатність та надмірність⁹. У трактаті було закладено основи визначення принципів лікування на основі комплексної діагностики, було складено безліч рецептів лікарських препаратів, значна частина з яких застосовуються й до наших днів. У лікуванні Чжан Чжунцзин виступав за поєднання лікарської терапії з голковколуюванням та припіканням, рекомендував застосовувати голковколуювання при синдромі жару і припікання – при синдромі холоду. При лікуванні жару та лихоманки Чжан Чжунцзин рекомендував приймати холодні ванни; в західній медичній практиці це стало застосовуватися лише у XIX столітті.

⁷ Zhang Zhongjing. Treatise on Febrile Diseases Caused by Cold (Shanghan Lun), Tr. by Luo Xiwen. Beijing, 1986, 442 p. [in English]. Sivin N. Traditional Medicine in Contemporary China..., op. cit., P. 84.

⁸ Medvei V.C. The History of Clinical Endocrinology: A Comprehensive Account of Endocrinology from Earliest Times to the Present Day, New York: The Parthenon Publishing group, 1993, 576 p. [in English].

⁹ Chzhan Chzhuntszyn, Traktat pro lykhomanni zakhvoriuvannia, vyklykani kholodom (Shankhan Lun) [Treatise on feverish illnesses and cold spells (Shanghan Lun)], Tradytiina kytaiska medytsyna, 1991, P. 45. [in Ukrainian].

У трактаті «Шанхань цзабінлунь» прийнята нумерологізована модель люцзин («шість каналів») – класифікація каналів, хвороб й методів їх лікування, яка спирається на шість пневм «Хуан-ді ней цзин»: три янських та три іньських – «великий ян» (тайян), «малий ян» (шаоян), «янський світ» (янмін), або «кінцевий ян» (цзюейян), і «велика інь» (тайінь), «мала інь» (шаоінь), «кінцева інь» (цзюейін)¹⁰.

Серед основних методів лікування вказані голковколювання, пероральний і під'язиковий прийом ліків, припікання, ошпарювання, місцеве нагрівання і тертя, використання ванн, свічок, клізм, введення води або повітря до вуха. У трактаті зустрічається одна з найдавніших у світі згадок ефедри (махуан), котру варто застосовувати при лікуванні захворювань дихальних шляхів, які супроводжуються задишкою та слабким пульсом. У поєднанні з гілками касії вона стимулює потовиділення при лікуванні застуди, а разом з мигдалем та пластиром застосовується проти астми та кашлю. Також тут подаються вказівки по порятунку тих людей, які щойно повісилися чи вдавилися.

Тут наведено 113 «канонічних приписів» (цзинфан). Прихильники цих приписів сформували спеціальну медичну школу й титулювали їх автора «патріархом лікувальних приписів» (і фан чжи цзу). Книга «Шанхань цзабінлунь» стала основою для подальшого вивчення клінічної медицини. Цю працю Чжан Чжунцзина називали «Біблією медицини», її вивчали всі лікарі традиційної китайської медицини.

З часом, в ході воєн, книга була розділена. Згодом вдалося знайти об'єднати та систематизувати записи Чжан Чжунцзина. Таким чином ним були складені дві книги: «Шан хань лунь» («Розмірковування про пошкодження холодом») і «Цзін куй яо люе» («Короткий нарис з золотої скриньки»). Книга «Шан хань лунь» присвячена хворобам від «ушкодження холодом», а «Цзін куй яо люе» – різним хворобам через внутрішні порушення.

Чжан Чжунцзин і його праця здійснили величезний вплив на подальший розвиток китайської медицини: з часу систематизації книги Ван Шухе і до наших днів в Китаї, поряд з «Су вень» і «Лін шу», книга Чжан Чжунцзина є одним з основних канонів у підготовці лікарів. Нащадки називають Чжан Чжунцзина «святим мудрецем медицини».

Загалом медичні твори епохи Хань, як і більшість інших писемних пам'яток, дійшли до наших днів з чисельними коментарями та доповненнями пізніших авторів, тому у них іноді доволі проблематично відрізнити авторський текст від інтерполяції. Істотну допомогу в цьому можуть надати виявлені нині рукописи оригінальних медичних трактатів ханьського часу.

Виявлені в 1972 році в місті Увей провінції Ганьсу медичні бамбукові дощечки з імператорського поховання часів династії Хань містять записи про рецепти ліків, способи лікування акупунктурою, вони є важливими матеріалами з клінічної медицини, фармакології та акупунктури епохи Хань.

Так, у одному з поховань, датованому поч. II ст. до н. е., вдалося знайти давньокитайські медичні трактати. Серед них трактат по дієтології, керівництво по лікувальній гімнастиці, допомога з лікування методом припікання, а також трактат, який містив в собі різноманітні лікарські рецепти.

Ці трактати є цінним джерелом наших знань не лише про тогочасну китайську медицину, але і важливим матеріалом для вивчення народних вірувань епохи Хань. Рекомендовані в деяких рецептах магичні прийоми, ймовірно, могли викликати певний психотерапевтичний ефект. Для лікування грижі, наприклад, варто було вибрати день синь-мао і, ставши обличчям на схід, вимовити, підтримуючи хворого: «Сьогодні день синь-мао, а ти відтепер будеш Юєм». У день синь-цзи ту саму недугу заговорювали вже інакше і т.д.

Збірник різних рецептів містить 280 розпоряджень, призначених для лікування 52 хвороб (у тому числі судом, нервових розладів, лихоманки, грижі, глистових захворювань, жіночих та дитячих хвороб і т. д.). Серед рекомендованих засобів поряд з ліками, що містять в цілому більше двохсот інгредієнтів, припіканням та голковколюванням згадуються і деякі магичні прийоми. Звертає на себе увагу той факт, що в більш пізніх медичних творах ханьського часу магичні прийоми лікування практично вже не згадуються.

У медичній галузі на основі клінічної практики було створено визначні теоретичні узагальнення. Саме ці узагальнення знайшли своє конкретне вираження у класичному давньокитайському медичному каноні «Трактат про внутрішнє». Цей трактат поділяється на дві частини: «Книга чудес» і «Прості запитання». Автором трактату «Прості запитання» вважали напівміфічного імператора Цинь Шихуанді (повна назва цього трактату «Прості запитання трактату про внутрішнє, який створив імператор Цін Шіхуанді»). Щодо дійсного часу створення цього трактату, то до цих пір серед науковців немає єдиної думки. Найбільш вірогідною можна вважати версію, яка відносить написання цього трактату до епохи Цинь – Хань (тобто до періоду не пізніше III ст. до н. е.). «Книга чудес» – це друга частина трактату, що належить до більш пізніх часів, ніж «Прості запитання». Сучасні дослідники вважають, що її було створено у період Хань. Автор цього трактату намагається пояснити усі фізіологічні та патологічні явища, котрі спостерігаються у організмі людини з точки зору досить таки розповсюдженої у ті часи теорії про існування двох життєвих начал («інь» та «янь» і «п'яти стихій»).

Незважаючи на те, що все ж деякі принципи, які було викладено у цьому трактаті, з точки зору сучасності, багато у чому вимагають уточнень, у цьому творі все ж таки є значна кількість цінних рекомендацій, які можуть свідчити про досить високий рівень розвитку медицини тогочасного Китаю.

У цей самий час була створена книга по фармакології, про яку згадувалося вище – «Трактат про коріння та трави». Ця робота містить у собі опис

¹⁰ Watson Burton. Ssu-ma Ch'ien: Grand Historian of China, New York: Columbia University Press, 1958, P. 53. [in English].

365 лікарських рослин, її вважають найдавнішою у світі фармакопеею¹¹. Ця фундаментальна праця належить перу видатного китайського вченого – лікаря та фармаколога Лі Шичжена. Народився Лі Шичжень у родині потомствених лікарів. Батько Лі Шичжень був відомим та шанованим вченим, працював на посаді лікаря при Імператорській медичній академії. Саме батько став першим вчителем для Лі Шичженья.

З дитинства Лі Шичжень захоплювався не лише медичними книгами, але і книгами про природу. Завдяки тому, що хлопчик ріс у родині лікаря, ще з юних років Лі Шичжень, разом зі своїм батьком, доглядав його пацієнтів, мав можливість вивчати медичні книги та записи, що підтверджує його значний інтерес до медицини.

У тогочасному Китаї вчені та лікарі займали досить невисоке становище в суспільстві, отримували незначний прибуток. Це стало причиною того, чому батько Лі Шичженья вирішив, що його син повинен скласти іспити на посаду державного чиновника. Успішно склавши повітові іспити, Лі Шичжень тричі намагається здати державні, проте безрезультатно¹². І лише через деякий час, батько Лі Шичженья все ж дає згоду на те, щоб його син зайнявся вивченням медицини, і у майбутньому став лікарем. Лі Шичжень зайнявся вивченням стародавніх медичних канонів, згодом досяг значних успіхів у діагностиці й лікуванні захворювань. Він вправно застосовував отримані знання на практиці, і з часом став відомим лікарем.

Успішно вилікувавши сина князя правителя провінції Хубей, Лі Шичженья було призначено керівником місцевої Канцелярії чудового лікування при княжому дворі. Згодом він був рекомендований до Імператорської медичної академії у Пекіні.

Проте Лі Шичженью була не до душі кар'єра чиновника і, він, пославшись на проблеми зі здоров'ям, повернувся додому, де і продовжив медичну практику простого лікаря.

У часи династій Цинь та Хань і наступні періоди (особливо період династії Мін) у Китаї були досягнуті значні успіхи у галузі медицини, і, особливо, у сфері клінічної медицини. Це створило сприятливі умови для розвитку фармакології, яка істотно поповнилася збереженими з давніх часів знаннями про лікарські засоби. Проте існуючі знання потребували узагальнення та систематизації. За цю важливу справу й узявся Лі Шичжень. Ще під час своєї лікарської практики він з'ясував, що у старих книгах з фармакології існує безліч помилок. Тому приступив до написання нової книги. Нова книга з фармакології, автором якої став Лі Шичжень, називалася «Бень Цао ган му» («Трактат про коріння і трави»).

Для написання цієї книги Лі Шичжень протягом довгого часу займався збором та вивченням вже існуючої літератури з фармакології. Він проаналізував кожен лікувальний засіб від історії застосування до його фармакологічних властивостей та результатів

клінічного використання. За допомогою доступних у той час наукових методів дослідження Лі Шичжень вивчив лікарські рослини, а також препарати на їхній основі.

Лі Шичжень вивчав не лише медичні трактати, він також звертався за допомогою до простих людей: так, під час збору лікарських рослин він знайомився з селянами, які з повагою ставилися до самого Шичженья та його батька, й ділилися своїми знаннями про цілительство та ліки, які були відомі лише їм.

Чи Шичженем були відкриті нові ліки, які й до нашого часу продовжують досить високо цінуватися, такі як: жарознижуюче хуан-чін (шлемник байкальський), та-хуан (лікарський ревень) – бактерицидний засіб, ту-чун – засіб регулювання кров'яного тиску, та-фен-ю – від прокази, і-му-цао (пустирник), ма-хуан – протиастматичний засіб, лей-вань та пинь-ліан – протигельмінтні та ін.¹³

Так, через 27 років наполегливої праці, тричі переписана наново, наукова робота Лі Шичжень «Трактат про коріння і трави» була завершена. Цей трактат складається з 52 томів, загальним об'ємом у 2 млн ієрогліфів та з понад тисячею ілюстрацій. «Трактат про коріння і трави» містить в собі опис 1892 лікарських засобів (переважно рослинного походження), як вже відомих на той час, так і 1479 нових. Всі вони були вивчені та класифіковані, а також у трактаті містилась інформація щодо час збору, способів та методів приготування рослин для лікування.

Отже, «Бень Цао ган му» («Трактат про коріння і трави») містить детальний опис тисяч лікарських рослин, їх властивостей, способів застосування та взаємодії. Лі Шичжень у своїй фундаментальній праці «Бень Цао ган му» не лише зібрав і систематизував знання про лікарські рослини, але й застосував суворий науковий підхід до їх вивчення, включаючи детальний опис морфологічних ознак, місць зростання та фармакологічних властивостей. Завдяки цьому трактат став не лише енциклопедією лікарських рослин, але й стимулював подальші дослідження в галузі фармакології та ботаніки. Багато лікарських засобів, описаних у «Бень Цао ган му», досі використовуються в традиційній китайській медицині та стали основою для розробки нових фармацевтичних препаратів.

Від часу видання Трактату (книга була видана лише після смерті Лі Шичженья) і до наших днів ця праця відіграла неоціненну роль у китайській медицині й фармакології. Сьогодні ця праця є одним із основних навчальних посібників для китайських лікарів. Унікальна цінність цієї праці була визнана не лише на її батьківщині, а й вченими інших країн. Так, «Трактат про коріння і трави» був переведений на англійську, німецьку, французьку, японську, латинську та інші іноземні мови.

Лі Шичжень також вивчав народні методи лікування та доводив безпеку застосування в якості

¹¹ Alekseenko Y.P. Ocherky o kytaiskoi narodnoi medytstsyne [Essays on Traditional Chinese Medicine], Kyev, 1959, P. 123. [in Russian].

¹² Beasley W.G. and Pulleyblank E.G. Historians of China and Japan..., op. cit., P. 114.

¹³ Medvei V.C. The History of Clinical Endocrinology: A Comprehensive Account of Endocrinology from Earliest Times to the Present Day, New York: The Parthenon Publishing group, 1993, 576 p. [in English].

лікарських препаратів так званих «пілюль вічного життя», до складу яких входила ртуть та інші отруйні речовини. У галузі Чжень-Цзю терапії (китайська методика, у якій використовується комбінований вплив лікувального акупунктури, лікувального масажу та прогрівання біологічно активних точок на тілі людини, пов'язаних з роботою всіх внутрішніх органів) Лі Шичжень вніс великий вклад, здійснивши ретельні дослідження восьми судин у праці «Ци цзин ба май као» (Дослідження восьми незвичайних каналів).

Загалом Лі Шичжень написав 11 медичних творів, і лише три з них збереглися до наших часів. Це вже згадуваний «Бень Цао ган му» («Трактат про коріння і трави»), а також «Бін ху май сюе» (Наука про пульс з узбережжя озер) і «Ци цзин ба май као» (Дослідження восьми незвичайних каналів).

У Стародавньому Китаї жило багато відомих лікарів. Так, Цан-гун (II ст. до н.е.) вперше в історії застосував метод клінічного опису хвороб, саме те, що сьогодні називають «історією хвороби», таким чином заклавши основи наукового медичного дослідження.

У цей час починає інтенсивно розвиватися хірургія. Історичні матеріали свідчать про те, що відомий тогочасний лікар Хуа То вже робив операції на черевній порожнині. Багаторазові успішні проведення Хуа То таких складних операцій свідчать про те, що застосування анестезуючих і антисептичних засобів у тогочасному Стародавньому Китаї досягло високого рівня. На жаль, відомості про техніку цих операцій наразі відсутні¹⁴.

Давньокитайські лікарі ще у IV-III ст. до н. е. стали застосовувати метод лікування, який отримав згодом широке застосування в традиційній китайській медицині – голковколювання. Надзвичайно цікаві рукописи медичних творів, знайдені в одному з ханських поховань початку II ст. до н. е.

Таким чином, можна констатувати, що у галузі медичної науки у Стародавньому Китаї у період правління династій Цинь та Хань відбувається вдосконалення старих, винайдення та подальший розвиток нових знань. У галузі медицини – застосовують метод клінічного опису хвороб, складають найдавнішу у світі фармакопею, проводять складні хірургічні операції. Всі свої знання стародавні китайці намагалися записати у різноманітні трактати.

Циньсько-Ханьська епоха мала важливе значення для історичного розвитку Китаю та всієї Східної Азії, як, наприклад, греко-римський світ мав для Європи. Стародавньокитайська цивілізація заклала основи тієї культурної традиції, яка простежується у подальшому протягом багатовікової історії Китаю.

Висновки. Епоха перших централізованих імперій була часом блискучого розквіту культурного та наукового життя у Стародавньому Китаї. Цей час став періодом своєрідної кульмінації попередніх культурних досягнень країни. У цей період імперія стає однією з найсильніших у світі, Китай переживає справжній соціально-економічний розквіт.

Саме у цей період китайської історії починають складатися досить сприятливі умови для подальшого

розвитку наукових знань. Тогочасні китайські вчені осмислюють, підводять підсумки, систематизують та аналізують вже накопичені на той час знання про навколишній світ та сміливо йдуть далі. Такий прогрес науки Стародавнього Китаю визначався передовістю її прикладним характером.

Китайська медицина протягом часу існування Циньської та Ханьської імперій досягла значних результатів. Вперше в історії людства було застосовано метод клінічного опису хвороб, починають проводитися складні хірургічні операції. У цей період було завершено формування теоретичної системи китайської медицини, надзвичайно активно велися дослідження лікарських речовин та їх рецептур, акупунктури, діагностики, виявлення причин захворювання та інших аспектів. Було створено найдавніший у світі трактат з фармакології «Трактат про коріння та трави Шеньшуна». Було складено каталог медичних книг, у якому перераховано 36 медичних трактатів, де містилася інформація про різні хвороби. Давньокитайські лікарі ще у IV-III ст. до н. е. стали застосовувати голковколювання, метод припікання, розробили керівництво з дієтології і лікувальної гімнастики, з лікування методом припікання, а також збірку різних рецептів, яка містила 280 приписів, призначених для лікування 52 хвороб. А знаменитий лікар Хуа То вперше застосував місцеву анестезію при порожнинних операціях.

Отже, історія медицини – це невід'ємна частина світової культури. Розвиток медичних знань, так само як і здобутки у інших наукових галузях у Стародавньому Китаї епохи перших централізованих імперій, відіграв значну роль у розвитку світової цивілізації. Саме тут і саме у той час почали формуватися основні галузі науки, види мистецтва та різноманітні літературні жанри. Усі подальші історичні періоди успадкували значну кількість відкриттів у галузі медицини, астрономії, агрономії, механіки, хімії, географії та математики. Наука та культура Стародавнього Китаю цього періоду здійснила значний вплив на античну цивілізацію, антична ж спадщина у свою чергу значно вплинула на формування сучасної європейської та світової культури.

Численні роботи давніх авторів, присвячені медицині, протягом століть були основними лікарськими посібниками. Тогочасні лікарі не залишали спроб знайти причину появи того чи іншого захворювання, а головне вони намагалися підібрати ефективний метод лікування. Деякі досягнення тогочасних вчених актуальні і сьогодні. Ми повинні пам'ятати про наукову спадщину Стародавнього світу з часів зародження медичної науки.

Періоди Цинь та Хань ознаменувалися формуванням фундаментальних основ традиційної китайської медицини. Саме в цей час було закладено теоретичні засади та розроблені практичні методи лікування, які визначали розвиток китайської медицини на тисячоліття вперед.

Ключовим досягненням цього періоду стала систематизація накопичених знань про людський

¹⁴ Sivin N. Traditional Medicine in Contemporary China..., op. cit., P. 84.

організм, хвороби та методи їх лікування. З'явилися перші медичні трактати, такі як «Хуанді Нейцзін», що стали своєрідними енциклопедіями медичних знань того часу. Ці тексти містили детальні описи анатомії, фізіології, патогенезу хвороб, а також методи діагностики та лікування.

Одним з найважливіших теоретичних положень китайської медицини, що сформувалося саме в цей період, є вчення про Інь і Ян, а також п'ять елементів. Ці концепції дозволяли розуміти взаємодію протилежних сил в природі та людському організмі, що було основою для діагностики та лікування захворювань. Китайська медицина розглядала людину як єдину систему, що перебуває у взаємодії з навколишнім середовищем. Тому лікування було спрямоване на відновлення гармонії в організмі, а не на боротьбу з окремими симптомами.

Важливим аспектом китайської медицини того часу було широке використання лікарських рослин. Були розроблені складні формули з використанням рослинних компонентів для лікування різноманітних захворювань. Крім того, активно розвивалися такі методи лікування, як акупунктура та моксотерапія, засновані на впливі на біологічно активні точки.

Пульсова діагностика стала одним з найхарактерніших методів обстеження в китайській медицині. Лікарі навчилися визначати стан внутрішніх органів та характер захворювання за пульсом. Хоча хірургія в той час розвивалася повільніше, ніж інші

розділи медицини, були досягнуті певні успіхи в лікуванні травм і проведенні операцій.

Варто зазначити, що китайська медицина того часу активно взаємодіяла з медичними системами інших народів. Це сприяло її розвитку та збагаченню новими знаннями і методами лікування.

Таким чином, періоди Цинь та Хань стали золотим віком для формування основ традиційної китайської медицини. Саме в цей час були закладені теоретичні засади та розроблені практичні методи лікування, які визначали розвиток цієї медичної системи на тисячоліття вперед. Китайська медицина, що сформувалася в цей період, стала невід'ємною частиною китайської культури і згодом поширилася на інші країни Азії. Сучасна традиційна китайська медицина продовжує розвиватися, спираючись на багатовіковий досвід, закладений в період Цинь та Хань.

Кожолянюк Олена – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Авторка понад 100 наукових публікацій.

Kozholianko Olena – Doctor of Philosophy (PhD in History), Associate Professor, Department of World History, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. Author of over 100 scientific publications.

Received: 7.11.2024

Advance Access Published: December, 2024

© O. Kozholianko, 2024

The publication was prepared within the framework of the scholarship program
of the Juliusz Meroszewski Center for Dialogue (Warsaw, Poland).

ТРАНСФОРМАЦІЯ РАДЯНСЬКОЇ ПСИХІАТРІЇ: З ГАЛУЗІ МЕДИЦИНИ У КАРАЛЬНУ СИСТЕМУ ДЛЯ БОРОТЬБИ З ІНАКОДУМСТВОМ

Марія МАНДРИК-МЕЛЬНИЧУК

Буковинський державний медичний університет, Чернівці (Україна)
mandryk.m@bsmu.edu.ua

TRANSFORMATION OF SOVIET PSYCHIATRY: FROM THE BRANCH OF MEDICINE TO A PUNITIVE SYSTEM TO COMBAT DISSENT

Mariia MANDRYK-MELNYCHUK

Bukovynian State Medical University, Chernivtsi (Ukraine)
ORCID ID: 0000-0001-5995-9003

Мандрик-Мельничук Марія. Трансформація радянської психіатрії: з галузі медицини у каральну систему для боротьби з інакодумством. Проблема встановлення правди про масові порушення прав людини через застосування «каральної психіатрії» впродовж 1930-1980-х років, оприлюднення постатей правозахисників, вчителів, викладачів, військовослужбовців, студентів, митців, які зазнали тортур у радянських спеціалізованих закладах, залишається актуальною. Особливої уваги дослідників потребують чинники, які вплинули на перетворення психіатрії з медичної галузі на ефективний інструмент боротьби з інакомисленням. На жаль, ментальні наслідки боротьби з інакодумством залишаються відчутними і досі, а психіатрія ще викликає асоціації з радянськими установами, де катували та піддавали примусовому лікуванню. **Метою дослідження** є висвітлення суспільно-політичних, правових та ідеологічних чинників, що призвели до перетворення психіатрії з медичної галузі на один з найефективніших механізмів боротьби з інакодумством як явищем та правозахисним рухом, що загрожував існуванню радянської імперії. З огляду на специфіку теми дослідження, яка розглядається на міждисциплінарному рівні, використано **історичні методи** реконструкції минулого, аналізу джерельної та історіографічної бази, синхронізації подій, встановлення структурних зв'язків з історичними та медичними дослідженнями, а також проблемно-хронологічний метод та метод ретроспективного аналізу. **Висновки** Таким чином, проаналізувавши використання психіатрії радянською владою протягом п'яти десятиліть для придушення опору, можна виділити кілька аспектів. По-перше, йдеться про порушення медичної етики, перетворення лікувально-профілактичних закладів на мережу спеціалізованих закритих установ для примусового лікування інакомислячих. По-друге, медицина, як і інші сфери життя, потрапила під тотальний контроль каральних органів, науково-дослідні установи зазнали негативних змін, а лікарі, які виступали проти системи і хотіли розвивати новітні тенденції та західні методики в психіатрії, були репресовані. По-третє, під дію «каральної психіатрії» потрапляли люди старше шістнадцяти років – студенти, шкільні вчителі, науковці, професори, письменники, військовослужбовці, яких піддавали тортурам, психіатричному терору, примусово лікували за неіснуючими діагнозами. Така практика тривала з початку 1930-х років і змінилася лише з розпадом СРСР.

Ключові слова: «уповільнена шизофренія», «каральна психіатрія», психіатричний терор, дисиденти, правозахисний рух, інакодумство, історія медицини.

Introduction. The problem of establishing the truth about massive human rights violations through the use of «punitive psychiatry» during the 1930s-1980s, and the publication of the names of human rights activists, teachers, lecturers, military personnel, students, and artists who were tortured in Soviet special institutions, remains relevant. Researchers need to pay special attention to the factors that influenced the transformation of psychiatry from a medical field into an effective tool for combating dissent-those who did not accept the Soviet system, formed a human rights movement, and drew the attention of international organizations to this problem in the USSR. Unfortunately, the mental consequences of the fight against dissent remain tangible in independent Ukraine, and psychiatry still evokes only negative associations with Soviet institutions, where many prominent figures were tortured, humiliated, intimidated, and subjected to forced treatment under the pretext of fictitious diagnoses.

Relevance of the topic. The study and coverage of the use of medical institutions and their personnel, research institutions, forbidden experiments, and the abuse of medicines to combat the dissident movement has a number of peculiarities due to its secrecy, difficult access to archival documents, deliberate destruction of much of the evidence, publication of the first materials, letters, appeals, and later books by dissidents who emigrated to the West or passed manuscripts to their foreign colleagues. However, all of this was happening in the late 1970s and early 1990s, so until that period, the phenomenon of punishing healthy people with forced «treatment» in psychiatric institutions was hidden from the international community. Thus, the vast majority of information was published in English and Russian, some memoirs and documents of human rights groups were published in the second half of the 1970s and 1980s. Another problem is that numerous human rights violations through the forced treatment of «inconvenient»

people in specialized institutions of the KGB system were identified as «punitive psychiatry» only in the late 1970s, although the facts of abuse were recorded by the end of the 1980s, and the consequences were felt until the early 1990s, the origins of this system date back to the early 1930s.

The aim of the study is to highlight the socio-political, legal, and ideological factors that led to the transformation of psychiatry from a medical field into one of the most effective means of combating dissent as a phenomenon and human rights movement that threatened the existence of the Soviet empire. Given the specifics of the research topic, which is considered at the interdisciplinary level, **historical methods of reconstructing the past**, analyzing the source and historiographical base, synchronizing events, establishing structural links with historical and medical research, as well as the problematic-chronological method and the method of retrospective analysis were used.

Summary of the main material. The problem of the gradual transformation of psychiatry from a branch of medicine and a field of research, which initially developed in the context of European and world concepts, into an effective tool for combating dissent, attempts to criticize the socialist system, and voicing massive violations of civil rights and freedoms, should be considered from the perspective of several branches of science – the history of medicine, the history of psychiatry, and the political history of the USSR, of which Ukraine was one of the republics until 1991. When studying this topic, unfortunately, we cannot take into account the huge body of literature from the Soviet period that was subject to party censorship and has no scientific value due to its emasculation and ideology. In addition, the vast majority of works by contemporary scholars published in the Russian Federation tend to cover these issues in a biased manner. We focus our attention on the works of dissidents and human rights activists published by self-publishers, collections of documents and materials, memoirs, and manuscripts that were secretly exported from the USSR and published in the United States, Germany, France, Great Britain, and Israel. In particular, this is one of the first voluminous publications to include materials, statements, letters, and testimonies. One of these works, which describes in detail the use of psychiatric institutions as places of detention for more than 150 dissidents, was the collection «*Punished*

with Madness» (Frankfurt-am- Main, 1971), which was published in Russian and English¹. Tatyana Khodorovych's book «*The Case of Leonid Plyushch*» was published in English in London in 1976².

Later, the English-language work of the «prisoner of conscience» O. Podrabinek «*Punitive medicine*» (*Ann Arbor: Karoma Publishers, Inc., 1980*) was published, which openly describes the methods of «punitive psychiatry» in the USSR³. In 1984 were published the memoirs of former political prisoner Yuri Vudka «*Moskovshchyna*» in Israel, which make it possible to understand and imagine all the horrors of the Soviet repressive system⁴.

Simultaneously with the appearance in the West of the first published works of dissidents, documentary evidence, and testimonies, Western researchers became increasingly interested in the use of psychiatry for punitive purposes, violations of medical ethics, and the transformation of medical institutions into specialized prisons. One of the leading Western scholars who drew attention to the problem of the use of psychiatry to combat the dissident movement was the Dutch human rights activist, historian, and author of a number of fundamental works, Robert Van Voren. In 1981, the collective English-language edition of «*Ethics in Psychiatry*» published his joint work with Robert Keukens «*The abuse of psychiatry*», dedicated to Soviet psychiatry⁵. The work of J. Rubenstein was published in the same year⁶. Thanks to the publication of the well-known British journalist and translator Vera Rich in «*Nature*» in 1983 about the USSR's decision to withdraw from the World Psychiatric Association because the West became aware of the systematic using of punitive psychiatry in the fight against dissidents, the problem reached the international level⁷. A number of fundamental studies on «punitive psychiatry» in the USSR and its consequences were conducted by a professor from the University of Melbourne, a well-known psychiatrist Sidney Bloch. One of the first books co-authored with Peter Reddaway was published in 1985⁸. In 2006, thanks to many years of hard work by human rights activists and scholars, a collection of KGB and CPSU Central Committee documents related to the implementation of «punitive psychiatry» in the USSR was published⁹.

Of considerable value are Ukrainian diaspora publications – newspaper articles, appeals, open letters,

¹ Artemova, A., Rar L., Slavinski M. Punished with Madness. Frankfurt am Main: Posev, 1971 [in English].

² Tatyana Khodorovich. The Case of Leonid Plyushch, translated by Marite Sapientis, Peter Reddaway and Caryl Emerson C. Hurts & Co., London Westview Press, Boulder, 1976, P. 8-10 [in English].

³ Podrabinek A. Punitive medicine. Alexander Podrabinek; translated by A. Lehrman - Ann Arbor: Karoma Publishers, Inc., 1980, 223 p. [in English]; The Podrabinek trial: Punitive Medicine or fabrications known to be false...Translated from Informational Bulletin № 11 by Working Commission for the Investigation of the Use of Psychiatry for Political Purposes. Amnesty International British Section, London, URL: <https://www.amnesty.org/en/documents/eur46/044/1978/en/> [in English].

⁴ Vudka Yu. Moskovshchyna [Moscow region], Yzrayl: Moryia, 1984, 262 p. [in Ukrainian].

⁵ Voren van R., Keukens R. The abuse of psychiatry Psychiatric Ethics: first edition, edited by Sidney Bloch and Stephen A. Green Oxford, 1981, P. 143-157 [in English].

⁶ Rubenstein J. Soviet Dissidents: Their Struggle for Human Rights, London, Wildwood House, 1981, 320 p. [in English].

⁷ Rich V. «Soviet psychiatry: pre-emptive resignation?», *Nature*, N 301, 1983, 559 p., URL: <https://www.nature.com/articles/301559a0> [In English].

⁸ Bloch S., Reddaway P. Psychiatry, Avalon Publishing, The University of Michigan, 1985, 288 p. [in English].

⁹ Vlast i dissidenty [Government and dissidents], iz dok. KHB y TsK KPSS / Arkh. nats. bezopasnosti pri Universitete Dzhordzha Vashynhtona (SShA), Moskovskaia Khelsynskaia hruppa; podhot. teksta y komment. A.A. Makarov, N.V. Kostenko, H.V. Kuzovkyn, M., 2006, 282 p. [in Russian].

appeals to foreign governments, large volumes of materials collected by the Ukrainian Helsinki Group¹⁰, Kharkiv Human Rights Group, partially digitized on the portal of the virtual museum «Dissident Movement in Ukraine»¹¹, bulletins of the World Federation of Ukrainian Women's Organizations, which published works by women dissidents, memoirs, letters, appeals¹²; individual figures of the dissident movement are highlighted in the multi-volume «Encyclopedia of Modern Ukraine» (K., 2018)¹³.

The emergence of a significant number of works by contemporary Western psychiatrists, sociologists, and historians on «punitive psychiatry» in the USSR indicates the existence of unexplored facts, the discovery of new sources that were taken out of the USSR and stored in private collections of documents, manuscripts, and foreign archives. Among the most famous are M. Marko's work on Raisa Golant, a well-known researcher and psychiatrist who fell under Soviet repression¹⁴, G. Oustinova-Stjepanovic, published in the collective edition «*The Intimate Life of Dissent: anthropological perspectives*» (London, 2020), which concerns the conditions of detention of «prisoners of conscience» in specialized psychiatric institutions, «methods» of examination and treatment, unreasonable diagnoses and numerous human rights violations¹⁵. Of scientific interest are the works of Henry Loten, Aldo Carotenuto, and a collective study of Indian psychiatrists on attempts to apply the achievements of the Viennese school of psychoanalysis in Soviet realities and repressions against its representatives. The authors pay special attention to the study of schizophrenia, its forms, and the first attempts to identify the so-called «slow onset»¹⁶. Comparing Western and Soviet psychiatry,

Ian Spencer, a British scholar from Queen's University Belfast, notes that the main differences were in diagnostic categories and treatment methods, as psychiatry was used in the USSR to systematically imprison political dissidents. The author proves that psychiatric violence in the USSR was a historically specific reaction to a specific situation¹⁷.

Robert van Voren, one of the most prominent researchers of the history of dissent and psychiatric abuse in the USSR, published a number of fundamental works: «On dissidents and madness: From the Soviet Union of Leonid Brezhnev to the «Soviet Union» of Vladimir Putin» (Amsterdam-New York, 2009)¹⁸; a separate chapter «*Abuse of Psychiatry for Political Purposes*» in the collective publication «*Mental Health and Human Rights: Vision, praxis, and courage*» (2012). In 2014, the «Archives of Psychiatry» published some parts of R. van Voren's work «*Psychiatry as a tool of control in post-Soviet countries*»¹⁹.

It is necessary to pay tribute to modern Ukrainian research that highlights various aspects of the transformation of psychiatry into a repressive tool, violation of medical ethics, misuse of medicines, and harassment due to political or religious beliefs. These are the studies by I. Shyrokovska²⁰. In one of them, the researcher analyzed the evolution of the Western medical community's opinion on the use of psychiatry as a punitive system against dissidents, the growing interest in this problem, in numerous facts of human rights violations, abuse of medicines and diagnostic methods. In fact, it was the growth of research and clinical interest in what was happening in Soviet psychiatric institutions, combined with an active information campaign launched by dissident emigrants in the West, that led to a response

¹⁰ Ukrainska Helsinska hrupa (1978-1982). Dokumenty i materialy [The Ukrainian Helsinki Group: a collection of documents and materials], Uporiadkuvav i zredahuvav Osep Zinkevych, Ukrainske Vydavnytstvo «Smoloskyp» im. V. Symonenka, Toronto-Baltymor, 1983, 998 p. [in Ukrainian].

¹¹ Dysydentskyi rukh v Ukraini: virtualnyi muzei [The dissident movement in Ukraine: a virtual museum], URL: <https://museum.khpg.org/1162803736> [in Ukrainian].

¹² Korin O. «Druzhyny uviaznenykh» [Wives of prisoners] *Ukrainka v sviti: Biuletyn SFUZhO*. Rik XV, sichen-liutyi-berezen 1978, Ch.1 (57), Filiadelfiia, SSHA, P. 3-4; Liubynetska F. «Poetychna tvorchist ukrainkykh zhynok-politvianiv» [Poetic work of Ukrainian women political prisoners] *Ukrainka v sviti: Biuletyn SFUZhO*. Rik XV sichen-liutyi-berezen 1978, Ch.1 (57), Filiadelfiia, SSHA, P. 4-5 [in Ukrainian].

¹³ Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy [Encyclopedia of Modern Ukraine], Redkol.: I.M. Dziuba, A.I. Zhukovskiy, M.H. Zhelezniak [ta in.], NAN Ukrainy, NTSh., Kyjiv, Instytut entsyklopedychnykh doslidzen NAN Ukrainy, 2018, URL: <https://esu.com.ua/article-64764> 2001-2024 [in Ukrainian].

¹⁴ Marco M. Igual. Golant Raisa (1885-1953), a Jewish neuropsychiatrist in the Soviet Union: following the footsteps of Vladimir Bekhterev, *Neurosciences and History*, 2019, N 7(3), P. 97-112 [in English].

¹⁵ Oustinova-Stjepanovic G. «One is the biggest number: estrangement, intimacy and totalitarianism in late Soviet Russia, Harini Amarasuriya, Tobias Kelly Sidharthan Malinaguru Galina Oustinova-Stjepanovic Jonathan Spenser», *The Intimate Life of Dissent: anthropological perspectives*, UCL Press University College, London, 2020, P. 22-46 [in English].

¹⁶ Lothane H. The Untold Story of Sabina Spielrein Healed and Haunted by Love, New York, The Unconscious in Translation, 2023, 470 p. [in English]; Carotenuto A. A secret symmetry: Sabina Spielrein between Jung and Freud, Pantheon Books, 1982, 250 p. [in English]; Ashok Ahb. H., Baugh J., Vikram K. Y. «Paul Eugen Bleuler and the origin of the term schizophrenia (SCHIZOPRENIEGRUPPE)», *Indian J Psychiatry*, 2012, Jan-Mar, N 54(1), P. 95-96 [in English].

¹⁷ Spencer I. «Lessons from history: the politics of psychiatry in the USSR», *Journal of Psychiatric and Mental Health Nursing*, 2001, Vol. 7, Issue 4, P. 355-361 [in English].

¹⁸ Voren van R. On dissidents and madness: From the Soviet Union of Leonid Brezhnev to the «Soviet Union» of Vladimir Putin, Amsterdam & New York, Rodopi Publishers, 2009, 312 p. [in English]; Voren van R. «Abuse of Psychiatry for Political Purposes», *Mental Health and Human Rights: Vision, praxis, and courage*, ed. Michael Dubley, Derrick Silove, Fran Gale Oxford University Press, 2012, PP. 237-254 [in English].

¹⁹ Voren van R. «Psykhiatriia yak instrument pryborkannia u postradianskykh krainakh» [Psychiatry as a tool of restraint in post-Soviet countries], *Arkhiv psykhiatriï* [Archive of Psychiatry], 2014, N 1(76), P. 6-8; N 4 (79), P. 18-23 [in Ukrainian].

²⁰ Shyrokovska I. «Karalna psykhiatriia u SRSR: nauka na sluzhbi u derzhavy» [Punitive psychiatry in the USSR: science at the service of the state], *Naukovi zapysky NaUKMA* [Scientific notes of NaUKMA], T. 130: Istorychni nauky, 2012, P. 33-35 [in Ukrainian]; Shyrokovska I. «Pozytsiia zakhidnoi medychnoi spilnoty shchodo karalnoi psykhiatriï v SRSR 1960-1980-ti rr.» [The position of the Western medical community regarding penal psychiatry in the USSR in the 1960s-1980s.], *Naukovi zapysky NaUKMA* [Scientific notes of NaUKMA], T. 143, 2013, P. 36-42 [in Ukrainian].

from the international community, the publication of archival materials, and public condemnation of «punitive psychiatry» in the world.

Of particular interest is the work of A. Korotenko, a well-known psychiatrist, eyewitness to many events, and forensic expert who analyzes the system of repressive medicine quite frankly. No less interesting are the attempts of lawyers O. Bazhan, K. Novak, and T. Demianchuk to analyze how the totalitarian government amended Soviet legislation to have a legal basis for the forced «treatment» of people inconvenient to the system²¹. In particular, certain historical aspects related to the gradual transformation of Soviet legislation, which gave rise to the introduction of «punitive psychiatry,» are analyzed in the monograph by S. Sharenko²².

The issue of the political misuse of psychiatry has dominated the agenda of world psychiatry for over 40 years. The resulting discussions have had a profound impact on conceptual debates about medical ethics and the professional responsibilities of physicians. They have led to the development of a number of international documents and declarations that outline the boundaries between acceptable and unacceptable behavior in the psychiatric profession. The debate over what exactly constitutes political abuse of psychiatry continues to this day. We understand political misuse of psychiatry as manipulation of psychiatric diagnosis, treatment and detention in order to impede the observance of fundamental human rights of certain individuals and groups in society.

The definition of «punitive psychiatry» was first used in the late 1970s by Alexander Podrabinek, a well-known Russian human rights activist, journalist, former political prisoner, co-founder of the Working Commission to Investigate the Use of Psychiatry for Political Purposes, author of the books «*Punitive Medicine*» (New York, 1979) and memoirs «*Dissidents*» (Moscow, 2014)²³. Fragments of «*Punitive Medicine*» were first published in the «*Independent Psychiatric Journal*». The political abuse of psychiatry was considered the most effective method of combating dissent, eliminating the «inconvenient», whose behavior, statements or position were interpreted as pathology, «retarded» schizophrenia.

Let's try to trace how Soviet psychiatry, from being a branch of medical science that researched and practically used Western concepts, methods, and conducted

experiments, gradually turned into a effective system of combating dissent.

The definition «retarded» «low-progressive,» or «latent» was first introduced into scientific circulation by the Swiss psychiatrist Eugen Bleuler on April 24, 1908, during a lecture at a meeting of the German Psychiatric Society in Berlin, where he clearly substantiated the main difference between dementia and schizophrenia as a split personality, building his arguments on numerous examples from his own observations of patients²⁴.

E. Bleuler was an advocate of an individual approach to the study of various forms, manifestations, diagnosis, and treatment of schizophrenia. The authors of the study dedicated to this unique psychiatrist draw an interesting analogy with the sacred Vedas, in which a violation of the conditional balance between the five elements in the body can cause mental illness.

Let's focus on the figure of this Swiss scientist, because Soviet psychiatry partially agreed with his concept and arguments, which were based solely on his own practical experience. Bleuler first worked as a physician's assistant at one of the best clinics, the Burgholzli Clinic in Zurich, Switzerland, which was a center for innovative techniques and experiments. Mental disorders were researched and treated here, so it is not surprising that the founder of analytical psychology, Carl Jung, began his career there. Between 1886 and 1898 Bleuler headed the psychiatric hospital in Rheinau, returned to Burgholzli in 1898, and at the same time became a professor of psychiatry at the University of Zurich, where he worked until 1927²⁵. It was here that 20-year-old Sabine Spielrein, who would later become one of the best followers of Jungianism and the first women in the theory and practice of psychoanalysis in the world and a member of the Vienna Society of Psychiatrists, was brought after years of unsuccessful treatment²⁶.

C. Since early childhood, Sabine Spielrein was prone to neuroses, panic attacks, sudden bouts of hysteria, and uncontrollable behavior towards other patients and medical staff. Dr. O. Bleuler wrote that Sabina was diagnosed with a «nervous disorder with hysterical symptoms»²⁷. In 1907, C. Jung made the diagnosis of «psychotic hysteria,» Italian psychiatrist, representative of the Jungian school Aldo Carotenuto introduced the term «true schizophrenic episode,» and American psychiatrist Bruno Buttelheim –

²¹ Demianchuk T. «Mistse i rol karalnoi psykhiiatrii u kryminalno-vykonavchii systemi URSR» [The position of the Western medical community regarding punitive psychiatry in the USSR in the 1960s-1980s.], *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal* [Legal scientific electronic journal], 2023, N 2, P. 26-29, [in Ukrainian]; Novak K. «Osnovni osoblyvosti Kryminalnoho Kodeksu USRR 1922», [Basic features of the Criminal Code of the USSR 1922], *Teoriia ta praktyka suchasnoi yurysprudentsii* [Theory and practice of modern jurisprudence], Kharkiv, 2013, P. 201-202 [in Ukrainian].

²² Sharenko S. L. Kryminalno-protsesualni problemy zastosuvannia prymusovykh zakhodiv medychnoho kharakteru [Basic features of the Criminal Code of the USSR 1922], Kharkiv, Pravo, 2002, 208 p. [in Ukrainian].

²³ Podrabinek, A. *Punitive Medicine*, New York, Khronika Press, 1979, 230 p. [in English]; Podrabinek A. *Disidenty* [Dissidents], M., 2014, 480 p. [in Russian].

²⁴ Ashok Ahb. H., Baugh J., Yeragani V. K. «Paul Eugen Bleuler and the origin of the term schizophrenia (SCHIZOPRENIEGRUPPE)», *Indian J Psychiatry*, 2012, Jan-Mar, N 54(1), P. 95-96 [in English].

²⁵ Ibidem.

²⁶ Lothane H. *The Untold Story of Sabina Spielrein Healed and Haunted by Love*, New York, The Unconscious in Translation, 2023, 470 p. [in English].

²⁷ Tyshenko O. Shpilrein S. «Po obydvah boky psykhoanalizu» [On both sides of psychoanalysis], *Neironews*, 2018, N 9-10, P. 66-72, P. 67-68, URL: <https://neuronews.com.ua/ua/archive/2018/9-10%28101%29#gsc.tab=0> [in Ukrainian].

«schizophrenic disorder»²⁸. Although Sabina's contemporary biographer denies that she had a psychotic disorder at all, let alone schizophrenia²⁹.

Interestingly, in 1911, E. Bleuler first formulated the concept of primary and secondary symptoms of schizophrenia: 1) abnormal associations, autistic behavior and thinking, abnormal affect and ambivalence. It was E. Bleuler who first described the main symptoms of the disease – the loss of connection between processes, emotions and behavior³⁰. He also held the hypothesis that this disease is more likely to be classified as a syndrome and is hereditary.

Sabine Spielrein became the first woman in the world to defend her dissertation on psychoanalysis, «*On the Psychic Basis of a Case of Schizophrenia*,» and later worked at the Bonhoeffer Psychoneurological Clinic in Berlin³¹. In 1912, she was invited to Russia to give lectures on psychoanalysis.

In the early 1920s, Sabina lived in Moscow and became «the first psychoanalyst in the Union, a member of the Russian Psychoanalytic Society...»³². In Russia, Sabina, as a scientist and psychiatrist-clinician, began a very active career, specializing in child psychoanalysis. It is likely that thanks to her, Western schools of psychoanalysis could be integrated into Soviet psychiatry. However, the circumstances of the totalitarian state dispelled her illusions and dreams of establishing a psychoanalytic institute. Moreover, pedology, a unique field that studied children's psyche at the intersection of medicine, biology, psychology, and pedagogy, which Sabina was engaged in, was banned in the USSR as an ideologically harmful area of psychiatry. Thus, Western theories and concepts were interpreted by Soviet psychiatrists within the general paradigm of «expediency» in the fight against dissent.

Since the early 1920s, the system of specialized medical institutions has been undergoing organizational reformatting. At the same time, relevant legal documents were adopted that were supposed to create legal grounds for the use of «punitive psychiatry.» As early as the late 1880s, there was a psychiatric clinic at the university in Moscow, where the «Korsakov» pro-Western trend in forensic psychiatry was developing. In 1918, the Diagnostic Institute of Forensic Neuropathology and Psychiatry was established in Petrograd on the initiative of psychiatrists V. Bekhterev and V. Osipov. A similar institution was immediately opened in Moscow, the Prechistenskoye Psychiatric Treatment Institution, which was created on the basis of the Central Police Reception

Department for the mentally ill. In 1921, this institution became a treatment facility for prisoners. The following year, it was renamed the V. Serbsky Institute of Forensic Psychiatric Examination, which was originally conceived as a national-level research institution³³. The «Cabinet for the Study of the Personality of the Criminal and Crime» was created within the structure of the Institute on the initiative of a forensic psychiatrist, Professor E. Krasnushkin. Ukrainian scientist, forensic psychiatrist, member of the Association of Psychiatrists of Ukraine A. Korotenko believes that until the early 1930s, the Institute retained its function as a research institution, and then personnel changes began, dismissing those who were «inconvenient.» The director was a graduate of the Kyiv Medical Institute, C. Feynberg, who had worked for a long time in the system of the NKVD³⁴.

However, in 1950, it fell out of favor with the authorities due to «incorrect» personnel policy. Thus, the Serbsky Institute gradually transformed into the main institution in the scientific, methodological, and practical sense of forensic psychiatric examination for the whole country, including the Ukrainian SSR. In order to train a new generation of psychiatrists who would serve the penal system, the Serbsky Institute opened a residency and postgraduate program before its evacuation in 1941, and new advanced training courses in forensic psychiatry were offered at several medical institutes across the country.

In the first years of Soviet rule, a number of important documents were adopted that made it possible to use medical institutions as institutions for the forced detention of the «inconvenient»: the instruction «On Imprisonment as a Measure of Punishment and the Procedure for Its Serving» (1918); the instruction of the People's Commissariat of Justice «On the Examination of the Mentally Ill» (8. 06.1918), «Regulations on Psychiatric Examination» (8.05.1919); October 24, 1921, the resolution «On Forensic Medical Experts» (24.10.1921)³⁵.

It is worth noting that the legislation contained some provisions that contradicted each other or were very vague. For example, in the Criminal Code of the Ukrainian SSR (1922), Article 161 provided for liability for placing a person who is known to be healthy in a hospital for the mentally ill for mercenary or other personal reasons³⁶. This crime against personal freedom was punishable by imprisonment for a term of at least 5 years. The Criminal Code of the Ukrainian SSR of 1927 also contained a similar provision – for «placing a known healthy person in a hospital for the mentally ill for mercenary or other personal reasons» (Article 156), but the term of punishment

²⁸ Carotenuto A. A secret symmetry: Sabina Spielrein between Jung and Freud. Pantheon Books, 1982, 250 p. [in English]; Tyshenko O. Shpilrein S. «Po obydvya boky psykhoanalizu» [On both sides of psychoanalysis], op. cit., P. 67.

²⁹ Ibidem, P. 68.

³⁰ Ashok Ahab, Baugh J., Vikram K. Yeragani. Paul Eugen Bleuler and the origin of the term schizophrenia..., op. cit., P. 95-96.

³¹ Tyshenko O. Sabina Shpilrein: «Po obydvya boky psykhoanalizu»..., op. cit., P. 69.

³² Ibidem, P. 71.

³³ Korotenko A., Alikina N. Radianska psykhiiatriia: pokhybky ta zlovmysnist [Soviet psychiatry: errors and maliciousness], Kyjiv, Sfera, 2002, 331 p. 34 [in Russian].

³⁴ Ibidem, P. 4.

³⁵ Andrushko A.V. Kryminalna vidpovidalnist za nezakonne pomishchennia v zaklad z nadannia psykhiiatrychnoi dopomohy, [Criminal liability for illegal placement in a psychiatric care institution], Uzhhorod, RIK-U, 2019, P. 12-13 [in Ukrainian].

³⁶ Ibidem, P. 8.

was 3 years³⁷. At the same time, in 1922, the Criminal Procedure Code included articles on compulsory treatment «as a measure of social protection» that could be applied in accordance with a court decision³⁸. Forced hospitalization of a person contradicted Articles 58-60 of the Criminal Code, as this decision could only be made by a court. A person could be recognized as «socially dangerous» only in the courtroom, so no one took into account the principle of presumption of innocence.

Over the next 23 years, Soviet legislation evolved significantly to justify the use of compulsory treatment for «political» persons – there was no provision on liability for illegal placement in a psychiatric hospital, which made it possible to isolate dissidents in specialized psychiatric hospitals. At the end of 1926, the Soviet Criminal Code introduced a section «On social protection measures applied to persons who have committed a crime», which provided for compulsory treatment, isolation and stay of the patient in a specialized psychiatric institution³⁹. In 1934, after organizational changes in the psychiatric field, the Criminal Code of the Ukrainian SSR was supplemented by Articles 54-1-54-10, according to which a person could be forcibly treated for counterrevolutionary activities and high treason, after which mass repressions against dissent began⁴⁰. In 1936, at an all-Union meeting on forensic psychiatry, it was decided to finally turn psychiatry into an effective tool for punishment and persecution. Thus, on February 17, 1940, the «Instruction on Forensic Psychiatric Examination in the USSR» was approved, which caused considerable confusion in the identification of changes in the patient's mental state: a temporary disorder that occurred during the investigation, the person became a subject, if the disorder occurred after the verdict, he or she was sent for compulsory treatment. The criteria for identifying these conditions were very vague. In the event of recovery, both categories of patients were subject to return to labor camps. A few months later, the People's Commissariat of Health issued Order No. 235, which developed documents on the establishment of forensic psychiatric departments at psychiatric hospitals and samples of patient medical records and forensic psychiatric reports.

By the early 1950s, the ground was being prepared for the complete emasculation of psychiatry and its transformation into an effective tool for covertly fighting those who criticized the existing state system. This process gained concrete momentum thanks to the figure of A. Snezhnevsky, who made a rapid career from an ordinary doctor from the periphery to a ruler of the fate of Soviet dissidents. A graduate of Kazan University (1925), he worked as a psychiatrist at the Kostroma Psychiatric Hospital, then at a children's boarding school and dispensary, and only in 1938 was he appointed deputy

director and senior researcher at the P.B. Gannushkin Research Institute in Moscow. After obtaining two scientific degrees, in 1950 he was appointed director of the V. Serbsky Institute, but a year later he was transferred to the Institute for the Improvement of Physicians.

It was during this short period that A. Snezhnevsky actually laid the foundation for «punitive psychiatry.» On October 11-15, 1951, at a large gathering of neurologists and psychiatrists, he delivered a report «*The State of Psychiatry and Its Tasks in the Light of the Teachings of I.P. Pavlov*». In this devastating speech, he criticizes leading psychiatrists M. Gurevich, A. Shmaryan, and R. Golant because they «deviated» from Pavlov's teachings and preached «harmful» American and other Western concepts of psychiatry. It should be noted that scientist O.S. Shmaryan, one of the leading researchers of tumors and brain damage, the founder of neuropsychiatry, studied and worked in Kyiv, and headed the neuropsychiatric clinic of the Research Institute of Experimental Medicine. In 1951, following a denunciation by A. Snezhnevsky, he was repressed. Among this group of scientists who fell out of favor with the authorities was Raisa Golant, a prominent psychiatrist, doctor of science, who studied at three European universities, specialized in neuropathology, studied Alzheimer's disease, and also preached Western «pseudoscience» in psychiatry, speaking of the somatic origin of many mental conditions⁴¹. She died soon after due to persecution.

Thus, at the suggestion of academician A. Snezhnevsky, the diagnosis of «delayed schizophrenia» was made «inconvenient» for everyone, although it was not in the official catalog of diseases, and it was not in the American classification DSM-IIIR. The fictitious diagnoses were needed to confirm Khrushchev's words that only the insane could criticize the socialist system. For example, in 1962, the director of the Institute of Psychiatry of the USSR Academy of Sciences, A. Snezhnevsky, diagnosed V. Bukovsky with «retarded schizophrenia,» who was found to be healthy after an examination in the West. The author of one of the chapters of the collection «*Punished with Madness*» S. Pisarev, cited the texts of letters to the Presidium of the USSR Academy of Medical Sciences, in which he notes that during 1955-1956, thanks to Snezhnevsky, hundreds of examinations of writers, scientists, artists, and directors were fabricated⁴².

In 1964, General P. Hryhorenko, PhD, author of more than 60 works, manuals on military theory, tactics and cybernetics, editor of the scientific publication «*Proceedings of the Frunze Military Academy*» and «*Military Scientific Works of the Academy*», was recognized as a patient according to the classifier of mental illness, code 297.0 – paranoia⁴³.

³⁷ Ibidem, P. 9.

³⁸ Novak K. «Osnovni osoblyvosti Kryminalnoho Kodeksu USRR 1922» [Basic features of the Criminal Code of the USSR 1922], *Teoriia ta praktyka suchasnoi yuryspyrdentsii* [Theory and practice of modern jurisprudence], Kharkiv, 2013, P. 201-202 [in Ukrainian].

³⁹ Ibidem, P. 202.

⁴⁰ Dysydentskyi rukh v Ukraini: virtualnyi muzei [The dissident movement in Ukraine: a virtual museum], URL: <https://museum.khpg.org/1162803736> [in Ukrainian].

⁴¹ Marco M. Igual, «Raisa Golant (1885-1953), a Jewish neuropsychiatrist in the Soviet Union: following the footsteps of Vladimir Bekhterev», *Neurosciences and History*, 2019, N 7(3), P. 97-112 [in English].

⁴² Artemova, A., Rar L., Slavinski M. Punished with Madness, Frankfurt am Main: Posev, 1971, P. 334 [in English].

⁴³ Ibidem, P. 119.

Subsequently, in 1970, the famous writer and human rights activist N. Horbanevska published her work *«At Noon»* in self-publishing, and two years later it was published in English in the United States (*«Red Square at Noon»*). It contains the material of the dissident P. Hryhorenko *«On Special Psychiatric Hospitals («durdoms»)»*, in which he tells about his terrible experience with Soviet punitive psychiatry, the diagnosis of non-existent «delayed schizophrenia», the presence of KGB officers in the hospital's offices, torture, and terrible conditions in hospitals⁴⁴.

In 1966, A. Snezhnevsky first presented to Western psychiatrists a description of a new form of latent schizophrenia that went against the generally accepted criteria for describing the disease. Thus, those who were diagnosed with «delayed schizophrenia» in the USSR were later recognized by Western doctors after repeated thorough examination as healthy people. This fictitious form of the disease was characterized by neuroses and minor personality changes, a craving for reformism, an exacerbated sense of dignity, and increased self-esteem⁴⁵. A. Snezhnevsky deliberately expanded the spectrum of schizophrenic disorders in order to increase the number of people who could be attributed this «diagnosis». Moreover, his pseudo-theory gradually became dominant in Soviet psychiatry, and the so-called «Moscow school of psychiatry» was formed, consisting of Snezhnevsky's followers. He himself conducted an examination of L. Plyushch, N. Horbanevska, V. Bukovsky, P. Hryhorenko or participated in the work of a group of experts and put his own signature.

For the first time, the abuse of Soviet psychiatry as a punitive tool against nonconformists in the USSR became known in the West in connection with the case of the leader of the opposition group SMOG, dissident writer V. Tarsis, who was forcibly detained in a psychiatric institution after he secretly sent his manuscripts to a British publishing house for publication in 1960. On August 23, 1962, he was arrested and sent for compulsory treatment to the Kashchenko Psychiatric Hospital, where he was held until February 1963. His autobiographical novel *«Ward 7»* (1966), in which the author described his «treatment» in this institution, caused a real stir⁴⁶. However, appeals to the international community could not fundamentally change the situation in the USSR. Later, another dissident, V. Bukovsky, claimed that it was thanks to these demarches by V. Tarsis and the arrival of an Amnesty representative that he left for the West in 1976⁴⁷.

After V. Brezhnev came to power in 1968-1969, a wave of persecution of dissidents intensified, but any documentary evidence was actively destroyed by the

system or kept under the «top secret» label. Dissident V. Bukovsky noted that under the leadership of KGB chief General V. Semichasny, a list of 35-40 people was compiled who were engaged in «harmful» activities, distributed banned «samizdat», held demonstrations, addressed Western media, and some of them «suffered from mental disorders».

Already at the end of 1969, the leadership of the Ministry of Health, KGB, and the Ministry of Internal Affairs of the USSR and the Soviet Union republics were instructed to submit a proposal to the CPSU Central Committee in the first half of 1970 to identify, record, and organize treatment and, in some cases, isolation of the mentally ill. The initiative came from Yuri Andropov, who on December 15, 1969, sent a memo to the Politburo members stating that the number of mentally ill people in the country had significantly increased, including those who harbored dangerous tendencies, ideas of coup and terrorism, created dangerous organizations and protest actions, and some even attempted to flee abroad. On December 19, 1969, the newspaper *«Izvestiya»* published the article *«Fundamentals of the Legislation on Health Care of the USSR and the Union Republics»*, which clearly described the cases and procedure for compulsory treatment and hospitalization, in other words, persons who committed criminal offenses and were found insane were subject to compulsory treatment by court order, if it was established that the person was dangerous to the soviet society⁴⁸.

During 1967-1982 there was a significant expansion of the network of special treatment psychiatric institutions. April 29, 1969 head of the KGB Yu. Andropov sent to the Central Committee of the CPSU a draft plan for expanding the network of institutions and improving their use to protect the interests of the state and society. In addition to more than ten special institutions of the system of the Ministry of Internal Affairs of the USSR, there were special departments in psychiatric hospitals under the supervision of the Ministry of Health of the USSR. Among the largest psychiatric torture chambers was the Dnipropetrovsk Hospital, through which most of the Ukrainian dissidents passed – Mykola Plahotniuk, Leonid Plyusch, Victor Rafalskyi, Yaroslav Kravchuk, Anatoly Lupinis, Volodymyr Klebanov and many others.

M. Tsarynnyk in the preface to L. Plyusch's book *«In the Carnival of History»* (New York, 1980) described in detail how the mathematician was sent to forced treatment for participating in the Ukrainian national movement in January 1972. L. Plyusch recalls, that it all started back in 1962-1963, when he became interested in the subject of the Holodomor and the reluctance of the

⁴⁴ Gorbanevskaya N. *Red Square at noon*, With Introduction by Harrison E. Salisbury, translated by Alexander Lieven, Published by Holt, Rinehart and Winston, New York, 1970, 304 p. [in English].

⁴⁵ Korotenko A., Alikina N. *Radianska psykhiatriia...*, op. cit., P. 18.

⁴⁶ Artemova, A., Rar L., Slavinski M. *Punished with Madness...*, op. cit., P. 8.

⁴⁷ Bukovsky V. *To Build a Castle – My Life as a Dissenter*, translated by Michael Scammell, New York: The Viking Press, 1979 [in English]; Serebryakova E. G. «Anti-Soviet» Valery Tarsis: The behaviour model of the nonconformist writer as a realisation of identity, ResearchGate, April, 2017, URL: https://www.researchgate.net/publication/316943975_anti-Soviet_Valery_Tarsis_The_behaviour_model_of_the_nonconformist_writer_as_a_realisation_of_identity; Valery Tarsis is dead; Soviet Émigré Novelist The New York Times March 4, 1983, section A, Page 21 <https://www.nytimes.com/1983/03/04/obituaries/valery-tarsis-is-dead-soviet-emigre-novelist.html> [in English].

⁴⁸ «Osnovy zakonodatelstva o zdoravokhranenyi Soiuza SSSR i soiuznykh respubliky» [Fundamentals of legislation on health care of the USSR and Union republics], *Yzvestiya* [The News], 19 dekabria, 1969 [in Russian].

country's leadership to tell the truth about the scale of the tragedy and its artificiality⁴⁹. He collected materials, testimonies of those who survived the Holodomor, and even then he was surprised by the figures of 5-6 million dead, which were significantly underestimated. Criticized the government for creating «micro-communism for the children of fighters for a communist paradise on earth...»⁵⁰. His activities were always under the supervision of the KGB, because he was friends with I. Dzyuba, L. Kostenko and many other dissidents. After the events at the premiere of «Shadows of Forgotten Ancestors» and the persecutions, interrogations, and trial, L. Plyusch wrote: «Society has a habit: while an original talent lives, they don't know about him or they constantly persecute him; just died – and they make an icon out of him»⁵¹.

Therefore, according to the results of the examination performed by the doctors of the forensic psychiatric department of the Kyiv Regional Hospital in March-April 1972, L. Plyusch was recognized as a «psychopathic person», but reprehensible. The next examination took place at the Serbsky Institute, according to the conclusion of which it was recognized that he suffers from «retarded schizophrenia» and «paranoid disorder of the emotional sphere and an uncritical attitude towards his condition»⁵². Therefore, L. Plyushch was recognized as a socially dangerous person, irresponsible, so he was sent to a special psychiatric institution. Even the trial of the dissident at the end of January 1973 resembled a strange staging without lawyers and family members, with false witnesses. He was charged under Article 62 of the Criminal Code of the Ukrainian SSR for «anti-Soviet agitation and propaganda», for the distribution of prohibited self-published literature. Thus, he ended up in the Dnipropetrovsk psychiatric hospital of the Ministry of Internal Affairs, where he described his stay as follows: «Treatment and regimen in a mental institution, as I saw from my own example, are designed to immediately break a person and destroy his will to resist»⁵³. Forced treatment in such institutions was worse than in the correctional camps, because there were no time limits of stay, after which a person was released. Thanks to the active work of Tetyana Khodorovych, the author of the book «*The Case of Leonid Plyushch*» (London, 1976), the West learned about the high-profile case of L. Plyushch, about the Dnipropetrovsk psychiatric torture chamber for the inconvenient⁵⁴. It is interesting that in this book the author mentions Arkady Levin, a close friend of L. Plyushch, to whom the term «menticide»

belongs – the mental destruction of those who did not fit into the context of the Soviet paradigm of life⁵⁵.

Another well-known dissident, phthisiologist Mykola Plahotniuk, was arrested in 1972 for anti-Soviet agitation. He underwent an examination at the Serbsky Institute, and was diagnosed with «schizophrenia with persecutory mania», «intermittently unconvincing». M. Plahotniuk underwent forced treatment in the Dnipropetrovsk torture chamber, Kazan specialized and Cherkasy psychiatric hospitals. Attempts in court to get the case reviewed and to stop the repressive treatment ended in defeat. He was released only in 1981.

Forensic expert A. Korotenko draws attention to the fact that even in the second half of the 1970s, the use of «punitive psychiatry» continued, individual dissidents from the Dnipropetrovsk Specialized Hospital were transferred to the Makeyev Psychiatric Hospital, and even after recognition of incapacity (II group of disabilities) again brought to criminal responsibility for «anti-Soviet agitation» and again sent to the Dnipropetrovsk torture chamber. She cites evidence that one of the dissidents stayed there until 1988. The following year, in a strange way, during a fire in Makiivka, the entire medical archive burned down⁵⁶.

Returning to the question of medical ethics and the principle of «do no harm», even after a lot of facts were collected, which proved numerous cases of human rights violations, torture, medical destruction of the personality, intentional suicide, physical and emotional exhaustion of Ukrainian psychiatrists already in independent Ukraine they were afraid to admit these facts, only 50% of the interviewed doctors supported the idea of making all crimes public, committed by Soviet medicine⁵⁷.

In 1977 The Working Commission for Investigating the Abuse of Psychiatry for Political Purposes began working under the Moscow Helsinki Group, with which Ukrainian specialists and dissidents cooperated, including P. Grigorenko. Lawyers Sofia Kalistratova, Dina Kaminska and Nelya Nemyrnska provided serious support to the human rights movement.

In 1988, the Criminal Code of the RSFSR, and later the Criminal Code of the Ukrainian SSR, included clauses that related to the differentiation of types of medical institutions that carry out compulsory medical measures. Thus, these included psychiatric institutions with ordinary, enhanced and strict supervision⁵⁸.

Active opposition to the complete disregard for human rights in the USSR in the format of the «*Appeal*

⁴⁹ Plyushch L. U karnavali istorii [In the carnival of history], Niu-Jork, Suchasnist, P. 52-53 [in Ukrainian]; Krupnyk L. «Karnalna psykhiatriia ta yii zhertvy: Yak rozpravliavalsia z dysydentamy v dobu «rozvynenoho sotsializmu» [Punitive psychiatry and its victims: How dissidents were dealt with in the era of «developed socialism»], *Tyzhden* [The Week], N 8 (588), 2019, [in Ukrainian]; Dysydentskyi rukh v Ukraini: virtualnyi muzei; Dysydentskyi rukh v Ukraini: virtualnyi muzei [The dissident movement in Ukraine: a virtual museum], URL: <https://museum.khpg.org/1162803736> [in Ukrainian].

⁵⁰ Plyushch L. U karnavali istorii ..., op. cit., P. 74, 76.

⁵¹ Ibidem, P. 84.

⁵² Ibidem, P. 8.

⁵³ Ibidem, P. 322-323.

⁵⁴ Khodorovich T. The Case of Leonid Plyushch, translated by Marite Sapient, Peter Reddaway and Caryl Emerson C. Hurts & Co., London Westview Press, Boulder, 1976, P. 8-10 [in English].

⁵⁵ Ibidem, P. 10.

⁵⁶ Korotenko A., Alikina N. Radianska psykhiatriia: pokhybyky ta zlovmysnist ..., op. cit., P. 32.

⁵⁷ Ibidem, P. 4.

⁵⁸ Sharenko S. L. Kryminalno-protsesualni problemy zastosuvannia prymusovykh zakhodiv medychnoho kharakteru [Basic features of the Criminal Code of the USSR 1922], Kharkiv, Pravo, 2002, P. 28-29 [in Ukrainian].

of the 31st», letters from famous scientists, publications in the foreign press, the collection «*Punished with Madness*» (Frankfurt am Main, 1971), which also included information about Ukrainian dissidents, gradually drew attention to «punitive psychiatry» in the USSR. By the way, it was in the appendices to the latter collection that a detailed list of medications abused by psychiatrists was published: aminazine, triphthazine, tizercin, haloperidol, melipramine, cyclodol⁵⁹. These drugs were prescribed in six or eight-fold doses, depending on the patient's behavior and endurance. The authors described the use of force, tying to the bed, patients' attempts to commit suicide due to unbearable pain and terrible abuse. L. Plyusch noted that «neuroleptics and daily scenes dulled me intellectually, morally, emotionally (...) although I tried to spit out the pills, they killed my desire to read or think (...) my memory weakened sharply, and my speech became short (...). The feeling of hopelessness, the unlimitedness of being in this hell prompted many healthy prisoners to think about suicide»⁶⁰. In addition to drugs, electroconvulsive, insulin coma and atropikomatous therapy, abuse of large doses of sleeping pills, «straitjacket», «wet suffocation», large doses of antibiotics were used.

The first attempt to publicly discuss repressive psychiatry in the USSR was the 1971 International Psychiatric Congress in Mexico City, for which the dissidents carefully prepared⁶¹. That year, the self-published anonymous «External examination of P. Grigorenko» appeared, which was prepared by a psychiatrist, dissident, future director of the Ukrainian-American Office for the Protection of Human Rights Semen Gluzman. In it, P. Grihorenko was recognized as a healthy person. S. Gluzman was charged under Art. 62, Part 1 of the Criminal Code of the Ukrainian SSR and received 7 years of strict regime camps and 3 years of exile⁶².

The dissidents tried to influence the opinion of the world medical community thanks to «self-publishing», numerous statements, appeals, editions of «Chronicle of Current Events» and «Chronicle of Protection of Rights in the USSR», copies of archival documents, medical cards, extracts from cases, correspondence related to six flights prisoners were also illegally collected by V. Bukovsky, which he was preparing for publication in Mexico City. In his book «Psychiatric GULAG», he noted that the first victims of «psychiatric repression» had been known since the time of M. Khrushchev, who in 1959 denied the existence of political prisoners who are held in special medical institutions, and that there are simply mentally ill people in the USSR. In 1974 International Congress of Mathematicians in Vancouver accepted an appeal for the immediate release of the dissident and mathematician L. Ivy from a psychiatric institution. Wide publicity led

to the release, after which the family left the USSR. L. Plyusch became the representative of the Ukrainian Helsinki Group in France.

In 1977 at the congress of the World Psychiatric Association in Honolulu (USA), a petition prepared by lawyer S. was read. Kalistratov in the case of P. Hryhorenko As a result, the association's General Assembly voted to create a special committee to monitor non-compliance with the association's policy on the political use of psychiatry. Over the next five years, the number of national associations that advocated sanctions against the USSR for violating the ethical principles of medicine and using psychiatry for punitive purposes increased significantly. In 1983 the publication «Nature» published the decision of the USSR to withdraw from the World Psychiatric Association due to the fact that in the West it became known about the systematic use of punitive psychiatry in the fight against dissidents.

In the early 1990s, the international foundation «Geneva Initiative in Psychiatry» compiled a list of 127 Ukrainians who were prosecuted for political reasons, then sent to special psychiatric institutions of the Ministry of Internal Affairs. Among them were persons aged from 16 to 56 years old, many students of various higher education institutions who knew foreign languages, studied jurisprudence, mathematics, read self-published books, listened to «Voice of America», «BBC», and had no desire to put up with reality. They were held under articles 54-10, 62, 125, 187, 190, 196 of the Criminal Code of the Ukrainian SSR (anti-Soviet propaganda, slander of Soviet reality, distribution of prohibited literature, foreign magazines, desire to emigrate, religious beliefs). Among those who passed through the system of «penal psychiatry» were V. Barladyanu, G. Golumbievskia, O. Riznyk, V. Igrunov, P. Otchenashenko, H. Mykhaylenko, V. Rafalskyi, G. Mohylnytska, L. Sirikh, V. Sirikh, N. Odolinska, V. Goncharov, I. Ratushynska, N. Strokata. Six members of the Ukrainian Helsinki Group were forced to emigrate during 1978-1980, among them Petro Hryhorenko, Petro Vince, Svyatoslav Karavanskyi, Volodymyr Malinkovich, Nadiya Svitlichna, Nina Strokata.

Conclusions. Thus, based on the analysis of a wide source and historiographical base, foreign studies, diaspora publications, collections of memoirs, documents, materials related to the use of psychiatry by the Soviet authorities for five decades to suppress resistance and dissent, it is possible to state several important aspects. Firstly, we are talking about the violation of medical ethics, the transformation of medical and preventive institutions into a network of specialized closed institutions for the forced treatment of dissidents. Secondly, medicine, as well as other areas of life, came under the total control of the

⁵⁹ Artemova, A., L. Rar M. Slavinski. Punished with Madness (Kaznimiye sumashestviyem), Frankfurt am Main: Posev, P. 502 [in English]; Plushch L. U karnavali istorii..., op. cit., 1971, P. 305-306.

⁶⁰ Plushch L. U karnavali istorii..., op. cit., P. 323.

⁶¹ Shyroкова I. «Karalna psykhiatriia u SRSR: nauka na sluzhbi u derzhavy» [Punitive psychiatry in the USSR: science at the service of the state], Naukovi zapysky NaUKMA, T. 130: Istorychni nauky, 2012, P. 33-35 [in Ukrainian]; Shyroкова I. «Pozytsiia zakhidnoi medychnoi spilnoty shchodo karalnoi psykhiatri v SRSR 1960-1980-ti rr.» [The position of the Western medical community regarding penal psychiatry in the USSR in the 1960s-1980s.], Naukovi zapysky NaUKMA [Scientific notes NaUKMA], T. 143, 2013, P. 36-42 [in Ukrainian].

⁶² Rapp I. Hluzman Semen Fischelevych [Gluzman Semyon Fischelevich], Dysydentskyi rukh v Ukraini: virtualnyi muzei [The dissident movement in Ukraine: a virtual museum], URL: <https://museum.khpg.org/1113892884> [in Ukrainian].

punitive authorities, scientific and research institutions underwent negative changes, and doctors who opposed the system and wanted to develop new directions and Western methods in psychiatry were repressed. Third, punitive psychiatry included individuals aged 16 and over, i.e. students, teachers, scientists, writers, and military personnel, who were forced to undergo the torture of forced treatment for fabricated diagnoses. This situation continued from the early 1930s and changed only with the collapse of the Soviet Union.

Марія Мандрик-Мельничук – доктор історичних наук, професор кафедри соціальної медицини та громадського здоров'я Буковинського державного медичного університету. Авторка понад 300 наукових праць, серед яких 4 монографії, 1 підручник, 8 навчальних і навчально-методичних посібників, словники, статті, опубліковані в міжнародних наукових журналах, що входять до наукометричної бази Web of Science. Наукові інтереси: *всесвітня історія медицини*

та історія медицини України, медична персоналістика, геополітика, етнополітика, академічна доброчесність, історія світового та українського фемінізму.

Maria Mandryk-Melnychuk – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of Social Medicine and Public Health of the Bukovynian State Medical University. She is the author of more than 300 scientific works, including 4 monographs, 1 textbook, 8 educational and teaching-methodical guides, dictionaries, articles published in international journals and magazines included in the Web of Science scientometric database. Scientific interests: world history of medicine and history of medicine of Ukraine, medical personalistics, geopolitics, ethnopolitics, academic integrity, history of world and Ukrainian feminism.

Received: 8.11.2024

Advance Access Published: December, 2024

© M. Mandryk-Melnychuk, 2024

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ПИТАННЯ ЕПІДЕМІОЛОГІЇ РОЗЛАДІВ ПСИХІКИ ТА ПОВЕДІНКИ СЕРЕД ПІДЛІТКІВ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Світлана РУСІНА, Руслана НІКОРЯК, Наталія ТКАЧУК,

Буковинський державний медичний університет

ОКНП «Чернівецька обласна психіатрична лікарня»

КНП «Міська дитяча поліклініка» Чернівецької міської ради

THE HISTORY OF STUDYING THE ISSUE OF EPIDEMIOLOGY OF MENTAL AND BEHAVIORAL DISORDERS AMONG ADOLESCENTS OF CHERNIVTSI REGION

Svitlana RUSINA, Ruslana NIKORYAK, Natalia TKACHUK

Bukovinian State Medical University

Chernivtsi Regional Psychiatric Hospital

City Children's Polyclinic in Chernivtsi

rusina.svetlana@bsmu.edu.ua, nikoriakrusya@gmail.com,

nataliatkchkh10@gmail.com

ORCID 0000-0002-2253-6813

Русіна Світлана, Нікоряк Руслана, Ткачук Наталія. Історія вивчення питання епідеміології розладів психіки та поведінки серед підлітків чернівецької області. Актуальність дослідження. Зважаючи на те, що в останні роки ситуація в Україні характеризується безперервно зростаючою вимогливістю і психологічною навантаженістю на підростаюче покоління, що означені дією різноманітних масових психогенних факторів, були проведені дослідження серед «соціально ізольованих» соціальних і біологічних сиріт, «соціально занедбаних» підлітків через «міграційний бум» та в асоціальних родинах. **Мета** студії полягає в тому, щоб визначити і систематизувати фактори, які призвели до зростання порушень в психічній сфері. **Новизна праці** полягає в тому, щоб аргументувати механізм, що викликає зміни структури психічної діяльності індивіда, коли несформована особистість (підліток), залишаючись емоційно ізольованим у соціумі від близько йому людини (найчастіше матері), на різні за тривалістю в часі періоди свого життя, потрапляє в умови психологічного дискомфорту, що сприяє виникненню неспокійних і психотичних психічних порушень та розладів поведінки. **Висновок.** Враховуючи, що загальноновизначених епідеміологічних даних щодо поширеності розладів соціального функціонування (МКХ-10. F 94) внаслідок: емоційно соціальної депривації (ЕСД), яка виникла у дітей позбавлених батьківського піклування; біологічної депривації (БД) через істинне сирітство; соціально-материнської депривації (СМД) через трудову міграцію емоційно важливої в їх житті людини, частіше мами; сімейної депривації (СД) через непорозуміння в родині та соціально-психологічної депривації (СПД) внаслідок порушення в інтерперсональних стосунках з однолітками чи старшими середдітей різного віку в Україні немає. Усе це визначило актуальність і перспективність проведених досліджень в динаміці (2002-2006 рр.)

Ключові слова: психічна депривація, поширеність, захворюваність, підлітки, історія епідеміології психічних розладів.

The purpose of our study was to investigate the dynamics of the spread of mental and behavioral disorders among the growing population of Ukrainians.

Introduction. Socio-economic changes in Ukraine in the last decades could not but affect the younger generation of the state, namely: Mental deprivation due to insufficient satisfaction of basic mental needs (for a long time and to a rather serious degree) in socially defared biological, social, migration orphans, in asocial families and adolescents with problems in interpersonal relationships, led to a lack of emotional warmth in relationships parents – children, teen – teen, teen – society¹

A scientifically based organization of the fight against mental and behavioral disorders is impossible without accurate data on their prevalence, incidence without analyzing risk factors that affect the occurrence and course of the disease, as well as without an effective assessment of therapeutic and preventive measures^{2,3}

Unlike previous studies of «mental deprivation», the development of various classification and diagnostic approaches to its assessment can be attributed to conditionally new and actively developing in our time branches of medicine. in particular, due to the impact of changes in social conditions of life, namely:- deprivation (lack of the most necessary in life-protection)^{4,5}

¹ Bulakhova L. A., Sahan O. M., Zinchenko S. N. *Detskaya psikhonevrologiya* [Child Psychoneurology], Kyiv: Zdorov'ya, 2001, 496 p. [in English].

² Pidkorytov V. S. *Nasyl'stvo u sim'yi yak faktor ryzyku formuvannya nevrotychnykh rozladiv u ditey* [Violence in the Family as a Risk Factor for the Development of Neurotic Disorders in Children], *Arkhiv psykhiiatrii* [Archives of Psychiatry], 2002, No. 1(28), P. 8-11.

³ Gure E. I. *Psykhichni ta povedinkovi rozlady u ditey pidlitkovoho viku, pozbavlenykh bat'kivs'koho pikluvannya (klinika, diagnostyka, rehabilitatsiya)* [Mental and Behavioral Disorders in Adolescents Deprived of Parental Care (Clinical Features, Diagnosis, Rehabilitation)]: Abstract of Dissertation for the Degree of Candidate of Medical Sciences: Specialty 14.01.16, Kharkiv, 2008, 18 p.

⁴ Mikhaylova E. A., Proskurina T. Yu. *Sovremennyye aspekty okhrany psikhicheskogo zdorov'ya detey i podrostkov* [Modern Aspects of Mental Health Protection for Children and Adolescents], *Arkhiv psykhiiatrii* [Archives of Psychiatry], 2001, No. 4(27), P. 21-23.

⁵ Here and below, statistical and analytical data are presented according to the manuscript of the dissertation for the degree of Doctor of Medical Sciences by Rusin S. M. *Mental and behavioral disorders in adolescents with social deprivation (causes, clinic, diagnostics, treatment)*, 2009, Chernivtsi, 358 p.

The main part. In connection with the need to obtain sufficiently accurate and comparable data on the peculiarities of prevalence, incidence of adolescent population mental and behavioral disorders in different areas of Chernivtsi region and Chernivtsi, an analysis of appeals of the population of the region for medical help in the polyclinic and hospital of Chernivtsi Regional Psychiatric Hospital for 2002-2006 years was carried out.

The choice of areas for the study is due to the fact that the prevalence and incidence of non-psychotic mental disorders (NPR), psychotic mental disorders (PPR) and behavioral disorders (PR) in different areas of Chernivtsi region, including within Ukraine, are characterized by irregularity. Registration was subject to all new and repeated cases of mental and behavioral disorders that developed during the observation period in the permanent residents of the studied areas.

The studies were conducted according to the data of hospitalizations of mental and behavioral

disorders among teenagers in Chernivtsi regional psychoneurological hospital 6, 5 departments and taken into account daily consultations by psychiatrists over the past 5 years (2002-2006 years). Among the permanent residents of the Chernivtsi region for the period from 2002-2006 there were 10390 cases of mental and behavioral disorders among the adolescent contingent, which is 10 % of the total number of adolescents. Of these, the patients with PPR were 13 (0.13 %), with PPR – 2461 (23.69 %), with behavioral disorders were 3225 (31.04 %) and in combination of mental and behavioral disorders (PPR), namely: Mixed behavior and emotions disorder (PREIE) and emotional-unstable personality disorder (ENPO) – 4691 (45.15 %) person in the ratio of PPR: PR: PPR as 1:1.45:1.9 and significantly exceeded PPR. A comparative analysis of the prevalence of non-psychotic and psychotic mental disorders and behavioral disorders for the five-year period from 2002-2006 (Table 1) has been carried out⁶.

Table 1

Prevalence of mental and behavioral disorders in adolescents Chernivtsi region for 2002-2006 years

Nature of pathology		Frequency of cases per 10000 population per year					Average year	Dynamics of prevalence
		2002	2003	2004	2005	2006		% of average annual changes
I. mental disorders								
1. Severe depressive episode with psychotic symptoms		0,19	0,29	0,30	0,17	0,32	0,25	+17,1
2. non-psychotic mental disorders	A	18,39	23,99	24,48	17,71	26,95	22,30	+11,6
	TFR	4,38	6,68	6,47	4,90	7,80	6,05	+19,5
	ZTDR	13,34	19,16	18,40	13,15	21,50	17,11	+15,3
	Eurasthenia	1,91	2,90	2,59	1,89	3,32	2,52	+18,5
2ND. Behavioral disorders								
Socialized behavior disorder		2,95	3,10	2,79	2,49	4,29	3,12	+11,36
Disorder of behavior		58,61	58,53	58,70	51,14	70,58	59,51	+5,11
III Combination of mental and behavioral disorders								
Mixed disorder of behavior and emotions		81,10	90,85	91,14	79,16	107,26	89,90	+8,06
Emotionally unstable personality disorder		1,05	1,16	1,19	0,95	1,60	1,19	+13,1

The absolute number of cases with severe depressive episode with psychotic symptoms (TDEZPS) in 2002, 2003, 2004, 2005, 2006 were: 2, 3, 3, 2, 3, respectively, with an average annual – 0.25 per 10000 population per year.

The distribution of patients with NPR, namely: With an adaptation disorder (RA) in absolute numbers amounted to 2002-2006 respectively: 193, 248, 246, 206, 252 cases with an average annual – 22.30 cases per 10000 adolescent population per year in the Chernivtsi region.

Indicators of anxiety-phobic disorder (TFR) increased compared to 2002, respectively, with a frequency of 10000 adolescents from 4.38 to 7.80 with an average annual – 6.05 cases. The absolute rates of this non-psychotic mental disorder increased accordingly from 46 cases in 2002 to 69 in 2003 and 65 cases in 2004. In 2005, there was a slight decline in this pathology to 57 cases, and in 2006, respectively, the rise to 73 cases.

The distribution of patients with mixed anxiety-depressive disorder (MDR) in absolute figures was in 2002-2006 as: 140, 198, 185, 153, 201 with an average annual – 17.11 cases per 10000 population per year.

Neurasthenia (h) was observed in the smallest number of patients with neurotic, stress-related, and somatoform disorders mainly among older adolescents and was in 2002-2006, respectively: 20, 30, 26, 22, 31 case with an average annual – 2.52 cases per 10000 population.

In 2002 and 2003, socialized behavioral disorder increased with a frequency of 2, 95 to 3.10 with an absolute number of cases: 31, 32. In 2004-2005 the number of registered patients decreased slightly and amounted to absolute numbers: 28, 29 cases, and in 2006 – increased to 40 cases with a frequency of 4.29 per 10000 population, respectively, with an average annual 3.12 cases, which was 19 times less than behavioral disorders. The absolute number of cases of behavioral disorder (RP) in 2002, 2003, 2004, 2005, 2006 were: 615, 605, 590, 595, 660 with an average annual prevalence of 59, 51 cases per 10000 adolescent population per year.

The most common among mental disorders in adolescents were mixed behavioral and emotional disorder (RPPE), which grew steadily in this age group (12-18 years) with absolute numbers in 2002, 2003, 921, 2005, 916,

⁶ Here and below, statistical and analytical data are presented according to the manuscript of the dissertation for the degree of Doctor of Medical Sciences by Rusin S. M. Mental and behavioral disorders in adolescents with social deprivation (causes, clinic, diagnostics, treatment), 2009, Chernivtsi, 358 p.

respectively: 851, 1003, 2006, 2004, 939 with the highest average annual – 89, 90 cases per 10000 population per year.

In turn, emotional – unstable personality disorder (ENRO) with absolute chicloom cases in 2002, 2003, 2004, 2005, 2006 is respectively: 11, 12, 12, 11 and 15 cases with low average annual, which amounted to 1.19 cases per 10000 adolescent population per year.

As can be seen from the tabulation1 prevalence of PPR, NPR, behavioral disorders and in combination of behavioral and emotional disorders among the population of Chernivtsi region since 2002-2006 has changed unevenly.

The average annual prevalence of severe depressive episode with psychotic symptoms (TDEZPS), neurotic stress-related and somatoform disorders (NSAIDs), namely: Adaptation disorders (RA), anxiety-phobic disorders (TFR), mixed anxiety-phobic disorders (TSDR) and neurasthenia (h) increased by 17.19 3 %, 5 18.5 %, 1.11 %, 15 % and 6 %. That is, there was a general increase in non-psychotic and psychotic mental disorders in the Chernivtsi region among the adolescent population.

The average annual prevalence of socialized behavioral disorders (RPs) and behavioral disorders (RPs) increased by 11.36 % and 5.11 %, respectively. Among adolescents with disorders of behavior and emotions, namely, in patients with RPPE and ENPO, the average

annual changes were significant and increased accordingly by 8.06 % and 13.1 %.

Thus, in the Chernivtsi region there is a tendency of increasing the prevalence of mental and behavioral disorders among the adolescent population in the study periods, namely – from 2002-2006 years.

An analysis of the incidence rates of non-psychotic and psychotic mental disorders and behavioral disorders among the permanent residents of Chernivtsi region for the period from 2002-2006 inclusive was carried out.

1871 people were registered for the first time. Of these, patients with PPR amounted to 13 people (0.69 %), patients with NPR – 608 people (32.50 %), with behavioral disorders, namely: SPR, RP – 575 people (30.73 %) and patients with disorders of behavior and emotions of ZRPIE and ENRO – 675 people (36.08 %) in the ratio of NPR, PR, mental and behavioral disorders (PPR), as 1.1:1:1.7 and significantly exceeded the PPR.

The analysis of the incidence of psychotic mental disorders (PPR), non-psychotic mental disorders (PPR), behavioral disorders (PPR) and combined mental and behavioral disorders (PPR) for the five-year period from 2002-2006 included showed an increase in these disorders among adolescents of Chernivtsi region, as seen from the table 2.

Table 2.

Incidence of mental and behavioral disorders among adolescents of Chernivtsi region for 2002-2006 years

Nature of pathology		Frequency of cases per 10000 population per year					Average year	Dynamics of disease
		2002	2003	2004	2005	2006		% of average annual changes
I. mental disorders								
1. Severe depressive episode with psychotic symptoms		0,19	0,29	0,30	0,17	0,32	0,25	+17,1
2. non-psychotic mental disorders	PA	4,57	4,45	3,58	2,75	5,24	4,12	+3,67
	TFR	1,81	2,42	1,59	1,29	2,14	1,85	+4,56
	ZTDR	3,24	6,68	4,58	5,07	6,42	5,20	+24,54
	Neurasthenia	0,48	0,97	0,40	0,43	1,07	0,67	+30,73
2ND. Behavioral disorders								
Socialized behavior disorder		0,76	0,40	0,30	0,60	1,28	0,67	+17,11
Disorder of behavior		9,82	10,16	9,95	9,63	12,83	10,48	+7,66
III Combination of mental and behavioral disorders								
Mixed disorder of behavior and emotions		11,91	12,58	13,13	11,60	16,04	13,05	+8,67
Emotionally unstable personalitv disorder		-	0,19	-	0,09	-	0,14	-26,32

The absolute number of PPR cases was in 2002, 2003, 2004, 2005, 2006-2, 3, 3, 2, 3, respectively. The distribution of patients with RA in absolute figures for the years under consideration was: 48, 46, 36, 32,49 people, respectively, with an average annual 0.25.

The absolute number of cases with TFR (by years): 19, 25, 16, 15, 20 cases with the average annual – 1.85. The distribution of patients with ZTDR was significantly higher compared to previous diseases and amounted, respectively, from 2002-2006 years – 34, 60, 46, 59, 69 people (absolute numbers) with an average annual 5.20 cases per 10000 adolescent population per year.

Incidence of neurasthenia has doubled in comparison in 2002, 2003, 2004, 2005, 4 as 5, 10, 2006, 5, 10 cases, respectively, with the average annual rate of 0.67 per 10000 adolescent population.

Patients with SRP in accordance with the years considered were 8, 5, 3, 7, 12 people with an average annual – 0.67. The distribution of patients with RP in

absolute figures 2002, 2003, 2004, 2005, 2006 as 103, 120, 100, 112, 105 people, respectively, with an average annual – 10.48 cases per 10000 population per year.

The absolute number of cases of SLE was in 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, respectively: 125, 130, 132, 135, 150 people with an average annual 13,05.

The number of patients with ENRO who fell ill for the first time in years, which are taken into account (2002-2006) was low and went down in 2005 compared to 2003 with the average annual – 0.14 cases per 10000 adolescent population.

As can be seen from Table 3.1.2, the lowest frequency of cases per 10000 population per year for PPR was in 2005, and the highest – in 2006 years. In relation to RA, the lowest rate was observed in 2005, and the highest in 2006 in the ratio of 1:1.5. A similar pattern was observed in all clinical forms, namely, the highest incidence of cases was in 2006, with the exception of the ENRO, which gave a negative value.

However, despite the individual decrease in morbidity in some years, the overall incidence rate has increased. The

average annual incidence of PPR (TDEZPS), NPR: RA, TFR, ZTDR, N increased by 17.1 %; 3,67 %; 4,56 %; 24,54 %; 30.73 %. The incidence of PSA, RP, and ZRPIE increased by 17.11 % on the average annual indicator; 7.66 % and 8.67 % respectively. The incidence of ENRO decreased by 26.32 %. Due to the significant fluctuations in the incidence among the population of rural areas and the city of Chernivtsi, there was a need to study the above indicators separately in the city and village. Among the permanent residents of Chernivtsi and rural areas of the region for the period from 2002-2006 inclusive, the average annual incidence of PPR was respectively 0.48 and 0.20 cases per 10000 inhabitants per year in a ratio of 2.4:1.

Of all reported cases with NPR, the average annual incidence was almost the same in Chernivtsi and rural areas of the region and was respectively 11.31 and 12.18

in almost the same ratio of 1:1.1. The incidence for the period from 2002-2006 in patients with PPR in the city of Chernivtsi and rural areas was 23.60 and 19.00 cases per 10000 inhabitants per year in the ratio of 1.2:1.

The dynamics of the average annual incidence of PPR, NPR and PPR was 36.36 % in Chernivtsi, respectively; 20.37 % and 8.02 %. In rural areas of the region there was an increase in the average annual incidence of PPR, NPR, PPR by 1.47 %; 7,77 %; 7.09 % respectively (table 3.).

Analyzing the obtained data, we can note that in Chernivtsi region there is a negative trend of growth of all indicators from 2002-2006 both in the city and in rural areas with a predominance of PR, PPR, which made up 42.23 cases per 10000 inhabitants to 35.03 in rural areas in the ratio of 1.2:1.

Table 3.

Incidence of mental and behavioral disorders among adolescents from rural areas and Chernivtsi for 2002-2006 years

Nature of pathology	Frequency of cases per 10000 population per year				Average year	Dynamics of disease	
	2002	2003	2004	2005		2006	% of average annual changes
C. Chernivtsi							
1. Psychotic mental disorders (Severe depressive episode with psychotic symptoms)	0,22	0,67	0,48	-	0,54	0,48	+36,36
2. Non-psychotic mental disorders (RA, TFR, ZTDR, N)	8,86	12,80	9,39	9,42	16,08	11,31	+20,37
3. Behavioral disorders (RPR, RP) The combination of mental and behavioral disorders (ZRPIE, ENRO)	31,97	20,43	22,87	0,48	42,23	23,60	+8,02
Rural areas							
1. Psychotic mental disorders (Severe depressive episode with psychotic symptoms)	0,17	-	0,17	0,27	0,18	0,20	+1,47
2. Non-psychotic mental disorders (RA, TFR, ZTDR, N)	10,74	15,81	10,68	9,61	14,08	12,18	+7,77
3. Behavioral disorders (RPR, RP) The combination of mental and behavioral disorders (ZRPIE, ENRO)	27,29	35,36	31,54	0,80	35,03	19,00	+7,09

In the same relationship, the NPR met more often. In turn, the incidence rate of PPR was three times higher in the city of Chernivtsi compared to the same indicator in rural areas and amounted to 0.54 and 0.18 cases per 10000 population per year. Thus, in Chernivtsi there is a noticeable prevalence of the incidence of PPR, NPR, PR and PPR in comparison with rural areas. For a more complete and objective study of the prevalence of non-psychotic and psychotic mental disorders and behavioral disorders, a comparable analysis of the indicators of hospitalization of disorders studied in the Chernivtsi region for 2002-2006 years was conducted. Of the 10390 cases of non-psychotic and psychotic mental disorders and behavioral disorders registered

in the 5-year period from 2002-2006 inclusive in Chernivtsi region, 861 (8.29 %) person was hospitalized in the regional psychiatric hospital against 9529 (91.71 %) people who were treated on an outpatient basis, which is a significantly greater proportion of patients, which psychiatric service Chernivtsi region are served on an outpatient basis.

Among the hospitalized 1.51 % were patients with PPR; 17.42 % – with NPR and the highest percentage – 81.07 % were teenagers with PR and PPR. Patients with psychotic mental disorder, namely – with a severe depressive episode with psychotic symptoms due to impaired consciousness were immediately hospitalized in the regional psychiatric hospital (Table 4).

Table 4

Trends in hospitalization of mental and behavioral disorders among teenagers of Chernivtsi region for 2002-2006 years

Nature of pathology	Frequency of cases per 10000 population per year					Average year	Dynamics of hospitalization % of average annual changes
	2002	2003	2004	2005	2006		
1. Psychotic mental disorders (Severe depressive episode with psychotic symptoms)	0,19	0,29	0,30	0,17	0,32	0,25	+17,1
2. non-psychotic mental disorders (RA, TFR, ZTDR, N)	2,29	3,48	2,98	2,58	3,21	2,91	+10,0
3. Behavioral disorders (RPR, RP) The combination of mental and behavioral disorders (ZRPIE, ENRO)	9,15	13,16	14,53	14,44	16,26	13,51	+19,43

Table 4 shows that the highest incidence of cases per 10000 population per year was observed among patients with PPR in 2006 and amounted to 0.32 in relation to 0.19 cases in 2002 in a ratio of 1.7:1 with an average annual rate of 0.25. There was also an increase in the average annual by 17.1 %.

The highest number of patients with NPD was admitted in 2003-36 people, and the lowest – in 2002-24 people, with a case frequency of 3.48 and 2.29 respectively. Despite fluctuations in the absolute dynamics of hospitalizations in 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, namely: 24, 36, 30, 30, 30, the average annual rate was 2.91 cases per 10,000 population, thus indicating a 10 % increase in hospitalization.

The absolute number of cases of hospitalization of patients with PBD and combined mental and behavioral disorders (MBD) in 2002-2006 was 96, 136, 146, 168, 152, respectively, with an average annual rate of 13.51 cases per 10,000 adolescents per year.

Thus, the highest dynamics of hospitalisation (+19.43) was observed among patients with a combination of mental and behavioural disorders, namely, among patients with PID.

Analysing the data obtained, it can be noted that in the Chernivtsi region there is a general tendency to increase the prevalence, morbidity and hospitalisation of patients with complicated forms of mental and behavioural disorders due to acute or prolonged psych traumatic exposure, more often among adolescents with different forms of mental deprivation, namely adolescents with affective and behavioural disorders were mostly boarding school students, among whom 20 % (32) were adolescents with deprivation of parental rights due to migration, the second most frequent were adolescents from the group of social and maternal deprivation.

Unfortunately, the percentage of such adolescents seeking help from doctors is increasing.

The prevalence of mental deprivation among adolescents in the Chernivtsi region emphasizes the importance of a comprehensive approach to studying this problem, as the formation of mental functions in childhood is influenced by a powerful multifactorial factor, namely raising a child in a harmonious or disharmonious family (for adolescents with family deprivation), or outside the family, which includes social (ESD) and biological orphans (BA), adolescents temporarily living in dormitories due to study (SPD) and 'migration orphans' (MOR).

Conclusions. The growth of epidemiological indicators over the years under study is primarily associated with psycho-emotional tension in society among all segments of the population and has become the most common psychological problem of adolescents who are currently forming or are in the process of forming as a personality⁷.

Thus, knowledge of the true prevalence of mental and behavioural disorders among adolescents, the need for emergency hospitalisation and risk factors for these disorders in different regions of Ukraine, and in particular in Chernivtsi region, is necessary for effective prevention and treatment measures.

Prospects for further research. Given the burdens on the psyche of adolescents associated with hostilities on the territory of Ukraine, there is a need to study the current prevalence of mental pathology in the Chernivtsi region.

Світлана РУСИНА – кандидат медичних наук, доцент кафедри нервових хвороб з психіатрією та медичною психологією ім. В. П. Савенка Буковинського державного медичного університету. Сфера наукових інтересів: розлади психіки та поведінки у підлітків; психічні розлади внаслідок органічного ураження центральної нервової системи; психогенні неспихотичні та психотичні психічні розлади. Автор та співавтор понад 100 наукових праць, серед яких 3 монографії, 8 підручників та навчальних посібників, 90 статей та тез доповідей, 3 патенти, 3 інформаційні листи.

Svetlana RUSINA – Candidate of Medical Sciences, Associate Professor of the Savenko Department of Nervous Diseases, Psychiatry and Medical Psychology at Bukovinian State Medical University. Areas of research: mental and behavioural disorders among adolescents; mental disorders due to organic damage to the central nervous system; psychogenic non-psychotic and psychotic mental disorders. She is the author and co-author of more than 100 scientific works, including 3 monographs, 8 textbooks and manuals, 90 articles and abstracts, 3 patents, and 3 newsletters.

Руслана НИКОРЯК – лікар-психіатр I-ї категорії, психотерапевт. Місце роботи – Чернівецька обласна психіатрична лікарня. Сфера наукових інтересів: Невротичні, пов'язані зі стресом та соматоформні розлади (ПТСР, розлади адаптації, фобічні, тривожні, депресивні розлади); поведінкові розлади. Автор та співавтор 54 наукових праць.

Ruslana NIKORIAK – psychiatrist of the 1st category, psychotherapist. Place of work – Chernivtsi Regional Psychiatric Hospital. Areas of research: Neurotic, stress-related and somatoform disorders (PTSD, adaptation disorders, phobic, anxiety, depressive disorders); behavioural disorders. Author and co-author of 54 scientific papers.

Наталія ТКАЧУК – лікар-гінеколог дитячого та підліткового віку. Місце роботи. Міська дитяча поліклініка м. Чернівці. Чернівці. Сфера наукових інтересів: поведінкові розлади у дітей та підлітків жіночої статі. Автор та співавтор 5 наукових праць.

Natalia TKACHUK – gynecologist of childhood and adolescence. Place of work. City Children's Polyclinic in Chernivtsi. Chernivtsi. Areas of research: behavioural disorders among female children and adolescents. Author and co-author of 5 scientific papers.

Received: 9.11.2024

Advance Access Published: December, 2024

© S. Rusina, R. Nikoryak, N. Tkachuk, 2024

⁷ Rusina S. M. Psyhichni ta povedinkovi rozlady u pidlitkiv iz socialnoyu deprivatsiyeu (prychyny, klinika, diagnostyka, likuvannya) [Mental and behavioral disorders in children with social deprivation (causes, clinic, diagnostics, treatment)], avtoref. doc. dys., 2009, P. 20 [in Ukrainian].

**ВПЛИВ ІСТОРИКО-СУСПІЛЬНИХ ФАКТОРІВ
НА ДЕВІАНТНУ І ДЕЛІНКВЕНТНУ ПОВЕДІНКУ
СЕРЕД СОЦІАЛЬНО ДЕПРИВОВАНИХ ПІДЛІТКІВ****Світлана РУСІНА, Руслана НІКОРЯК, Наталія ТКАЧУК,**Буковинський державний медичний університет
ОКНП «Чернівецька обласна психіатрична лікарня»
КНП «Міська дитяча поліклініка» Чернівецької міської ради**IMPACT OF HISTORICAL AND SOCIAL FACTORS
ON DEVIANT AND DELINQUENT BEHAVIOR
AMONG SOCIALLY DEPRIVED ADOLESCENTS****Svitlana RUSINA, Ruslana NIKORYAK, Natalia TKACHUK**Bukovinian State Medical University
Chernivtsi Regional Psychiatric Hospital
City Children's Polyclinic in Chernivtsi
rusina.svetlana@bsmu.edu.ua , nikoriakrusya@gmail.com ,
nataliatkchkh10@gmail.com
ORCID 0000-0002-2253-6813**Русіна Світлана, Нікоряк Руслана, Ткачук Наталія. Вплив історико-суспільних факторів на девіантну і делінквентну поведінку серед соціально депривованих підлітків.**

У всі історичні часи стан психічного здоров'я був і залишається одним із критеріїв соціальної і психологічної стабільності, як окремого індивіда, так і суспільства в цілому. **Мета статті.** На основі проведених досліджень 130 підлітків із соціально-материнською депривацією (СМД), сімейною (СД) та соціально-психологічною (СПД), дослідили соціальний фактор, а саме: сімейний статус (повна, неповна родина чи її відсутність, освіта, економічна забезпеченість, спосіб життя), звичаї і вплив найближчого оточення (сім'ї, друзів, компанії та ін.), внаслідок недостатнього задоволення основних психічних потреб (впродовж тривалого часу і в досить серйозному ступені) у підлітків. **Новизна студії** полягає в тому, що соціальний фактор СМД, СД, СПД вперше досліджено в стресових соціально-політичних умовах, коли підлітковий період соціалізації призводить до нестачі емоційного тепла в стосунках батьки–діти, підліток–підліток, підліток–суспільство. **Практична цінність і джерельна база праці** полягає у створенні експериментальної основи, на якій формується дослідження девіантної та делінквентної поведінки підлітків. Вивчено історико-суспільний фактор зміни поведінки соціально депривованих підлітків у період соціально несприятливого контексту (такого як пандемія, фінансова криза, військові конфлікти та ін.). Стаття спирається на матеріали практичної частини дисертації на здобуття ступеня доктора медичних наук. **Висновок.** Враховуючи, що загальноновизнаних епідеміологічних даних щодо поширеності психічних і поведінкових розладів внаслідок депривації з розладами соціального функціонування (МКХ-10. F 94) у дітей різного віку в Україні немає, дослідили фактори, які впливали на формування делінквентної та девіантної поведінки серед підростаючого покоління українців. Усе це визначило актуальність і перспективність досліджень які були проведені в історичному вимірі, так і на сучасному етапі, спрямованих на з'ясування етіологічних чинників та факторів ризику (які мають тенденцію до появи нових чинників). Зростаюча поширеність психічної депривації, її аналіз та контроль над явищем серед підростаючого покоління українських підлітків, допоможуть вдосконалити систему охорони здоров'я дітей та підлітків, що є на часі.

Ключові слова: соціальна депривація, девіантна і делінквентна поведінка, підлітки, історико-суспільні фактори розвитку особистості.

Introduction. It is well known that mental and behavioral disorders are among the most prevalent worldwide. According to V. A. Abramov¹, 20-30 % of the global population suffers from such conditions.

Currently, the state of mental and somatic health of children and adolescents in Ukraine is considered extremely unsatisfactory. According to O. A. Zelenko, more than 50 % of school-aged children suffer from neurotic disorders, over 70 % have various forms of psychosomatic disorders, and more than 30 % exhibit behavioral deviations².

The development of science is influenced by numerous internal and external circumstances. Critical issues often remain unaddressed for years until science focuses on them with full intensity due to certain internal or external factors. Until then, these issues are overshadowed by other problems that either seem more important or are beyond the current capabilities of science to address effectively. Therefore, they are often bypassed. It is not surprising, then, that when the issue of separation is «rediscovered,» it prompts researchers to take a critical and systematic approach to its study. The problem of

¹ Zelenko O. A. *Opyt stzaniya i vnedreniya kompleksnoy programy psikhoterapevticheskoy pomoshchi detyam i podrostkam s poststressovymi nevroticheskimi i psikosomaticheskimi rasstroystvami na baze sredney obshcheobrazovatel'noy shkoly* [Experience of Developing and Implementing a Comprehensive Psychotherapeutic Assistance Program for Children and Adolescents with Post-Stress Neurotic and Psychosomatic Disorders at a General Secondary School], Materials of the Scientific and Practical Conference «Nevrotichni rozlady ta porushennya povedinky u ditey ta pidlitkiv» [Neurotic Disorders and Behavioral Disorders in Children and Adolescents] (Kharkiv, September 11-12, 2001), Kharkiv, 2001, P. 27.

² Bulakh I. S. *Psikhologiya osobystisnoho zrostantnya pidlitka* [Psychology of Personal Growth in Adolescents], Kyiv: Zdorov'ya, 2003, 340 p.

mental deprivation represents a classic example of such a development (I. S. Bulakh)³⁴.

Historical literature has long noted that «a child in an orphanage becomes sad, and many die from sadness,» and «maternal love cannot be replaced by anyone.» However, this issue remained largely unexplored in science for a long time (E. I. Gure)⁵.

Researchers have demonstrated that the factors leading to mental deprivation include a lack of stimuli – social, sensory, or emotional – when a child lives in a situation of «social isolation.» Another factor contributing to mental deprivation is the disruption of an existing bond between an individual and their social environment. This often occurs when a child is separated from individuals who were emotionally significant to them. J. Langmeier hypothesized that prolonged separation of a child from their mother or a maternal figure during the first 3-5 years of life generally results in mental health disturbances, leaving lasting consequences observable in the child's subsequent personal development. Thus, the concepts of separation and deprivation have been introduced as pathological and exceptionally significant circumstances⁶.

In the literature, separation has been described primarily in young children, although it is noted that it may also occur – particularly deprivation – at other ages.

The reversibility of deprivation-related disturbances remains unresolved. According to some findings, prolonged isolation of a child from their mother may lead to severe and irreversible impairments of intellectual and personal functions. The consequences of deprivation are more severe the earlier it begins and the longer it lasts, the broader the range of functions and needs affected, and the lower the ability of the mental apparatus to perceive and process information (A. F. Parashchenko). Therefore, attention should be paid to the underestimated effects of deprivation in mental disorders, where deprivation may be created by the nature of the illness itself and the associated changes in social relationships. In general, the shorter and less complex the deprivation, the more normalized the subsequent development⁷.

Adolescence is a transitional phase between childhood and adulthood, encompassing the process of puberty from its initial signs to its full completion. It is also a transitional stage in social and psychological terms. During this period, character formation occurs, forming the foundation of personality. From a medical perspective, adolescence spans from 12 to 18 years and includes the entire puberty process from its first signs to

full maturity, coinciding with the legal age of independence at 18 (O. E. Davydova⁸, S. D. Pidkorytov)⁹.

In recent years, there has been a tendency toward an increased prevalence of mental and behavioral disorders among adolescents, characterized by a propensity for unfavorable, protracted courses and a rise in cases of early maladaptive behaviors. These have become alarming and highly socially significant. The dangers of these disorders often result in social maladaptation, wherein adolescents completely lose the ability to adapt to social environments due to deviant behavior.

Individual personality traits significantly influence behavior. These traits are critical for understanding such volitional and moral qualities as resilience, endurance, integrity, honesty, self-control, and empathy. These characteristics shape a person's dominant attitudes and their ways of expressing these attitudes. Biological determinants, such as the innate properties of the central nervous system (CNS), which balance excitation and inhibition processes in the cerebral cortex, can also play an essential role in this context (E. A. Mikhaylova)¹⁰. The aim of our study was to examine the risk factors for deviant behavior among socially deprived adolescents.

Main Part. Using questions from the proposed clinical interview method (CIM) and subjective data, it is possible to identify hidden actions or behaviors that do not conform to societal norms and rules, and to determine the degree of behavioral disorder, whether it is deviant (deviation) or delinquent (illegal actions). To enhance the informativeness of mental disorders, several indicators were considered simultaneously, enabling a more comprehensive assessment of pathological changes.

The study involved 130 individuals divided into three groups:

- **Group 1:** 20 individuals aged 15, students from general education schools experiencing socio-maternal deprivation (SMD) due to the absence of parental emotional care caused by labor migration.
- **Group 2:** 60 individuals aged 16-17, students from a medical college (SMD).
- **Group 3:** 50 individuals aged 16-17, residents of an orphanage from large and low-income families, experiencing familial deprivation (FD) and socio-psychological deprivation (SPD).

Based on the research conducted among the three groups of middle and late adolescents, we concluded

³ Bulakhova L. A., Sahan O. M., Zinchenko S. N. [et al.] *Detskaya psikhonevrologiya* [Child Psychoneurology], Kyiv: Zdorov'ya, 2001, 496 p.

⁴ Gure E. I. *Psikhichni ta povedinkovi rozlady u ditey pidlitkovoho viku, pozbavlenykh bat'kivs'koho pikluvannya (klinika, diahnostyka, reabilitatsiya)* [Mental and Behavioral Disorders in Adolescents Deprived of Parental Care (Clinical Features, Diagnosis, Rehabilitation)]: Abstract of Dissertation for the Degree of Candidate of Medical Sciences: Specialty 14.01.16, Kharkiv, 2008, 18 p.

⁵ Langmeyer J., Matejcek Z. *Psikhicheskaya deprivatsiya v detskom vozraste* [Mental Deprivation in Childhood], Prague: Avicenum, 1984, 334 p.

⁶ Parashchenko A. F. *Patologicheskiye formy povedeniya u nesovershennoletnikh, vospityvayushchikhsya v situatsii sotsial'noy deprivatsii* [Pathological Forms of Behavior in Minors Raised in Situations of Social Deprivation]: Abstract of Dissertation for the Degree of Candidate of Medical Sciences: Specialty 14.01.16, Moscow, 2005, 26 p.

⁷ Davydova O. E. *Ponyatie normy v podrostkovoy psikhii* [The Concept of Norm in Adolescent Psychopathology], *Arkhiv psikiatrii* [Archives of Psychiatry], 2003, Vol. 9, No. 2(33), P. 33-36.

⁸ Pidkorytov V. S. *Nasyl'stvo u sim'yi yak faktor ryzyku formuvannya nevrotychnykh rozladiv u ditey* [Violence in the Family as a Risk Factor for the Development of Neurotic Disorders in Children], *Arkhiv psikiatrii* [Archives of Psychiatry], 2002, No. 1(28), P. 8-11.

⁹ Mikhaylova E. A., Proskurina T. Yu. *Sovremennyye aspekty okhrany psikhicheskogo zdorov'ya detey i podrostkov* [Modern Aspects of Mental Health Protection for Children and Adolescents], *Arkhiv psikiatrii* [Archives of Psychiatry], 2001, No. 4(27), P. 21-23.

¹⁰ Mikhaylova E. A., Proskurina T. Yu. *Sovremennyye aspekty okhrany psikhicheskogo zdorov'ya detey i podrostkov* [Modern Aspects of Mental Health Protection for Children and Adolescents], *Arkhiv psikiatrii* [Archives of Psychiatry], 2001, No. 4(27), P. 21-23.

that social factors, particularly family status (complete, incomplete, or absent family; education; economic stability; lifestyle), traditions, and the influence of the immediate environment (family, friends, peer groups, etc.), create the foundation for the development of deviant behavior.

The first group of 20 individuals included middle adolescents from rural areas. Among them, 60 % (12) were girls and 40 % (8) were boys. Ten percent (2) of the group came from single-parent families.

Fifty percent (10) of the participants reported partial understanding within their families due to relatives' disapproval of the modern lifestyles of adolescents, such as early exposure to tobacco and alcohol, which contribute to the formation of antisocial tendencies. Among the participants, 55 % (11) were adolescents who, at the time of the study, had one or both parents absent due to labor migration, despite the parents' key role in child upbringing.

In the absence of parental care, 35 % (7) of the participants showed a tendency to smoke cigarettes, exclusively among boys, and 40 % (8) reported alcohol consumption, also predominantly among boys. Furthermore, 20 % (4) of the participants exhibited clinical signs and HADS (Hospital Anxiety and Depression Scale) scores indicating anxious concerns about their families (younger siblings and parents in labor migration). This group scored 8-10 points on the anxiety subscale, which we classified as borderline states that could lead to mental maladaptation due to emotional disturbances under unfavorable conditions.

Thus, in the middle adolescent group, harmful habits were more common among adolescents from incomplete families, those deprived (lacking maternal and/or paternal presence at the time), and those experiencing a lack of understanding between parents and children. Clinically, adolescents viewed harmful habits as a factor of maturity in 25 % of cases, curiosity in 15 %, and a means to build relationships in peer groups in 60 % of cases. These findings showed that interpersonal relationships were the most significant factor, while curiosity was the least significant.

In conclusion, the formation of adolescent personality in the absence of parents due to labor migration correlated with smoking ($r = 0.522$, $p < 0.05$), alcohol consumption ($r = 0.688$, $p < 0.05$), and the presence of anxiety states ($r = 0.935$, $p < 0.05$).

Among the various social factors, the influence of the microenvironment surrounding adolescents, particularly the family, holds special significance. While 15-year-olds were found to have harmful habits, the positive example of other family members, even in the absence of parents (due to labor migration), encouraged predominantly positive socialization and the elimination of such habits.

The second group consisted of 60 senior adolescent girls from a medical college. Among them, 62 % (37) were from rural areas, and 38 % (23) were from urban areas. Girls from single-parent families constituted 17 % (10), and 40 % (24) experienced the absence of their parents for a period ranging from 1 to 10 years due to labor migration. Partial understanding within the family was reported by 33 % (20), which, in our view, contributed to the development of harmful habits.

Using clinical-psychopathological and experimental-psychological methods, we found that 30 % (18) of the

girls smoked, predominantly in the urban cohort, while 78 % (47) consumed alcohol occasionally, with similar prevalence among rural and urban participants. The girls perceived their harmful habits as «rules of etiquette» or as a «requirement» of modern adult life.

Fourteen adolescents in this group, or 23 %, had been separated from an emotionally significant person in their lives (primarily their mother). According to the HADS (Hospital Anxiety and Depression Scale), 16 % (10) exhibited anxiety, of which 13 % (8) were at a non-psychotic level and 3 % (2) at a psychotic level. Depression was observed in 7 % (4), with 5 % (3) at a non-psychotic level and 2 % (1) at a psychotic level.

Thus, partial understanding in parent-child relationships correlated with smoking ($r = 0.994$, $p < 0.05$), alcohol consumption ($r = 0.804$, $p < 0.05$), and mental disorders ($r = 0.911$, $p < 0.05$).

Social factors, such as the lack of positive parental examples and their absence due to dormitory living, combined with psychological factors, such as the mental and social immaturity of adolescents, made them more vulnerable to external and internal stressors. Adolescents often attempted to address these stressors through the relaxing and euphoric properties of alcohol and tobacco, which provided a sense of «psychological comfort,» simplified interpersonal contacts, and made their lives seem more «meaningful» among peers.

Negative social factors not only influenced adolescents' attitudes toward harmful habits but also, to some extent, shaped personalities prone to antisocial lifestyles through substance abuse.

The third group comprised 50 adolescents (29 girls and 21 boys) from an orphanage for children from large and low-income families, aged 16-17. Among them, 12 were from urban areas, and 38 were from rural areas. Adolescents from single-parent families accounted for 82 % (41), and 80 % (40) experienced the absence of their parents during their studies (living at the orphanage). Partial understanding within the family was reported by 84 % (42), while 16 % (8) reported a lack of understanding between parents and children. The absence of parental daily care was four times greater than weekly or occasional family visits, particularly among the urban cohort. However, parents did not always have a positive influence on adolescents' upbringing due to «emotional coldness» or mental illnesses.

Among this group, 80 % (40) smoked, and 86 % (43) consumed alcohol whenever possible. Adolescents returning to their families from the orphanage did not always develop negative attitudes toward harmful habits, as their families were often socially unstable. A tense atmosphere of conflict due to financial difficulties was reported by 100 % (56), while 90 % (45) noted a lack of emotionally favorable contact within the family. Additionally, 62 % (31) reported a negative example from parents who abused alcohol.

Adolescents from unfavorable families were often deprived of attention and control from relatives, some of whom led immoral or antisocial lifestyles. Due to negative social and psychological factors, emotionally unstable adolescents (30 %, or 15, with an unstable type of character accentuation) and those with malicious-aggressive tendencies

(18 %, or 9, with an epileptoid type of character accentuation) were particularly prone to developing deviant behavior.

Twenty adolescents, or 40 %, exhibited anxiety-depressive states according to the HADS scale. Among them, 18 (90 %) had non-psychotic anxiety-depressive disorders, while 10 % (2) had psychotic disorders, scoring above 10 on the anxiety and depression subscales.

Thus, smoking was more prevalent among adolescents from single-parent families ($r = 0.955$, $p < 0.05$), as was alcohol consumption ($r = 0.986$, $p < 0.05$). Anxiety states were also observed more frequently in this group ($r = 0.465$, $p < 0.05$).

Comparing the three groups regarding the etiological factors contributing to the formation of deviant behavior

in emotionally unstable adolescents revealed that single-parent families pose a risk due to the lack of positive educational influence on developing personalities, as illustrated in Figure 1.

Studies have shown that both partial and complete parental deprivation lead to significant changes in the emotional, intellectual, motivational, and behavioral domains of an individual's personality.

The highest percentage of single-parent families (absence of one family member due to divorce, death, or imprisonment) was observed in the third group of participants, specifically among adolescents from the orphanage. This group demonstrated the highest percentage of lack of parental care, as illustrated in Figure 2.

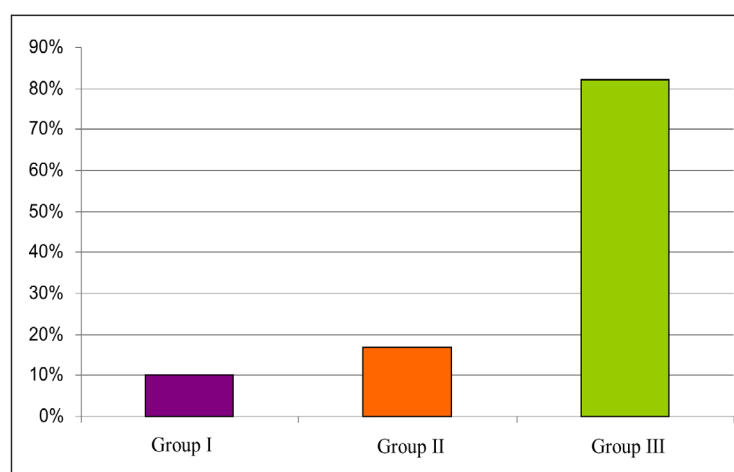

Figure 1. Distribution of Single-Parent Families Among the Three Groups (%) – General School Students; Group II-Medical College Students; Group III – Orphanage Residents)

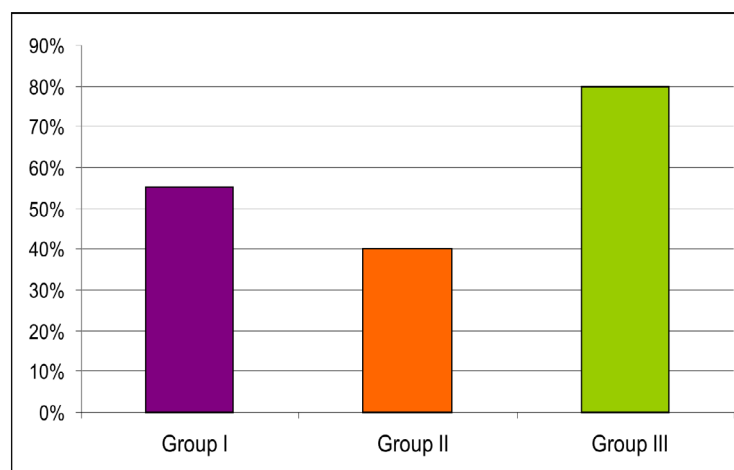

Figure 2. Lack of Parental Care Among the Three Groups (%) (Group I – General School Students; Group II-Medical College Students; Group III – Orphanage Residents)

Yes, the lack of parental care among adolescents in orphanages, due to almost year-long residence in the institution, as well as the absence of positive parental influence during their time at home (on weekends or holidays), does not foster the development of a socially oriented personality. Consequently, deviant behavior is characteristic of adolescents from single-parent families and those lacking parental care.

Partial or absent understanding within the family also negatively affects the formation of a socially oriented personality, as shown in Figure 3.

The figure shows that 15-year-old adolescents in Group I, due to emancipation, group dynamics, and opposition tendencies, exhibit a relatively high percentage of only partial understanding with their parents. Participants in Group II, comprising senior students of the

medical college, demonstrated the lowest percentage of misunderstandings with their parents. This can be attributed to the institution's positive microclimate, the nearly

complete formation of their personalities, and the greater attachment to family relationships typically seen among females, who make up the majority of Group II.

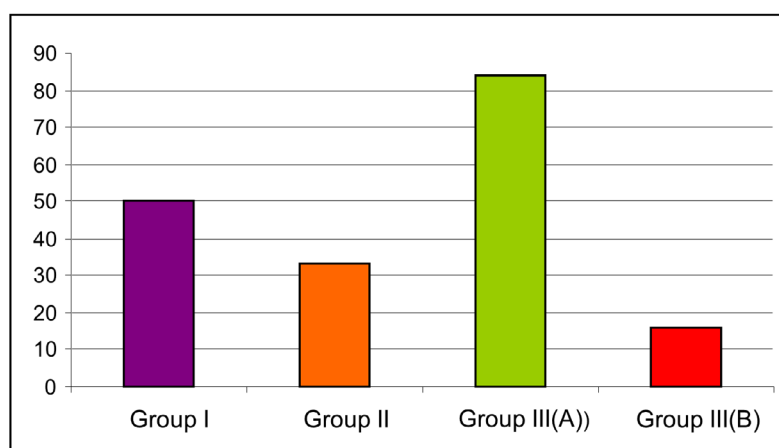

Figure 3. Distribution of Family Understanding (%)
(Group I – General School Students; Group II-Medical College Students; Group III – Orphanage Residents)

Group III consists of adolescents with a 100 % rate of family misunderstandings: 42 individuals have partial understanding (Group A), while 8 individuals (Group B) have no understanding with their relatives. These adolescents are largely left to their own devices, which results in mood swings, instability of interests, sensitivity, emotionality, and simultaneous manifestations of polar psychological traits (self-confidence and vulnerability,

restraint and cruelty). These characteristics often lead to the development of deviant behavior, as shown in Figure 4.

An unfavorable factor is the relatively high number of smokers in the middle adolescent group, particularly in Group I (general school students) and, most notably, in Group III (orphanage residents). The harmful effects of smoking are especially concerning among girls, who are the future mothers.

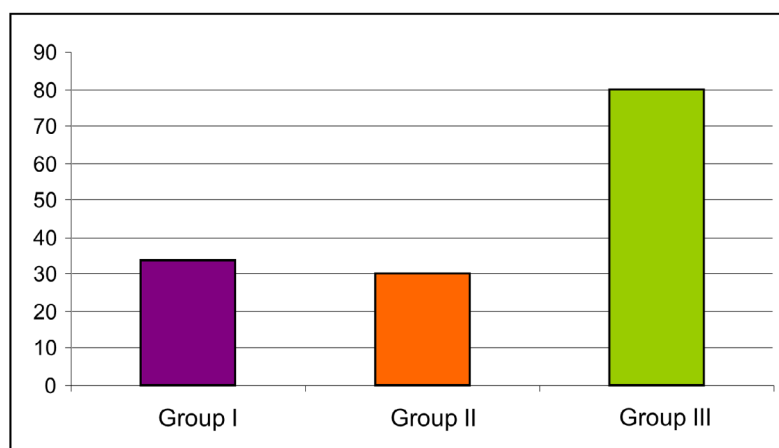

Figure 4. Distribution of Smokers Among the Three Groups (%)
(Group I – General School Students; Group II-Medical College Students; Group III – Orphanage Residents)

Alcohol consumption among adolescents is significantly high across all groups and shows an increasing trend, as illustrated in Figure 5.

A sharp increase in the prevalence of adolescent alcohol consumption was observed in Groups II and III. This highlights the fact that studying in an orphanage or a medical college distances adolescents from the positive control of caring parents. This lack of parental supervision during the critical personality formation period (15-18 years) is particularly dangerous as it can lead to «early alcoholism,» resulting in a rapid development of pathological alcohol dependency.

Adolescent alcoholism often provokes legal offenses, sexual promiscuity, and social maladaptation. Biological factors, both congenital and acquired, also contribute to the development of deviant behavior. These include various

endogenous and exogenous adverse influences, such as: Birth trauma, reported in 6 % (3) of Group III adolescents. History of traumatic brain injury (TBI), reported in 20 % (10) of Group III participants. Mentally disabled parents, observed in 16 % (8) of adolescents. Alcoholic parents, reported by 24 % (12) of participants. Psychiatrically ill parents, noted in 8 % (4) of Group III participants. Past neuroinfections, identified in 2 % (1) of Group I and 3 % (2) of Group II participants.

It is essential to study the factors that create conditions conducive to the formation of harmful habits among adolescents. Public awareness campaigns in the media should emphasize societal intolerance toward youth sexual promiscuity. Legal accountability for offenders should be enforced to promote a socially oriented approach to prevention that is systematic and proactive.

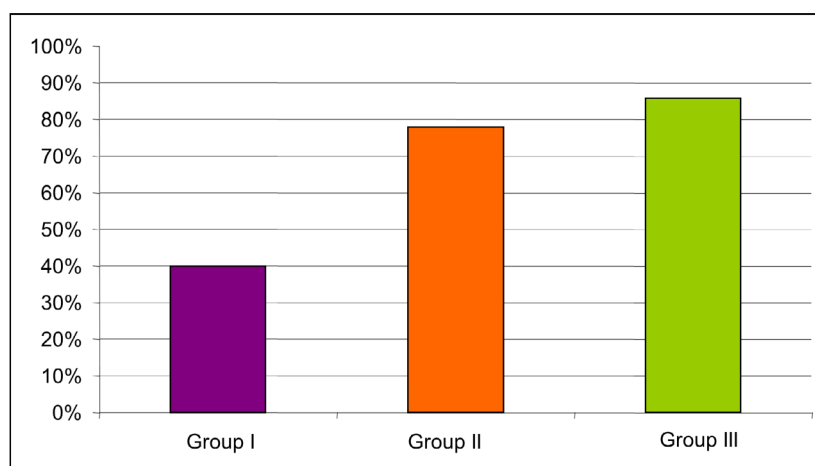

Figure 5. Distribution of Alcohol Consumers Among the Three Groups (%)
(Group I – General School Students; Group II-Medical College Students; Group III – Orphanage Residents)

Prevention of deviant behavior, paradoxically, must focus on moral, legal, anti-alcohol (and anti-drug), and sexual education. Only through these measures can Ukrainian society address the adverse situation it currently faces.

The formation of deviant behavior in adolescents should be considered from the perspective of the combined influence of internal pathogenic factors, including hereditary mental illness, past neuroinfections, TBI, and character pathology, as well as external conditions such as single-parent families, absence of parental care during personality development, and psychological discomfort due to strained parent-child and peer relationships.

Conclusion. Pathological neglect within families and psychological isolation among biological and social orphans are significant pathogenic factors contributing to the emergence and persistence of behavioral disorders, particularly deviant and delinquent behaviors, among adolescents in Ukraine.

Our findings indicate that the conditions of upbringing, whether within dysfunctional families or outside the family (e.g., in orphanages), as well as cases where children are raised by a single parent or entrusted to relatives due to labor migration, are key factors in the formation of deviant and delinquent behaviors.

Social deprivation plays a critical role in the development of persistent antisocial (dissocial) behaviors in adolescents, who disregard social and moral norms, fail to maintain healthy relationships, and thereby reduce their quality of life and social functioning.

Future research will focus on the prevalence of deviant behavior as a psychopathological phenomenon in emotional disorders among socially deprived adolescents in the context of modern wartime and post-war conditions.

Світлана РУСІНА – кандидат медичних наук, доцент кафедри нервових хвороб з психіатрією та медичною психологією ім. В. П. Савенка Буковинського державного медичного університету. Сфера наукових інтересів: розлади психіки та поведінки у підлітків; психічні розлади внаслідок

органічного ураження центральної нервової системи; психогенні неспихотичні та психотичні психічні розлади. Автор та співавтор понад 100 наукових праць, серед яких 3 монографії, 8 підручників та навчальних посібників, 90 статей та тез доповідей, 3 патенти, 3 інформаційні листи.

Svitlana RUSINA – Candidate of Medical Sciences, Associate Professor of the Savenko Department of Nervous Diseases, Psychiatry and Medical Psychology at Bukovinian State Medical University. Areas of research: mental and behavioural disorders among adolescents; mental disorders due to organic damage to the central nervous system; psychogenic non-psychotic and psychotic mental disorders. She is the author and co-author of more than 100 scientific works, including 3 monographs, 8 textbooks and manuals, 90 articles and abstracts, 3 patents, and 3 newsletters.

Руслана НІКОРЯК – лікар-психіатр 1-ї категорії, психотерапевт. Місце роботи – Чернівецька обласна психіатрична лікарня. Сфера наукових інтересів: Невротичні, пов'язані зі стресом та соматоформні розлади (ПТСТР, розлади адаптації, фобічні, тривожні, депресивні розлади); поведінкові розлади. Автор та співавтор 54 наукових праць.

Ruslana NIKORIAK – psychiatrist of the 1st category, psychotherapist. Place of work – Chernivtsi Regional Psychiatric Hospital. Areas of research: Neurotic, stress-related and somatoform disorders (PTSD, adaptation disorders, phobic, anxiety, depressive disorders); behavioural disorders. Author and co-author of 54 scientific papers.

Наталія ТКАЧУК – лікар-гінеколог дитячого та підліткового віку. Місце роботи. Міська дитяча поліклініка м. Чернівці. Чернівці. Сфера наукових інтересів: поведінкові розлади у дітей та підлітків жіночої статі. Автор та співавтор 5 наукових праць.

Natalia TKACHUK – gynecologist of childhood and adolescence. Place of work. City Children's Polyclinic in Chernivtsi. Chernivtsi. Areas of research: behavioural disorders among female children and adolescents. Author and co-author of 5 scientific papers.

Received: 11.11.2024

Advance Access Published: December, 2024

© S. Rusina, R. Nikoryak, N. Tkachuk, 2024

СПЕЦИФІКА НЕФІНІТНИХ ФОРМ ДІЄСЛОВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Наталія РУСНАК,

Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича,
n.rusnak@chnu.edu.ua

Юлія РУСНАК,

Буковинський державний медичний університет,
yuliyarusnak@bsmu.edu.ua

SPECIFICITY OF NON-FINITE VERB FORMS IN MODERN UKRAINIAN LANGUAGE

Natalia RUSNAK,

Chernivtsi National University named after Yuriy Fedkovych,
ORCID ID: 0000-0002-1809-0337;

Yulia RUSNAK,

Bukovinian State Medical University,
Researcher ID: S-8544-2016
ORCID 0000-0001-9941-4411.

Rusnak Natalia, Rusnak Yulia. Specificity of non-finite verb forms in modern Ukrainian language. The purpose of the article is to compare finite and non-finite verb forms; to characterize non-finite verbs in the modern Ukrainian language.

The relevance of the study is due to the fact that in Ukrainian studies, non-finite forms have an ambiguous interpretation. In this morphological class of words, there are aspects that require philosophical justification. In addition, they illustrate the instability of verb boundaries, the emergence of verb forms into other parts of speech.

Research methods. In the article as the main general scientific methods of analysis and synthesis are used, as well as linguistic methods – descriptive and observation methods.

Conclusions. Non-finite forms are a numerous and diverse class of verb forms that have both common and specific features. All non-finite forms are united by: 1) they have general verb categories of aspect, transitivity-intransitivity and voice (moreover transitivity-intransitivity only influences the formation of participle forms); the category of voice is an important category for participle and impersonal forms in -no, -to, the last one always belong to the passive voice); 2) they have grammatical features of two parts of speech; 3) the dynamic feature is transformed into a static one. Specific features include: the infinitive has syntactic features of a verb and a noun, like a noun, it can be any member of a sentence; the participle and adverb can be considered according to the criteria of parts of speech, and creation of grammatical forms is an important aspect in this class of words; the impersonal form in -no, -to has constant grammatical (morphological) features. Participles and adverbs go beyond the verb.

Keywords: *finite forms, non-finite forms, participle, adverb, infinitive, impersonal forms in -no, -to.*

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Центальною частиною мови будь-якої філософської системи є дієслово – самостійна частина мови з категоріальним значенням процесуальної ознаки (дії або стану), вираженої у граматичних категоріях виду, перехідності-неперехідності, стану, способу, часу, особи (роду), числа. Проте у визначенні дієслова І.Р. Вихованець та К.Г. Городенська підкреслюють передовсім синтаксичну особливість однієї із форм дієслівної парадигми – дієвідмінюваного дієслова (способові форми): «Дієслово – центральний клас ознакових слів, що виражають дії, процеси та стани, виступають організаційним ядром елементарного простого речення, мають активну і широкую валентність, найбільший набір морфологічних категорій і виконують в реченні основні формально-синтаксичні функції – присудка та головного члена односкладного речення¹. Оскільки дієслово має

найбільше граматичних категорій, воно має і найбільшу парадигму. До складу дієслівної парадигми входять 5 типів форм:

- способові, або особові, форми: *пишу, читав, думатиму, будеш вчитися, ходімо, ріжете, малював би;*
- інфінітив: *писати, здаватися, клястися, купити, висіти;*
- дієприкметник: *сяючий, зблідлий, осяяний;*
- дієприслівник: *мандруючи, відвідавши;*
- безособова форма на **-но, -то**: *зроблено, здійснено, вишито.*

Способові форми називаються фінітними, решта – нефінітні, або вербоїдні.

Проте деякі мовознавці підкреслюють специфіку нефінітних форм. Так, В.М. Русанівський безособові форми на -но, -то відносить до дієприкметника, відповідно у нього дієслівна парадигма чотирикомпонентна². Різняться погляди мовознавців і на послідовність розташування нефінітних форм³.

¹ Vykhoanets I., Horodenska K. Teoretychna morfolohiia ukrainskoi movy. Akademichna hramatyka ukrainskoi movy [Theoretical morphology of the Ukrainian language. Academic grammar of the Ukrainian language], K.: Pulsary, 2004, P. 218 [in Ukrainian].

² Rusanivskyi V.M. Diieslovo. Suchasna ukrainska literaturna mova. Morfolohiia [The verb. Modern Ukrainian literary language. Morphology.], za zah red I.K. Bilodida, K.: Nauk. dumka, 1969, P. 297-298 [in Ukrainian].

³ Vykhoanets I., Horodenska K. Teoretychna morfolohiia ukrainskoi movy..., op. cit., P. 220-223.

Мета статті – порівняти фінитні та нефінитні форми дієслова; схарактеризувати нефінитні форми в сучасній українській мові.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що в українстиці нефінитні форми мають неоднозначне трактування, в цьому морфологічному класі слів є аспекти, які потребують філософського обґрунтування. До того ж вони ілюструють несталість меж дієслова, перехід дієслівних форм в інші частини мови.

Методи дослідження. У статті використані загальнонаукові методи дослідження – аналізу, синтезу, категоризації, а також лінгвістичні методи, як-от: описовий, пов'язаний з інвентаризацією та систематизацією мовних феноменів, структурний, мета якого опис форм українського дієслова як цілісної функціональної системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нефінитні форми дієслова пройшли довгий шлях розвитку, у різні часи змінюючи статус. У сучасній українстиці нефінитні форми були предметом дослідження українських мовознавців: І. Вихованця, К. Городенської, І. Кучеренка, І. Матвіяса, М. Жовтобрюха, А. Загнітка та ін. У статті спробуємо підсумувати напрацювання попередників-граматистів та запропонувати своє бачення специфіки цього морфологічного класу слів.

Виклад основного матеріалу.

1. Порівняльна характеристика фінитних та нефінитних форм дієслова.

а) Фінитні форми мають особові закінчення; нефінитні – не мають особових закінчень: дієприкметник має родові та відмінкові флексії, інфінітив, дієприслівник та безособові форми на **-но**, **-то** – не мають закінчень, вони незмінні форми.

б) Словозміна (парадигма) фінитних форм твориться дієвідмінюванням; словозміна дієприкметника – відмінюванням; інфінітив, дієприслівник та безособові форми на **-но**, **-то** мають нульову парадигму.

в) Форми фінитних дієслів не виводяться, а існують як регулярне систематичне чергування закінчень, маючи початкову форму дієслова – нефінитну форму інфінітив; нефінитні форми, крім інфінітива, творяться.

г) Фінитні форми мають граматичні категорії дієслова (загальнодієслівні – вид, перехідність-неперехідність, стан; часткові – спосіб, час, особа (рід), число), нефінитним формам властиві загальнодієслівні категорії дієслова; до того ж їм притаманні граматичні ознаки двох частин мови: дієприкметнику властиві граматичні (морфологічні) категорії дієслова та прикметника; дієприслівнику – дієслова та прислівника; безособовій формі на **-но**, **-то** – дієслова та прислівника; інфінітиву властиві граматичні (синтаксичні) ознаки двох частин мови – дієслова та іменника.

г) Фінитні форми виражають динамічну ознаку, нефінитні форми – динамічну ознаку, яка перетворюється у статичну.

У інших західноєвропейських мовах до нефінитних форм входять партиципійум (дієприкметник), герундій, супін, масдар.

2. Інфінітив – початкова форма дієслова. У інфінітиві ідея дії виражена в найбільш чистому вигляді, має найменшу граматичну інформацію. Інфінітив називає дію безвідносно до способу, часу, особи. Ця граматична форма має загальнодієслівні категорії виду, перехідності-неперехідності, стану.

Інфінітив – незмінна форма дієслова. Формальний показник інфінітива – суфікс **-ти**: *робити, умивати*, або його варіант **-ть**: *робить, умивать* (у розмовному мовленні).

За походженням інфінітив – це колишній віддієслівний іменник у давальному відмінку, цим і пояснюється те, що довгий час в шкільному курсі української мови елемент **-ти** трактувався як закінчення.

Інфінітив – нефінитна, вербоїдна форма дієслова. Вхідження до цієї групи дієслівних форм зумовлюється тим, що інфінітив має синтаксичні ознаки двох частин мови – дієслова й іменника. Інфінітив так само, як і іменник, може бути будь-яким членом речення. У західноукраїнських граматиках початку ХХ ст. інфінітив називали *дієіменником*.

Звернімо увагу на синтаксичні функції дієслова: *Лиш боротись – значить жити* (І. Франко) – інфінітивний підмет і складений іменний присудок.

Яке це щастя – мчати на коні, а у лице тобі весняний вітер віє (В. Сосюра) – інфінітивний підмет.

Він хотів учитися – суб'єктний підмет виступає складеним дієслівним присудком.

Бажання пізнати більше не полишало їх – неузгоджене означення.

Він пішов купити хліба – обставина мети при дієсловах руху (це колишній супін).

Він просив нас передати йому вітання – об'єктний інфінітив виконує синтаксичну роль додатка.

До чистої мети треба йти чистою дорогою.
По роботі пізнати майстра – головний член односкладного речення.

І. Р. Вихованець розглядає інфінітив як специфічну міжчастиномовну форму, напівморфологізований синтаксичний ступінь субстантивації дієслова (вхідження до дієслова регулюється не словозміною, а синтаксичною роллю), іменниково-дієслівне перехідне утворення, специфіку якого становить різний спосіб закріпленості за іменниковою та дієслівною сферами. Перехід інфінітива у іменник – напівморфологізація⁴.

В українській мові інфінітив може мати зменшено-пестливі суфікси, що, ймовірно, пояснюється його іменниковим походженням: *спатоньки, їстоньки* (форми характерні для дитячого мовлення). На західноукраїнських землях на початку ХХ ст. інфінітиви із зменшено-пестливими суфіксами – типове явище. Так, в художньому мовленні Ю. Федьковича натрапляємо на інфінітиви із деминутивними

⁴ Vykhovanets I. R. Chastyny movy v semantyko-hramatychnomu aspekti [Parts of speech in the semantic-grammatical aspect], K.: Naukova dumka, 1988, 255 p. [in Ukrainian].

суфіксами: *Дрівець є врубатоньки*, / *Би хатку нагрів*⁵; *А чо ж бо я граватицьки* / *Не маю, не маю*⁶;

3. У античній філософії (Діонісій Фракійський) з-поміж 8 частин мови відповідне місце посідав дієприкметник (*метоксе*). Статусу частини мови дієприкметнику надавали слов'янські мовознавці (М. Смотрицький, М. В. Ломоносов, О. П. Павловський). О. Х. Востоков вилучив дієприкметник із системи частин мови, зарахувавши до форм дієслова. У мовознавстві були різні трактування дієприкметника. На початку ХХ ст. дієприкметник розглядали як «змішану частину мови», як «гібридні дієслівно-прикметникові форми». І. Р. Вихованець вважає, що дієприкметник має двоїстий характер: синтетичні дієприкметники (означення у реченні: *На столі лежала непрочитана книга*) входять до прикметника; аналітичні (іменна частина складеного іменного присудка: *Книга була не прочитана*) – до дієслова⁷.

І. К. Кучеренко та І. Р. Вихованець називають дієприкметник «синтаксичним і морфологічним ад'єктивом».

Дієприкметник можна розглядати за критеріями частин мови:

а) семантичний критерій. Дієприкметник виражає ознаку за дією, процесуальну ознаку, яка передається як ознака предмета. Процесуальність як семантична властивість дієслова виражається у віднесеності ознаки до діяча, у трансформації дієприкметникових форм у фінитні форми: *твір, написаний учнем*; *учень написав твір*; *твір, який написав учень*. Отже, дієприкметник виражає процесуальну ознаку, яка трансформується в непроцесуальну.

б) морфологічні ознаки. Дієприкметник як нефінитна форма дієслова має морфологічні ознаки двох частин мови – дієслова і прикметника. Від дієслова дієприкметник успадкував вид, перехідність-неперехідність, стан і час, проте морфологічні категорії дієслова в дієприкметникових формах мають свою специфіку. Вид і перехідність-неперехідність дієслова впливають на творення дієприкметникових форм. Категорія виду ж закріплена у дієприкметниковій формі: *крокуючий, мандруючий* (недок. вид), *повислий, змарнілий, згаяний, розлитий* (док. вид).

Маркерами стану і часу виступають дієприкметникові суфікси. За способом вираження процесуальної ознаки дієприкметники поділяються на активні і пасивні. Дієприкметники активного стану позначають ознаку предмета (особи), який діє сам: *дбаючий господар, сяючі очі, змушнілий юнак*. Дієприкметники пасивного стану виражають ознаку предмета, на який діє інший предмет (особа), у таких розширених конструкціях наявний орудний відмінок з суб'єктом значенням: *прочитана книга* (учнем), *підписаний документ* (керівником).

Категорія часу дієприкметника двочленна: теперішній час: *пануючий, сидячий, квітнучий*; минулий

час: *посивілий, опалий, здійснений, вимитий*. Проте категорія часу в дієприкметниках формалізована і не відповідає синтаксичній категорії часу. Так, *прочитаний* – дієприкметник минулого часу, проте здатний передавати тричленний (синтаксичний) час:

- теп. час – *книга прочитана*;
- мин. час – *книга була прочитана*;
- майб. час – *книга буде прочитана*.

Від прикметника дієприкметник успадкував рід, число, відмінок, які мають синтаксичний характер, прикметникову парадигму на чолі з початковою формою прикметника – формою ч.р., одн.: *зрубане дерево* – *зрубаний, розпилене колода* – *розпилений, розпиляні дрова* – *розпиляний*.

в) синтаксичні ознаки. Дієприкметник має синтаксичні властивості дієслова та прикметника. Від дієслова у дієприкметника здатність мати залежні слова: іменники та прислівники (дієприкметниковий зворот): *не политі звечора квіти, не підписаний керівником документ* та синтаксична роль присудка (іменна частина складеного іменного присудка): *Зошити перевірені*. Від прикметника – узгодження з іменником: *прочитана книга, прочитаної книги* та синтаксична роль означення: *Перевірені зошити лежали на столі*.

г) Творення дієприкметникових форм. Активні дієприкметники теперішнього часу творяться від формотворчої основи теперішнього часу неперехідних дієслів недоконаного виду за допомогою суфіксів **-уч-**, **-юч-** (від дієслів першої дієвідміни) та **-ач-**, **-яч-** (другої дієвідміни): *сяють* – *сяючий, керують* – *керуючий, крокують* – *крокуючий*. За стилістичними нормами української мови таких дієприкметникових форм слід уникати.

Активні дієприкметники минулого часу творяться від формотворчої основи минулого часу неперехідних дієслів доконаного виду за допомогою формотворчого суфікса **-л-**: *змарніти* – *змарнілий, зжовкнути* – *зжовклий, потемніти* – *потемнілий, сп'яніти* – *сп'янілий, посивіти* – *посивілий*. Особливостями творення дієприкметників активного стану минулого часу є втрата суфікса **-ну-** твірної основи: *зжовкнути* – *зжовклий, злигнути* – *злиплий, засохнути* – *засохлий* та втрата кінцевого приголосного інфінітива: *осісти* – *осілий*.

Продуктивними в сучасній українській мові є дієприкметники пасивного стану минулого часу. Вони творяться від формотворчої основи минулого часу перехідних дієслів доконаного (зрідка недоконаного) виду за допомогою суфіксів **-ен-**, **-н-**, **-т-**: *удосклялити* – *удосконалений, почистити* – *почищений, народити* – *народжений, скосити* – *скошений, згаяти* – *згаяний, розстріляти* – *розстріляний, заклеїти* – *заклеєний*.

Дієприкметники з суфіксом **-т-** творяться від обмеженої кількості дієслів з інфінітивним суфіксом **-и-**: *помити* – *помитий, розлити* – *розлитий*.

⁵ Fedkovych Yu. Tvory, vstup. st. B. I. Melnychuka [Works, introductory article by B. I. Melnychuk]; upor. B. I. Melnychuk, M. I. Fryichuk, T. I. Poeziia. Chernivtsi: Bukovyna, 2004, P. 109 [in Ukrainian].

⁶ Ibidem, P. 85.

⁷ Vykhovanets I. R. Chastyny movy v semantyko-hramatychnomu aspekti..., op. cit.

Дієприкметники з суфіксом **-н-** творяться від інфінітивної основи, яка закінчується на **-а (я)**: *розпиляти – розпиляний, розстріляти – розстріляний, згадати – згаданий*.

Дієприкметники з суфіксом **-ен-** творяться від інфінітивної основи, яка закінчується на **-и**: *почистити – почищений, примирити – примирений, передплатити – передплачений*. Суфікс **-єн-** мають дієприкметникові форми від інфінітивної основи на **-ї**: *заклеїти – заклеєний, здоїти – здоєний, занепокоїти – занепокоєний*.

Формотворення дієприкметникової форми супроводжується чергуванням приголосних звуків: *скосити – скошений, передплатити – передплачений, змолотити – змолочений*; зрідка голосних: *змолоти – змелений*.

В українській мові є дві групи дієслів, від яких творяться паралельні форми дієприкметників пасивного стану минулого часу з суфіксами **-ен-** та **-м-**:

1) від дієслів, що мають в інфінітивній основі суфікс **-ну-**: *розгорнути – розгорнений, розгорнутий; одягнути – одягнений, одягнутий; замкнути – замкнений, замкнутий*;

2) від дієслів, які в основі мають буквосполучення **-оро-, -оло-**: *побороти – поборений, поборотий; розколоти – розколений, розколотий; змолоти – змелений, змолотий*.

Проблемним питання є віддієслівні утворення від дієслів недоконаного виду. Ці дієприкметникові форми можуть втрачати ознаки дієслів і переходити у прикметники: *сидяча робота, колючий дріт, спілий кавун, битий шлях, сіяне борошно*. На відміну від дієприкметників прикметники дієслівного походження не керують непрямыми відмінками, не можуть означатися словами з обставинним значенням (не мають залежних слів): *прілий у печі борщ (дієприкм.) і пріле борошно (прикм.); сіяна квадратно-гніздовим способом кукурудза і сіяне борошно; палена сонцем рослинність і палена цегла; копчене в диму м'ясо, копчене м'ясо; смажений на пательні і смажена картопля*. Крім того, у дієприкметниках наголос здебільшого падає на корінь, у прикметниках – на суфікс: *варений і варЕний, пЕчений і печЕний*. До прикметників можна підібрати синоніми: *Під лежачий (нерухомий) камінь вода не тече*.

В українській мові є прикметники зі значенням перебільшення ознаки (з наголошенням суфіксом): *незрівнЯнний, незчислЕнний, несказАнний, недоторкАнний* тощо. Ці прикметники мають подвійну мотивацію: їх можна інтерпретувати: а) як віддієслівні префіксально-суфіксальні утворення: *не зрівняти – незрівнянний, не сказати – несказаний*; б) як ад'єктивовані дієприкметники: *незрівнЯнний – незрівнЯнний, нескАзаний – несказАнний, незчИслений – незчислЕнний*.

Дієприкметники активно поповнюють морфологічні класи іменників та прикметників. Так, дієприкметникові форми можуть субстантивуватися:

наречена, заручена, суджений, полонений, учений, придане, ведуча, ранений.

Дієприкметники ад'єктивуються. Активні дієприкметники теперішнього часу перейшли у прикметники: *ріжучий, плавучий, ревучий, живучий, родючий, співучий, ходячий, терплячий, зрячий, тягучий* тощо.

До прикметників дієприкметникового походження належать слова: *зрілий, рослий, дорослий, спілий, талий, тривалий, кислий, стиглий* (колишні дієприкметники активного стану минулого часу із суфіксом **-л-**, які набули граматичної ознаки якісних прикметників – ступенювання).

Реліктами дієприкметників пасивного стану теперішнього часу є прикметники з суфіксом **-м-**: *видимий, відомий, терпимий, любимий, рухомий*. Дієприкметники пасивного стану теперішнього часу в сучасній українській мові відсутні.

4. Дієприслівник – незмінна форма дієслова, що позначає дію або стан як ознаку іншої дії або стану, зберігаючи дієслівні категорії виду та часу. Дієприслівник увів до наукового обігу М. Смотрицький. І. Р. Вихованець назвав дієприслівник «синтаксичним і морфологічним прислівником». Дієприслівники відсутні у розмовному стилі мовлення, оскільки це ознака художнього та ділового стилів.

Дієприслівник завжди виконує роль обставини. Однак в підручнику «Сучасна українська мова» за ред. І. К. Білодіда зазначено, що дієприслівник може бути другорядним присудком або обставиною. Пор.: «Дієприслівником називається дієслівне утворення, що має морфологічні ознаки (суфікс основи, здатність виражати категорії виду і часу), і, пояснюючи інші дієслівні утворення, виступає в ролі другорядного присудка або обставини»⁸. Семантичною особливістю дієприслівника є те, що він позначає додаткову дію (пригадаймо правопис частки **не** з дієприслівниками).

Від дієслова дієприслівник успадкував морфологічні категорії виду, перехідності-неперехідності (загальнодієслівні категорії) та часу. Категорія часу дієприслівника двочленна: теперішній та минулий часи. Незмінність – ознака дієприслівника, яку він успадкував від прислівника.

Синтаксичною дієслівною рисою дієприслівника є здатність мати залежні слова (дієприслівниковий зворот): *не відчувачи холоду, рятуючи нас, здобувши освіту*. Від прислівника у дієприслівника синтаксична функція обставини.

Дієприслівники теперішнього часу (недоконаного виду) творяться від формотворчої основи теперішнього часу за допомогою формотворчих суфіксів **-учи-, -ючи-, -ачи-, -ячи-**: *вивчають – вивчаючи, допомагають – допомагаючи, рятують – рятуючи*. Дієприслівники теперішнього часу позначають дію, яка відбувається паралельно з основною дією: *Лікуючи хворого, не забувай про його душу*.

Дієприслівники минулого часу (доконаного виду) творяться від формотворчої основи минулого часу за

⁸ Suchasna ukrainska literaturna mova. Morfolohiia [Modern Ukrainian literary language. Morphology], za red. I.K.Bilodida, K.: Vyshcha shkola, 1969, P. 419 [in Ukrainian].

допомогою формотворчого суфікса **-вши** (рідко **-ши**): *стерпіти – стерпівши, змарнувати – змарнувавши, присісти – присівши, принести – принісши*. Дієприслівники минулого часу означають дію, яка передувє основній: *Зберігши традиції минулого, ми заслужимо шану нащадків*.

Дієприслівник може адвербіалізуватися: *Раділи люди встаючи* (Т. Шевченко).

Ознакою адвербіалізованих форм є наголос, пор.: *везучИ, несучИ, лежачИ* (дієприслівниковий наголос на останньому складі), *стОячи, тУжачи, лЕжачи* (прислівниковий наголос на корені), такий прислівник втрачає здатність мати залежні слова.

5. Безособові форми на **-но**, **-то** – це специфічна риса української граматики. За походженням це колишні морфологізовані дієприкметники пасивного стану минулого часу середнього роду із закінченням **-о**. Ці форми втратили ознаки прикметника, атрибутивності. Вони завжди виступають головним членом речення (присудком) у безособовому односкладному реченні.

Безособові форми на **-но**, **-то** мають сталі граматичні ознаки дієслова:

- доконаний вид;
- перехідність;
- пасивний стан.

Напр.: *На сизих луках скошено траву і літо буйне в береги ввійшло* (М. Рильський).

Висновки. Тож нефінітні форми – це численний строкатий клас дієслівних форм, які мають як спільні риси, так і специфічні. Всі нефінітні форми об'єднує: 1) вони мають загальнодієслівні категорії виду, перехідності-неперехідності і стану (причому перехідність-неперехідність лише впливає на творення дієприкметникових форм; категорія стану – важлива категорія для дієприкметників та безособових форм на **-но**, **-то**, останні завжди належать до пасивного стану); 2) вони мають граматичні ознаки двох частин мови; 3) динамічна ознака трансформується в статичну. До специфічних ознак належать: інфінітив, як і іменник, може бути будь-яким членом речення; дієприкметник і дієприслівник можна розглядати за

критеріями частин мови, причому формотворення (пригадаймо факультативний критерій частин мови – словотвірний) – важливий аспект цих дієслівних форм; безособова форма на **-но**, **-то** має сталі граматичні (морфологічні) ознаки. Дієприкметники та дієприслівники виходять за межі дієслова.

Руснак Наталія – доктор філологічних наук, професор кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Коло наукових інтересів: когнітивна лінгвістика, діалектологія, етнолінгвістика, прагматична текстологія. Автор понад 159 наукових праць, у тому числі 5 монографій.

Rusnak Natalia – Doctor of Philological Sciences, Professor of the Department of Modern Ukrainian Literature Language at the Chernivtsi National University named after Uriy Fedcovich. Research interests: cognitive linguistics, dialectology, ethnolinguistics, pragmatic textology. Author of more than 159 scientific works, including 5 monographs.

Руснак Юлія – кандидат філологічних наук, доцент кафедри суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету. Після захисту кандидатської дисертації «Лексика родинних обрядів у буковинському діалекті» за спеціальністю 10.02.01. – українська мова продовжує дослідження у галузі діалектології, етнолінгвістики, викладання української мови як іноземної. Автор понад 90 наукових праць, співавтор 4 монографій, національного посібника з української мови як іноземної і навчально-методичного підручника з грифом МОЗ України.

Rusnak Yulia – PhD of Philology, Associate Professor of the Department of Social Sciences and Ukrainian Studies of Bukovinian State Medical University. After defending her dissertation «The vocabulary of family rituals in Bucovina dialect» in the specialty 10.02.01. – Ukrainian language keeps on researching in the field of dialectology, ethnolinguistics, teaching Ukrainian as a foreign language. Author of more than 90 scientific works, co-author of 4 monographs, national textbook of Ukrainian as a foreign language and textbook approved by Ministry of Health of Ukraine.

Received: 12.11.2024

Advance Access Published: December, 2024

© N. Rusnak, 2024

**ОСОБЛИВОСТІ ЛАТИНСЬКО-АНГЛІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО
ПЕРЕКЛАДУ АНАТОМІЧНИХ ТЕРМІНІВ-МЕТАФОР
ІЗ МОДИФІКАТОРОМ – НАЗВОЮ ВМІСТИЛИЩА**

Наталя ЛИСЕНКО, Алла БЕРЕСТОВА,

Національний фармацевтичний університет,
natalilisenko1977@gmail.com, balla19682802@gmail.com;

Ольга ЛИТВИНЕНКО,

Національний університет цивільного захисту України,
lytvynenko_olha@nuczu.edu.ua;

Лариса ШУТАК,

Буковинський державний медичний університет,
shutak.larysa@bsmu.edu.ua;

Лілія ДОРОШИНА,

Національна академія Національної гвардії України,
doroshyna.lilia@gmail.com

**FEATURES OF THE LATIN-ENGLISH-UKRAINIAN
TRANSLATION OF ANATOMICAL TERMS-METAPHORES
WITH THE MODIFIER – THE NAME OF THE RECEPTACLE**

Natalia LYSENKO, Alla BERESTOVA,

National University of Pharmacy,
ORCID ID 0000-0001-8607-2213, Researcher ID: HTQ-0741-2023;

ORCID ID 0000-0001-6036-7961, Researcher ID: Г-9822-2019;

Olha LYTUVYENKO,

National University of Civil Protection of Ukraine,
ORCID ID 0000-0003-3322-8805, ResearcherID: HZJ-1869-2023;

Larysa SHUTAK,

Bukovynian State Medical University,
ORCID ID: 0000-0001-8038-4080, RESEARCHER ID: S-61-30-2016;

Liliia DOROSHYNIA,

National Academy of the National Guard of Ukraine
ORCID ID 0000-0002-0199-4372, Researcher ID: LSJ-1508-2024.

Лисенко Наталя, Берестова Алла, Литвиненко Ольга, Шутак Лариса, Дорошина Лілія. Особливості латинсько-англійсько-українського перекладу анатомічних термінів-метафор із модифікатором – назвою вмістилища. Мета статті – розглянути особливості латинсько-англійсько-українського перекладу анатомічних метафор із модифікатором – назва вмістилища. Проаналізовано досвід інших дослідників, зокрема О. Беляєвої та І. Ткаченко, Ю. Макаренко і М. Малащенко. Вид перекладацької трансформації встановлюється за типологією В. Карабана.

Фактичним джерелом обрано Terminologia Anatomica та видання «Міжнародна анатомічна термінологія (латинські, українські, російські й англійські еквіваленти)» за редакцією В. Черкасова (2010 р.). Зазначений аналіз проводиться вперше.

Методи дослідження. Застосовано метод суцільної вибірки для пошуку відповідних анатомічних метафоричних бінарм, а також використано семно-компонентний аналіз і порівняльний метод, що пояснює наявні перекладацькі трансформації.

Семно-компонентний аналіз проведено із застосуванням одинадцятитомного Словника української мови, за яким встановлюється первинне лексичне значення, простежується перерозподіл сем, розвиток або заміна конотативного компонента.

Висновки. Досліджено переклад таких термінологічних сполук, як мішечок гортані, слезовий мішок, сумка волосини, слизова (синовіальна) сумка, молочна цистерна, поперекова цистерна, слухова капсула, суглобова капсула, ампула сім'явиносної протоки, камера очного яблука тощо.

Установлено, що переважна більшість зазначених метафоричних термінів виникає на підставі подібності, до уваги беруться колір, форма тощо або функційна схожість. Зазвичай переклад здійснюється словом, що має такий самий характер образності.

Дослідження може бути використане при викладанні теорії перекладу для студентів-філологів, а також у вищих навчальних закладах медичного та фармацевтичного профілю при викладанні освітніх компонент «Українська мова за професійним спрямуванням», «Англійська мова за професійним спрямуванням», «Латинська мова та медична термінологія», а також у перекладацькій практиці.

Ключові слова: анатомічна метафора, метафорична бінарма, модифікатор, термінологічна сполука, термін-метафора, семно-компонентний аналіз, порівняльний метод.

Statement of the problem and its connection with important scientific tasks. Medical terminology is a popular topic for scientific research among modern

Ukrainian linguists, which is explained by the rapid development of the field. Medical science, practice and medical education are international in nature and require

a common, understandable, and universally recognized language.

Latin is such a language. Equally important is the use of uniform, official terminology in the state language in the state system of health care and education, in scientific publications and medical documents.

Each metaphor, in particular a metaphor-term, is a consequence of mental and linguistic activity of a person, which in the process of creation relies on a set of presuppositional background knowledge, marked by the peculiarities of the national worldview. Hence, there is a need for a comparative analysis of meaning transformations when translating medical metaphorical vocabulary from Latin into English and Ukrainian, as well as English-Ukrainian translation.

Actuality of the topic. As of today, there is no thorough research that would comprehensively describe the processes of the emergence of metaphorical valence in the medical terminology, in particular in anatomical and pathoanatomical terminology; a comparative analysis of the equivalents of terms-metaphorical binaries in Ukrainian, English, and Latin languages (international nomenclature) is also missing.

Analysis of recent studies that have begun to address the problem. The analysis of special literature proves that there is a number of approaches to the classification of translation transformations.

The semantic processes which took place during the formation of anatomical metaphorical binary terms in the Ukrainian language, comparison with the English equivalent and the international version in Terminologia Anatomica are considered to be an interesting and relevant topic for research.

Analyzing the borrowed medical terminology in the English language, O. Belyaeva and M. Melashchenko grouped lexical units into three main categories:

1) adapted (assimilated) Latin and Latinized Greek terms that have undergone certain changes in modern English and French;

2) non-adapted (non-assimilated) words that retain the original form of classical languages;

3) «hybrid borrowings» as a special combination of the two previous types. The authors note that the study revealed the fact that modern French assimilated significantly more terms from classical languages, while English most often retains their original (unadapted) form¹.

For the translation of anatomical terms, Yu. Makarenko and I. Tkachenko suggest using the following methods:

1. transcoding and match selection: lateral ligament – латеральна зв'язка;

2. match selection: calcaneofibular ligament – п'яtkова малогомілкoва зв'язка;

3. descriptive translation: mucosal – що відноситься до слизової оболонки².

Unfortunately, the authors do not detail the methods and do not give separate examples of the translation of metaphorical binaries.

P. Newmark offers the following translation options for metaphors:

1) preserving the image in the translation language;

2) replacing the image of the source language with a standard image of the translation language, which does not contradict with the culture of the target language;

3) reproduction of a metaphor using a figurative comparison with the preservation of the image (but with a possible change of expression);

4) translation of a metaphor (or figurative simile) using a figurative simile (or, sometimes, a metaphor) with an interpretation of the meaning (this facilitates understanding, but may lead to a loss of expressiveness of the statement);

5) rendering the semantics of the metaphor descriptively (can be used if the metaphor is vague and preservation is inappropriate, although certain aspects of the instruction of the statement may be lost);

6) omitting the metaphor if it is redundant (optional);

7) preservation of the metaphor with the concretization of the meaning in order to strengthen the image³.

But the classification of modifier types of the metaphorical term according to V. Karaban seems to be the most successful⁴:

- a metaphorical word that has the same or a very similar character of imagery;

- a metaphorical word that has a different character of imagery;

- – a non-metaphorical word that conveys only the denotative meaning of the English metaphorical word, not imagery.

The aim of the research. To analyze the peculiarities of the Latin-English-Ukrainian translation of anatomical metaphors with the modifier name of the receptacle.

Presentation of the main research material.

To select the lexical material for the study, we used the continuous sampling method from the publication «International Anatomical Terminology (Latin, Ukrainian, Russian and English equivalents)» edited by V. Cherkasov (2010)⁵, also used TA (Terminologia Anatomica), published on the website International federation of associations of anatomists⁶.

¹ Melashchenko M., Bieliaieva O., Lysanets Yu. «Lexical Borrowings from Classical Languages in the English and French Medical Terminologies: A Comparative Study», *Wiadomości Lekarskie*, 2018, Vol. 71, Nr. 5, P. 1081 [in English].

² Makarenko Yu., Tkachenko I. «Do problemy perekladu medychnykh termiev v naukovomu anhlomovnomu medychnomu teksti» [To the problem of translation of medical terms in a scientific English-language medical text], *Naukovi zapysky Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu*, 2014, Vol. 21, P. 267 [in Ukrainian].

³ Newmark P. About Translation. Clevedon: Philadelphia Multilingual Matters, 1991, P. 87-90 [in English].

⁴ Karaban V. Posibnyk-dovidnyk z perekladu anhliiskoi naukovi ta tekhnichnoi literatury na ukrainsku mov [Handbook for translating English scientific and technical literature into Ukrainian], Vinnytsia: Nova knyha, 2001, P. 22 [in Ukrainian].

⁵ Cherkasov V., Bobryk I., Huminskyi Yu., Kovalchuk O. Mizhnarodna anatomichna terminolohiia (latynski, ukrainski, rosiiski ta anhliiski ekvivalenty) [International anatomical terminology (Latin, Ukrainian, Russian and English equivalents)], za red V. Cherkasova, Vinnytsia: Nova knyha, 2010, 391 p. [in Ukrainian].

⁶ Terminologia Anatomica. URL: <https://fipat.library.dal.ca/ta2/>

Metaphors belonging to the semantic class «name of the receptacle», – the fourth largest group among the anatomical medical terms which we have analyzed. The most popular modifier is sac – **мішок (мішечок)** (*мішечок гортані, слъзовий мішок, анальний мішок, пневризматичний мішок, черевний мішок, горловий мішок, грижовий мішок, зацічний мішок, зародковий мішок, шкірний мішок, перикардальний мішок, суглобний мішок, ембріональний мішок etc.*) and bursa – **сумка** (*серцева сумка, суглобова сумка, підм'язова сумка, підшкірна сумка, глоткова сумка etc.*).

Also, long metaphorical series form modifiers cistern – **цистерна** (*міжніжкова цистерна, молочна*

цистерна, поперекова цистерна, мозолиста цистерна etc.) and capsule – **капсула** (*слухова капсула, суглобова капсула, капсула кришталіка, жирова капсула, носова капсула*). A typical option for emergence is external similarity and functional similarity.

In binaries with a modifier **мішок (мішечок)** the nuclear sema remains relevant: «a container sewn from a piece of coarse fabric for storing and transporting loose bodies and various things, as well as a large paper bag for the same purpose»⁷, the emphasis is on the «receptacle» component. Accordingly, when forming an anatomical term – a metaphor, functional similarity is taken as a basis.

Lat.	sacculus laryngis	saccus lacrimalis
Eng.	laryngeal saccul	lacrimal sac
Ukr.	мішечок гортані ⁸	сльзовий мішок ⁹

The translation from Latin and English is carried out by a metaphorical word that has the same figurative character: sacculus (saccus) (Lat.) – sac (Eng.) and – мішок (мішечок) (Ukr.). The only difference, which is a generally isolated phenomenon, is the translation of the genitive metaphor from Latin into English adjectival binary.

Lat.	bursa pili	bursa synovialis
Eng.	bursa pili	synovial bursa
Ukr.	сумка волосини ¹¹	слизова (синовіальна) сумка ¹²

The translation from Latin and English is carried out by a metaphorical word that has the same figurative character.

In metaphorical compounds with the modifier cistern, the term «storage, tank for water and other liquids» remains

In metaphorical binaries with the component **сумка**, the meaning «a structure of connective tissue that surrounds or contains joints, internal organs, etc.» is actualized¹⁰, included in the dictionary codification. From a morphological point of view, binaries retain their features when translated.

relevant»¹³, the transfer occurs on the basis of functional similarity.

The translation from Latin and English is carried out by a metaphorical word that has the same figurative character: cisterna (Lat.) – cistern (Eng.) – цистерна (Ukr.).

Lat.	cisterna chyli	cisterna lumbalis
Eng.	chyle cistern	lumbar cistern
Ukr.	молочна цистерна ¹⁴	поперекова цистерна ¹⁵

A sufficiently productive modifier in the formation of metaphorical series is a **capsule**. The lexeme actualizes the term «a thin membrane that covers internal organs or painful formations in the body»¹⁶. Transfer occurs on the

basis of functional similarity – the ability to wrap and protect internal organs.

The translation from Latin and English is carried out by a metaphorical word that has the same figurative character.

Lat.	capsula lentis	capsula articularis
Eng.	capsule of lens	articular capsule
Ukr.	слухова капсула ¹⁷	суглобова капсула ¹⁸

Much smaller in number is the group of binarms with the ampoule modifier and the camera modifier. In the lexeme, the

nuclear ampoule remains as «a hermetically sealed glass vessel for storing medicinal and other substances in a sterile state»¹⁹.

⁷ Slovník ukrajskoi movy: V 11-ty tomakh. [Dictionary of the Ukrainian language: In 11 volumes], Kyiv: Naukova dumka, 1970-1980, Vol. IV, P. 762 [in Ukrainian].

⁸ Cherkasov V., Bobryk I., Huminskyi Yu., Kovalchuk O. Mizhnarodna anatomichna terminolohiia (latynski, ukrajski, rosijski ta anhlijski ekvivalenty..., op. cit., P. 112

⁹ Ibidem. P. 271

¹⁰ Slovník ukrajskoi movy: V 11-ty tomakh..., op. cit., Vol. IX, P. 837.

¹¹ Cherkasov V., Bobryk I., Huminskyi Yu., Kovalchuk O. Mizhnarodna anatomichna terminolohiia (latynski, ukrajski, rosijski ta anhlijski ekvivalenty ..., op. cit., P. 88.

¹² Ibidem. P. 68

¹³ Slovník ukrajskoi movy: V 11-ty tomakh. ..., op. cit., Vol. IX, P. 219.

¹⁴ Cherkasov V., Bobryk I., Huminskyi Yu., Kovalchuk O. Mizhnarodna anatomichna terminolohiia ..., op. cit., P. 184.

¹⁵ Ibidem. P. 194.

¹⁶ Slovník ukrajskoi movy: V 11-ty tomakh. ..., op. cit., Vol. IV, P. 97.

¹⁷ Cherkasov V., Bobryk I., Huminskyi Yu., Kovalchuk O. Mizhnarodna anatomichna terminolohiia ..., op. cit., P. 269.

¹⁸ Ibidem. P. 51

¹⁹ Slovník ukrajskoi movy: V 11-ty tomakh..., op. cit., Vol. I, P. 40.

Lat.	ampulla ductus deferentis	diverticula ambullae
Eng.	ampulla of ductus deferens	diverticula of ambulla
Ukr.	ампула сім'яносної протоки ²⁰	дивертикули ампули ²¹

The transfer takes place on the basis of functional similarity – the ability to wrap, contain.

In the lexeme, the camera acquires relevance as «the inner hollow part of any building, machine or device»²².

Lat.	camerae bulbi
Eng.	chambers of eyeball
Ukr.	камера очного яблука ²³

Transfer occurs on the basis of functional and external similarity – the ability to wrap, contain, have a hollow inside. In addition, the anatomical binary term *очне яблуко* is translated into English as *eyeball*, into Latin – *bulbus oculi* (eye bulb). Here a translation with a metaphorical word is observed that has a similar character of imagery (similarity of form is taken as the basis of the transfer).

Metaphors belonging to the semantic class «world of objects» are one of the most numerous groups among anatomical medical terms.

When forming metaphorical anatomical terms belonging to the semantic class «name of the receptacle», the most popular modifier is *мішок (мішечок), сумка* and *цистерна*.

Less productive modifiers for the formation of metaphorical binaries are *капсула, ампула, камера*.

Conclusions and prospects for further research.

In the metaphorical binaries studied in this research, the translation is usually carried out by a metaphorical word that which the same figurative character, sometimes by a non-metaphorical word, then a non-metaphorical binary term is formed. We also observe the translation from Latin into English with a monotermin.

The research can be used in teaching the theory of translation for philology students, as well as in higher educational institutions of a medical profile when teaching the disciplines «Ukrainian language for professional purpose», «English language for professional purpose», «Latin medical terminology», as well as in translation practice.

The study of metaphorical binaries among folk names of medicinal plants is considered to be a productive material for further research.

Лисенко Наталя – кандидат філологічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології Інституту підвищення кваліфікації спеціалістів фармації Національного фармацевтичного університету. Авторка 130 праць наукового та навчально-методичного, 11 навчальних та навчально-методичних посібників з грифом МОН та МОЗ України. Сфера наукових інтересів: символи та метафори в поетичному тексті, семно-компонентний аналіз та особливості перекладу метафор-термінів, методика викладання української мови, дистанційне викладання української мови та української мови як іноземної, викладання педагогіки для дорослої аудиторії, застосування елементів геймінгу і візуалізації при викладанні зазначених дисциплін.

Lysenko Natalia – PhD in Philology, associate professor of the Department of Pedagogy and Psychology of the Institute for Advanced Training of Pharmacy Specialists of the National University of Pharmacy. She is the author of about 130 scientific, educational and critical publications, 11 educational and teaching issues, which was approved by the Ministry of Education of Ukraine and the Ministry of Health of Ukraine. Scientific interests: symbols and metaphors in the poetic text, semicomponent analysis and peculiarities of the translation of metaphor-terms, methods of teaching the Ukrainian language, distance teaching of the Ukrainian language, teaching of the Ukrainian language as a foreign language, teaching pedagogy for an adult audience, using elements of gaming and visualization in teaching these disciplines.

Берестова Алла – кандидат філологічних наук, старший викладач доцент кафедри фундаментальних та суспільно-гуманітарних наук Національного фармацевтичного університету. Наукові інтереси: семно-компонентний аналіз та особливості перекладу метафор-термінів, методика викладання української мови, дистанційне викладання української мови та української мови як іноземної.

Berestova Alla – PhD in Philology, associate professor, associate professor of the Department of Fundamental and Social and Humanities of the National University of Pharmacy. Scientific interests: semicomponent analysis and peculiarities of the translation of metaphor-terms, methods of teaching the Ukrainian language, distance teaching of the Ukrainian language, teaching of the Ukrainian language as a foreign language.

Литвиненко Ольга – кандидат філологічних наук, доцент кафедри мовної підготовки Національного університету цивільного захисту України. Наукові інтереси: історична граматики, семно-компонентний розбір та особливості перекладу метафор-термінів, методика викладання української мови, дистанційне викладання української мови, викладання української мови як іноземної, викладання англійської мови.

Lytvynenko Olha – PhD in Philology, associate professor, associate professor of the language training department of the National University of Civil Protection of Ukraine. Scientific interests: historical grammar, semi-component analysis and peculiarities of translation of metaphor-terms, methods of teaching the Ukrainian language, distance teaching of the Ukrainian language, teaching of the Ukrainian language as a foreign language, teaching of the English language.

Шутак Лариса – кандидат філологічних наук, доцент кафедри суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету, автор близько 160 праць наукового, навчально-методичного та публіцистичного характеру, з яких 1 монографія, 5 розділів до двох колективних монографій, 7 навчальних та навчально-методичних посібників з грифом МОН та МОЗ України, 1 національний підручник. Коло наукових

²⁰ Cherkasov V., Bobryk I., Huminskyi Yu., Kovalchuk O. Mizhnarodna anatomichna terminolohiia ..., op. cit., P. 128.

²¹ Ibidem. P. 128

²² Slovyk ukrainskoi movy: V 11-ty tomakh..., op. cit., Vol. IV, P. 82.

²³ Cherkasov V., Bobryk I., Huminskyi Yu., Kovalchuk O. Mizhnarodna anatomichna terminolohiia ..., op. cit., P. 269.

інтересів: категоріальна граматика української мови, порівняльне мовознавство, українська медична термінологія, лінгвопсихологія, українознавство в системі вищої освіти.

Shutak Larysa – Candidate of Philology, Associate Professor of Department of Social Sciences and Ukrainian Studies of Bukovinian State Medical University; she is the author of about 160 scientific, educational and critical publications, including 1 monograph, 5 sections in 2 monographs, 7 educational and teaching issues, which was approved by the Ministry of Education of Ukraine and the Ministry of Health of Ukraine, 1 national textbook. Research interests: Ukrainian, linguistics and cultural studies, problems of the research of Ukrainian medical terminology, the national language education in universities, categorial Ukrainian grammar.

Дорошина Лілія – кандидат філологічних наук, доцент кафедри філології, перекладу та стратегічних комунікацій

Національної академії Національної гвардії України. Коло наукових інтересів: лексикологія, лінгвокультурологія, методика викладання української мови, теорія мовної комунікації, стратегічні комунікації, перекладознавство.

Doroshyna Liliia – PhD in Philology, Associate Professor of the Department of Philology, Translation and Strategic Communications of the National Academy of the National Guard of Ukraine. Scientific interests: lexicology, linguoculturology, methods of teaching the Ukrainian language, theory of linguistic communication, strategic communications, translation studies.

Received: 13.11.2024

Advance Access Published: December, 2024

© N. Lysenko, A. Berestova, O. Lytvynenko, L. Shutak, L. Doroshyna, 2024

**ПЕРЕВАГИ ТА НЕДОЛІКИ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ
У ВИВЧЕННІ ІНОЗЕМНИХ МОВ****Валентина НІЧИЙ,**

Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича

(Україна),

v.nichyi@chnu.edu.ua

**ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF ARTIFICIAL
INTELLIGENCE IN LEARNING FOREIGN LANGUAGES****Valentyna NICHYI,**

Chernivtsi National University named after Yuriy Fedkovych (Ukraine)

Researcher ID N-2288-2017; ORCID ID 0000-0002-3945-3766

Nichyi Valentyna. Advantages and disadvantages of artificial intelligence in learning foreign languages. This article explores the multifaceted role of artificial intelligence (AI) in enhancing the process of learning foreign languages. It examines the advantages, such as personalized learning experiences through adaptive algorithms that cater to individual student needs, real-time feedback via AI-driven language apps, and immersive environments created by virtual assistants. Moreover, the article highlights the convenience of AI in providing instant translations and pronunciation guidance, making language acquisition more accessible. Conversely, it addresses significant disadvantages, including the potential for reduced human interaction, which may hinder conversational skills, and the risk of over-reliance on technology, leading to superficial learning. The article also discusses concerns regarding data privacy and the ethical implications of AI use in education. Ultimately, it advocates for a balanced approach that combines AI tools with traditional methods to optimize language learning outcomes. **The relevance** of this topic is due to the fact that AI becomes more integrated into language learning, traditional teaching roles may be threatened. This raises questions about the future of language educators and the quality of learning experiences compared to human instruction. AI can tailor learning experiences to individual needs and enable learners to access language resources anytime, anywhere. However, excessive dependence on AI can hinder conversational skills. For example, relying solely on chat bots may limit real-life practice, making learners less confident in speaking with native speakers. **The research methodology** is based on a mixed-methods approach, combining surveys and interviews to gather both quantitative and qualitative data. **The purpose** of this study is to provide a balanced view of how AI can be utilized effectively in language learning while addressing its limitations. By analyzing these factors, educators and learners can make informed decisions about incorporating AI tools into their language studies. Elements of **novelty of the research** focus on exploring how more sophisticated algorithms can predict learners' needs and adjust content dynamically. **Conclusion.** In today's world, artificial intelligence (AI) is becoming an integral part of the educational process, particularly in the study of foreign languages. The advantages discussed, such as personalized learning, increased student motivation through interactive platforms, automated assessment and the use of conversational chatbots, demonstrate the revolutionary impact of technology on traditional teaching approaches. However, despite the many advantages, there are also disadvantages, such as the risk of losing the personal contact between teachers and students, as well as potential problems with trust in automated grading systems. Highlighting the importance of human qualities such as empathy and critical thinking underscores the need for a balanced approach to the integration of AI in education.

Keywords: artificial intelligence, foreign languages, virtual assistants, advantages, disadvantages.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. У ХХІ столітті штучний інтелект (ШІ) перетворюється на потужний інструмент, що активно впроваджується у різні сфери нашого життя, зокрема в освіту. Вивчення іноземних мов стало одним із найактуальніших напрямків, де технології ШІ можуть значно полегшити навчальний процес. Інтерактивні платформи, розумні чат-боти та автоматизовані системи оцінювання відкривають нові можливості для студентів і викладачів, забезпечуючи доступність та гнучкість навчання. Проте, разом з численними перевагами виникають і певні недоліки, такі як зменшення особистісного контакту та ризики залежності від технологій.

У цій статті ми детально розглянемо, які переваги і недоліки супроводжують використання штучного інтелекту у вивченні іноземних мов. Аналізуючи ці аспекти, ми спробуємо зрозуміти, як найкраще інтегрувати новітні технології в освітній процес,

забезпечуючи ефективне та інклюзивне навчання для всіх учасників.

Для вивчення іноземних мов викладач може використовувати різні чат-боти на своїх заняттях: Duolingo, ChatGPT, Babbel, Mondly, Replika, HelloTalk. Вони можуть стати корисними інструментами, забезпечуючи студентам можливість практикувати мову в інтерактивному форматі, що робить навчання більш цікавим та ефективним.

Однією із переваг використання штучного інтелекту при вивченні іноземних мов є персоналізація навчання: ШІ може аналізувати рівень знань студента і пропонувати індивідуальні навчальні програми. Наприклад, платформи, як Duolingo, адаптують вправи під потреби кожного користувача.

Персоналізація навчання за допомогою штучного інтелекту (ШІ) відбувається через адаптацію навчальних матеріалів та методів до індивідуальних потреб, інтересів і стилів навчання учнів. Наведемо кілька конкретних прикладів.

Адаптивні навчальні платформи: Системи, такі як Khan Academy або DreamBox, використовують алгоритми ШІ для аналізу прогресу учнів. Наприклад, якщо учень має труднощі з певною темою, платформа пропонує додаткові ресурси та вправи, щоб допомогти йому усвідомити матеріал.

Персоналізовані рекомендації: Використовуючи дані про минулі досягнення і інтереси учнів, ШІ може рекомендувати конкретні курси чи ресурси. Наприклад, платформи, як Coursera, пропонують курси на основі попередніх переглядів та оцінок учня, що забезпечує більш релевантний контент.

Роботизовані репетитори: Програми на кшталт Squirrel AI використовують ШІ для взаємодії з учнями, виявляючи їх слабкі місця і коригуючи навчальний план відповідно до їхніх потреб. Це дозволяє учням працювати в комфортному темпі.

Аналітика даних: У навчальних закладах ШІ допомагає виявляти шаблони успіху або невдач учнів, що дозволяє викладачам коригувати методи навчання. Наприклад, якщо виявляється, що більшість учнів не розуміють певну концепцію, викладач може змінити підхід до її викладання.

Ці технології роблять навчання більш індивідуалізованим та ефективним, адже кожен учень отримує підтримку, адаптовану саме під його потреби.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз літератури з даної теми показав, що засоби штучного інтелекту вже давно широко використовуються викладачами іноземних мов для автоматизації оцінювання, персоналізації навчання та підтримки практики мовлення. Мовні додатки, генератори текстів і чат-боти для створення матеріалів і практичних занять завжди приходять на допомогу. Популярними зараз є інструменти для автоматичного виправлення текстів, оцінювання знань студентів і перекладу. Наприклад, В. Павлов у своєму дослідженні звертає увагу на те, що вся сутність тексту повинна бути відображена в перекладі, особливо це стосується важливих документів, в яких будь-яка помилка є неприйнятною. Н. Голубенко та А. Кухаріна вважають, що для адекватного відтворення змісту потрібно зважати на культурні та ментальні особливості як автора, так і перекладача. Вони стверджують, що штучний інтелект ніколи не замінить когнітивних процесів перекладача. С.К.У. Чап та W. Ну вважають, що викладачі повинні розробити відповідні рекомендації для забезпечення етичного і безпечного застосування новітніх технологій. Автори підкреслюють занепокоєння здобувачів освіти щодо ризиків ШІ. В. Четверик розглядає переваги та недоліки використання мобільних застосунків при вивченні іноземної мови. Науковець вважає, що і викладач, і здобувач повинні обрати або сформувати власну траєкторію засвоєння навчального матеріалу в галузі іноземних мов з огляду на власні потреби. G J. Hwang та співавтори стверджують, що ШІ – це напрям стрімкого розвитку, який дає нові можливості для покращення якості навчання і викладання. T. Nedashkivska та L. Kushmar застерігають щодо прихованих упереджень в системі штучного інтелекту, зокрема щодо лінгвістичних норм.

Вони закликають до обережного підходу під час вибору моделей та інструментів перекладу.

Методологія дослідження базується на підході змішаних методів, поєднуючи опитування та інтерв'ю для збору як кількісних, так і якісних даних, а також на порівняльному аналізі доступних ресурсів засобів ШІ.

Мета дослідження полягає в тому, щоб забезпечити збалансоване уявлення про те, як штучний інтелект можна ефективно використовувати у вивченні мови, усуваючи одночасно його недоліки. Аналізуючи ці фактори, викладачі та студенти можуть приймати обґрунтовані рішення щодо використання ШІ під час вивчення мови.

Виклад основного матеріалу. Якими ж є основні переваги використання ШІ? Безперечно, це доступність ресурсів та автоматизоване оцінювання: ШІ може швидко і точно оцінювати письмові роботи, що дозволяє викладачам зосередитися на більш складних аспектах навчання, таких як індивідуальне спілкування зі студентами. Автоматизоване оцінювання при вивченні англійської мови має безліч переваг. Наприклад, платформи Duolingo або Grammarly не лише пропонують завдання, але й надають миттєвий зворотний зв'язок. Це дозволяє учням швидко усвідомити свої помилки і виправити їх. Наведемо кілька прикладів використання.

Грамматичні тести: Онлайн-тести, які автоматично перевіряють граматичні помилки, можуть допомогти учням зрозуміти, де вони найчастіше помиляються. Наприклад, платформи на кшталт Quizlet використовують алгоритми для створення адаптивних тренувань.

Аудіо-вправи: Інструменти, як Rosetta Stone, використовують автоматизоване оцінювання вимови. Учні можуть записувати свої відповіді, а система аналізує їхню вимову і надає рекомендації.

Тести на читання та аудіювання: Сайти, як British Council, пропонують інтерактивні тести, які автоматично оцінюють розуміння тексту.

Таким чином, автоматизоване оцінювання не лише економить час, а й робить процес навчання більш ефективним та цікавим.

До переваг використання ШІ відносяться також зниження мовного бар'єру та підвищення мотивації. Розмовні чат-боти, такі як ChatGPT, дозволяють студентам практикувати мову в безпечному середовищі, де вони можуть спілкуватися без страху перед помилками. Інтерактивні елементи, такі як гейміфікація, можуть зробити процес навчання більш захоплюючим. Наприклад, можна організувати змагання, де учасники повинні виконати завдання на французькій мові, наприклад, перекладати фрази або відповідати на запитання. Для мотивації можна використовувати бали, призи або значки. Використання онлайн-платформ, як Kahoot!, для створення вікторин з питаннями про граматику, лексику чи культуру Франції дозволить учасникам змагатися один з одним в режимі реального часу. Театральні сценки, де учасники повинні використати французьку мову в певних ситуаціях, наприклад, в ресторані або на ринку, допоможуть практикувати мовлення в контексті.

Ці методи не лише зроблять навчання веселим, але й підвищать зацікавленість та мотивацію учнів.

Використовуючи прогнозу аналітику, штучний інтелект може передбачати майбутні потреби студентів на основі їхньої минулої успішності та тенденцій навчання. Наприклад, якщо в студента регулярно виникають труднощі з певними аспектами граматики, штучний інтелект може передбачити це, запропонувавши спеціальні вправи для їх усунення, перш ніж вони стануть блокуючими. ШІ можна використовувати для створення детальних інформаційних панелей, що сприятиме стимулюванню навчання. Ці інформаційні панелі є ключовим інструментом, який дозволяє адміністраторам краще адаптувати свої методи навчання до конкретних потреб студентів.

Штучний інтелект в інструментах EdTech може служити помічником викладачу, економлячи час без шкоди для якості результатів. Одним із багатьох хороших прикладів зручного інструменту на основі ШІ є ClassPoint AI. Основна мета ClassPoint AI – полегшити навантаження викладача при створенні тестів шляхом миттєвого створення цікавих запитань із будь-якого слайда PowerPoint. Розроблена командою експертів, захоплених освітою та технологіями, передова технологія штучного інтелекту ClassPoint ретельно виявляє ваш слайд PowerPoint і створює на його основі питання, що спонукають до роздумів. Кожен існуючий інструмент EdTech має власні методи та функції, щоб допомогти викладачам у всьому, що їм потрібно.

Звичайно, використання штучного інтелекту для вивчення іноземних мов має не тільки переваги, а й недоліки.

Одним з головних недоліків є відсутність емоційного контакту: використання ШІ може призвести до зменшення особистісної взаємодії між викладачем і студентом, що важливо для розвитку комунікативних навичок. Наприклад, під час спілкування з AI-асистентом, учень може відчувати відчуження, оскільки машина не може насправді зрозуміти емоції або контекст, у якому він навчається. Наведемо кілька конкретних прикладів.

Відсутність адаптації до емоцій: На звичайних уроках викладач може помітити, коли учень відчуває розчарування і відповідно змінити підхід. У навчанні з AI, учень може застрягти на складному матеріалі, не отримуючи необхідної підтримки.

Соціальна взаємодія: Коли студенти спілкуються один з одним або з викладачем, це створює більш глибокий емоційний контакт, який мотивує їх до навчання. ШІ, який виконує роль лише інструмента, не може забезпечити таку ж соціальну динаміку.

Недостаток зворотного зв'язку: Якщо учень робить помилку в розмові з AI, машина може просто виправити помилку без пояснення, тоді як живий викладач може пояснити помилку, дати підказки та підтримати учня емоційно.

Для покращення ситуації можна використовувати комбінацію ШІ з живими викладачами – наприклад, заняття з AI для практики граматики та розмовної

мови, а також регулярні сесії з викладачем для розвитку емоційного контакту і глибшого розуміння мови та культури.

Обмеження в контекстуальному розумінні – ще один із недоліків використання штучного інтелекту для вивчення іноземних мов. Хоча ШІ може швидко аналізувати дані, йому важко зрозуміти нюанси та контекст, які можуть бути важливими в мовному спілкуванні. Наприклад, програми на кшталт чат-ботів можуть не завжди враховувати нюанси, такі як сленг або регіональні відмінності. Так, якщо ви запитаете ШІ про фразу «to kick the bucket», він може пояснити, що це означає «померти», але не зрозуміє, що в контексті жартів чи іронії це може мати зовсім інше значення. Також, ШІ може не враховувати культурні контексти, які є важливими для правильного використання мови. Наприклад, в японській культурі важливе використання форм ввічливості, і ШІ може не завжди підказати, яку форму краще використовувати у конкретній ситуації.

Ці недоліки підкреслюють важливість викладача, який може надати зворотний зв'язок і пояснити контекстуальні нюанси.

Серйозним недоліком використання ШІ для вивчення мови є залежність від технологій. Студенти можуть стати занадто залежними від технологій, що може негативно вплинути на їхні навички самостійного навчання та мислення. Якщо покладатися виключно на мобільні додатки для перекладу, можна втратити навички мислення та побудови речень самостійно.

Якщо взяти додатки, як Duolingo, учні отримують миттєві відповіді та підказки, що може зменшити їхню здатність до самостійного вирішення мовних задач. У результаті, коли їм потрібно буде спілкуватися без технологічної підтримки, вони можуть відчувати труднощі.

Крім того, зловживання технологіями може призвести до зменшення соціальних взаємодій. Наприклад, замість того, щоб практикувати мову з носіями, студенти можуть обирати спілкування з чат-ботами, що обмежує їхній досвід і розуміння культурних нюансів.

Технічні проблеми також можуть бути недоліком. Проблеми з доступом до Інтернету або технічні збої можуть обмежити можливості використання ШІ для навчання. Якщо студент використовує онлайн-платформи, нестабільне з'єднання може призвести до перебоїв у навчанні. Це заважатиме інтерактивним заняттям або відео-урокам. Обмежена контекстна чутливість може призвести до того, що ШІ не завжди правильно інтерпретуватиме деякі нюанси мови, наприклад, ідіоми або культурні реалії. Це може призвести до неправильного використання фраз або слів, що ускладнить спілкування. Технічні збої, зокрема програмні помилки або системні збої можуть завадити доступу до навчальних матеріалів, що також вплине на процес навчання. Наприклад, якщо платформа раптово не працює, студент може втратити важливі уроки або вправи.

Ці проблеми можуть зменшити ефективність вивчення мови за допомогою ШІ, тому важливо мати альтернативні варіанти для навчання.

Щоб ефективно використовувати ШІ у роботі, викладачі повинні ознайомитися з новими технологіями, що може бути викликом. Викладачі можуть відчувати складнощі з інтеграцією ШІ у навчальний процес. Так, проведення семінарів або вебінарів із практичними вправами, де вони навчаться використовувати платформи на кшталт ChatGPT або опанують інструменти для автоматизації оцінювання, може суттєво допомогти. Також корисно створити спільноти практики, де викладачі можуть ділитися досвідом, обговорювати свої успіхи та виклики. Наприклад, якщо викладач використовує ШІ для персоналізації навчання, він може поділитися своїм досвідом з колегами, що спростить впровадження технологій.

Ці переваги та недоліки створюють комплексну картину використання штучного інтелекту в навчанні іноземних мов, і важливо враховувати їх при інтеграції нових технологій у освітній процес.

Штучний інтелект відіграє дедалі важливішу роль у зміні способу навчання і викладання. Однак, як і у будь-яких інновацій, у ШІ є плюси та мінуси, коли він включений в аудиторію, і коли в аудиторії виникає занадто багато проблем, саме тут має місце людське втручання.

Отже, яку роль мають відігравати викладачі в тому, щоб студенти використовували ШІ в освітніх цілях?

Викладачі та штучний інтелект можуть співпрацювати в сценаріях спільного викладання, де системи штучного інтелекту можуть допомагати з навчанням, оцінюванням, репетиторством, зворотним зв'язком у реальному часі. Роль викладачів як наставників, мотиваторів і фасилітаторів навчання залишатиметься важливою. Викладачі привносять емпатію, соціально-емоційні навички та здатність заохочувати креативність і критичне мислення, усе це не може бути відтворено ШІ. Співпраця між викладачем і штучним інтелектом дозволить використовувати потужність технологій, зберігаючи безцінні людські елементи освіти.

Викладачі все ще можуть встановлювати правила та застосовувати власні методики навчання в аудиторії. Наприклад, вони можуть запровадити суворе правило, що забороняє використання Інтернету під час усіх очних курсів, і дозволить студентам мислити вільно та творчо, використовуючи знання, отримані на попередніх заняттях.

Враховуючи ці плюси та мінуси, також важливо, щоб компанії EdTech та навчальні заклади працювали разом, щоб створити збалансований підхід до ШІ в освіті. Викладачі відіграють вирішальну роль у цих зусиллях, розуміючи, як найкраще інтегрувати інструменти штучного інтелекту у своє навчання, зберігаючи при цьому свою основну роль як наставників.

Отже, плюси і мінуси штучного інтелекту значні; але чи варто викладачу утримуватися від використання

ШІ в освітніх цілях? Звичайно ні. Наш світ розвивається, і ми повинні розуміти, що потужність штучного інтелекту, швидше за все, принесе більше переваг, ніж недоліків, тому слід очікувати, що він буде прийнятий не лише в освіті, а й у всіх секторах. Нам просто потрібно навчитися використовувати його в поміркованих кількостях і створювати гарний імідж для наших студентів, показуючи їм, що вони не повинні повністю покладатися на штучний інтелект. Впевненість у своєму досвіді, впевненість у своїх навичках є ключовими.

Ніщо ще не може замінити емоції та співчуття, які вчитель відчуває до своїх учнів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. У сучасному світі штучний інтелект (ШІ) стає невід'ємною частиною освітнього процесу, зокрема у вивченні іноземних мов. Розглянуті переваги, такі як персоналізоване навчання, підвищення мотивації студентів через інтерактивні платформи, автоматизоване оцінювання та використання розмовних чат-ботів, свідчать про революційний вплив технології на традиційні підходи до викладання.

Проте, незважаючи на численні переваги, існують і недоліки, такі як ризик втрати особистісного контакту між викладачами та студентами, а також потенційні проблеми з довірою до автоматизованих систем оцінювання. Виокремлення важливості людських якостей, таких як емпатія та критичне мислення, підкреслює необхідність збалансованого підходу до інтеграції ШІ в освіті.

У майбутньому можна очікувати подальший розвиток технологій, які сприятимуть ще більшій адаптації навчання до індивідуальних потреб студентів, вдосконалення систем автоматизованого оцінювання та інтеграції нових методик комунікації, таких як віртуальна реальність. Успішна реалізація ШІ в освіті вимагатиме тісної співпраці між технологіями і педагогами, щоб створити дійсно інклюзивне та ефективне навчальне середовище.

Нічий Валентина – асистент кафедри сучасних іноземних мов та перекладу факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. У науковому доробку автора – 23 надрукованих праці. Коло наукових інтересів: проблеми семантичного синтаксису у французькій мові, перекладознавство, методика викладання іноземної мови.

Nichyi Valentyna – Teaching Assistant of the Department of Modern Foreign Languages and Translation, Faculty of History, Political Science and International Relations, Yuri Fedkovych Chernivtsi National University. The author's scientific work includes 23 published works. Research interests: problems of semantic syntax in French, translation studies, methods of teaching a foreign language.

Received: 14.11.2024

Advance Access Published: December, 2024

© V. Nichyi, 2024

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРНО-МОВНОГО ПРАГМАТИЗМУ У ЗАКЛАДІ ВИЩОЇ ОСВІТИРуслана СЛУХЕНСЬКА¹, Яна ІВАНУШКО¹,Ірина МУРАДХАНЯН²¹ Буковинський державний медичний університет, Чернівці (Україна)² Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича (Україна)

slyruslana@gmail.com, ivanushko.iana@bsmu.edu.ua, i.muradhanyan@chnu.edu.ua

FEATURES OF THE FORMATION OF CULTURAL-LINGUISTIC PRAGMATISM IN THE INSTITUTION OF HIGHER EDUCATIONRuslana SLUKHENSKA¹, Yana IVANUSHKO¹,Iryna MURADHANYAN²¹ Bukovinian State Medical University, Chernivtsi (Ukraine),² Chernivtsi National University named after Yu. Fedkovych (Ukraine)

ORCID ID: 0000-0002-7308-9566

ORCID ID: 0000-0001-8086-5351

ORCID ID: 0000-0003-4677-0986

Slukhenska Ruslana, Ivanushko Yana, Muradkhanian Iryna. Features of the formation of cultural-linguistic pragmatism in the institution of higher education. The relevance of the article is related to the realities of the modern educational space, which is characterized by pluralistic and multicultural principles of development. It is emphasized that culture and language remain fundamental sources of formation of the information and communication environment in the educational sphere despite the rapid development of the technological and digital cluster. The purpose of the research is to highlight pragmatic approaches to the organization of information and communication activities in university education. The author emphasizes the need to involve organizational and methodological guidelines to preserve the cultural and linguistic potential at the global, local and individual levels. The research methodology is focused on the general scientific methodological arsenal of the analytical direction, which is dominated by generalizations and comparative characteristics of the cultural and linguistic environment. Pragmatism is one of the key tools for organizing the worldview and mental characteristics of the modern scientific worldview. The higher education system needs constant confirmation of two main indicators – quality and efficiency. The results of the study indicate the active implementation of the principles of pragmatism in the linguistic and cultural segment of educational activity. A promising area of research is to highlight the features of interdisciplinary potential in the cultural and linguistic cluster of the higher education system. Thus, the pragmatism of modern cultural and linguistic activity in the higher education system is focused on increasing the level of informative and communicative support of the educational process through the introduction of interdisciplinary and multicultural mechanisms.

Keywords: *linguocultural activity, educational space, university, pragmatic principles.*

Вступ. Проблема культурно-мовного складника в функціонуванні системи вищої освіти завжди вирізнялася важливістю та актуальністю. Розвиток вищої освіти можливий за умови поєднання фундаментальності та інноваційності в усіх кластерах. Культурно-мовний фактор потребує чітких світоглядно-ментальних настанов задля виконання своїх функцій в освітньому просторі. Інформація та комунікація є ключовими характеристиками освітнього процесу, тому інструменти їхнього забезпечення мають визначальне значення соціокультурного характеру.

Поєднання теоретично-світоглядних культурних тенденцій з практично-орієнтованими лінгвістичними проявами дозволяє регулювати інформаційно-комунікативний процес у закладі вищої освіти. Задля реалізації такої стратегії варто впроваджувати актуальні організаційно-методологічні настанови. Концепція прагматизму бере початок з ХХ століття із актуалізацією доцільності використання будь-яких матеріальних, інтелектуальних чи морально-духовних аспектів суспільної діяльності. Наголос на ефективність та досягнення результату поступово актуалізується в системі вищої освіти, яка все більше елімінує ціннісні характеристики на користь цільовим складником.

Використання прагматичних принципів у функціонуванні закладів вищої освіти корелюється з трендами покращення якості освітнього процесу. Сучасний соціокультурний простір, звичний до динаміки всіх процесів, які його оточують, визначає актуальними інструменти, що забезпечують ефективність та сталість. Зазначається, що в культурно-мовному середовищі ці характеристики також мають фундаментальний характер, що спрощує використання прагматичного підходу до мовного та культурного питання в закладі вищої освіти.

Історіографія питання. Сучасний науково-лінгвістичний дискурс активно висвітлює аспекти, пов'язані з удосконаленням системи вищої освіти. Мовний складник позиціонується як фундаментальна характеристика світоглядно-культурного та практично-орієнтованого виміру університетського життя. Теоретичні аспекти мовної активності у працях сучасних дослідників подаються в нерозривному зв'язку з соціокультурними умовами¹ розвитку вищої освіти.

Науково-практичне тлумачення лінгвокультурного виміру полягає у оптимізації використання мовної активності як:

- джерела навчально-інформаційного кейсу²;

¹ Kramsch C., Zhu H. «Translating Culture in Global Times: An Introduction», Applied Linguistics, 2020, Vol. 41, P. 1–9 [In English].

² Cohen A. D. «Considerations in Assessing Pragmatic Appropriateness in Spoken Language», Language Teaching, 2020, Vol. 53, P. 183–202 [In English].

• комунікаційного елементу всередині університету³ та в контексті налагодження взаємодії з зовнішнім світом⁴;

• фактору культурної ідентичності⁵ та глобального⁶ розвитку суспільства.

Прагматичний підхід в основі культурно-мовної політики в системі вищої освіти активно пропонується в науковому дискурсі з рубежу ХХ-ХХІ століття. Принципи прагматизму розглядалися в контексті ефективності освітнього процесу⁷ та механізмів удосконалення вищої освіти загалом. Пропонується концепція «прагматичного університету»⁸, в якому лінгвокультурний складник орієнтуватиметься на міждисциплінарність та мультикультурність⁹.

Окремим напрямом досліджень культурно-мовного прагматизму в системі вищої освіти є висвітлення технологічно-цифрових інновацій¹⁰, які по-новому тлумачать зміст та формат філологічного фактору в освітній активності. Використання прагматичних принципів в культурно-мовному супроводі освітнього процесу в університеті сприяє підвищенню рівня продуктивності¹¹ освітньої діяльності.

Лінгвістичний фактор освітньої активності в університеті досліджується в конкретних фахових вимірах: знанні рідної мови¹², володінні іноземними мовами¹³, розумінні міжкультурного глобального наукового дискурсу. Також важливим моментом, який виокремлюється в працях, присвячених лінгвокультурній парадигмі вищої освіти є етичний аспект¹⁴.

Незважаючи на значну кількість наукових досліджень, присвячених питанням культурно-мовного прагматизму, досі існують наукові прогалини щодо нового тлумачення функціональності мовної активності у системі вищої освіти. Наукова спільнота фактично розділилася (за прикладом соціокультурного розмежування щодо балансу між традиційністю та інноваційністю) у проблемі позиціонування мови як фактору супроводу навчально-наукової діяльності.

Методологія. Висвітлення культурно-мовного прагматизму в системі вищої освіти потребує використання ґрунтовного методологічного забезпечення. Ключовим методологічним інструментом поточної наукової розвідки є аналітичний вимір. Завдяки узагальненню формується загальне уявлення про

лінгвокультурний фактор в парадигмі вищої освіти. Порівняльний аналіз дозволяє співставити мовну практику серед університетської спільноти в концептуально-ціннісних та функціонально-цільових вимірах.

Для дослідження прагматичного підходу, який є філософсько-науковою течією, доцільно використовувати синергійний методологічний підхід, який орієнтований на формування взаємодії та плюралістичних принципів. Прагматичність потребує кореляції з інноваційними елементами освітнього простору задля забезпечення відповідного рівня забезпечення, тому актуалізуються міждисциплінарні дослідження проблеми культурно-мовного характеру.

Результати. Традиційно вважається, що культурно-мовний вимір є своєрідним стабілізуючим елементом в розвитку сучасної освітньої парадигми. Очевидно, що нинішнє позиціонування інформаційно-комунікативного простору в якості домінуючого фактору впливу на розвиток освіти, зумовлює потребу соціокультурного реагування на такі реалії.

З одного боку, масштабність інформаційного поля вимагає від культурно-мовного середовища готовності до сприйняття масиву інформації. Це можливо лише за наявності відповідного рівня грамотності, володіння іноземними мовами, здатністю оперувати лінгвістичними інструментами. З іншого боку, освітні цілі вищої школи пронизані необхідністю виокремлення практично-ціннісних настанов, які не лише узгоджуються з інформаційними потоками, але й фільтрують їх, елімінуючи шкідливі елементи та підносячи позитивні фактори.

Лінгвокультурна активність в закладі вищої освіти передбачає реалізацію низки стратегічних завдань (див. фіг. 1). Прагматичний підхід переорієнтовує лінгвокультурний кластер на інформаційно-комунікативний елемент, знімаючи з нього традиційне культурно-ментальне навантаження.

Першочерговим завданням культурно-мовного прагматизму є впорядкування соціокультурного життя в закладі вищої освіти. Будь-яка розбалансованість, незалежно від чиннику, який її зумовлює, негативно впливає на функціонування університету. Якщо ж ці протиріччя мають культурно-мовне підґрунтя,

³ Dewaele J.-M. «Pragmatic challenges in the communication of emotions in intercultural couples», *Intercultural Pragmatics*, 2018, Vol. 15, P. 29-55 [In English].

⁴ Li G. «Preparing Culturally and Linguistically Competent Teachers for English as an International Language Education», *TESOL Journal*, 2017, Vol. 8, P. 250-276 [In English].

⁵ House J., Kádár D. «Cross-Cultural Pragmatics and Foreign Language Learning», *Edinburgh: Edinburgh University Press*, 2024, 240 p. [In English].

⁶ Avgousti M. I. «Intercultural Communicative Competence and Online Exchanges: A Systematic Review», *Computer Assisted Language Learning*, 2018, Vol. 31, P. 819-853 [In English].

⁷ Heinich N. «A Pragmatic Redefinition of Value(s): Toward a General Model of Valuation», *Theory, Culture & Society*, 2020, Vol. 37, P. 75-94 [In English].

⁸ Stoller A. «The Flipped Curriculum: Dewey's Pragmatic University», *Studies in Philosophy and Education*, 2018, Vol. 37, P. 451-465 [In English].

⁹ Subtirelu N. «Students' orientations to communication across linguistic difference with international teaching assistants at an internationalizing university in the United States», *Multilingua*, 2017, Vol. 36, P. 247-280 [In English].

¹⁰ González-Lloret M. «Technology and L2 Pragmatics Learning», *Annual Review of Applied Linguistics*, 2019, Vol. 39, P. 113-127 [In English].

¹¹ Sonnenburg-Winkler S. L., Eslami Z. R., Derakhshan A. «Rater variation in pragmatic assessment: The impact of the linguistic background on peer-assessment and self-assessment», *Lodz Papers in Pragmatics*, 2020, Vol. 16, P. 67-85 [In English].

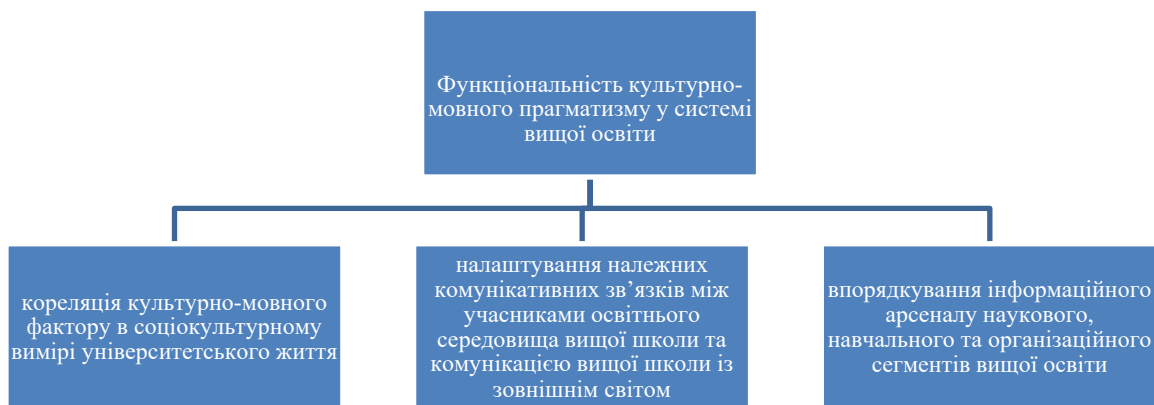
¹² Taguchi N. Contexts and Pragmatics Learning: Problems and Opportunities of the Study Abroad Research. *Language Teaching*, 2018, Vol. 51, P. 124-137 [In English].

¹³ Tajeddin Z., Alemi M., Pashmforoosh R. «Idealized native-speaker linguistic and pragmatic norms in English as an international language: exploring the perceptions of nonnative English teachers», *Language and Intercultural Communication*, 2017, Vol. 18, P. 300-314 [In English].

¹⁴ Kunjana Rahardi R. «Linguistic Impoliteness in The Sociopragmatic Perspective», *HUMANIORA*, 2017, Vol. 29, P. 309-315 [In English].

то негативні наслідки можуть мати взагалі непередбачуваний характер. Тому, прагматичний

підхід передбачає узгодження проблемних моментів, пов'язаних з мовним середовищем в університеті.

Фігура 1. Стратегічні функції культурно-мовного виміру у вищій освіті

Джерело: власна розробка авторів

Для сучасного соціокультурного простору такі питання загострюються, в порівнянні з періодом рубежу XX-XXI століття, коли панували глобалізаційні інтеркультурні тренди. Зокрема, для української освіти питання мовної політики в контексті повномасштабного військового нападу з боку рф, стає пріоритетним в дотриманні паритету в культурно-ментальному протистоянні з агресором. Проблема культурно-мовної ідентичності безпосередньо впливає на науково-навчальну активність в закладі вищої освіти та потребує нового позиціонування в системі світоглядно-правових координат.

Прагматичний підхід за таких умов є ефективним механізмом для впорядкування нормативних принципів мовної політики та практично-функціональних характеристик лінгвістичної активності. До прикладу, в закладах вищої освіти України на сьогодні на законодавчому рівні заборонено викладати чи використовувати в офіційно-діловому кластері російську мову. З іншого боку, науково-педагогічна спільнота долучилася до елімінації фактору мовної експансії, безальтернативно розриваючи наукову чи навчальну комунікацію з освітянами держави-агресора та вилучаючи російськомовні джерела з наукового дискурсу.

Ці приклади вказують на гнучкість прагматичного підходу, який забезпечує оперативність прийняття рішень в складних ситуаціях. Відтак, поєднуються масштабні трансформації з можливістю швидко реагувати на виклики соціокультурного характеру.

Динаміка, яку здатний підтримувати прагматичний підхід, є важливим чинником актуальності лінгвокультурної активності в закладі вищої освіти. Особливо ця тенденція проявляється в розрізі інформаційно-технологічного розвитку. Інформація постає основою освітнього процесу, домінуючи над іншими складниками та потребує відповідного організаційно-методологічного супроводу щодо її обробки, аналізу та використання. Завдяки прагматизму здійснюється низка кроків щодо роботи з інформаційно-комунікативним виміром освітньої активності закладу вищої освіти:

- оптимізація інформаційного контенту (навчального, наукового, організаційного, світоглядного);

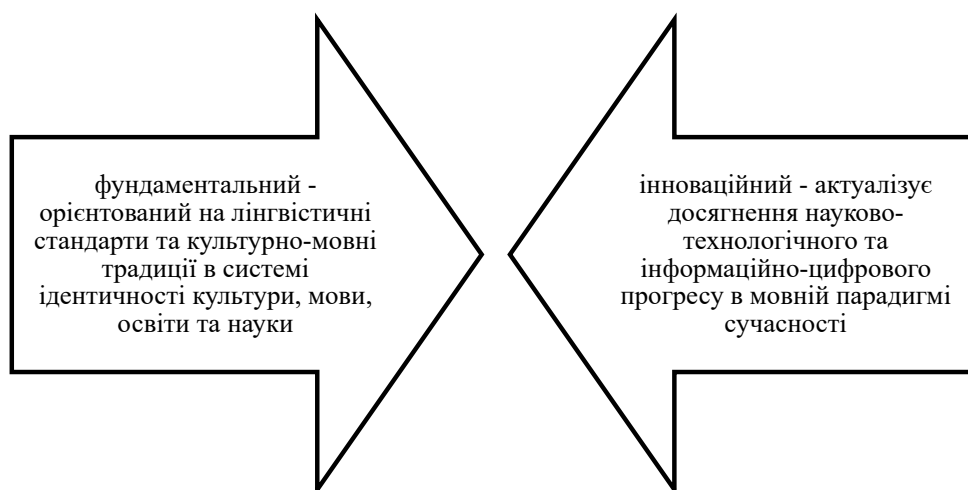
- фільтрування інформації, яка несе загрози організаційного та смислового характеру для якості освітнього процесу;

- визначення перспективних інструментів для створення освітнього інформаційного простору.

Для культурно-мовної активності в закладі вищої освіти важливо зберігати пропорційність змінних та сталих характеристик. Зрозуміло, що сучасний світ потребує прогресу та стрімкого розвитку, проте не завжди можливим є повноцінне оформлення інновацій в контексті стандартизації та концептуалізації термінології, понять та інформаційного забезпечення. Тобто, існують сценарії, за якими інноваційний освітній елемент актуалізується в професійному чи навіть практично-буденному розрізі, проте ще не довершений на формально-концептуальному рівні – не має чітких визначень, повних характеристик, цільового призначення тощо. Очевидно, що культурно-мовний сегмент повинен реагувати на динаміку сьогодення, тому прагматичні принципи забезпечують кореляцію реалій в освітньому процесі із їхнім науково-теоретичним впорядкуванням та злагодженням.

Прагматична концепція є особливо цінною в часи соціокультурної турбулентності, які наразі переживає українське суспільство. Прагматичність, орієнтована на ефективність, володіє дієвими механізмами оцінки ситуації – як миттєвої, так і довгострокової. Це дозволяє регулювати процеси використання лінгвокультурного потенціалу в функціонуванні закладу вищої освіти.

Забезпечується регулятивна функція завдяки двох фундаментальним вимірам використання культурно-мовного фактору в парадигмі вищої освіти (див. фіг. 2). Фундаментальні характеристики передбачають дотримання лінгвістичних стандартів – грамотності, культури мовлення, мовного етикету тощо. Інноваційні елементи дозволяють оптимізувати мовну активність, використовуючи інформаційно-технологічні ресурси. Таким чином, формується сприятливе середовище в закладі вищої освіти, в якому культурно-мовний фактор переорієнтовується з кластеру необхідних компетенцій до сегменту потенціалу розвитку.

Фігура 2. Прагматичні інструменти регулювання культурно-мовної активності в університетському житті
Джерело: власна розробка авторів

Фундаментальним виміром лінгвокультурної активності в закладі вищої освіти залишається рівень володіння мовою чи мовами. Очевидно, що для освітнього простору вищої школи володіння мовою повинно відповідати певним стандартам, які дозволятимуть сприймати інформацію та транслювати її¹⁵. Мова постає одним з основних засобів для отримання та систематизації знань. Коли ж актуалізується науковий кластер вищої освіти, то тут рівень володіння мовою поглиблюється здатністю оперувати знаннями та комунікувати всередині наукової спільноти. Тобто, мова перестає виконувати лише функцію комунікації, а постає елементом трансляції ідей та знань.

Прагматизм узгоджує нові пріоритети функціонування мовної активності в закладі вищої освіти, чітко регламентуючи принципи, які актуалізуються в науково-навчальному середовищі. Затребуваність такої регламентації викликана зіткненням науково-практичного та теоретико-етичного аспектів лінгвокультурної парадигми у вищій школі. Маркер доцільності у цьому випадку перетинається з маркером традиційності. У сучасному динамічному світі, який стрімко змінює характеристики у всіх сферах суспільної діяльності, прагматичні константи ефективності поступово набувають домінуючого статусу.

Носій мови в сучасному глобальному соціокультурному просторі виконує роль носія ідентичності – національної, професійної, культурної тощо. Прагматичний підхід акцентує увагу на необхідності наголосу на функціональності мовної активності, а не позиціонуванню мови виключно як ідентифікатора. У цьому контексті варто відзначити ризики, які можуть супроводжувати такий процес в системі вищої освіти. Уніфікація наукової чи навчальної термінології чи інформаційного контенту покращує ефективність, проте елімінує ідентифікаційний культурно-моральний вимір. Культурно-історичний досвід неодноразово демонстрував обмеженість такого лінійного

підходу в розподілі ціннісно-цільових характеристик для мовного кластеру.

Збереження ідентичності у культурно-мовному розрізі дозволяє актуалізувати низку переваг індивідуального та професійного характеру для учасників освітнього процесу у вищій школі, а саме: лідерські якості; ініціативність; креативність; гнучкість.

Для прагматичних принципів розвитку вищої освіти найбільш актуальним питанням є аспект продуктивності освітнього процесу. Культурно-мовний сегмент у цьому контексті може тлумачитися як елемент забезпечення або ж позиціонуватися як фактор розвитку. Навчально-наукова діяльність потребує організаційно-методологічного супроводу для ефективного функціонування. Мова постає одним з ключових елементів забезпечення освітньої активності. Водночас, використання лінгвокультурного інструменту можливе в моменті розвитку вищої освіти. За таких умов мова корелюється з інноваційними трендами в освітній активності, дозволяючи використовувати на повну потужність інформаційно-комунікативні та технологічно-цифрові ресурси, які ґрунтуються на лінгвістичній основі (символах чи сенсах).

Сфера технологій охопила мовне середовище, забезпечуючи його цифровими чи інформаційно-комунікативними інструментами¹⁶. Прикладна лінгвістика набуває нових рис, зважаючи на розвиток технологічно-цифрового прогресу. Класичне уявлення про мову поступово втрачає актуальність, оскільки змінюється розуміння носія мови, транслятора мови та генератора ідейно-сміслового навантаження мови. Окрім традиційного інформаційно-комунікативного виміру культурно-мовної активності, у сучасній освітній системі додається ще й фактор цифрової мови, мови технологій тощо.

У цьому тренді важливо віднайти баланс між фундаментальним ціннісним розумінням лінгвокультурного складника та інноваційним баченням цільових характеристик мови в сучасних

¹⁵ Taguchi N. «Contexts and Pragmatics Learning: Problems and Opportunities of the Study Abroad Research», *Language Teaching*, 2018, Vol. 51, P. 124-137 [In English].

¹⁶ González-Lloret M. »Technology and L2 Pragmatics Learning», *Annual Review of Applied Linguistics*, 2019, Vol. 39, P. 113-127 [In English].

динамічних реаліях. З одного боку, мова не може зберігати консервативні настанови в контексті стрімкого розвитку соціокультурного простору, оскільки це загрожує поступовому знеціненню її ключових функціональних можливостей. З іншого боку, стабілізуюча роль мовного середовища як ідентифікаційного фактору в умовах турбулентності глобального розвитку зберігає важливість її ціннісних констант. Прагматизм покликаний нівелювати можливі протиріччя в процесі досягнення необхідного балансу між фундаментальністю та інноваційністю. Зважаючи на верховенство ефективності та доцільності, прагматичні принципи успішно розділяють ролі та статуси культурно-мовного складника в системі вищої освіти.

Доволі часто культурно-мовні інструменти залишаються одним з регуляторів звичних для науково-навчального середовища протистояння між знанням та досвідом¹⁷. Зазвичай, елементи досвіду оперативніше впорядковуються в системі освітнього процесу, тоді як знання потребують тривалого процесу інтеграції до цілісної наукової парадигми. Тому, прагматична концепція уміло балансує між короткостроковим та стратегічним форматом долучення нових елементів до інформативної парадигми картини світу.

Перспективами дослідження є розширення організаційно-методологічного потенціалу прагматизму в лінгвокультурній активності освітнього простору. Орієнтованість на міждисциплінарність та мультикультурність забезпечує розвиток глобалізаційних перспектив простору вищої освіти через мовно-культурний вектор. З іншого боку, універсальність прагматизму дозволяє зберегти ідентичність культурно-мовного сегменту освітньої активності. Синергічна модель пропонує поступовий відхід від принципу протистояння як фактору розвитку. Натомість, прагматизм виступає практично-орієнтованим інструментом, який забезпечує належний рівень взаємодії на інституційному, концептуальному та людиновимірному рівні освітньої парадигми.

Висновки. Отже, культурно-мовний прагматизм є одним з ключових елементів сучасної вищої освіти, оскільки цей принцип забезпечує досягнення належного рівня якості та ефективності освіти. Зважаючи на те, що вища освіта традиційно орієнтована на розвиток, то культурно-мовний фактор є своєрідним світоглядно-ментальним підґрунтям кореляції освітнього кластеру з іншими сферами суспільної діяльності. Використання принципів прагматизму забезпечує сталість розвитку освіти за умов інформаційно-комунікативної динаміки. Застосування прагматичних підходів до культурно-мовної практики в стінах закладу вищої освіти

дозволяє регулювати інформаційні потоки та комунікативну активність. Для учасників освітнього простору культурно-мовний прагматизм є важливим в контексті здатності оцінювати, аналізувати та використовувати інформаційний арсенал через лінгвокультурні інструменти. Затребуваність прагматизму для культурно-мовного виміру визначається ще й взаємодією закладу вищої освіти із зовнішнім світом, яка реалізується завдяки інформаційно-комунікативному супроводу.

Руслана Слукхенська – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри медицини катастроф та військової медицини Буковинського державного медичного університету. Автор наукових статей, монографій, навчально-методичних посібників, присвячених проблемам фізичної культури, терапії та реабілітації, культурно-мовних вимірів розвитку вищої освіти.

Ruslana Slukhenska – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Disaster Medicine and Military Medicine of Bukovyna State Medical University. The author of scientific articles, monographs, educational and methodological manuals devoted to the problems of physical culture, therapy and rehabilitation, cultural and linguistic dimensions of the development of higher education.

Яна Іванушко – кандидат медичних наук, доцент кафедри медицини катастроф та військової медицини Буковинського державного медичного університету. Автор наукових статей, монографій, навчально-методичних посібників, присвячених проблемам медицини, біології, фармації, терапії та реабілітації, педагогіки вищої школи.

Yana Ivanushko – Candidate of Medical Sciences, Associate Professor of the Department of Disaster Medicine and Military Medicine of Bukovyna State Medical University. The author of scientific articles, monographs, educational and methodological manuals devoted to the problems of medicine, biology, pharmacy, therapy and rehabilitation, pedagogy of higher education.

Ірина Мурадханян – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов для гуманітарних факультетів Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича. Автор наукових статей, монографій, навчально-методичних посібників, присвячених вивченню іноземної мови за професійним спрямуванням, ділової іноземної мови, професійної іноземної мови.

Iryna Muradkhanyan – candidate of philological sciences, associate professor of the department of foreign languages for humanities faculties of the Chernivtsi National University named after Yu. Fedkovych. The author of scientific articles, monographs, educational and methodological manuals devoted to the study of a foreign language in a professional direction, a business foreign language, a professional foreign language.

Received: 15.11.2024

Advance Access Published: December, 2024

© R. Slukhenska, Ya. Ivanushko, I. Muradkhanyan, 2024

¹⁷ Stoller A. »The Flipped Curriculum: Dewey's Pragmatic University», *Studies in Philosophy and Education*, 2018, Vol. 37, P. 451-465 [In English].

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ
ОСВІТНЬО-ПРОФЕСІЙНОЇ ПРОГРАМИ ПІДГОТОВКИ
ФАХІВЦІВ ЗІ СПЕЦІАЛЬНОСТІ «ТЕРАПІЯ ТА РЕАБІЛІТАЦІЯ»**

Руслана СЛЮХЕНСЬКА¹, Леся ЛОГУШ², Олена ЗЕНДИК²,
Наталія ПАНАСЕНКО¹, Ігор СКАКУН¹

¹ Буковинський державний медичний університет, Чернівці (Україна)

² Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича (Україна)

slyruslana@gmail.com, l.logush@chnu.edu.ua, o.zendyk@chnu.edu.ua,

Panasenko.Nataliia.med@bsmu.edu.ua, Skakun.Ihor@bsmu.edu.ua

**ORGANIZATIONAL AND METHODOLOGICAL CHARACTERISTICS
OF THE EDUCATIONAL AND PROFESSIONAL TRAINING PROGRAM
IN THE SPECIALTY «THERAPY AND REHABILITATION»**

Ruslana SLUKHENSKA¹, Lesya LOHUSH², Olena ZENDYK²,
Nataliia PANASENKO¹, Ihor SKAKUN¹

¹ Bukovinian State Medical University, Chernivtsi (Ukraine),

² Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University (Ukraine)

ResearcherID: I-1265-2016, ORCID ID: 0000-0002-7308-9566,

ResearcherID: D-2954-2016, ORCID ID: 0000-0003-2503-9449,

ORCID ID: 0000-0003-1583-1352,

ORCID ID: 0009-0004-7129-4090,

ResearcherID S-5818-2016, ORCID ID 0000-0001-9028-9538

Slukhenska Ruslana, Lohush Lesya, Zendyk Olena, Panasenکو Nataliia, Skakun Ihor. Organizational and methodological characteristics of the educational and professional training program in the specialty «Therapy And Rehabilitation». The issue of training specialists in therapy and rehabilitation is especially relevant in today's realities, as the demand for professional specialists in this cluster of medicine is constantly growing. Higher medical education institutions are faced with the need to quickly streamline the teaching and methodological arsenal to meet the standards of the educational and professional program. The purpose of the scientific research is to highlight the specifics of organizational and methodological support of the educational process for students majoring in «Therapy and Rehabilitation». The objectives of the study are to find a balance between traditional and innovative dimensions of teaching and learning support in the modern paradigm of higher medical education. The methodology used in writing the article is focused on the general scientific methodological segment. The analytical dimension has formed the dominant methodological approach, providing generalization of the data obtained and comparison within the educational process in a higher medical education institution. The elaboration of prospects for the development of educational and scientific activity involves the application of the scientific and philosophical principle of synergy. The results of the study indicate a gradual transformation of the matrix of competencies in theoretical disciplines taught to rehabilitation therapists. The traditional dominance of fundamental skills is losing its relevance due to the dynamism of socio-cultural changes that radically alter the understanding of the principles of treatment and recovery. The biopsychosocial model of therapeutic and rehabilitation activity necessitates new knowledge and skills that are formed when studying the theoretical cluster of the educational program. Soft-skills, live-skills, digital-skills are the usual list of professional competencies of a modern rehabilitation therapist. Disciplines of theoretical profile become an educational space in which a higher education student forms the necessary arsenal of knowledge, skills and abilities. Prospects for the study are the development of interdisciplinary programs that will integrate the potential of several related disciplines, forming universal competencies. The experience of egrotherapy has demonstrated the effectiveness of using interdisciplinarity in the practical segment of training. The interdisciplinary paradigm in theoretical training is relevant for the therapy and rehabilitation cluster. Thus, the organizational and methodological support of teaching theoretical disciplines to students majoring in «Therapy and Rehabilitation» is constantly changing under the influence of socio-cultural factors. The biopsychosocial model of the medical paradigm of our time provides for the expansion of the competencies of a therapist-rehabilitator, which necessitates the acquisition of flexibility and versatility of professional skills.

Keywords: educational and methodological support, specialty «Therapy and Rehabilitation», educational program, professional competencies, biopsychosocial model, interdisciplinarity.

Вступ. Вислів культового американського лікаря та громадського діяча Патча Адамса про те, що «якщо ти лікуєш хворобу – ти виграєш або програєш, але якщо ти лікуєш людину – ти гарантовано виграєш» став фактично доленосним у формуванні нової, людиноцентричної моделі розвитку сучасної медицини. Для кластеру терапевтично-реабілітаційної активності такий формат став по суті рятівним колом, який не дозволив людині, яка потребує відновлення потенціалу організму, загубитися в динамічному потоці пропозицій зцілення

та відновлення, багато з яких не корелювалися (а деякі й відкрито суперечили) з науково-доказовою медициною.

Лікувально-реабілітаційний вимір потребує нових підходів щодо підготовки фахівців в цій галузі вищої медичної освіти. Традиційно, теоретичні дисципліни формують окремий сегмент навчального процесу. Проте, однією з основних проблем викладання у закладах вищої медичної освіти є розрізненість теоретичного блоку. Предмети медичного, біологічного та суспільно-гуманітарного напрямів

не формували синергію знань для цілісного бачення життя та діяльності людини. Для підготовки фахівців лікувально-реабілітаційного профілю відсутність вказаної цілісності постає реальною проблемою щодо набуття належного рівня професійної компетентності.

Реабілітаційна активність в лікувальній сфері відрізняється від класичної науково-медичної парадигми, оскільки не завжди обмежується відновленням сил та стану організму людини. Реабілітація передбачає не лише лінійний вплив на функціонування органів та систем організму, а й прагне до повноцінного відновлення потенціалу життєдіяльності людини. Тому компетенції, які закладені в освітньо-професійну програму підготовки передбачають поєднання та взаємодію медико-біологічних, соціокультурних та духовно-ментальних характеристик.

Історіографія питання. Проблема підготовки фахівців лікувально-реабілітаційного кластеру медичної сфери активно обговорюється в науково-медичному дискурсі сучасності. Початок ХХІ століття характеризується загальними трансформаціями в медичній сфері загалом та в її терапевтично-реабілітаційному сегменті зокрема. Зміни, які слугували підставою для перегляду програми підготовки фахівців-реабілітологів, вивчалися в контексті їхнього змістових та цільових вимірів. Проблема сертифікації програми підготовки активно обговорювалася не лише в освітній, але й в науковій спільноті¹

Потреба в нових принципах впорядкування освітніх програм зі спеціальності «Терапія та реабілітація» диктувалася низкою факторів, які проаналізовані в наукових дослідженнях останніх років:

- відсутність кореляції програм з академічних медичних дисциплін з конкретизованими лікувально-реабілітаційними вимірами²;
- потреба виокремлення системи гнучких навичок, які урізноманітнюють професійну підготовку терапевта-реабілітолога³;
- неузгодженість фундаментальних навичок з сегментом soft-skills, що призводить до втрати цілісності підготовки⁴;
- впорядкування програми підготовки у відповідності до настанов якості надання медичних послуг⁵;

- розвиток перспективних напрямів лікувально-реабілітаційного процесу в контексті реформування системи охорони здоров'я⁶.

Окремо в науково-медичному дискурсі досліджується питання взаємодії між теоретичними та практично-профільними дисциплінами⁷. У сучасних дослідженнях висвітлюється роль технологічно-цифрових інструментів, які використовуються в процесі навчання та в подальшій практично-лікувальній роботі⁸.

Попри активне висвітлення організації навчального процесу в закладах вищої медичної освіти, питання підготовки фахівців зі спеціальності «Терапія та реабілітація» має низку невирішених аспектів, які пов'язані з позиціонуванням дисциплін в навчальних планах, формуванню компетенцій згідно з освітньо-професійними програмами тощо. У поточному дослідженні здійснюється узагальнення існуючого досвіду впорядкування методичного забезпечення підготовки фахівців лікувально-реабілітаційного профілю.

Методологія. Проблема організаційно-методичного супроводу викладання теоретичних дисциплін при підготовці терапевтів-реабілітологів формує низку суперечливих моментів, які потребують вирішення. Для впорядкування вказаних протиріч варто використовувати цілісний методологічний підхід із залученням загальнонаукових настанов аналітичного спрямування. Завдяки узагальненню формується уявлення про цілісність програми підготовки терапевтів-реабілітологів. Порівняльний аналіз, в свою чергу, дозволяє дослідити баланс фундаментальних та гнучких навичок, академічних та специфічних професійних знань, елементів традиційності та інноваційності тощо. Важливе значення при впорядкуванні освітньо-професійних програм підготовки має метод систематизації, оскільки передбачається гуртування багатьох аспектів освітньої активності в рамках одного нормативного документу.

Окремим методологічним принципом, який використовується у поточному дослідженні є синергійний вимір. Проблема взаємодії окремих кластерів теоретичних, практичних та профільних дисциплін є ключовою при формуванні якісних компетенцій у майбутніх фахівців. Використання

¹ Gutenbrunner C., Lemoine F., Yelnik A., Joseph P., de Korvin G., Neumann V., Delarque A. «The field of competence of the specialist in physical and rehabilitation medicine», *Annals of Physical and Rehabilitation Medicine*, 2011, Vol. 54, P. 298-318 [In English].

² Gibson J., Lin X., Clarke K., Fish H., Phillips M. «Teaching medical students rehabilitation medicine», *Disability and Rehabilitation*, 2010, Vol. 32, P. 1948-1954 [In English].

³ Continisio G., Serra N., Guillari A., Simeone S., Lucchese R., Gargiulo G., Toscano S., Capo M., Capuano A., Sarracino F., Esposito M., Rea T. «Evaluation of Soft Skills among Italian Healthcare Rehabilitators: A Cross Sectional Study», *Journal of Public Health Research*, 2021, Vol. 10 [In English].

⁴ Laffleur A., Gagné M., Paquin V., Michaud-Couture C. «How to Convince Clinicians that Soft Skills Save Lives? Practical Tips to Use Clinical Studies to Teach Physicians' Roles», *MedEdPublish*, 2019, Vol. 8 [In English].

⁵ Rydberg L., Mhatre P., Kessler A., Roth E. «Physical medicine and rehabilitation clerkships in medical school: A valuable and integrated addition to the advanced clerkships», *PM&R*, 2024, P. 1-7 [In English].

⁶ Golyk V., Syvak O., Grabljevec K., Tederko P., Gutenbrunner C., Nugraha B. «Five years after development of the national disability, health and rehabilitation plan for Ukraine: Achievements and challenges», *Journal of Rehabilitation Medicine*, 2021, Vol. 3 [In English].

⁷ Xu J., Chen M., Wang X., Cai Z., Wang Y., Luo X. «Global research hotspots and trends in constraint-induced movement therapy in rehabilitation over the past 30 years: a bibliometric and visualization study», *Frontiers in Neurology*, 2024, Vol. 15 [In English].

⁸ Rutkowski S., Kiper P., Caccianto L., Cieslik B., Mazurek J., Turolla A. «Use of virtual reality-based training in different fields of rehabilitation: A systematic review and meta-analysis», *Journal of rehabilitation medicine*, 2020, Vol. 52, P. 1-16 [In English].

міждисциплінарного підходу забезпечує цілісне розуміння медичної сфери та конкретної медичної професії у сучасній біопсихосоціальній парадигмі. Тому синергійний підхід актуалізовано при організаційно-методичному супроводі навчального процесу в закладі вищої медичної освіти.

Результати. Класична медична парадигма потребує змін з врахуванням незворотності впровадження біопсихосоціальної моделі в системі лікувально-реабілітаційної активності. Лікувальний процес та лікувальний сегмент реабілітації наразі неможливо відділити від соціокультурних реалій, які окрім фізіологічного та функціонального стану, формують психо-емоційну, соціальну, ментальну та світоглядну характеристику пацієнта.

Варто зауважити, що біопсихосоціальна модель відображена в цільових настановах освітньо-професійної програми з фізичної терапії, в яких відзначається потреба у «володінні спеціальними знаннями, вміннями та навичками фізичної терапії, здатних вирішувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми, пов'язані з порушеннями функцій органів і систем із застосуванням положень, теорій, методів медико-біологічних, соціальних, психолого-педагогічних наук, задля розвитку та вдосконалення реабілітаційної допомоги на різних рівнях надання послуг». Очевидно, що процес відновлення потенціалу організму людини варто розглядати в різносторонньому вимірі.

Водночас, класична сукупність теоретичних та практичних дисциплін при підготовці фізичних терапевтів та реабілітологів втрачає свою значимість,

оскільки в сучасній медичній парадигмі постає гостра необхідність взаємодії всіх наявних знань, умінь та навичок. Лікувально-реабілітаційний процес розглядається в динаміці стану організму та впливу навколишнього середовища. Тому, сучасний фахівець повинен оперативно змінювати (або ж видозмінювати) тактику лікувально-реабілітаційної активності чи вносити необхідні корективи відповідно до викликів отриманих практично в онлайн режимі.

У цьому контексті варто змінювати методичні настанови при вивченні теоретичного кластеру освітньої програми для фізичних терапевтів та реабілітологів. Традиційно, основна увага зосереджувалася на набутті сегменту *hard-skills*, переважно медико-біологічного та медико-соціального характеру. Проте, такий підхід позбавляє чи не основної переваги сучасного лікаря – гнучкості в професійній діяльності.

Коли актуалізується питання лікувально-реабілітаційної роботи, то гнучкість суттєво збільшує свою роль в досягненні позитивного результату. Особливою рисою реабілітаційної роботи є активність у ситуаціях, коли повного одужання анатомічного чи функціонального відновлення досягти вже неможливо. Водночас, пріоритетним постає фактор відновлення потенціалу людини та її здатності повернутися до звичної активності – повсякденної чи професійної. За такого цільового характеру професійної активності, навчальний процес повинен концентруватися не лише на набутті фундаментальних навичок (необхідних для відновлення сил пацієнта), але й на гнучких навичках (потрібних для відновлення потенціалу людини) (див. фіг. 1).

Фігура 1. Позиціонування фундаментальних та гнучких навичок в підготовці терапевта-реабітолога

Джерело: власна розробка авторів

Теоретичний кластер дисциплін в закладі вищої медичної освіти покликаний забезпечити не лише якісне засвоєння фундаментальних та гнучких навичок, але й їхню взаємодію в контексті професійної діяльності. Важливо розуміти, що йдеться не про традиційний універсалізм фахівця чи уніфікацію програми підготовки – актуалізується саме здатність реагувати на динаміку зовнішніх впливів на процес

лікування та реабілітації, фактори відновлення сил та потенціалу пацієнта.

В освітньо-професійній програмі підготовки фахівців важливе місце посідає матриця компетентностей, яка слугує орієнтиром для організаційно-методичного супроводу навчального процесу. Для здобувачів освіти зі спеціальності «Терапія та реабілітація» впорядкована система

інтегральних, загальних та фахових компетенцій, які формують необхідні для набуття професійного рівня настанови.

Загалом, особливості освітньо-професійної програми наголошують на тому, що «освітній процес здійснюється на засадах студентоцентризму, компетентнісного підходу, партнерства, саморозвитку, проблемно-орієнтованого навчання, поєднання навчальної, практичної та наукової діяльності»⁹. Виходячи з таких настанов формується синергія інституційного, концептуально-наукового, навчально-функціонального та людиноорієнтованого вимірів підготовки фахівців.

Студентоцентричні прояви вимагають долучення гуманітарно-орієнтованих традиційних настанов в дисциплінах соціокультурного кластеру. Окрім того, біопсихосоціальна парадигма передбачає інтеграцію гуманістичних настанов в практично-профільні дисципліни з метою формування балансу між медико-біологічним та соціо-психологічними характеристиками процесу реабілітації.

У цьому контексті важливу роль відіграють live-skills, основним завданням яких є актуалізація людиноорієнтованості в процесі підготовки фахівців з фізичної терапії. Реабілітаційний вимір медицини відрізняється від суто лікувального кластеру, оскільки лікар-реабілітолог переважно працює з наслідками, які стали результатом хвороби чи травми і не вирішилися в процесі лікування. Реабілітація передбачає варіанти розвитку подій, за яких повного відновлення сил пацієнта досягти неможливо по суті. Сегмент live-skills у цьому контексті дозволяє сформувати у майбутнього фахівця ментальну готовність працювати за умов динамічності та невизначеності.

Організаційно-методичне забезпечення викладання дисциплін для студентів спеціальності «Терапія та реабілітація» повинно корелюватися не лише з практично-професійними, але й зі світоглядно-ментальними принципами роботи фахівця. Набуття фахових компетенцій має на меті формування низки професійних та індивідуальних характеристик лікаря-терапевта, а саме:

- медико-практичний вимір, який передбачає проведення якісного та ефективного лікувального впливу;
- реабілітаційно-цільовий, завданням якого є концентрація на відновленні сил організму людини;
- ціннісно-ментальний, що має на меті формування стійкості до перманентності результату реабілітаційної активності.

Загалом, варто розуміти, що терапевт-реабілітолог зосереджується не на класичному лікувальному процесі, при цьому керуючись принципами науково-доказових принципів лікування, а реагує здебільшого на наслідки хвороб чи травм. Тому, лікувально-

реабілітаційний напрям медичної освіти потребує корекції фактично всіх груп фахових компетенцій.

Доволі поширеною практикою в лікувально-реабілітаційному процесі є констатація тимчасових чи постійних змін і обмежень для пацієнта, що формує потребу в актуалізації компенсаційних настанов. Відтермінованість результату реабілітаційного впливу формує особливий запит з боку пацієнта. Фізичному терапевту, лікарю-реабілітологу чи ерготерапевту доцільно використовувати в таких випадках не лише фундаментальні фахові навички, але й актуалізувати комплекс гнучких та життєвих навичок, які покликані налагодити комунікацію з пацієнтом та сформувати довірливі взаємини.

Організаційно-методичні настанови формування цілісних професійних та індивідуальних якостей структуровані в інтегральній компетенції освітньо-професійної програми зі спеціальності «Терапія та реабілітація», в якій наголошується на «здатності вирішувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми, пов'язані з фізичною терапією, що характеризуються комплексністю та невизначеністю умов, із застосуванням положень, теорій та методів медико-біологічних, соціальних, психолого-педагогічних наук»¹⁰.

Важливим моментом освітнього процесу є ідентифікація здобувачем освіти своєї майбутньої професії та спеціалізації. Така активність у сучасному світі можлива лише із залученням потенціалу індивідуальної готовності до самовираження та самореалізації. Водночас, важливим елементом супроводом ідентифікації є використання інформаційно-технологічного сегменту соціокультурної активності¹¹.

Своєрідним трендом сучасної медичної освіти є вироблення настанов, які сприяють формуванню професійної стійкості. Очевидно, що такі аспекти є актуальними для фізичного терапевта, оскільки реабілітаційна активність часто зводиться до незворотної констатації втрати сил пацієнтом. За таких умов важливо зберігати пріоритетність ідеї відновлення потенціалу людини, тоді медико-біологічні фактори, які здаються безальтернативними набувають інших сутнісних характеристик, згідно з якими лікувально-реабілітаційний складник може забезпечити належний рівень якості життя після реабілітації.

Перспективи дослідження зосереджені на подальшому розвитку біопсихосоціальної моделі в систему підготовки фахівців з фізичної терапії та реабілітології. Традиційна медико-біологічна парадигма лікувально-реабілітаційного процесу втрачає актуальність через динамічність соціокультурних змін, які кардинально змінюють уявлення про принципи відновлення людини. Біопсихосоціальна модель зумовлює потребу в набутті комплексу soft-skills,

⁹ Освітньо-професійна програма «Фізична терапія» для першого (бакалаврського) рівня освіти за спеціальністю 227 «Терапія та реабілітація». Чернівці, БДМУ, 2024, 23 с. [In Ukrainian].

¹⁰ Osvitnio-profesiyna programa «Fizychna terapiya» dlia pershogo (bakalavrskogo) rivnia osvity za spetsialnistiy 227 «Terapiya ta reabilitatsiya», Chernivtsy, BSMU, 2024, 23 s. [In Ukrainian].

¹¹ Alnagrat A., Che Ismail R., Syed Idrus S. Z., Abdulhafith Alfaq R. M. »A Review of Extended Reality (XR) Technologies in the Future of Human Education: Current Trend and Future Opportunity», *Journal of Human Centered Technology*, 2022, Vol. 1, P. 81-96 [In English].

live-skills, digital-skills – актуального переліку фахових компетенцій сучасного терапевта-реабілітолога. Дисципліни теоретичного профілю постають навчальним простором, в якому здобувач вищої освіти формує необхідний арсенал знань, умінь та навичок.

Перспективним напрямом удосконалення організаційно-методичного супроводу викладання у терапевтично-реабілітаційному кластері є розробка міждисциплінарних програм (за успішним досвідом ерготерапії), які інтегруватимуть потенціал кількох споріднених дисциплін, формуючи універсальні компетенції. Відтак, інтегральна компетенція, викладена в освітньо-професійній програмі, поступово позбавлятиметься символічного змісту, набуваючи практично-професійних рис. Такий підхід дозволяє досягати завдань освітнього процесу не лише в практично орієнтованому вимірі, але й визначати ціннісно-цільові орієнтири підготовки фахівців відповідного профілю.

Висновки. Отже, підготовка фахівців з терапії та реабілітації є особливо затребуваною в реаліях сьогодення та потребує формування чітких стандартів освітньо-професійного характеру. Динамічність змін соціокультурного простору диктує нові вимоги щодо організаційно-методичного забезпечення викладання дисциплін студентам спеціальності «Терапія та реабілітація». Гнучкість, мобільність, прагматичність, міждисциплінарність – перелік ключових вимірів професійних якостей, необхідних для лікувально-реабілітаційної роботи. Синергійні принципи науково-медичної парадигми повністю корелюються з біопсихосоціальною моделлю організації охорони здоров'я загалом. Організаційно-методичний супровід регламентується освітньо-професійною програмою підготовки фахівців терапевтично-реабілітаційного профілю та викладений в її цільовій та змістовій частині.

Результати дослідження фіксують невпинну трансформацію компетентностей, які пропонуються в навчальному процесі. Звичне домінування фундаментальних навичок поступається актуальності гнучких, життєвих та цифрових навичок, які дозволяють оптимізувати роботу терапевта-реабілітолога. Зміни торкаються не лише знань та уявлень про лікувально-реабілітаційну активність, але й мають сутнісні виміри – надаючи пріоритет концепції потенціалу людини замість традиційного позиціонування сил організму.

Руслана Слукхенська – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри медицини катастроф та військової медицини Буковинського державного медичного університету. Автор наукових статей, монографій, навчально-методичних посібників, присвячених проблемам фізичної культури, терапії та реабілітації, культурно-мовних вимірів розвитку вищої освіти.

Ruslana Slukhenska – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Disaster Medicine and Military Medicine of Bukovyna State Medical University. The author of scientific articles, monographs, educational and methodological manuals devoted to the problems of physical culture, therapy and rehabilitation, cultural and linguistic dimensions of the development of higher education.

Леся Логущ – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри терапії, реабілітації та здоров'язбережувальних технологій Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича. Автор наукових статей, монографій, навчально-методичних посібників, присвячених проблемам екстреної медицини, реабілітаційної терапії, фізіології.

Lesia Lohush – PhD in Pedagogy, Associate Professor at the Department of Therapy, Rehabilitation and Health Saving Technologies at the Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. She is the author of scientific articles, monographs, and textbooks on emergency medicine, rehabilitation therapy, and physiology.

Олена Зендик – старший викладач кафедри терапії, реабілітації та здоров'язбережувальних технологій Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича. Автор наукових статей, монографій, навчально-методичних посібників, присвячених проблемам кінези- та механотерапії, видів оздоровчо-рекреаційної рухової активності, адаптивної гімнастики, сучасним реабілітаційним технологіям.

Olena Zandyk – Senior Lecturer at the Department of Therapy, Rehabilitation and Health Saving Technologies at the Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. She is the author of scientific articles, monographs, and textbooks on kinesiotherapy and mechanotherapy, types of recreational physical activity, adaptive gymnastics, and modern rehabilitation technologies.

Наталія Панасенко – студентка медичного факультету Буковинського державного медичного університету. Коло наукових інтересів: медицина, біологія, реабілітація, фізична терапія, інноваційні медичні технології.

Nataliia Panasenko – student of the School of Medicine at Bukovinian State Medical University. Research interests: medicine, biology, rehabilitation, physical therapy, innovative medical technologies.

Ігор Скакун – кандидат філософських наук, доцент кафедри психології та філософії Буковинського державного медичного університету. Автор наукових статей, монографій, навчально-методичних посібників. Коло наукових інтересів: філософія, історія, культурологія, історія України, українська філософія, філософська антропологія.

Ihor Skakun – PhD, Associate Professor of Social Sciences and Ukrainian studies Department in Bukovinian State Medical University, is the author of scientific articles, monographs, teaching aids on the history of Ukrainian culture. Scientific interests: history of Ukraine, philosophy, culture, philosophical anthropology, history of philosophy.

Received: 16.11.2024

Advance Access Published: December, 2024

© R. Slukhenska, L. Lohush, O. Zandyk, N. Panasenko, I. Skakun, 2024

ФРАНЦУЗЬКА ДРАМАТУРГІЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ: ТРАДИЦІЇ ТА НОВАТОРСТВО

Нанушка Татьяна Соня ПОДКОВИРОФФ, Леся ВОЙТЕНКО,
Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова (Україна)
nanouchka.ts.podkovyroff@gmail.com

LE THÉÂTRE FRANÇAIS DE LA SECONDE MOITIÉ DU XXe SIÈCLE: TRADITIONS ET INNOVATIONS

Nanouchka Tatiana Sonia PODKOVYROFF, Lesia VOITENKO,
Odessa I.I. Mechnikov National University (Ukraine)
ORCID ID 0000-0001-6165-4436, ORCID 0000-0002-6748-8210.

Подковирофф Нанушка Татьяна Соня, Войтенко Леся. Французька драматургія другої половини XX століття: традиції та новаторство. Французька драматургія другої половини XX століття продовжує розвиток у межах режисерського театру, коли роль драматурга зменшується, театральність переважає над літературністю.

Мета статті – дослідити особливості розвитку французької драматургії та театру другої половини XX століття як одного із векторів розвитку французької художньої літератури. **Актуальність дослідження** зумовлена експериментами драматургів та режисерів, пов'язаними з текстовими видозмінами (театр слова, театр повсякденний, театр тексту). Режисери за допомогою алюзійно-образного ряду та через словесне вираження почуттів та емоцій персонажів оновлюють театральну мову, що забезпечує нові форми комунікації з глядачами.

Гра зі словами режисера переростає в театрі слова в гру з глядачами. У 60-ті роки особливої популярності у Франції набуває п'єса-перформанс, як результат колективної творчості, що свідчить про авангардні тенденції, які й дають можливість експерименту.

Комерційний напрям у французькій драматургії пов'язаний з бульварним театром, театром кабаре, розваг, де ставляться твори до того часу, поки цікаві публіці, це добре зроблені п'єси, з літературною мовою та чіткою композицією.

Академічний театр має у Франції державну підтримку, це театр, де переважає класична музика, репертуар, стала труппа, тобто академічний театр забезпечує сталість традиції, ставлять соціально орієнтовані п'єси, реалізують культурно-освітні програми (лекції з мистецтва, театральні дискусії).

Висновки. Різновекторність розвитку французької драматургії другої половини XX століття забезпечує їй зв'язок з традиціями та можливість експерименту, що свідчить про прогрес цього виду мистецтва.

Ключові слова: французька драматургія, комерційний театр, академічний театр, театр слова, театр тексту

L' énoncé du problème vient souligner le lien avec des tâches scientifiques, pratiques importantes.

En Ukraine, la recherche scientifique dans le domaine du drame français de la seconde moitié du XXe et du début du XXIe siècle est sélective, il n'existe pratiquement aucune monographie ni article qui tentent de systématiser le drame français moderne, d'analyser sa poétique et de décrire sporadiquement les nouveaux mouvements théâtraux en France. Révéler les nouvelles relations entre la littérature et la scène, qui se sont développées dans le théâtre français jusqu'à la fin du siècle dernier, est l'une des tâches des études théâtrales modernes, c'est donc aussi un aspect de recherche intéressant et prometteur, et à partir de différentes approches – communicatif, pragmatique, sémiotique, cognitif, etc. De plus, il s'agit d'un drame qui nécessite non seulement une incarnation scénique, mais avant tout une traduction du texte, ce qui complique également la connaissance du public ukrainien de lecture et de théâtre avec les auteurs et les pièces de théâtre français modernes.

En France, il existe de nombreux ouvrages scientifiques sur le thème du théâtre français moderne, mais la plupart d'entre eux n'ont pas été traduits en ukrainien et n'ont pas encore été introduits dans notre vie théâtrale, ce sont notamment les ouvrages de célèbres critiques de théâtre français, tels que: B. Dore, Corvin M¹, R Abiche, J.P. Rengaera, M. Budier, J. Cerro, A. Boushetara et autres. En règle générale, les critiques de théâtre français,

dans leurs enquêtes, distinguent certains phénomènes du processus théâtral moderne, étudient le travail d'un dramaturge, d'un metteur en scène spécifique ou les activités d'une troupe de théâtre.

Pour déterminer la genèse de certains phénomènes théâtraux dans la France moderne, il est également nécessaire d'analyser les livres et les entretiens de personnalités marquantes du théâtre français du XXe siècle, comme J.L. Barro, J. Vilara, A. Vitez, J. Laurent, J.-P. Tiboda, M. Vinavera, V. Novarina, J.P. Sarazac, qui parle des particularités de la pratique théâtrale française dans le domaine du théâtre dramatique. Une autre source de réflexion sur les particularités du développement du théâtre en France est l'information sur le théâtre français moderne dans des périodiques étrangers, où sont donnés les opinions de metteurs en scène et de critiques individuels sur le développement du théâtre moderne et des références historiques.

Par rapport à la première moitié du XXe siècle, marquée par l'épanouissement rapide de divers types d'art, des expériences théâtrales diverses et la découverte de nombreux noms célèbres dans le domaine du théâtre, la seconde moitié du XXe siècle est une période de déclin relatif de l'activité précoce et productive des auteurs et réalisateurs français. Cependant, il s'agit d'une période importante, pleine de bouleversements sociaux et d'événements politiques, qui ne pouvaient qu'affecter le développement de l'art théâtral dans le pays, et les

¹ Corvin M. Le théâtre nouveau en France [New theatre in France], Presses universitaires de France, 2001, 128 p. [in French].

transformations socio-économiques, qui sont devenues la base de nouvelles formes d'organisation du théâtre, ont influencé la formation du drame moderne. L'étude des particularités du développement et de la communication du drame et du théâtre français de la seconde moitié du XXe siècle pour des études comparatives ultérieures est un processus pertinent et prometteur, mais peu étudié dans les études littéraires nationales. L'étude est liée au développement d'un thème de recherche du Département de littérature étrangère de l'université I.I. Mechnikov.

Analyse des recherches et des publications récentes. L'ouvrage s'appuie sur les réalisations et les travaux de N. Kornienko, L. Voytenko, E. Vassilieva, V. Fesenko poursuit le développement des hypothèses envisagées par l'auteur dans d'autres articles. En Ukraine, la recherche scientifique dans le domaine du drame français de la seconde moitié du XXe et du début du XXIe siècle est sélective, il n'existe pratiquement aucune monographie ni article qui tentent de systématiser le drame français moderne, d'analyser sa poétique et de décrire sporadiquement nouveaux mouvements théâtraux en France. Révéler les nouvelles relations entre littérature et scène, qui se sont développées dans le théâtre français jusqu'à la fin du siècle dernier, est l'une des tâches des études théâtrales modernes, c'est donc aussi un aspect de recherche intéressant et prometteur, et à partir de différentes approches – communicatif, pragmatique, sémiotique, cognitif, etc. De plus, il s'agit d'un drame qui nécessite non seulement une incarnation scénique, mais avant tout une traduction du texte, ce qui complique également la connaissance des lecteurs et des spectateurs ukrainiens des auteurs et des pièces de théâtre français modernes.

En France, il existe de nombreux ouvrages scientifiques sur le thème du théâtre français moderne, mais la plupart d'entre eux n'ont pas été traduits en ukrainien et n'ont pas encore été introduits dans notre vie théâtrale, ce sont notamment les ouvrages de célèbres critiques de théâtre français, comme: B. Doré, M. Corvin, R. Abiche, J.P. Rengaera, M. Budye, J. Cerro, A. Bushetara et autres. En règle générale, les critiques de théâtre français, dans leurs enquêtes, distinguent certains phénomènes du processus théâtral moderne, étudient le travail d'un dramaturge, d'un metteur en scène spécifique ou les activités d'une troupe de théâtre.

Pour déterminer la genèse de certains phénomènes théâtraux dans la France moderne, il est également nécessaire d'analyser les livres et les entretiens de personnalités marquantes du théâtre français du XXe siècle, comme J.L. Barro, J. Vilara, A. Viteza, J. Laurent, J.P. Tiboda, M. Vinavera, V. Novarina, J.P. Sarazak, qui discute des particularités de la pratique théâtrale française dans le domaine du théâtre dramatique. Une autre source de réflexion sur les particularités du développement du théâtre en France est l'information sur le théâtre français moderne dans des périodiques étrangers, où sont données les opinions de metteurs en scène et de critiques individuels sur le développement du théâtre moderne et des références historiques.

Le but de l'article est: – d'étudier les fonctionnalités et les particularités du développement de la dramaturgie et du théâtre français dans la seconde moitié du XXe siècle,

en tant que vecteurs du développement de la fiction et du théâtre français.

La pertinence et l'actualité de l'étude tient: – au fait que un des aspects particuliers et intéressants de l'étude des particularités des derniers courants théâtraux en France est possible de considérer l'interrelation entre le drame et le théâtre, le texte dramatique et le texte scénique. La nature de ces changements, à la fois fonctionnels et substantiels, fait l'objet d'études sur le théâtre moderne non seulement en France, mais aussi dans le monde.

Présentation du matériel principal. Le processus de démocratisation et de décentralisation de l'art, entamé spontanément au début du XXe siècle, a largement déterminé la voie particulière du développement du mouvement théâtral en France. Avec la création du ministère de la Culture en 1959, cette démarche entre dans une nouvelle étape et devient la politique officielle de l'État français, malgré la crise sociale de 1968. Le processus de démocratisation et de décentralisation, qui se poursuit encore aujourd'hui, comprend des transformations à grande échelle dans le domaine de l'art théâtral, initiées et soutenues par les structures étatiques en France. En lien avec les transformations de la vie politique, économique et sociale au XXe siècle, le concept même de théâtre acquiert un caractère particulier. Les formes théâtrales évoluent sous l'influence des transformations sociales et des progrès techniques, qui conduisent le théâtre français à la variété des formes et à la structure unique que l'on peut observer au XXIe siècle.

L'art théâtral français de la seconde moitié du XXe siècle s'est développé dans trois directions: académique, commerciale et expérimentale.

Le premier vecteur de l'art théâtral en France – le théâtre académique – est officiellement soutenu par les structures étatiques. En France, il est représenté d'abord par un théâtre académique avec des traditions bien établies en matière d'art scénique, avec un attachement à la musique classique et au théâtre. Les théâtres académiques tels que la Comédie Française et le Grand Opéra existent depuis des siècles en grande partie grâce aux subventions gouvernementales. Ils avaient une structure strictement réglementée, une troupe permanente, un système d'obligations et d'amendes pour la communauté des acteurs. La structure organisationnelle de la Comédie française est restée quasiment inchangée jusqu'à ce jour, tout comme la fidélité aux modèles et traditions classiques. Grâce au financement actif du budget de l'État, la Comédie française a toujours eu la possibilité d'inviter dans sa troupe les meilleurs acteurs en France, ainsi que d'inclure les meilleures pièces modernes du répertoire, d'attirer des metteurs en scène talentueux qui vivent dans d'autres pays. Outre des pièces académiques d'auteurs français, le théâtre présente des pièces d'auteurs classiques étrangers. L'influence de la direction «académique» s'étend également aux théâtres nationaux qui existent grâce aux subventions de l'État (Odéon, Théâtre populaire national (TIR) et théâtres régionaux qui ont le statut de Centres nationaux d'art dramatique). La majeure partie du répertoire de ces théâtres est constituée de théâtre classique. En outre, dans le cadre de la mise en œuvre de la politique de démocratisation et de décentralisation

au niveau local, les centres d'art dramatique répondent souvent aux commandes des structures étatiques pour monter des pièces à caractère social et mettre en œuvre des programmes culturels et éducatifs comprenant des conférences sur l'art, des débats théâtraux, des discussions théâtrales, des représentations pour enfants et jeunes². Les meilleures performances et œuvres dramatiques de France sont considérées comme un trésor national.

La direction commerciale comprend toutes les formes de divertissement: le théâtre cabaret, le cirque, le spectacle de variétés, «le théâtre de boulevard». Il est important de noter que ces théâtres de boulevard ont toujours attiré un plus grand nombre de spectateurs tout au long du XXe siècle. Le public métropolitain préférerait passer son temps libre dans des spectacles de variétés, des cafés-théâtres ou des petits théâtres privés situés sur les Grands Boulevards. Le répertoire des théâtres des Grands Boulevards de Paris, tels que «Renaissance», «Estrada», «Gymnasium», comprenait diverses productions hors répertoire, des représentations simples aux intrigues drôles et instructives, conçues pour attirer un large public et obtenir un profit maximum. Le principe d'une pièce unique, jouée sur scène pendant plusieurs soirées, est devenu ici le principe phare. La pièce a été jouée aussi longtemps qu'elle était populaire auprès du public³; Ensuite, elle était remplacée par une nouvelle. De nombreux dramaturges du XXe siècle se sont volontiers essayés à l'écriture de «pièces de théâtre à sensation». L'un des auteurs brillants du «drame de boulevard» était Sasha Gitri. Plus de 120 de ses pièces, pour la plupart des comédies avec des intrigues d'adultère, ont été jouées dans les théâtres parisiens («Scandale à Monte-Carlo» (1908), «Jalousie» (1915), «Homme, femme et amant» (1919), «N'écoutez pas, mesdames» (1942)⁴. Situations banales et réactions paradoxales des personnages, dialogues agaçants, intrigues et dénouements inattendus, une théâtralité brillante – tout cela a amusé le public, peu exigeant en termes d'esthétique et de morale. Les critiques de théâtre français ont comparé les pièces de boulevard «bien faites» avec des vêtements bien coupés et ont écrit à leur sujet de manière quelque peu frivole, en prêtant attention au langage littéraire et à la composition de la pièce de théâtre⁵. Par rapport à aujourd'hui, la situation a peu changé, vu que comme auparavant, des représentations de théâtres hors répertoire et privés se déroulent toujours avec succès. A Paris, il existe plus de 100 petites compagnies qui louent des locaux pour la production d'une seule pièce qui se joue plusieurs mois de suite. Pour réussir commercialement, les théâtres privés modernes se regroupent en associations, proposant une publicité générale des spectacles sur Internet, la possibilité de réserver des places, ainsi qu'un système de réductions sur les abonnements pour assister à plusieurs

représentations dans différents lieux au cours de la saison. Par exemple, les Théâtres Parisiens Associés regroupent une cinquantaine de petits théâtres dans différents quartiers et arrondissements de Paris⁶. L'entreprise doit être commercialement rentable: le théâtre privé préserve son esthétique et perpétue les traditions du «théâtre de boulevard». Dans les représentations hors répertoire, le rôle du metteur en scène n'est pas si important, le nom du dramaturge n'est pas d'une importance fondamentale, le critère principal d'une production réussie est la curiosité du public. Les troupes de théâtre modernes présentent des spectacles de genres et de thèmes différents, mais tous, comme au début du XXe siècle, sont unis par le principe d'une pièce de théâtre «de qualité»⁷. L'importance du théâtre de divertissement est également confirmée par le fait que des pièces des années 1930, 1950 et 1960 sont encore jouées avec succès sur les Grands Boulevards. Parallèlement, les propriétaires de théâtres privés offrent souvent aux jeunes dramaturges la possibilité de faire leurs débuts.

Le troisième vecteur est expérimental, et comprend les tendances d'avant-garde de la première moitié du XXe siècle et les orientations créatives modernes, unies par le désir de créer des productions innovantes et de mettre en œuvre des idées avancées qui sont à la base des changements globaux dans le théâtre. Le spectacle expérimental et multifonctionnel a changé la façon dont les critiques et le public voient le théâtre.

Utilisant et repensant de manière créative les atouts des représentants de l'avant-garde de la première moitié du XXe siècle, les dramaturges et metteurs en scène modernes, sous l'influence de ces idées, recourent à des expériences sociales et linguistiques. Dans les années 1960, le théâtre d'avant-garde est invariablement associé aux mouvements politiques et sociaux du pays, ce qui explique l'apparition de nombreuses productions innovantes dans les festivals de théâtre en France, les théâtres de propagande, les théâtres de lutte idéologique et les troupes opérant sur le principe de «créativité collective» apparaît. C'est cette direction d'avant-garde qui a le plus influencé la formation de nouvelles directions du théâtre français moderne, tandis que le théâtre académique et commercial, son répertoire et ses traditions sont stables et pratiquement inchangés. Ainsi, la particularité du théâtre français moderne est sa fidélité aux traditions et la préservation des classiques du théâtre comme nationaux, en même temps, c'est le développement intensif de nouvelles tendances et le soutien de l'État aux initiatives innovantes dans le domaine de l'art théâtral. En République française, une pièce expérimentale peut également être nommée pour le prix Molière, tout comme une pièce montée dans un théâtre privé d'un boulevard ou au Théâtre National.

² Rolland R. *Le Théâtre du peuple* [The people's theater], Paris: Hachette, 1903, 192 p. [in French].

³ Gignoux H. *Histoire d'une famille théâtrale: Jacques Copeau, Léon Chancerel, les Comédiens-Routiers, la décentralisation dramatique* [History of a theatrical family: Jacques Copeau, Léon Chancerel, the Comédiens-Routiers, dramatic decentralization], Lausanne: Éditions de l'Aire, 1984, 439 p. [in French].

⁴ Gontard D. *La décentralisation théâtrale en France 1895-1952* [Theatrical decentralization in France 1895-1952], SEDES, 1973, 542 p. [in French].

⁵ Abirached R. *La décentralisation théâtrale* [Theatrical decentralization], Arles: Actes Sud Papiers, 2005, 176 p. [in French].

⁶ Ryngaert J-P. *Lire le Théâtre Contemporain* [Read Contemporary Theater], Dunod, 1993, 202 p. [in French].

⁷ Goetschel P. *Renouveau et décentralisation du théâtre (1945-1981)* [Renewal and decentralization of the theater (1945-1981)], Paris: Presses universitaires de France, 2004, 500 p. [in French].

Au cours des 60 dernières années, le Théâtre dramatique français a connu des étapes de développement complexes et uniques. Sous l'influence des transformations sociales et du progrès technique, sa structure organisationnelle a changé, les outils et techniques de production dans le domaine du spectacle scénique se sont multipliés, les critères de la théâtralité ont activement changé, ce qui a conduit à une variété de formes structurelles que l'on peut observer dans le théâtre français du XXIe siècle, tels que: le concept lui-même a changé la théâtralité, un nouveau langage scénique, un format différent des thèmes sociaux dans le drame ont contribué à l'émergence de nouvelles orientations théâtrales – «le théâtre du quotidien», «le théâtre conversationnel», «le théâtre de mots», «le théâtre de texte»⁸.

En résumé, on peut dire que, un autre aspect particulier et intéressant de l'étude des particularités des derniers courants théâtraux en France peut être considéré comme le rapport entre la dramaturgie et la scène, la dramaturgie et le texte scénique. La nature de ces changements, tant fonctionnels que substantiels, fait l'objet d'études sur le théâtre moderne non seulement en France, mais aussi dans le monde. En analysant les sources mentionnées ci-dessus, nous pouvons affirmer que le théâtre français de la seconde moitié du XXe siècle, d'une part, a concentré son attention sur les aspects socioculturels de la vie française de cette époque, et d'autre part, sur le caractère expérimental des textes dramatiques créés à cette époque. Les œuvres des auteurs du «Théâtre de l'absurde» et du théâtre absurde lui-même ont ouvert de nouvelles opportunités pour l'interprétation du texte, le développement de l'action scénique et la réalisation des idées du metteur en scène, mais, curieusement, cela aussi est devenu la cause d'une certaine crise et stagnation, car pendant longtemps les auteurs n'ont pas développé de nouveaux styles ou orientations. On peut donc parler de la crise théâtrale des années 1960 en France. La crise théâtrale a été provoquée par des facteurs économiques et sociaux, mais il s'agissait surtout d'une crise dramaturgique, car le sens du texte de l'auteur au théâtre était une fois de plus remis en question. La principale raison de la crise était la contradiction entre les théâtres d'auteur et de metteur en scène⁹. Dans les années 1960, le théâtre des metteurs en scène en France se renforce, et les représentations de Patrice Chéreau, Roger Planchon, Armand Gatti, Antoine Vitez portent des idées qui résonnent avec l'esprit insoumis de l'époque. Les réalisateurs-producteurs interprétaient librement les classiques et les nouvelles pièces, les considérant uniquement comme un matériau pour la réalisation de leurs idées. En conséquence, de nombreux auteurs ont cessé d'écrire pour le théâtre, ce qui a eu pour conséquence l'absence de pièces d'actualité nationale sur la scène française. L'un des moyens de surmonter cette crise a été la recherche théorique de représentants de l'école sémiotique de Paris, dont R. Barthes, A.-J. Greimas, K. Bremond, J. Péro. Roland Barthes a proposé sa méthode de lecture et d'analyse des textes, qui a ouvert de nouvelles perspectives dans le travail avec des œuvres

théâtrales. La pièce de Georges Perec «L'augmentation» (1968) est un exemple d'incarnation des idées et des pensées du structuralisme au théâtre, elle avait un caractère symbolique pour l'époque et reste d'actualité encore aujourd'hui¹⁰.

La deuxième caractéristique marquante du théâtre français des années 60 peut être considérée comme la performance, interprétée et perçue comme une «créativité collective». Les productions de performances de ce type dans l'esprit de «créativité collective» du fait même de leur existence n'avaient la priorité du texte de l'auteur et le rôle principal du metteur en scène, mais elles enrichirent le drame moderne avec de nouvelles techniques théâtrales, contribuèrent à la communication directe avec le public et le spectacle du spectacle. Il s'agissait en quelque sorte d'expérimentations de théâtre d'agitation et de théâtre de rencontres, qui permettaient d'utiliser des moyens de communication nouveaux et insolites pour le théâtre. Le théâtre de «lutte idéologique» a contribué à l'introduction de textes «non théâtraux»: journal, magazine, épique, lyrique, musical, pictural. Ces textes, non destinés à la scène, ont contribué au développement de la communication interactive et sont ensuite devenus la base de nouvelles formes de représentation. Le théâtre idéologique d'agitation et de propagande, où les comédiens sont les créateurs des textes et du spectacle lui-même, n'est pas très populaire à l'heure actuelle, mais des collectifs amateurs et certaines compagnies de théâtre, comme le Théâtre du Soleil et la Compagnie Louis Brouillard, pratiquent encore aujourd'hui des techniques de création conjointes. L'expérience des théâtres de «lutte idéologique» et de «créativité collective» a contribué à changer le point de vue des représentants de la haute littérature sur le contenu de la culture de masse et est devenue une impulsion pour la formation de nouvelles orientations théâtrales. Apparaît un nouveau groupe d'auteurs dramatiques qui ne sont pas indifférents aux exigences de l'époque et de la jeune génération: Michel Vinaver, Annie Hérnand, Marguerite Duras, Jean-Claude Grumberg, Jean-Paul Wenzel, qui abordent les problèmes de société, la critique sociale, sociologie et politique. Dans les années 1970, cette attention particulière des auteurs aux enjeux sociaux, à la vie quotidienne d'une personne ordinaire a contribué à l'émergence d'une nouvelle direction théâtrale: le «le théâtre de tous les jours» ou «le théâtre ordinaire». Dans les pièces, qui reflétaient les soucis et les problèmes des gens ordinaires, il n'y avait pas d'intrigue ni d'intrigue spécifique. Les relations sociales se manifestaient ici à travers les relations interpersonnelles quotidiennes. L'action de ces pièces se déroulait souvent dans les familles de travailleurs ordinaires ou sur le lieu de travail. Le théâtre du quotidien est présenté par Jean-Paul Wenzel «Loin d'Hagondange» (1975), Jean-Claude Grumberg «L'Atelier» (1979), Michel Vinaver «Les Travaux et les Jours» (1979), qui proposent au public de ressentir le flux de la vie quotidienne réelle dans le processus de communication entre les personnages. Malgré le petit nombre de représentants de ce mouvement, leurs pièces

⁸ Laurent J. La République et les Beaux-Arts [The Republic and the Fine Arts], Paris: Julliard, 1955, P. 239-253 [in French].

⁹ Urfalino P. L'invention de la politique culturelle, Hachette Littératures [The invention of cultural policy, Hachette Littératures], 2011, 432 p. [in French].

¹⁰ Dort B. Théâtre public [Public theater], Paris: Seuil, 1967, 384 p. [in French].

jouissent d'une grande popularité à la fin des années 1970, et ce n'est pas un hasard si les auteurs du «théâtre quotidien» Jean-Paul Wenzel, Jean-Claude Grumber, Michel Vinaver sont devenus des classiques du drame français. Grâce au mouvement de socialisation, la fiction française a surmonté la crise¹¹. De nos jours, les pièces du «théâtre de tous les jours» ne sont pas très populaires, mais l'appel des auteurs aux problèmes sociaux est devenu un phénomène caractéristique du théâtre français, c'est pourquoi dans la critique théâtrale moderne, il existe un terme spécial «intrigues à caractère social» (les sujets sociétaux). Des auteurs modernes comme Jean-Paul Allegri, Vincent Farasse, Fabrice Melchio, Joël Pommerat utilisent ces intrigues dans leurs pièces.

Une sorte de continuation et de développement des méthodes créatives du «théâtre quotidien» est le «théâtre conversationnel», qui a été formé dans les années 1980¹². Le «théâtre parlant» est un théâtre où parler est pratiquement une action, même si beaucoup de non-dits, tout comme dans la vraie vie. Contrairement aux auteurs du théâtre «ordinaire» et «quotidien», qui abordaient des intrigues sociales et des problèmes des gens ordinaires, les dramaturges des années 1980 ont élargi les thèmes de leurs pièces et ont compliqué la structure des dialogues et les caractéristiques psychologiques des personnages. La parole dans leurs pièces est plus naturelle, plus proche de la communication quotidienne et en même temps plus saturée d'effets théâtraux. Comme le souligne V. Fesenko: «La recherche d'une nouvelle dramaturgie conduit à la disparition progressive de l'opposition entre théâtre épique, lyrique et dramatique. Dans le dialogue, l'échange de positions et d'arguments en sa faveur disparaît progressivement. Dans le discours, l'intonation et la nature du discours sont soulignées, ce qui démontre l'incertitude, le doute»¹³. De tels textes utilisent un discours littéraire bien pensé et vérifié. Dans les représentations du «théâtre conversationnel», il n'y a généralement pas de conflit clairement défini, ce qui laisse place à la fois aux improvisations d'acteur et de mise en scène, ainsi qu'à la libre interprétation par le spectateur des relations entre les personnages. Marguerite Duras, Natalie Sarrot et Yasmina Reza sont devenues des auteurs reconnus du théâtre conversationnel. Les particularités de la poétique des œuvres de «théâtre conversationnel» peuvent être explorées à l'exemple des pièces «Pour un oui oui pour un non» (1982) de Natalie Sarrot, «Conversations après un enterrement» (1987) et «La Traversée de l'hiver» (1990) Yasmina Reza.

On peut considérer comme un mérite incontestable des auteurs du théâtre «quotidien» et «conversationnel» d'avoir ravivé le sens du texte de l'auteur au théâtre, attiré l'attention des contemporains sur la communication verbale sur scène, et après les expériences théâtrales de les années 1960 et 1970, ont remis le langage littéraire sur scène.

À la fin des années 1980, le «théâtre de la parole» se forme. Jean-Luc Lagars, reconnu à titre posthume en

France, comme maître du «théâtre de la parole» et Valer Novarina, dramaturge, artiste et metteur en scène populaire, peuvent être considérés comme des représentants assez brillants de cette direction. Ces deux auteurs sont très différents dans leur style et leurs méthodes de travail avec le texte, mais ils sont unis par une attention particulière au langage, ils donnent la priorité aux mots et à la parole par rapport aux autres moyens d'expression théâtrale et de spectacle. Dans ses œuvres, Valer Novarina développe les idées linguistiques des futuristes et des dadaïstes, cherche à changer les stéréotypes de la perception du texte, à lui donner la forme d'un paradoxe, créant une image poétique inhabituelle, déplaçant le sens. Le dramaturge, qui a plus d'une quinzaine de productions à son actif, recourt à la libre interprétation du texte sur scène, à diverses manières de le proclamer: mauvaise articulation des acteurs, excuses, envie de «casser» le mot, gâcher la parole – c'est ce qui vous permet de libérer votre langage et vos propres émotions, est une expression impulsion créatrice spontanée. Les techniques de Novarin sont inhabituelles, d'autant plus que lui et sa troupe expérimentent des textes déjà écrits, paradoxaux en eux-mêmes. Il est intéressant d'écouter les pièces de Valer Novarin «Le Jardin de reconnaissance» (1997), «L'Origine rouge» (2000), «L'Envers de l'esprit» (2009) et autres. La préférence de l'auteur pour l'allitération et l'assonance, l'expressivité phonétique, l'utilisation fréquente d'homonymes et d'homophones conduisent à l'ambiguïté lexicale du texte, qui se conjugue avec le caractère métaphorique de l'énoncé.

Ainsi, le jeu de mots dans les pièces de Novarin se transforme en même temps en une pièce de théâtre avec le public. Dans l'espace sémantique polysémantique de la performance, le spectateur a le droit de choisir son option parmi toutes les interprétations possibles. Les textes des pièces du «Teatro Novarino» sont assez difficiles à traduire. Ils s'adressent en priorité à un spectateur francophone capable d'apprécier les métaphores linguistiques qui y sont incorporées.

L'œuvre de Jean-Luc Lagars, tout comme celle de Valer Novarin, est attribuée par la critique au «théâtre des mots». Mais le style de Lagars de l'auteur est très différent de celui de Novarin, tout d'abord dans la séquence relative de ses déclarations et la séquence de ses actions. Dans les pièces de Lagars «Le Pays lointain» (1995) et «J'étais dans ma maison et j'attendais que la pluie vienne» (1994), liées par le thème commun des relations au sein de la famille, on sent le travail fructueux de l'auteur sur le style et la forme de l'œuvre. Le raisonnement des personnages, plein de psychologisme, reflète la recherche continue du mot ou de l'expression juste. Dans les monologues interminables, l'attention est exagérée sur la «confusion» des pensées, le discours poétique cohérent, obtenu par les techniques du langage¹⁴. Les dialogues des pièces de Jean-Luc Lagars visent à établir une compréhension mutuelle entre les personnages et un contact direct entre le personnage de scène et le public.

¹¹ Goetschel P. Renouveau et décentralisation du théâtre (1945-1981) [Renewal and decentralization of the theater (1945-1981)], Paris: Presses universitaires de France, 2004, 500 p. [in French].

¹² Vilar J. Le théâtre, service public [Theatre, a public service], Gallimard, 1975, P. 93-110 [in French].

¹³ Fessenko V. Dernière littérature française [Latest French Literature], Éducation manuel, K.: Éd. Centre KNLU, 2015, P. 184 [in French].

¹⁴ Simon A. Dictionnaire du théâtre français contemporain [Dictionary of contemporary French theatre], Paris: Larousse, 1970, 255 p. [in French].

Des éléments de composition de la pièce tels que le conflit, l'intrigue, le lieu et le moment de l'action fusionnent dans le «théâtre de la parole», acquérant des significations et des caractéristiques complètement nouvelles. Les textes des auteurs du «théâtre de mots» confèrent aux productions modernes une théâtralité particulière, grâce à la création d'une série allusive-figurative unique, qui conduit à une communication ludique insolite avec le public. Les représentants du «théâtre de mots», soucieux de l'expression verbale des sentiments et émotions des personnages, contribuent au renouvellement du langage théâtral et indiquent la priorité du texte de l'auteur sur scène.

Lorsqu'il s'agit de savoir si une pièce appartient à l'une ou l'autre direction, il convient de garder à l'esprit que la notion de «courant théâtral» (art théâtral) dans les études théâtrales françaises n'a pas de frontières claires. Cela est dû à la grande variabilité du drame. Parfois, dans une pièce d'un seul auteur, les critiques de théâtre retrouvent des caractéristiques caractéristiques de plusieurs courants. C'est pourquoi les caractéristiques de plusieurs courants théâtraux d'une certaine période, les traits distinctifs et communs de la poétique du texte et différents concepts artistiques peuvent coexister dans une même œuvre.

Le «Théâtre de texte» est aujourd'hui la direction la plus productive et la plus récente de la dramaturgie française. C'est cette définition générale que les critiques unissent «théâtre littéraire» et «théâtre de monologues». Parallèlement, le «théâtre des monologues» occupe une place de premier plan parmi les productions de la France moderne. Les pièces monologues en un acte sont également appelées dramaturgie de «l'action minimale» – l'action physique d'un acteur dans une pièce monologue peut être minimale avec une expression verbale intense des pensées et des sentiments du personnage. Dans de telles productions, le texte de la pièce passe au premier plan et le contenu de la pièce s'incarne directement dans le monologue prononcé depuis la scène. Les formes des œuvres monologues sont différentes et leur structure interne et leur conception dépendent de l'habileté et de l'imagination de l'auteur. Le monologue lui-même est très attractif pour les dramaturges français car il contient des possibilités illimitées de recherche psychologique et sociale. La forme la plus courante et la plus populaire d'une pièce de monologue dans le théâtre moderne est un long discours d'un seul personnage avec des constructions linguistiques répétées et des refrains expressifs. Un exemple d'une telle structure est «Dans la solitude des champs de coton» (1985) de B.-M. Koltek, «C'est ainsi mon amour que j'appris ma blessure» (2004) F. Melkio. Pièces à monologues longs, consécutifs ou entrecroisés: «Les inséparables» (1989) J.-P. Sarazaka, «L'Homme du hasard», «L'Homme du hasard» (1995) Ya. Réza B. recourt à la méthode de communication interactive. Chartres dans la pièce «Les dernières nouvelles de la peste» (1983). L'auteur combine des monologues contenant différents points de vue sur le même événement,

mais les expériences et les sentiments des héros de la pièce sont différents.

Dans les œuvres d'«action minimale», le monologue se rapproche le plus possible de la prose artistique, mais en même temps l'auteur utilise des techniques de jeu caractéristiques du drame. La structure inhabituelle de l'œuvre et le travail détaillé avec la parole confèrent aux textes «d'action minimale» une certaine luminosité et théâtralité, ce qui permet de parler de la différence entre l'interprétation d'une pièce monologue et la lecture d'une œuvre littéraire sur scène.

Au XXIe siècle, le «théâtre du texte» a plus d'opportunités, les metteurs en scène et les dramaturges pensent au spectacle, l'incarnation scénique originale d'une pièce monologue. Les moyens d'expressivité modernes permettent de créer sur scène une œuvre complètement nouvelle, différente de la version originale de la pièce. Il est très courant de combiner des monologues avec des extraits musicaux, des pantomime, des danses et des séquences vidéo. Dans le même temps, les metteurs en scène du «Théâtre des monologues» respectent la composante littéraire – la représentation est toujours basée sur le texte de l'auteur.

Подковировфф Нанушка Татьяна Соня – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри іноземних мов професійного спрямування, докторант кафедри зарубіжної літератури факультету РГФ, Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. Автор та співавтор близько 120 наукових праць. Наукові інтереси: французька та українська література, порівняльне літературознавство, зарубіжна література, театр, іноземні мови, міжкультурна педагогіка.

Podkovyrovff Nanouchka Tatiana Sonia – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Foreign Languages of Professional Orientation, Doctoral Student of the Department of Foreign Literature of the Faculty of RGP, Odesa National University named after I.I. Mechnikov. Author and co-author of about 120 scientific works. Scientific interests: French and Ukrainian literature, comparative literary studies, foreign literature, theater, foreign languages, intercultural pedagogy.

Войтенко Леся – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри зарубіжної літератури Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. Автор та співавтор близько 110 наукових праць, 4 навчально-методичних посібників та 2 монографії. Наукові інтереси: українська та зарубіжна драматургія, антична література, теорія комунікації, сучасна українська та зарубіжна література, компаративістика.

Voitenko Lesia – Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Foreign Literature of the Odessa National University named after I.I. Mechnikov. Author and co-author of about 110 scientific works, 4 teaching aids and 2 monographs. Scientific interests: Ukrainian and foreign dramaturgy, ancient literature, communication theory, modern Ukrainian and foreign literature, comparative studies.

Received: 17.11.2024

Advance Access Published: December, 2024

© N. T. S. Podkovyrovff, L. Voitenko, 2024

СУЧАСНІ РОМАНИ В ЖАНРІ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ ІСТОРІЇ
ЯК РЕАЛІЗАЦІЯ СУПРОТИВУ УКРАЇНЦІВ РОСІЙСЬКІЙ
АГРЕСІЇ

Антоніна АНІСТРАТЕНКО,

Буковинський державний медичний університет, м. Чернівці (Україна)
oirak@bsmu.edu.ua; antoniimoisei@bsmu.edu.uaMODERN NOVELS IN THE GENRE OF ALTERNATIVE
HISTORY AS AN IMPLEMENTATION OF THE RESISTANCE
OF UKRAINIANS TO RUSSIAN AGGRESSION

Antonina ANISTRATENKO,

Bukovinian State Medical University, Chernivtsi (Ukraine),
ORCID ID 0000-0003-1984-4441; Researcher ID: S-7158-2016

Anistratenko Antonina. Modern novels in the genre of alternative history as an implementation of the resistance of Ukrainians to russian aggression. The novelty of the study. Due to Russia's genocidal war aimed at the destruction of Ukraine in the 21st century, the factors shaping national identity have become of paramount importance. **The aim of the article.** This study identifies, analyses, and contextualises the latest alternative history novels, such as «The Third Tercium» (2019) and «Reprints of the Unfinished Drafts» (2020) by Oleksandr Menshov. These works provide a comprehensive perspective on the ideological and informational struggle of Ukrainians, who found themselves within an enemy state. They also reveal the mechanisms Russia employs to erase Ukraine physically, culturally, and informationally. **Methodology.** The main method of the research is comparative analysis. **Conclusions.** Alternative history serves as a productive metaphor, offering insight into the potential course of 20th-century European history – and the early 21st century – had Russia suffered defeat in its imperial ambitions, particularly in World War II. Such historical deconstructions are explored in Vasyl Kozhelyanko's «Parade» trilogy: «Parade in Moscow», «Konotop», and «The Lord's Human Zoo». These works illustrate how substituting patriotism, nationalism, and human-centrism with Moscow-centric cosmopolitanism, pacifism, and collectivism has historically reshaped ideologies. Ukrainian literature, especially classical works, preserves examples that lend themselves to alternative historical narratives. Oleksandr Menshov, a contemporary Ukrainian writer from Kherson, remained in his hometown during both the onset of war in 2014 and the full-scale Russian invasion. As of 2023, he has not left. His works engage with the necessity of countering the enemy while constructing an intrinsic ideological and informational arsenal to resist genocide – both in the present and the future. They emphasize Ukraine's reestablishment as a victorious nation within Europe and the world.

On the global cultural stage, this discourse extends to debunking Russian historical and literary fakes, exposing its ideological manipulations, and dismantling the false narratives of what Mikhail Epstein terms the Russian antimythology. The primary goal of this study is to outline and critically examine fundamental imperial myths and ideological constructs that have infiltrated Ukrainian culture and literature for centuries. These narratives were designed to facilitate gradual expansion, instill a Little Russia complex, and erase Ukrainian national identity. **Perspectives for future research.** A crucial part of this conversation is addressing the falsification of history, particularly the misrepresentation of key historical figures and their roles. Equally important is highlighting examples of national self-representation that form the foundation of Ukraine's cultural canon and drawing attention to the nation's victories on Europe's geopolitical map.

Key words: Vasyl Kozhelyanko, «Parade» trilogy, Ukraine's cultural canon, Oleksandr Menshov, «The Third Tercium», «Reprints of the Unfinished Drafts», the resistance of Ukrainians to russian aggression in fine literature.

Вступ. У час геноцидної війни росії, спрямованої на знищення України у ХХІ столітті, чинники національної ідентичності набувають першорядного значення. Альтернативна історія є саме тим продуктивним метажанром, який дозволить показати можливий хід історії Європи ХХ ст. і початку ХХІ ст., якби росія програла у імперських змаганнях, наприклад, у Другій світовій війні. Такі спроби деконструкції історії зроблені у дефілядній трилогії В. Кожелянка: «Дефілада в Москві», «Конотоп», «Людинець пана Бога». Як відбувається підміна понять патріотизму, націоналізму, людиноцентризму на корисні московській метрополії космополітизм, пацифізм, колективізм – можна відстежити у минулому, на прикладах, які зберегла українська література, передусім класична, для альтернативної історії. Для пропонованої студії важливими є констатація, окреслення, аналіз найновіших романів метажанру альтернативної історії («Третя терція» (2019),

«Репринти незакінчених чернеток» (2020) Олександра Меньшова), у зіставленні з трилогією АІ романів Юрія Щербака «Час», що розкривають тематично-ідейні та історико-культурні моделі та сутність і причини українського національного супротиву, які в інших історизованих творах залишаються невидимими. Всебічне розуміння ідеологічних, інформаційних засобів боротьби українців, що потрапили буквально у стан ворога, а також тих засобів, що наявні у арсеналі ворога, що їх росія застосовує для знищення України фізично, культурно та інформаційно. Олександр Меньшов – сучасний український письменник з м. Херсона, воїн збройних сил, який загинув у 2023 році на фронті, все ж устиг написати три романи в жанрі АІ й розкрити мотиви і роль в історії українського супротиву таких постатей як Є. Коновалець, А. Мельник і сучасних воїнів ЗСУ.

Задля протистояння ворогу та витворення власної іманентної ідеологічної, інформаційної зброї боротьби

проти геноциду, як тут і зараз, так і в подальшому відновленні, утвердженні України як нації-Переможця в Європі, у світі, варто озирнутися на ті передбачення, які нам залишив Василь Кожелянко у пророчій «Дефіляді в Москві» й проаналізувати наступну реалізацію на літературній арені переможної концепції у творах Олександра Меньшова. На світовій культурній арені – це творення широкої розмови, розвінчання культурних, зокрема літературних фейків, російських історико-літературних міфів, фальшивих меседжів російського «антиміру» (за М. Епштейном).

Головним завданням дослідження постає окреслення, контекстуальне викриття базових імперських міфів та ідеологем, які розмито проникали в нашу українську культуру, літературу століттями, були спрямовані на поступову експансію, витворення комплексу малоросійства, на стирання української національної ідентичності. Передусім це має бути розмова про фальшування історії, ролі і портретів її визначних діячів чи їх антинаукова інтерпретація.

З іншого боку, є необхідність артикулювати ті приклади національної саморепрезентації, які сформували основу національного канону, привернути увагу до перемог України на геополітичній мапі Європи.

Культурне гно питання супротиву в українській літературі.

У пісні Еліс Мертон «Без коріння» (Alice Merton «No roots») описана типова культурна травма, що унеможливило самоідентифікацію особи, втрачену індивідуальну, національну (та/або) родинну пам'ять. «Мій дім ніколи не стояв на землі... я не маю коріння», – співає Мертон. Усі європейські поціновувачі поп-музики підспівують, навіть на українському телепроекті «Голос країни» виконавиця Віолетта Литвиненко заспівала в дуеті з Мариною Кіладзе цю пісню. Втім, дім українців завжди був і залишається на землі, а не в пам'яті чи то у «закопаних спогадах, які на старість можна забрати з собою», наш дім має свою чітку геолокацію і смислову, культурну форму. Тому кордони культур генологічних землеробів (себто українців) чітко відрізняються від кочівників (фіно-угорських та інших племен, що належать до пращурів сьогоденних московитів), завойовників без коріння, формально не належних осідлому роду, *no-roots-nation*, тих хто заздрить і забирає свій ясир: землю, культуру, пам'ять, людей і речі.

Основний виклад матеріалу. Українська література, в світлі означення меж і значень, постає великою потугою, не миром, а мечем, як заповідав Євген Свєрстюк. Було би великою помилкою вважати наше письменство суцільним меморіалом славетної історії, кладовищем різних пам'яток і вражень непростой історичної спадщини. Окрім історичного сегменту літератури, ми маємо цілий сектор творів художньої альтернативної історії (АІ), що дозволяє здійснювати деконструкцію історії, аналізувати роль і значення матеріальних і нематеріальних історико-культурних пам'яток.

Роман Олександра Меньшова «Третя терція» маркується у друкованому виданні ретро-

детективним твором за жанром, а роман Василя Кожелянка «Тероріум» – романом політичним анекдотом, Анатолія Афанасьєва «Останній воїн» – пригодницьким романом, а «Сонячна машина» Володимира Винниченка описана як «найбільший внесок в українську наукову фантастику 1920-х років» (хоча маємо й інші твори подібної ідейно-тематичної концепції, наприклад, М. Чайковський «За силу Сонця», 1918 р., а роман В. Винниченка, очевидно, є антиутопією, а не фантастикою) та «найбільший і найскладніший науково-фантастичний твір», хоча всі названі твори, маючи специфічні жанрові палітри, належать за архітектонічно-фабульною формулою до метажанру альтернативної історії та, водночас, входять до лав українського культурного супротиву зовнішній агресії проти української літератури, пам'яті та ідентичності. І тут виникає питання, що робити із теоретичним підґрунтям тоді, коли події ніби-то АІ-романів починають здійснюватися, знаходять чітку й конкретну історичну реалізацію? Ще й не «колись і десь» (як-от відбулося з романом «Ефіопська Січ» В. Кожелянка, що написаний на основі історичного факту втечі полонених козаків-запорожців на турецькій галері та заснування невеличкого еквіваленту Запорозької Січі в Ефіопії, розказаного письменнику істориком Олександром Масаном), а просто тут, в Україні, і просто зараз, на очах у здивованого і заскоченого читача. Звісно, йдеться про російсько-українську війну, яку передбачив В. Кожелянко в «Дефіляді в Москві».

Однак, перш ніж перейти до розгляду романів сучасного херсонського письменника, маємо нагоду поглянути на роль і концепцію, а також історичний і культурно-літературний контекст роману В. Кожелянка «Дефіляда в Москві», що прогностично занурився у процеси формування традиції українського культурного супротиву російській агресії, яка набирала за тисячоліття відкритих і прихованих форм, військового й ідеологічного вираження, мовного, літературного і культурного заперечення феномену українства, джерел і сутності геноциду українського народу.

«Не від того я помру, що на світі буде війна / А від того, що вона мого вірша недостойна...» – заспівав відомий український бард Віктор Морозов, а текст пісні написав Ярослав Довган. Безсумнівно, заділ на суперечку тут дуже малий, однак супротив українців численним військовим, економічним, політичним і гібридним агресіям таки вартий і не тільки вірша, а й прискіпливого та багатопланового дослідження. Особливе місце в сфері супротиву займає значний прошарок української культури, що виник і розвивається під впливом агресії Московії. «Пане полковнику, / Вітер в обличчя / віє вкраїнській землі / понад житами / двадцять сторіччя / скапує в сивій імлі»¹. У повітрі антибіотиковий присмак пандемії ХХІ століття, присмачений звуком повітряних тривог і почасти вибухів. Однак, не втрачає актуальності старенький анекдот 30-х років минулого сторіччя: « – Пане сусіде, ви чули, що москалі на Місяць

¹ Lyzhnyk Ya. I den' hukaye molodyi: zb.poeziy, Chernivtsi: Zelena Bukovyna, 2005, P. 25[in Ukrainian].

полетіли? / – Та що Ви кажете? Усі? – Та ні, – двоє... / – Ой, ну то нащо Ви, сусіде, мені голову морочите!». Українця важко розворушити, змінити курс планів та мислення, особливо, якщо певні новини стосуються його опосередковано. Тому, власне, реалізації архетипу ворога переважно моторошні та криваві, таємна змова чи прихований ворог належать до картини світу західноєвропейських народів, а українці в умовах постійного геополітичного тиску і навіть пономасштабного вторгнення вигадують жарти, меми, іронічні пісні про росіянських обідраних солдатів. Архетипний невдаха (дурень) переважно реалізується як антипод героєві. Він боязливий, невпевнений в собі або безпідставно самовпевнений. Таку роль відігравали у «Дефіляді в Москві» В. Кожелянка румуни та росіяни, у романі «Третє поле» – син вождя Ларі, який особисті справи поставив вище за безпеку своєї громади, тим самим опинившись у незavidній ролі невдахи. Пригадується тут рецептивна паралель із новелою О. Гончара «Модри камінь», попри відмінність історичного тла і сюжетного обрамлення, романтичної настроєвості новели, складно опустити таку характерну деталь: ліричний герой і головний персонаж твору – російський солдат, який, природно, заблукав у горах із товаришем, звісна річ, без мапи і з поламаною рацією, без нормального одягу (старі бинти правлять горе-воjakам за рукавиці) і потребує порятунку місцевих мешканців: молоді дівчини і її старенької мами. Ну хіба не фарс? Ні, виходить дуже трагічна історія погибелі юної дівчини і перетворення старенької матері на волоцюгу без роду-племени і без дому, який спалено, адже співчутливі вчинки щодо російського солдата до добра не доведуть, навіть у словацькому селі. Кому ж це знати краще, аніж українському письменникові?

Постколоніальні студії вкладають в систему культурного набутку національно-етичні зміни, які спостерігають і фіксують історики, психологи та літературознавці. Такі зміни в картині світу українців провокують перехід від боротьби до апатії, аполітичності, від релігійної основи життя до церковного відступництва, знеслав'я, втрати національної та особистісної ідентичності, що приходить разом із втратою національного взірця, від страху перед владою, утікання, до внутрішньої опозиції, стану *проти всіх*.

Письменники, які в сучасній українській дійсності, часто за фахом є істориками, психологами чи філологами, використовують для створення четвертого рівня текстів набутки постколоніальних чи антиколоніальних студій (які, втім, важко розмежувати, хіба що за географією: антиколоніальні – поза межами української території, постколоніальні – на материковій частині України).

Термін *постколоніальний* назагал стосується «колишніх колонізованих народів *третього та четвертого* світу, які здобули певний ступінь політичної, але не економічної незалежності від

імперії»². Також він означає специфічну форму дискурсивної опірності колоніальній владі, коли колоніальна культура функціонує на тлі й у просторі її *інакшості*. Про антиколоніалізм говоримо в зворотному дискурсі, до якого належить сучасна прогресивна культура України. Чомусь традиційно був створений міф, що гендерні й постколоніальні студії працюють в одному ключі й із подібним матеріалом. Проте, основою постколоніальних студій є визначення механізму перетворення мистецтва на єдиний спосіб культурного виживання нації, тобто синкретичне поєднання у мистецтві функцій історичної та ментальної пам'яті народу, оберігання традиції, мови, міфології та історії культури, формування світогляду. Гендерні студії, своєю чергою, законсервовані у соціальних проблемах статі та морально-етичних засадах індивідуальної ідентичності, тому в питанні національного героя та інших аспектах творчості В. Кожелянка мало чим можуть прислужитися цьому дослідженню.

Тема політичного реваншу України як необхідний ґрунт для розвитку нового національного героя, який міг би консолідувати українців навколо ідеї національної ідентичності та успішності, суголосна постколоніальним дослідженням та з різних боків реалізується у творчості В. Кожелянка і Валентина Тарнавського. Романи В. Кожелянка «Третє поле» та «Котигорошко», В. Тарнавського «Порожній п'єдестал» розгортають її в теорії й на практиці, відповідно, у плані історичної ретроспективи та реконструкції історії України.

Водночас, архетип національного героя в українській літературі й також у інших європейських літературах, наприклад, австрійській пов'язаний метафоричним розширенням із понятійним полем християнського сакруму. Метафоричне розширення, як термін, запропонований Кетрін Годжкін, поєднує в одну зв'язану систему поняття індивідуальної пам'яті та колективної пам'яті, що по-різному відображені в художній прозі. Поняття індивідуальної пам'яті апелює до персональної історії та відноситься, переважно, до сюжетного рівня твору, а її екстраполяція на колективну пам'ять (роду, народу, людства) генерує кодовий рівень твору.

1997 року з'явився роман «Дефіляда в Москві», який у перевиданнях отримав скорочену назву «Дефіляда». В резюме книги твір характеризує як наслідок інтелектуального пародіювання «усього назбираного мотлоху та розкішну інтелектуальну забаву для тих, хто має почуття гумору». Очевидно, мають на увазі «мотлох державного апарату та національної ментальності», а рекламність висловлення прихована у відновлювальній дії вміння «посміятися з себе самого». Проте не все так однозначно зі сприйняттям твору реципієнтом. На час видання роману окремою книгою, 2000 року, читачі і літературні критики здебільшого сприймали заяву В. Кожелянка щодо неминучої російсько-української

² Slovo. Znak. Dyskurs. Antolohiya svitovoyi literaturno – krytychnoyi dumky XX st. [Word. Sign. Discourse. Anthology of World Literary and Critical Thought of the 20th Century], Zubryts'ka M. (ed.), L'viv: Litopys(1996), P. 538 [in Ukrainian].

війни як політичний анекдот. Як вказує у передмові до видання історик та політолог Ігор Буркут, авторові «Дефіляди» вдалося зібрати до купи чимало різних стереотипів, причому не тільки минулих епох. А висміювання ще живих стереотипів викликає справжню лютю у тих, хто хворіє на такі комплекси. І він справедливо передбачав агресивну реакцію з боку «самозакоханих людей та політиканів», що хворіли масово на захворювання «великоросійської культури» і власної меньшовартості.

Роман альтернативної історії України «Дефілада в Москві» випередив на кілька десятиліть свій час. Справжній фурор твору зчинив у перевиданнях 2001, 2007 років. Дійшло навіть до створення після смерті письменника, 2012 року клубу шанувальників В. Кожелянка на Полтавщині (с. Решетилівка), який заснував Василь Кулик.

Традиції альтернативної історії України В. Кожелянка продовжив херсонський письменник О. Меньшов. У Києві вийшов друком роман О. Меньшова «Третя терція» (2019) про 1929 рік і будівництво Дніпровської ГЕС, під час якого нібито відбулося таємниче вбивство американського інженера Білла Пауелла. Випускник юридичного факультету й головний герой роману Іван Кичинський випадково стає учасником розслідування цієї заплутаної справи та напарником екстравагантного слідчого Віктора Ястржембського. Щодо функціональної поетики роману, то сукупність художньо-естетичних та стилістичних якостей роману чітко підпорядкована формі та побудові твору, що є доволі рідкісним явищем для детективного пригодницького альтернативноісторичного роману. Можна припустити, що явна підпорядкованість змісту формі продиктована задумом О. Меньшова – а саме ідеєю «Третьої терції» розгорнути сценічну та кінематографічну модель доби УНР з альтернативною структурою державності України, яка «могла би» здійснитися за певних (спроєктованих у фабулі твору) умов. Роман починається авторською стилізацією під газетну вирізку з «Кубанської газети» про будівництво Дніпровської електростанції, написаною під ідеологічно спланованим кутом зору: «Буржуазний петлюрівський режим знову показав свій вищир...». Відтак протягом дії сюжетних колізій у романі ресурсом для створення, розгортання та розв'язання конфлікту служить діалектичне протистояння умовної «Руки Москви» як утопічного гальмівного процесу розвитку та умовного «Західного сонця» як джерела прогресивних ідей. УНР уособлює зерно розвитку в ролі безумовного чинника. На рівні художніх образів реалізуються обидва суміжно-протилежних збірних образи: з одного боку (СРСР) як медіа-матеріали, а з другого (УНР) як персонажі-діячі: Білл Пауелл, Іван Кичинський, Віктор Ястржембський, Макар, Банкір, Рибаків тощо – і також як вирізки з газет і журналів «Вечірній голос», «Телеграф», «Свобода», «Всесвіт» тощо. Незалежно від ролі та емоційно-стилістичного малюнку персонажа, будь-хто з дійових осіб разом із медійним простором (радіо

«Свобода», газета «Свобода», «Таймс», газета «Нью-Джерсі» та українські незаангажовані проросійським та радянським кон'юнктурним наглядом видання) функціонують у романі як «західне сонце» і мають активізаційну й активну роль каталізатора сюжету, а всі інші медійні матеріали відіграють роль пасивної загрози, що є антагоністом світового простору як такого, міфологічним втіленням ідеї первинного Хаосу. Роман О. Меньшова «Третя терція» апелює до традицій класичного детективу Агати Крісті, Гілберта Честертона та, водночас, до стилістики О. Гончара (особливо, мовостилію роману «Таврія», де фабульні дії в шаховому порядку переплітаються з понятійним описом як основним засобом передавання емоційного та ментального авторського коментаря). У стильовому аспекті роман інтермедіальний: близько 50-ти відсотків усього тексту займають стилізовані вирізки, оголошення, статті, цитати із американських, британських, українських та російських газет і журналів.

В метажанрі АІ обидва поняття функціонують як *history* і *story*. Роман В. Тарнавського «Порожній п'єдестал», фактично, зосереджений на колективній пам'яті українського народу, про що сигналізує сама назва – індивідуальність національного героя не має значення, натомість Мартін Поллак у творі «Мрець у бункері. Історія мого батька» вибудовує текст у зворотньому порядку: австрійський письменник звертається до персональної історії, що, завдяки множинності, віддзеркалюється в історії нації, отже в його наступній «Топографії пам'яті» вже відбувається метафоричне розширення *story* до *history*. Метафоричне розширення як прийом альтернативізму в метажанрі АІ працює амбівалентно, що чітко спостерігається на прикладі роману В. Кожелянка «Ефіопська Січ», де локальна історія захопленої козаками галери після точки біфуркації трансформується на спробу створення української держави в Ефіопії (що, неодмінно, пов'язано із християнством), а у розв'язці роману знову перетворюється в персональну історію головного героя.

В. Кожелянко про власний стиль письма та жанр альтернативної історії говорив так: «Коли я почав писати альтернативні історії, я свідомо не хотів бути дуже серйозним, тому що писати альтернативну історію, антиутопію, і писати дуже серйозно, то це мало би виходити нудно [...] якщо людина не має самоіронії, а тоді іронії [...] щодо людства, тоді вона мені просто нецікава»³. Наскільки був прозорливим у літературній інтуїції В. Кожелянко ми дізналися пізніше, вже у другому десятилітті 2000-х років, перебуваючи у вирі історичного прямування України в 2014-2024 рр. До речі, «естафету» писання альтернативноісторичних творів у субжанрі «альтернативна історія України» перейняв у В. Кожелянка Юрій Щербак. За словами Юрія Миколайовича (інтерв'ю для видання «Політика», Липень 2022 р.), щодо передбачення нападу росії на Україну, він змалював своє бачення ситуації

³ Tsvirin'ko M. (ed.). Vasyli' Kozhelyanko – pro sebe i pro nas [Vasyli' Kozhelyanko – about himself and about us], zak. poch. u № 41, 42, 44, 2008. 30 zhovt, Chas. ch. 44, P. 5 [in Ukrainian].

і величезного національного супротиву, який цей напад спровокує, в романах «Час смертохристів. Міражі 2077 року», «Час великої гри. Фантоми 2079», «Час тирана. Прозріння 2084 року», виданих у 2011-2014 роках, що суголосні ідеям В. Кожелянка у його трилогії «Дефіляда в Москві», «Конотоп» і «Людинець пана Бога» (виданих 2000-2007 рр.).

Доля роману здивувала самого В. Кожелянка й пожвавила інтерес читацької аудиторії до історії України й жанру АІ: «Роман-анекдот № 1, тобто «Дефіляда», довів, що майбутнє – це добре сплутане з неочікуваним фіналом минуле, або завуальоване пригодницьким романом пророцтво. Багатьма літературознавцями й пересічними читачами «Дефіляда» сприймається, як анекдотичний продукт, створений за допомогою зміщення часових площин та історичних фактів. Насправді ж автор змінює точку зору на події, їх причини та наслідки, причому, – у прямому значенні. А це, як не дивно, викликає сміх. Спочатку сміємося від несподіванки, потім – від розгубленості, а відтак – над собою»⁴. Деякі висловлення у романі можуть стати афоризмами, однак ними також легко шокувати читачів без почуття гумору: «В Європі все було гаразд... Гітлер без особливих зусиль в жовтні взяв Москву... Звичайно, допомогли союзники, передусім українці, але скільки клопотів із тамтими союзниками. Найбільше докучала Румунія. Вони теж планували творити свою імперію від Дунаю до Дніпра, і треба було багато аргументів вживати, аби переконати румунів, що імперії не буде...»⁵. Політкоректність, як бачимо, не належить до особливостей мислення та ідіостилу В. Кожелянка, зате аналітичний підхід робить картину, що зображена у романі, об'ємною та імовірно-достовірною.

У «Дефіляді» архетипну роль дурня відіграє Румунія, румунські військові, чиновники, тощо. Таких персонажів зустрічаємо і в інших його романах, наприклад, у «Срібному павуці». Як і австрійці, італійці, Кожелянкові румуни наділені безмежним гонором та обмеженим кругозором, тому й потерпають від українців, які представлені універсальними вояками, навченими за століття визвольної боротьби гнучкості розуму, кмітливості й фізичної витривалості. Однак, за портеби, коли супротив доводиться чинити спільною потугою, українці, мадари, румуни виступають разом для забезпечення перемоги над російськими волоцюгами-солдатами, пияками і голодранцями, яких світ не бачив (епізод із пограбуванням потяга Львів-Відень).

Найвиразнішим *outlaw-character* у романі є образ росіянина, москви, як поняття. Москва у тексті є одночасно персонажем, простором, онімом та об'єктом бажання (Гітлер з союзними військами планує провести там військовий парад на честь перемоги «Третього райху»), а отже – каталізатором подій. Втім,

у фабулі роману вона посідає проміжне місце, як і самі росіяни. Хоча це можна оцінити як прийом, до якого вдається автор, щоб озвучити реальну, а не вигадану пропагандою геополітичну роль росії у світовій історії: «Російська держава гарно виглядатиме у кордонах Московського князівства XIV століття. Щоправда, президент тимчасового російського уряду генерал Андрій Власов просить ще й Сибір, але я сказав йому, пригадає Адольф Великий, хай спершу ваша РОА звільнить Сибір від большевицьких банд, які ще ходять під червоними прапорами, тоді й поговоримо»⁶.

Мапа Європи в сюжеті роману перекроюється наново, але спроби москви втрутитись ніхто не помічає, проте це не означає, що її залишать у спокої. Андруховичеве кредо: «Спи спокійно, місто кольору крові»⁷ в романі В. Кожелянка реалізується лише частково: у пасивності переможеного перед переможцем, коли поразка очевидна. Так, ми протягом тексту все більше сходимося на думці, що такий процес може бути, він закономірний. Уся увага реципієнта й сюжетна напруга зосереджені на підготовці майбутньої дефіляди, тобто військового параду на красній площі. Ця майже фетиш-прив'язаність до події гальмує втілення планів т. зв. союзних військ.

Отже, москва, з усіма її проблемами, позбавлена надмірної уваги автора та інтересу читача через власну нікчемність: «Двері купе рвучко відчинились, увірвалися троє осіб невизначеного віку, одягнуті в якесь мілітарне лахміття – рештки німецького, советського та українського обмундирування. Зброя, проте, у них була справна – один шмайсер і два советські ППШ»⁸. Автор відверто й у бурлескному тоні іронізує з дикуньського захоплення російських вояків спиртними напоями, завдяки якій українські, італійські, мадярські офіцери на чолі з хорунжим Д. Левицьким провели бойову операцію й зупинили московських бандитів, звільнивши поїзд від нападників за допомогою пляшки коньяку.

Адольф Алоїзович, з його синім та червоним олівцями, якими він розмальовує карту Європи, наче дитячу розмальовку, та задумом пишної процесії у москві викликає в читача почуття у спектрі від співчутливого сміху до сарказму. Тому й ним надмірно цікавитись реципієнт не буде. Залишається великий простір для демонстрації усього українського. Великий керівник райху найбільше у світі боїться України, яка весь час зростає територіально й міцніє авторитетом і світовим економічним становищем. Україна ж займається лише внутрішніми державними питаннями і преміями та нагородами (маленький камінець у шибку українських національних гріхів).

У такій експозиції відбуваються колізії роману. Текст поділений автором на розділи, які в романі розташовані у шаховому порядку, відповідно до переплетення сюжетних ліній. Такий спосіб

⁴ Anistratenko A. Spohad pro maybutnye: tvorchist' Vasylya Kozhelyanka v suchasnykh kontekstakh [A Memory of the Future: Vasyly Kozhelyanko's Work in Contemporary Contexts], Chernivtsi: Misto, 2013, P. 38 [in Ukrainian].

⁵ Kozhelyanko V. Defilyada. Romany [The Parade. Novels], L'viv: Kal'variya, 2007, P. 29 [in Ukrainian].

⁶ Ibidem, P. 30.

⁷ Andrukhovych, Yu. Bu – Ba – Bu: Vybrani tvory [Boo – Ba – Boo: Selected Works], L'viv: Piramida, 2007, P. 273 [in Ukrainian].

⁸ Kozhelyanko V. Defilyada. Romany, op. cit., P. 33.

подання фабули дозволяє створити панорамний ефект. Читач у перших десяти розділах дізнається в режимі репортажу про основних героїв та події у їх контекстах. Далі розгортання сюжету поступово пов'язує всі факти. Особлива видовищність, а відтак – кінематографічність, характерні для Кожелянкових прозових творів Дефілядної серії. Тому й з'являються прагнення такі, як у Романа Чайки, що прийде час і хтось зніматиме фільм по Кожелянковому роману «Конотоп», а ще краще – «Дефіляді в Москві»: це стали б українські блокбастери та бестселери. Інтермедіальність роману відчутна у поетиці через кадрову образність описів, динамічність представлення образів через дію, стан, подію, тому ідея Р. Чайки, на нашу думку, цілком здійсненна.

Треба зауважити, що Кожелянко в жодному разі не ідеалізує постать Адольфа Гітлера в романі. Те, що німецький диктатор не планував створювати незалежної України, зрозуміло всім, навіть герою роману Дмитру Левицькому, який певний час таки перебував під магнетичним впливом «великого фіюрера». Альтернативність історії ведеться від точки дивергенції, яка припадає на початок дії сюжету. Інверсійні частини фабули, введені автором, слугують способом повернення до передісторії альтернативи, в частину романної оповіді до точки дивергенції, яка необхідна для відтворення матриці жанру альтернативної історії. Окремі частини цієї історії: персонажі (Гітлер, Сталін), образи (кавказькі народи, Індія як Схід, російські республіки, більшовицькі банди) перебувають у звичних категоріях та мають відомі й органічні історичні ролі, проте за змінених умов Великої України стають важелями на шальках терезів нової історії.

Наприклад, в той час, як тов. Сталін відправляє за леваду своїх зрадливих чиновників, а спілка магатм-боротьбистів відслідковує баталії в астралії, на теренах України з'являється ще одна сила, яка позиціонує себе як противників і Й. Сталіна, і А. Гітлера. Це «Онуки Святослава» – терористична організація борців за вільну Україну, яка йде своїм шляхом. Пан Дмитро Левицький – наш головний герой – у службових справах відісланий на Далекий Схід.

Реальна історія появи «Онуків Святослава» не менш фантастична за ірреальну. Колись, ще за радянського часу, цю ефемерну політичну організацію вигадав В. Кожелянко для публікації в газеті «Час» і після публікації «розмови» з учасником вказаної організації потрапив, разом з колегою, на розмову до сумнозвісної служби держбезпеки (КГБ). Залучення альтернативних історій у дійсний плін подій тоді закінчилось безкровно – штрафом у сімнадцять карбованців. Зате сама вигадана історія одержала нове життя у романі «Дефіляда в Москві», а також у деяких оповіданнях.

Оригінальний з композиційного погляду тринадцятий розділ роману, написаний у вигляді твору учня сьомого класу на тему: «Патос українського

патріотизму в романі Василя Кожелянка «Дефіляда в Москві»». «В історичному романі «Дефіляда в Москві», – пише автор від імені учня, – письменник зображує події Другої світової війни, а саме: перший етап, коли звияжне Українське військо вступило в епохальну битву, рівну за масштабами Галактичній Апокаліпсисі чи Армагеддону Наших Днів, зі сатанинською Імперією зла, втіленням Царства Антихриста на землі під аббревіатурою СССР [...]. У романі пана Кожелянка зображено українських воїнів, які, не шкодуючи свого життя, змагаються з російським комунізмом, що поклав собі за мету обернути у своє рабство всенський світ і всі народи [...] Дмитро Левицький в хутряних чоботах та шапці з собачої шкіри вправно пересувається на лижах морозними лісами Суомі й зі своєю нерозлучною гвинтівкою Мосюка – гордістю українських зброярів з Луганська – стає справжньою Божою карою для російсько-комуністичних загарбників»⁹. Ніхто не забутий письменником з майбутньої читацької аудиторії. Іронічні вітання критикам і журналістам, а також вчителю української літератури в школі легко й філігранно введено в текст роману.

Декілька абсолютно різних підходів до творення пародійного тексту дають поживу для уяви підготовлених читачів. Щось схоже до Іздрикового «Якщо надумаєш думати – подумай про таке...»¹⁰. Власне, крім карколомного сюжету, маємо підсвідомо саркастичний стиль письменника, форму викладу (газетні вирізки, учнівський твір, оголошення, діалоги, тощо). Такі архітектонічні вкраплення та багатокомпонентність роману дають підстави говорити про розвиток техніки жанру. А нанизання стильових форм та суміщення мовних стилів служить спектром рис постмодернізму в романі «Дефіляда в Москві».

Ришард Нич у монографії «Світ тексту: Постструктуралізм і літературознавство» пише: «Історію пародії у Польщі написати було б неважко. Наша література убога на твори такого типу. Вони вимагають витонченої думки і тонкого відчуття формальної сторони справи»¹¹. Історія української літератури також не може представити світові розмаїття гумористичних жанрів, якщо йдеться про прозовий вид, тим більше – роман.

У В. Кожелянка їх аж сім: «Дефіляда в Москві», «Конотоп», «Людинець пана Бога», «ЛжеNostradamus», «Котигорошко» та «Ефіопська Січ». Особливо перший роман апелює до традиції модерних антиутопій Джорджа Оруела, Олдоса Гакслі. Так, говорячи про «Конотоп» та «Людинець пана Бога», відносимо їх до *дефілядних*, а отже, – написаних у тій самій манері, стильовому й художньому оформленні, тільки з новим сюжетом, іншими історичними віхами.

Стильові маркери роману «Дефіляда в Москві», якщо й не сконденсувалися в новий окремий стиль новітнього роману, то виробили стійкий набір формальних рис Кожелянкового ідіостилу: *особлива*

⁹ Ibidem, P. 72-73.

¹⁰ Izdryk Yu. Take [There is such a thing], Kharkiv: Vyd. KSD, 2009, P. 5 [in Ukrainian].

¹¹ Nych R. Svit tekstu: post•strukturalizm i literaturoznawstvo [The World of the Text: Poststructuralism and Literary Studies], Per. z pol'sk. O. Halety. L'viv: Litopys, 2007, P. 188[in Ukrainian].

мова творів, що містить західноукраїнський та діаспорний діалект на лексичному й граматичному рівнях, велика кількість okazionalizmів, екзотизмів, яскравий ономастикон, із широким спектром впливу на різних рівнях твору – від власне номінативної, оцінної функції до жанроутворюючого складника та стильового маркера; *публіцистичність викладу матеріалу*, що включає деталізацію фактичних чинників оповіді, фабульних подробиць (розлогі, аж до бароковості письма, описи наїдків, застіль, інтер'єрів, одягу персонажів, посуду, парфумів) і зменшення обсягу художніх описів (вони здійснюються письменником переважно через дію та ономастичні одиниці); емоційно забарвлені, часто рольові *діалоги між персонажами* є, чи не єдиними, накладеними на сюжет елементами; *вплетення в художній стиль інших мовних стилів*: публіцистичних виступів (газетних статей, щоденникових записів), епістолярних частин (листи, записки), ділових документів (оголошення, повідомлення тощо), *суміщення жанрових видів*, тощо.

У двохтисячних роках, після захоплено сприйнятого роману В. Кожелянка читацькою аудиторією у Україні та за кордоном, з'являється трилогія Ю. Щербак *«Час смертохристів»* (2011), *«Час Великої Гри»* (2012), *«Час Тирана»* (2014). Романи, написані в манері *дефілядної* серії романів В. Кожелянка та в ритмі подій вестерну, описують передусім майбутнє української нації з певною, дещо звуженою, схемою альтернативізму, в якій переважає, на відміну від сюжетної перспективи В. Кожелянка, песимістична візія. Точка біфуркації в романах Ю. Щербак перебуває за межами наративу. А сама нарація прямує від християнізованого патріотизму до педагогічно-етичного застереження.

Варто зауважити, що Ю. Щербак, безсумнівно, талановитий письменник і в не меншій мірі, ніж засновник жанру АІ в нашій літературі, динамічно виписує *найтоншу тканину прози* (за Юрієм Андруховичем). Однак, так само як і Валерій Шевчук, В. Тарнавський, Василь Базів, не влітає в авторський стиль і моделювання сюжету іскрометний гумор, що свідчить про вміння сміятися з самого себе, натомість Ю. Щербак залишається серйозним і скрупульозно уважним до деталей і географічних координат, особливу роль в який займає Америка як колыска дієвої демократії, яку переймає українське суспільство задля перемоги в протистоянні з росією.

Імовірно тому ці твори читаються важче, і флер похмурої готичності в них зачинає перед романами двері белетристики, зате дає можливість не тільки ретроспективного аналізу історичного буття України, але й погляду в майбутнє, що автор бачить у багатовимірному просторі численних альтернатив. Слідуючи з вихідних даних та ретроспективи політичних подій в Україні і світі, Ю. Щербак тонко відчуває майбутню загрозу війни росії з Україною в усіх її проявах: державній, культурній, історичній.

Тож у сюжетній перспективі трилогії бачимо поступовий перехід автора від історизму до

дидактизму, й від умовного способу до іскрометної прогностики. Альтернативна формула «що було б якби ...» перетворюється на пересторогу читачеві «що буде, якщо...». Концептуальний рівень романів Ю. Щербак сходиться в точці дії і спонукає реципієнта до конкретних змін у системі само ідентифікації себе у державі. Відтак, виховний аспект, фактично не видимий у фабулі романів, висловлений автором самим ідейно-тематичним підґрунтям цих творів, і в цьому найперший і найважливіший його внесок в літературу.

Роман Ю. Щербак *«Час смертохристів. Міражі 2077 року»* з'явився друком у 2011 році, що безсумнівно знаково відображено на кодовому рівні прочитання тексту: візія майбутнього України у світі через 66 років. Авторська концепція, співмірна коду «б», виявляється на текстуальному рівні функціонуванням інтерпретаційної моделі поступових апокаліптичних змін у світі, де прихід так званого *Звіра* (втілення абсолютного зла) ознаменований його діями на людей і через людей. На образному рівні твору код «б» та інтерпретаційна модель *Звіра* виявляється через систему образів *смертохристів* та людей, які вільно чи не вільно діють у їх інтересах.

Смертохристи, за визначенням, узятим з роману, це – таємна секта, яка базується на вченні про земну смерть Ісуса Христа, «центром діяльності якої стала Києво-Печерська Лавра, а духовним лідером є фанатик і шаман Сигізмунд Сансизбаєв»¹². Головний герой роману, Ігор Гайдук, разом з офіційним опозиційним гетьманом України та за підтримки американських спецслужб намагається вибороти Україні та усій цивілізації Заходу свободу і можливість розвиватися без втручання *Чорної Орди*, багатолікої та сильної на всій території України і далі на Схід.

Отже, за подіями фабули читач переконується, що таємно поневоленими стали практично всі нації: українці, поляки, болгари, нації Західної Європи. Проте, це поневолення помітили тільки окремі представники еліти: науковці, військові офіцери, діячі гуманітарних сфер. Політики, продовжуючи вважати себе найхитрішими і найвинахідливішими, що далі то більше, втрапляли у підступи геополітичних пасток. Пропонуємо, для прикладу, опис перемовин української влади з представниками Орди: «Стіл для переговорів поставили неподалік від історичного танка, гармата якого мовчазно дивилася на членів делегації. Гетьман вважав це вдалим психологічним прийомом, але на делегацію Чорної Орди цей застарілий мотлох не справив жодного враження»¹³.

На референтному рівні роману *«Час смертохристів»* стоїть дуальність боротьби за незалежність України та спокуса української влади продати державу Чорній Орді за особисту наживу. У готичному світлі розвиток подій логічно підводить реципієнта до фаталістського висновку. Однак, надія, вкладена ще на кодовому рівні в назву твору, говорить про те, що і в сили, найзагрозливішої у світі, є свій час, який плине і минає. Знаково, роман завершується листом-покутою Ігоря

¹² Shcherbak Yu. Chas smertokhrystiv: Mirazhi 2077 roku [Time of the Dead Christs: Mirages of 2077], Roman. Kyiv: Yaroslaviv Val, 2011, P. 128 [in Ukrainian].

¹³ Ibidem, P. 167.

Гайдука, в якому він розповідає про все своє життя під кутом зору християнського покаяння.

У центрі роману «Час Великої Гри» читаємо продовження драматичної долі головного героя, генерала української розвідки Ігоря Гайдука. Діючи в період *Великої Темряви* та після її закінчення, беручи участь у жорсткій політичній боротьбі, наражаючись на смертельний ризик, генерал Гайдук приймає доленосне рішення: зіграти з агресорами та в прямому сенсі *виграти* свободу та незалежність рідній державі. Роман «Час Великої Гри» продовжує базову сюжетну лінію «Часу смертохристів» – поєднання магічного реалізму з гротеском, як на те вказує Іван Дзюба, включно з «міфологічними» сценами за участю Христа і Сатани. Останні на образному рівні прочитання роману реалізують дуальність абсолютного Добра і Зла. Гра, ясна річ, – триває.

Після другої частини трилогії у 2014 році виходить новий роман Ю. Щербака «Час Тирана» – заключна частина трилогії «Час смертохристів» (2011) та «Час Великої Гри» (2012). Герой роману і трилогії генерал Ігор Гайдук – у цій частині вже військовий диктатор України – переживає найдраматичніший період свого життя. Треба зауважити, що трилогія Ю. Щербака, незважаючи на поліфонічну жанрову схему романів, часто утопічну альтернативність, специфічний мовистиль романів, зажив неабиякої читацької популярності. В той час, як «Літературна Україна» висвітлювала згадані три романи у кількох номерах, як бестселери світового значення, у літературних колах точилися дискусії щодо романів Ю. Щербака, а в 2015 році автор одержав Шевченківську премію¹⁴.

Наступні літературні звершення автора присвячені сьогочасним суспільно-політичним проблемам: наше українське сьогодення не вимагає від письменників звернення до альтернативізму, задля створення похмурого готичного хронологічного дискурсу роману.

Отже, порівнявши трилогію В. Кожелянка з трилогією Ю. Щербака знаходимо як спільні, так і відмінні ознаки. Спільні риси, безсумнівно, перебувають у генологічному полі АІ, адже в обох трилогіях реалізується умова альтернативності як жанрова матриця з історичною основою, точкою дивергенції та альтернативним сюжетним компонентом після неї. Образний і сюжетно-композиційний рівень обох трилогій має подібні вияви: головні герої обох трилогій (Гайдук та Левицький) втілюють героїчні риси справжніх українських патріотів: вони втілюють людські чесноти, витривалі, винахідливі, безстрашні, як супергерої, що звикли перемогати,

однак, якщо Левицький з романів В. Кожелянка таки перемагає, то Гайдук має більш драматичну долю в романах Ю. Щербака. Відтак, приходимо до базової відмінності трилогій: погляд В. Кожелянка у Дефілядній серії, незалежно від хронотопу творів, спрямований ретроспективно, а ідейно-тематичний зміст романів полягає в реконструкції вітчизняного історичного буття, а інтенцією Ю. Щербака є здійснення прогностичного рейду, моделювання недалекого майбутнього України та її стратегічних партнерів, країн-суперниць і споконвічних загарбників. Отже, бачимо, що за допомогою моделі художньої альтернативи стики письменники беруться як аналізувати національну історію, так і проектувати майбутнє держав і їх об'єднань.

Висновок. Треба зауважити, що не останнє місце в хронологічному детермінуванні саме європейської спільноти відіграє поняття художнього напряму, стилю і метажанру, як їх квінтесенції, наслідок звичного супротиву, культурної стіни, що застерігає й оберігає культури, нації та народи, що культивують пам'ять і продукують культурні артефакти сьогодення під куполом супротиву. Українська література і земля постає нескінченний потік майстрів слова, дослідників, мистців і літературно-культурних продуктів, що заповнюють лакуни Європи на мапі цивілізації, водночас щоденно лаштуючи, витворюючи сучасну українську літературу, що, незалежно від ідейно-тематичного і жанрового змісту, безумовно є вінцем літературного супротиву і боротьби за кожен символ, концепт і текстовий простір.

Аністратенко Антоніна – доктор філологічних наук, професор кафедри суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету, старший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Коло наукових інтересів: сучасний арт-процес в Україні та країнах Західної Європи, викладання української мови як іноземної. Автор понад 140 наукових праць, статей, розвідок, у тому числі 5 монографій, 3 навчальних посібників та 1 довідника.

Anistratenko Antonina – Dr. of Sci. (Philol.), Professor of the Department of Social Sciences and Ukrainian Studies, Bukovinian State Medical University, Senior Researcher at the Taras Shevchenko Institute of Literature, NAS of Ukraine. Research interests: modern art process in Ukraine and Europe. Is an author of over than 130 scientific publications including 5 monographs, 3 manuals and 1 handbook.

Received: 18.11.2024

Advance Access Published: December, 2024

© Antonina Anistratenko, 2024

¹⁴ Chas tyrana. Prozrinnya 2084 roku. Povidomlennya pro Shevchenkivs'ku premiyu [Time of the Tyrant. Insights of the Year 2084. Announcement of the Shevchenko Prize], 2015, March 9, Den' N21, URL: <http://day.kyiv.ua/uk/arhiv/no21-2015?page=1> [in Ukrainian].

ДИСКУРСИВНІСТЬ ЩОДЕННИКОВОГО ТЕКСТУ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА В КОНТЕКСТІ ЩОДЕННИКІВ ФРАНЦУЗЬКИХ МОДЕРНІСТІВ

Галина СИВАЧЕНКО,

Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України,
Київ (Україна)
syvachenkogalina@gmail.com

DISCURSIVITY IN VOLODYMYR VYNNYCHENKO'S DIARY TEXT: A COMPARATIVE ANALYSIS WITH FRENCH MODERNIST DIARIES

Galyna SYVACHENKO,

Taras Shevchenko Institute of Literature of the National
Academy of Sciences of Ukraine, (Kyiv, Ukraine),
ORCID 0000-0002-8052-4028

Syvachenko Galyna. Discursivity in Volodymyr Vynnychenko's Diary Text: A Comparative Analysis with French Modernist Diaries. **Aim of the Article:** To investigate the discursive peculiarities of Volodymyr Vynnychenko's diary entries in comparison with the diaries of French modernists (André Gide, Gabriel Marcel, Jean-Paul Sartre, Albert Camus). **Objectives:** To identify commonalities and distinctions in discursive models (rhetorical and playful), to analyse the influence of authorial consciousness, genre traditions, and historical context (particularly emigration) on the formation of the diary text of both groups of writers. **Originality:** This study undertakes the inaugural comparative analysis of the discursivity in the diaries of Volodymyr Vynnychenko and French modernists, thereby elucidating the specificities of the Ukrainian writer within the European literary context. It examines the features of auto-meta-description, chronotope, and the poetics of the diary genre in the works of the studied authors. **Research Methods:** The **comparative-historical method** is employed to juxtapose the diaries of V. Vynnychenko and French modernists within their respective literary and historical contexts. **Discourse analysis** is utilised to examine linguistic strategies, types of authorial consciousness, and models of representation in the diary texts. Elements of **reader-response criticism** are incorporated to understand the potential impact of the diaries on the reader. **Conclusions:** While sharing rhetorical (expression of personal stance) and playful (stylistic épater le bourgeois, «stream of consciousness») discursive models with French modernists, Vynnychenko's diaries are distinguished by a unique synthesis of documentary, biographical, and artistic principles. In contrast to the French writers, a significant influence of the Ukrainian historical context and the emigration experience is evident in Vynnychenko's work, reflected in the themes and emotional intensity of the entries. His diary serves as a valuable resource for understanding not only the writer's oeuvre but also the era of Ukrainian liberation struggles and the nuances of national consciousness.

Keywords: *Discursivity, Diary Text, Volodymyr Vynnychenko, French Modernism, Comparative Analysis, Authorial Consciousness, Discursive Models.*

Вступ. У ХХ ст. відбувся процес актуалізації жанру письменницького щоденника, пов'язаний з відкриттям і популяризацією психоаналізу, що дозволило сприймати ведення щоденника як точний інструмент вивчення глибинної психології особистості. Так само здійснювався процес міфологізації, осмислення історії в контексті опозиції своє/чуже, що репрезентує щоденник письменника як художній документ епохи. Відбувається аналіз переживання екзистенційної ситуації еміграції.

Свої щоденникові записи (1911-1951) Володимир Винниченко розпочав ще до останньої еміграції. Його звернення до жанру щоденника значною мірою пов'язане з інтересом письменника до сучасної йому французької літератури (М. Пруст, А. Жід, Г. Марсель, Ж.-П. Сартр, А. Камю, А. де Монтерлан та ін.). Він вирішує робити ці нотатки тільки для себе, для самоаналізу й самоорганізації, спостереження над життям, самовдосконалення й висновків із нього, які, на його думку, так потрібні для творення щастя. 9 листопада 1945 р. він занотовує: «Кому повім печаль мою?» – І це для величезної більшості хоч трошки

свідомих людей є найстрашніша річ: нема кому розповісти печаль свою, себто чути самотнім. Для чого життя, для чого страждання, для чого «печаль», коли нема кому розповісти про них? І то не колись, не нащадкам розповісти, а зараз, найближчий, найлюбіший людині своїй»¹. Хоча така людина – найближча й найлюбіша – біля Володимира Кириловича, на щастя, була – це його дружина Розалія Яківна (Коха, як називав він її), і саме з нею та щоденником обговорювалися всі життєві й творчі проблеми. Такі обговорення називалися у родині Винниченків засіданнями Найвищої Родинної Ради.

У центрі сорокарічних записів Винниченка, як і переважної більшості письменницьких щоденників, стоїть сам автор: його почуття, переживання, успіхи й особисті трагедії, гріхи й покаєння, спогади й плани на майбутнє. І все це зображено не вузько-особистісно, не ізольовано, а на широкому тлі української та світової історії першої половини ХХ ст. Щоденники стали своєрідним дзеркалом життя Винниченка, важливим джерелом для дослідників його творчості, історії УНР, еміграційного українського руху, багатьох міжнародних

¹ Vynnychenko V. Shchodennyky [Diaries], Kharkiv: Folio, T. 2, 2021, P. 142 [in Ukrainian].

подій ХХ ст. Щоденникові нотатки цікаві також і як самостійний твір, хоча і не призначений автором для друку.

Нотатки у щоденнику з позначкою «мораль» засвідчують, що письменник із щирим зацікавленням заглиблюється у проблеми філософії, психології, етики, зокрема моралі. Твори відомого французького філософа Жан-Марі Гюйо, зокрема його «Філософія життя», складні проблеми естетики, етики і релігії, котрі Гюйо пояснює соціальними умовами, гостра критика ним усіх релігійних систем і намагання замінити віру в Бога вірою в нескінченний, вічний і незбагнений Космос – все це пильно студіювалось і лягло в основу філософського мислення Винниченка. Поруч із працями Гюйо, в лектурі Винниченка присутні книжки німецького психолога і філософа В. Вундта, чия «Етика» привертає найпильнішу увагу письменника. Читає він також праці французького психолога, розробника методу самонавіювання Е. Куе, методикою якого дуже захоплювалася Розалія Яківна, сподіваючись після повернення в Україну відкрити там школу гіпнозу, філософів А. Пуанкаре, А. Бергсона, психолога і філософа Г. Лебона. З багатьох книжок цього мислителя найбільшу увагу Винниченко зосередив на «Психології революції» і «Натовп: студії суспільної думки», читав він також Лафонтена, студіював буддизм.

Щоденник, як відомо, належить до жанру автобіографічного. Його можна дефініціювати і як більш чи менш регулярні, фрагментарні писемні висловлювання особистого (відвертого, інтимного, невимушеного) характеру, адресовані, як правило, автором самому собі з метою «закріпити в своїй пам'яті істотні, з погляду наратора, життєві і побутові спостереження, враження, роздуми, переживання» і як «індивідуальні, особисті, приватні літописання про взаємодію між жанрами»².

Моделі щоденникових дискурсів формуються під впливом двох основних факторів: традиції жанру (форма і стиль нотаток) і спеціальної ситуації ведення щоденника. Визначальними характеристиками моделі дискурсу стають тип авторської свідомості, характер художньо-документального моделювання світу, синтактика, прагматика і репрезентація щоденникового тексту. Дослідники визначають, своєю чергою, у щоденниках емігрантів дві моделі дискурсів: риторичну та ігрову, що яскраво присутні. В Щоденниках Винниченка.

Авторська свідомість як спосіб вияву суб'єктно-особистісного начала щоденникового дискурсу формує специфіку просторово-часових координат, створює особливу художню реальність (реальність щоденності). Систему хронотопу письменницьких щоденників на еміграції відрізняє переважання двох комплексів мотивів: мотив *шляху*, вираженого як у просторових, так і хронологічних репрезентаціях, і мотиву *встановлення / подолання кордону*.

Крім традиційних властивостей (синхронність, настанова на сповідальність, документальність), поетика письменницького щоденника характеризується

установкою на художньо-естетичний ефект із символіко-філософським підтекстом, тенденцією до міфотворчості та публічності, особливою сюжетно-композиційною структурою та образною системою.

Існують щоденники, що їх автори обдуманно пишуть із розрахунком на публікацію. У таких записах вони свідомо оминають різні особистісні, побутові, часто прикрі й негативні деталі, навіть і суспільні дрібниці, та акцентують увагу на головних, з їхнього погляду, проблемах життя, визначаючи власне місце в ньому. Позитивне чи негативне ставлення до подій свого часу автори таких щоденників виявляють відповідними публіцистичними чи філософськими коментарями та відступами (Т. Шевченко, О. Барвінський, С. Єфремов, Л. Толстой, Ф. Достоєвський, А. Жід, Ж.-П. Сартр, А. Камю).

Інший ґатунок – нотатки глибоко особисті, виповнені інтимними подробицями, переживаннями, почуваннями, побутово-психологічними сценами, часто оголеними, дражливими, «непрстойними». Автора таких щоденників часто зовнішній світ немовби не цікавить, він для нього ніби не існує. Автор увесь у собі, в своїх переживаннях, пристрастях, болях і трагедіях (М. Цветаєва, В. Гомбрович, О. Сенцов).

Третя форма – це докладні, але сухі, телеграфічні нотатки: місцевість і дата перебування, назви прочитаних книжок, прізвища людей, з якими зустрічався, листувався, усякі події, дрібні епізоди, для читача не завжди зрозумілі. Це записи тільки для себе (М. Куліш, М. Шагінян, О. Білецький).

Є ще й четвертий різновид, властивий переважно письменникам. «Письменницький щоденник, – відзначає Н. Банк, – постійно вбирає в себе ознаки різних прозаїчних і поетичних жанрів, але зовсім не просто їх механічно додає». Маються на увазі нотатки спостережень, рідкісних вуличних фраз, народних говірок, професійних висловів, випадкових ситуацій, схоплення характерних портретів, пейзажів і навіть нових тем і сюжетів (М. Коцюбинський, О. Гончар, О. Довженко, А. Камю, Г. Марсель).

Щоденники Винниченка являють собою особливий ґатунок цього жанру. Він дивним способом увібрав у себе елементи всіх вищезгаданих типів. Поруч із щоденними записами подій з особистого і суспільного життя знаходимо на бігу схоплені характеристичні неповторні народні вислови, підслухані жаргонні фрази, цікаві діалекти, міщанську говірку – суржик – одне слово, все те, без чого письменник не може творити живих картин життя. Тут же представлена ціла галерея людей різних станів, професій, національностей, багатющі ліричні вставки, афористичні вислови. Чи цілком є, за словами Винниченка, – «викласти свій досвід і тим дати поміч в орієнтації серед життєвих конфліктів і всяких труднощів?»³. Мова йде, розуміється, про записки, які заздалегідь призначаються автором до друку, до оголошення перед широким загалом). Та чи інша мета може хоч почасти бути досягнена тільки

² Prozorov V. «Issledovaniya ot del'nykh zhanrov» [Studies of Individual Genres], *Zhanry rechy*, 2019, P. 34, 38 [in Russian].

³ Vynnychenko V. Shchodennyk. 1921-1925 [Diary. 1921-1925], Edmonton – N'yu-York, T. 2, 1983, P. 387 [in Ukrainian].

з одною умовою: щирість записок. Найбільш оголена, безоглядна, до найпотаємніших куточків правдивість, одвертість, об'єктивність.

Винниченко у Щоденниках ставить перед собою складне завдання діагностувати ті соціальні недуги, що роз'їдають його серце, нівечать душу української нації, душі цілих народів світу. Дослідник знайде тут багато нового джерельного матеріалу до історії українського визвольного руху, цікаві, хоч, подеколи, суб'єктивні, не завжди прихильні характеристики багатьох діячів як української, так і світової культури та політики. Багато тут і фактів, часто ніде досі не згаданих, до історії становлення етапів української революції: доба Центральної Ради й чотирьох Універсалів, проголошення незалежності УНР, підписання миру, початок воєнного конфлікту з радянською Росією, доба Гетьманщини, повстання і доба Директорії, новий конфлікт і знову війна з більшовицькою Росією, польська інвазія із заходу, наступ військ Антанти й білої російської армії з півдня, а Червоної армії – з півночі.

Щоденник приносить нові факти стосовно ідейної переорієнтації Винниченка після його виїзду за кордон: розрив із УНР, критику своєї власної минулої політики, утворення закордонної групи УКП, поїздка влітку 1920 р. до Москви і Харкова з надією перехопити ініціативу й надати Радянській Україні незалежного статусу, невдалий фінал цієї спроби, розрив із більшовиками, повернення за кордон, послідовна нищівна критика політики РКП і КП(б)У вже до кінця життя.

Непересічне значення мають щоденникові нотатки для всебічного вивчення життя й творчої лабораторії самого митця, особливо щодо пізнання Винниченка як людини, його характеру, звичок, намірів, планів, ідей. Що ж до творчої лабораторії, то це – просто таки невичерпне джерело інформації. Дослідники окремих його творів – «Хочу!», «Записки Кирпатого Мефістофеля», «На той бік», а особливо «Сонячної машини», «Нової Заповіді», «Лепрозорія», «Конкордизму», «Слова за тобою, Сталіне!» знайдуть у щоденнику чимало цікавого. Як слушно зазначає, Г. Костюк, «ні один український письменник не залишив після себе такого багатющого скарбу з лабораторії своєї праці. Це виняткове явище в українській літературі»⁴.

При всьому тематичному розмаїтті щоденникових записів, які велися протягом сорока років життя, буквально щоденно, перед нами – літературний щоденник. Він, як уже зазначалося, не замислювався письменником для читача, оскільки обставини еміграційного життя митця не давали надії на його публікацію. Проте оповідне «я» творця щоденника в даному випадку постає літературним «я», а це означає, що воно розкриває особистість письменника не більше й не менше, ніж анонімне «я» роману. Крім того, на наш погляд, суттєвим є й те, що щоденник був для Винниченка-політика своєрідною трибуною

для «виголошення» власних політичних оцінок багатьох явищ. Тут же паралельно існує й величезний епістолярний блок: під спеціальними позначками коротко занотовується зміст усіх одержаних і відправлених листів і телеграм.

Щоденні записи Винниченка свідчать, що митець і політик спроможний осмислити добу визвольних змагань, перипетії власного життя, важливі події світової історії з певної дистанції. Він постає не просто свідком чи літописцем соціально-політичних катаклізмів, а й безпосереднім актором дії та дійства. Завдяки емоційній присутності самого Винниченка світ, Європа, СРСР, Україна, Німеччина, Франція постають як щось об'єктивне, і водночас як складне внутрішнє переживання особистості, що дозволяє доторкнутися глибинного коріння багатьох соціальних зрушень.

Своєрідність поетики Щоденників проявляється в синтезі документального, біографічного і художнього начал в структурі тексту, що детально дослідила О. Матвеева в монографії «Щоденники (1911-1951) Володимира Винниченка: художньо онтологічні моделі». Проміжне становище жанру щоденника створює ситуацію, в якій проявляється здатність тексту до автоміфологізації його автора, дозволяє не просто відтворювати життя, а конструювати й реконструювати його під певним кутом зору, зокрема постпам'яті. У даному разі йдеться про механізм передачі травматичного знання і матеріалізованого досвіду, запропонований професором Колумбійського університету М. Гірш у есеї «Генерація Постпам'яті»⁵.

У зв'язку саме з «французькою» лінією в творчості Винниченка, виглядає особливо важливим розглянути Щоденники Винниченка у контексті щоденникових нотаток представників французького модернізму А. Жіда, Г. Марселя, Ж.-П. Сартра і А. Камю. Установка щоденникового тексту згаданих французьких письменників, як і Винниченка, на дискурсивність (тобто фіксацію *процесу* запису) складає ту особливість щоденника, яка виділяє його серед інших автодокументальних жанрів. Загальними лінгвостилістичними характеристиками щоденникового дискурсу вважається взаємодія монологічного і діалогічного мовлення, інтертекстуальність, поєднання засобів внутрішнього, усного і письмового мовлення, книжного і розмовного стилів, що призводить до складної взаємодії суб'єкта і об'єкта оповіді.

Дискурсивна модель як форма щоденникової комунікації визначається типом авторської свідомості, моделлю світу і репрезентації. Це добре ілюструє щоденниковий масив А. Жіда, Г. Марселя, Ж.-П. Сартра, А. Камю і В. Винниченка, де спостерігається виділення передусім риторичної дискурсивної моделі. Вона пов'язана зі ставленням зазначених письменників до щоденника як способу вираження особистої позиції і визначає становище авторського «Я» в картині світу, стилістику і структуру.

⁴ Kostyuk H. Volodymyr Vynnychenko ta yoho doba [Volodymyr Vynnychenko and His Time], N'yu-York, 1980, P. 192 [in Ukrainian].

⁵ Hirsh V. The Generation of Postmemor, New-Jork, 2012, 336 p. [in English].

В щоденниках Жіда, Марселя, Сартра, Камю і Винниченка риторична модель реалізується завдяки засобам публіцистичного стилю, імперативності, дидактизму. Найяскравіше ці риси дискурсу втілюються у фрагментах, що виражають політичні, філософські, моральні переконання авторів. Риторична, проповідницька інстанція тексту при цьому може поєднуватися з ліричними і драматургічними фрагментами, побутовими сценами. Так, публіцистична за характером рефлексія історичного шляху України, національного характеру у Винниченка асоціативно пов'язується з ліричними автопортретами, пейзажами, діалогами, де подібні фрагменти ілюструють і підкреслюють пафос автора.

В щоденниковому дискурсі існує ще ігрова модель, яка реалізується в стильовому епатажі, в грі з масками-двійниками автора. Ігрова стратегія дискурсу у Винниченка виявляється в стилістиці «потoku свідомості» як основному прийомі організації тексту. Ескапізм екзистенційної свідомості втілюється в дискретності тексту, експресивному синтаксисі, метафоризації та символізації художніх деталей, домінуванні в структурі тексту мотивів *виходу* за межі й теми втечі в ірраціональний світ фантазії.

Думка про те, щоб познайомити інших зі своїми записами, часто виключає момент інтимності, яка здебільшого лежить в основі поняття «щоденник» і, як правило, найбільше цікавить читачів. Щоденник, який ведеться в розрахунок на оприлюднення, передбачає певну нещирість, псевдоінтимність, що сталося, скажімо, зі щоденниками Олеса Гончара. «Щоденник, – за словами Винниченка, – це дзеркало, перед яким автори крутяться і стають у пози. Або краще, це – автофільми, що готуються для публіки. Чи можуть бути щирі люди, які знають, що на них дивляться? Вони можуть бути тільки більше або менше вдалими акторами та й годі. І як добрий актор ніколи не вийде на сцену без гриму, так ніколи автор щоденника не сфотографує себе в своїх записках у негарному вигляді»⁶.

З другого боку, випускаючи в світ подібні документи, письменники, видавці розширюють поняття приватної сфери. Одним із перших на цей шлях ступив Андре Жід. Його прямота, пристрасна підтримка тих чи тих політичних ідей і не менш пристрасне їх розвінчання в подальшому, прагнення проникнути в істинну природу людини, яку він помістив у центр свого духовного всесвіту, викликали як ненависть ворогів, так і спричиняли любов численних шанувальників. У цьому сенсі щирість і відвертість щоденникових нотаток Жіда і Винниченка дуже подібні з єдиною різницею, що записи українського митця до кінця XX століття залишалися невідомими.

«Щоденник» А. Жіда вважається одним із головних автобіографічних творів XX ст. У ньому письменник, який, як і Винниченко, ставить власну «чесність з собою» понад усе, розповідає про себе з притаманною есеїсту відвертістю, даючи унікальну

можливість проникнути у внутрішній світ письменника з його самотністю, втаємниченими думками, сумнівами і страхами: «Мені важливо не самому потрапити в рай, а привести іншого. Відтак Шведська Королівська академія наук високо оцінила його творчість як «прояв пристрасної любові до істини, яка стала з часів Монтеня і Руссо невід'ємною рисою французької літератури», відзначивши його в 1947 р. Нобелівською премією.

Жід ставить власну «чесність з собою» поперед усього, зазначаючи, що залишається сліпим до краси краю, якщо не може полюбити його мешканців. «Незносне те щастя, яким немає з ким поділитись». Винниченко, в Щоденниках якого концепт «щастя» зустрічається понад 500 разів, пише: «Головна, сутня підвалина особистого щастя – відсутність злого, темного всередині себе. Філософ – це майстер щастя, як сказав Епікур. Бути майстром свого щастя, організувати своє життя так, щоб сума ясного, гармонійного, спокійного, радісного, дієвого була завжди більша за суму темного, дисгармонійного... Єдиною ціллю, єдиним цінним сенсом нашого життя може бути тільки щастя. А для цього треба виробити методи й способи прийняття зовнішнього світу. Мусить бути внутрішнє сито. Всі роз'їдаючі емоції повинні затримуватись, не допускаться в організацію внутрішнього життя. Злість до людей, заздрість, ненависть, мстивість, дражливість – все це й подібне не з релігійних чи моральних причин, а з інтересів власного самопочуття повинно нищитися з усією рішучістю...В зв'язку з вищесказаним знову виникає стара думка про «Книгу про щастя». Трудне завдання написати таку книгу, але чи не важніше воно за ті книги, що я міг би написати в цей час? Чую глибокий інтерес до сеї роботи, не страшать студії й відчувається вже охота зараз же негайно приступити до студій і обдумування»⁷.

Щоденник Жіда часто може сприйматись як рецензія на прочитане (Баррес, Ніцше, Конрад, Достоевський, Бурже, Грассе, Пагі, Курціус, Зібург, Валері, Вальд, Річардсон, Шекспір, Драйден, Бальзак, Ренан, Тен, Расін, Сент-Екзюпері, Сент-Бев, Стерн, Чехов, Еренбург, Гладков). Винниченкові Щоденники також насичені його лектурою: Ніцше, Шопенгауер, Бергсон, Барбюс, Роллан, Ремарк, Сартр, Марсель, Монтерлан, Метерлінк, Довженко, Багряний, Гуменна та ін. . Написане письменником сприймається також як міні-рецензії, які здебільшого відзначаються відвертістю, а подеколи й суб'єктивністю оцінок.

Думки Жіда про СРСР на початку 30-х років відзначаються щирим захопленням країною Рад. «Якщо знадобиться моє життя, – зазначає письменник 3 червня 1932 року, – аби забезпечити успіх СРСР, я негайно віллам його, злившись із багатьма з тих, хто жертвував своїм життям заради тієї ж мети... До чого б ви не вдавалися, вам не вдасться зменшити моє захоплення перед її устремліннями і надіями і моє бажання допомогти». Після відвідин СРСР думки Жіда про

⁶ Vynnychenko V. Shchodennyk. 1926-1928 [Diary. 1926-1928], Kyiv – Edmonton –j N'yu-York, 2010, T. 3, P. 503[in Ukrainian].

⁷ Vynnychenko V.. Shchodennyk. 1926-1928 ..., op. cit., P. 159.

засади соціалістичного ладу кардинально змінилися. Так, він відверто пише про існування в СРСР лише однієї думки з будь-якого питання «Чи справді це ті самі люди, які робили революцію! Ні, це ті, хто нею скористався. Щоранку «Правда» їм сповіщає, що слід знати, про що думати і чому вірити. Подібна свідомість формується від самого дитинства»⁸.

До певної міри Щоденники Винниченка можна порівняти і з «Метафізичним щоденником» одного із засновників французького релігійного екзистенціалізму – Габрієля-Оноре Марселя. Книжка складається з трьох частин: перша, яка охоплює 1913-1914 рр., була опублікована 1927 р., друга включає період 1928-1933 рр. а остання – нотатки 1940-1943 рр. «Метафізичний щоденник», як і Щоденники Винниченка, не був призначений для публікації, він, на відміну від Винниченкового, складається із суми філософських нотаток, які з дня на день оновлюються. Структурою він більше нагадує Щоденники А.Камю, а саме – відсутністю записів про важливі історичні події, переважанням літературно-філософських рефлексій.

Філософські міркування Марселя, Камю і Винниченка водночас написані у формі фрагментарних нотаток, оскільки той матеріал, із яким митці працюють – це даності внутрішнього екзистенційного досвіду, унікального для кожної особистості, виключає можливість викладу у формі уніфікованої системи, хоча, напевно, у Марселя і Винниченка цей виклад виглядає найбільш упорядкованим. Щоденникова форма у Марселя, Камю і Винниченка саме й виявилася оптимальною: щоденник, в ідеї якого закладено принцип сповіді, постає як інструмент і результат рефлексії, гранично щире звернення людини до себе самої.

Важко не помітити стильової відмінності між двома частинами «Метафізичного щоденника», яка обумовлена тим, що під впливом подій Першої світової війни думки, викладені в «Метафізичному щоденнику», все більше торкаються екзистенційного. Стиль же Щоденників Винниченка доволі рівний, беззастережно авторський, хоча й завжди гостро емоційний. Він далекий від спокійно розміреного викладу Марселя, або афористичного опису явищ дійсності, чи оцінок чужих і власних творів, як у Камю.

Проблематика минулого, його значення і роль спогадів були для Марселя і Винниченка одними з найважливіших як у дослідницькому плані, так і в особистісному, екзистенційному. Тема минулого складає важливі сюжети їхніх міркувань стосовно людського «Я»: вони постійно повертаються до розробки двох тез: «Я є моє тіло» і «Я є моє минуле».

А. Бергсон, автор однієї з найвідоміших теорій пам'яті XX ст., виступає важливою фігурою

в творчій біографії як Марселя (саме йому присвячено «Метафізичний щоденник»), так і Винниченка. За словами Марселя, лекції метра він відвідував «із надією на одкровення», саме йому він зобов'язаний своїм «звільненням від духу абстракції»⁹. Винниченко також уважно вивчав праці Бергсона: «Читаю Бергсона» – занотовує він 8 листопада 1937 року.. Марсель і Винниченко періодично звертаються до бергсонівських тез на шляху формування власних міркувань: 1919 р. Марсель задається питанням: «... чи не створюють чисті спогади Бергсона певний довідник?»¹⁰. Винниченко ж у властивій йому емоційній манері 13 листопада 1937 р. зазначає: «Трудний комплексний день: фізична, інтелектуальна, артистична праця об'єдналися досить удачно. Бергсон, Фрейд... троянди, оранка, прохід, думання». У даному тексті найважливішими концептами уявляються «Бергсон», «Фрейд» і «думання»¹¹.

Відповідь на поставлене Марселем запитання можна знайти в праці Бергсона «Матерія і пам'ять» (1896). Серед двох типів пам'яті він особливо виділяє ту, яка забезпечує наявність «індивідуальних образів-спогадів, особистих і локалізованих у часі. На відміну від автоматичних спогадів вони посилюють роботу уваги, знову приводять нас до предмета» і відносяться до пам'яті, яка завжди чекає на щілину поміж наявним враженням і супутнім рухом, в яку б вона могла втиснути свої образи»¹². Минуле синтезується в результаті актуальної дії, «минуле розквітає в теперішньому. Стосовно пам'яті обох мислителів слід говорити не про рух від теперішнього до минулого, а навпаки. Для Марселя і Винниченка важливою є саме оптика сучасного. Обидва поділяють прагнення Бергсона вловити «безпосереднє» людського досвіду і пропонують звернутися до конкретного Я»¹³.

На думку Марселя, минуле – це не окремий рівень, який розгортається поряд із «Я» в теперішньому, воно складає саму тканину «Я», змінюється не просто оцінка минулого, а минуле саме по собі: «моє минуле, оскільки я його розглядаю, перестає бути моїм минулим»¹⁴. Винниченко, міркуючи про безсмертя, наголошує, що це – «пам'ятання себе. Отже гіпотеза про переселення душ не є безсмертя і ніякого інтересу з цього погляду не має. Мені цілковито байдуже, чи був я коли-небудь рибою, чи птицею чи людиною, коли я теперішній, нічого про це не пам'ятаю. Так само байдуже, чим я буду, якщо я про теперішнє своє існування нічого не пам'ятатиму. Навіть легендарний *рай тепер* мені не цікавий, якщо не буде безперервного зв'язку з моїм теперішнім «Я». Так само й потойбічне існування не цікаве. Ми кінчаємось із нашими земними органами. Якщо вищій силі всесвіту потрібна частина нас (у формі так званого нашого «духу»), то вона вживе її собі так, як

⁸ Ibidem.

⁹ Marcel G. En chemin, vers quell éveil [On the way, towards what awakening], Paris: Gallimar, 1971, P. 81 [in French].

¹⁰ Marsel' H. Metafizycheskiy dnevnik [Metaphysical Diary], SPb: Nauka, 2005, P. 310 [in Russian].

¹¹ Vynychenko V. Shchodennyky [Diaries], Kharkiv: Folio, T. 1, 2021, P. 138 [in Ukrainian].

¹² Berhson A. Tvorcheskaya évoluyutsyya. Materyya u pamyat' [Creative Evolution. Matter and Memory], Mynsk: KHARVEST, 1999, P. 543 [in Russian].

¹³ Marcel G. Existentialisme chrétien [Christian Existentialism], Paris: Pion, 1947, P. 295 [in French].

¹⁴ Marsel' H. Byt' i ymet' [To Be and to Have], Novocherkassk: Sahuna, 1994, P. 36 [in Russian].

їй потрібно для її цілі без ніякого порозуміння з ними, без ніякого сліду нашої пам'яті про нас теперішніх»¹⁵.

«Метафізичний щоденник» Марселя носить переважно екзистенціальний характер, визначаючись не стільки подіями реальної дійсності, скільки власним неповторним буттям і осмисленням важливих філософських проблем. При цьому опис і рефлексія подій внутрішнього світу, як і звернення до фактів реальної дійсності, визначаються розумінням життя як пограничної ситуації. У Винниченка-емігранта концепт «погранична ситуація» включає в себе і важливе поняття «кордону».

Щоденник у творчості Сартра, як і Винниченка, виявився формою значущою і водночас експериментальною. 1938 р. французький письменник завершує написаний у формі щоденника роман «Нудота». 2 вересня 1939 р. він розпочинає перший зошит, названий «Воєнний щоденник» із послідовним датуванням. Подібний принцип оформлення завжди спостерігається й у Винниченка. В обох щоденниках Сартра зберігаються формальні щоденникові дискурсивні ознаки, зокрема створення особистого щоденника було частково продиктовано написанням статті про щоденники А. Жіда, які слугували йому, на думку Ж. Сімона, одночасно «зразком для наслідування і негативним зразком жанру»¹⁶ і загалом про цей жанр як літературну форму. Якщо Жіда турбує передусім власне становище на війні, то Сартра хвилює сама війна та її потенціал для дослідження особистості. Щоденник часто розглядається Сартром як чернетка майбутніх творів, у Винниченка так само часто можна натрапити на думки-проекти майбутніх творів, історію їхнього написання.

У «Щоденниках дивної війни» спостерігається не лише фіксація повсякденних подій, межі хронотопу розширюються за рахунок виписування вставних епізодів, подій минулого, спогадів, зображення знайомих. «Цей щоденник, – зазначає Сартр, – позбавлений будь-якої інтимності. Це язичницький і гордовитий щоденник. З другого боку, цей щоденник є досвідом самосумніву, і в цьому плані його можна зблизити зі сповідями Жіда. Але ця близькість вдавана. «Я уникаю приниженості – роблю це з холодною головою і для саморозвитку».

Подібне явище, хоча й у більш лаконічній, ніж у Сартра, формі спостерігається і у Винниченка. У рамках особистого щоденника Сартр і Винниченко у спробах розібратися в собі нерідко згадують події минулого, тим самим уже розширюючи часо-просторові рамки щоденника. Однак при цьому навряд чи слід говорити стосовно всього щоденникового масиву, що описи власного психічного стану превалюють або можуть за обсягом бути порівняні з описами зовнішнього світу. Хоча у Винниченка досить часто і послідовно до тексту включаються описи психоаналітичних «розмов» із Підсвідомчиком

або Малюною (прозивне ім'я статевого органу), за функціонуванням якого письменник уважно стежив після операції. Ще один спосіб розширення меж хронотопу, що використовується Сартром і Винниченком – це включені до оповіді сновидіння, просякнуті кафкіанськими мотивами страждань, боротьби, доходячи до сфери підсвідомого.

Воєнні щоденники Сартра, як і Щоденники Винниченка, цікаві саме з точки зору їхньої літературності. Філологічні міркування включаються у вражаючий карнавальний текст, насичений величезною кількістю гіпертекстуальних відсилок¹⁷. У своїх Щоденниках Сартр і Винниченко детально розбирають організацію світу війни, який принципово відрізняється від світу цивільного життя. В умовах війни відбувається трансформація «останнього сенсу» будь-якого предмета: якщо в мирний час речі слугували для того, аби захищати людські життя, то тепер вони в підсумку будуть використані для руйнування. Війна, на думку Сартра, оречевлює людину, вона її знеособлює, перетворюючи індивіда на тип. Війна для Сартра і Винниченка, це певна ситуація, котру необхідно зрозуміти, побачити «зсередини» в деталях, виробити власне ставлення до неї. Ведення воєнного щоденника переддня окупації Франції було передусім особистим вибором Сартра у певний історичний момент. Для Винниченка, громадянина, українського політика війна розповсюджувалася далеко за межі Франції. До самого її завершення він уважно стежив за перебігом подій на світовому театрі бойових дій, звертаючи чимало уваги на воєнні події на теренах СРСР і особливо в Україні. Особисті щоденники Сартра і Винниченка перетворюються на «зовнішні», «щоденники свідка» (хоча Винниченкові, в силу об'єктивних обставин, подібне не завжди вдається), він концентрується на конкретно-історичних фактах, обидва письменники намагаються уникнути інтроспективного самоопису, концентруючись на конкретно-історичному бутті, аналізі сучасної письменникам обстановки.

Включення в тексти згадок про прочитані книжки також характерна риса щоденників. Якщо у Сартра згадується величезна кількість прочитаних книжок із огляду на його фах, вони виступають як своєрідний спосіб певного літературного самоконтролю, то у Винниченка, обмеженого, крім усього іншого, і матеріально для придбання книжок, і відсутністю власної бібліотеки, їх значно менше. Введенням у текст інформації про лектуру автор, не лише розширює літературно-часові рамки (щодо просторових – у обох письменників ідеться переважно про французьких авторів), але й ясніше змальовує особу самих авторів – спектр їхніх художніх зацікавлень. Звертає на себе увагу й те, що згадки про книжки виступають своєрідним літературно-критичним тлом, тут зовсім не йдеться про аналіз персонажів творів.

¹⁵ Vynnychenko V. Shchodennyky [Diaries], Kharkiv: Folio, T. 1, 2021, P. 23 [in Ukrainian].

¹⁶ Simont J. Carnet de la Mots et autre ecrits autobiographique [Notebook of Words and Other Autobiographical Writings], Paris: Gallimard, 2010, P. 1368 [in French].

¹⁷ Leak A. On writing, reflection and authenticity in Sartre's «Carnets de la drile de guerre». The modern language review, N 99 (4), P. 972 [in English].

Сам щоденниковий жанр нав'язує Сартрові та Винниченкові документальні дискурси, зняття дистанції між часом подій та їхнім описом. Це дозволяє обом письменникам зробити із щоденника свідчення очевидців, де міркування про війну прив'язані до миті, яка переживається. У них вдало поєднується аналітичність, що передбачає пряму і визначену мову логічних категорій, а також новелістичні спостереження над своєю і чужою поведінкою під час війни.

Оскільки щоденники Сартра і Винниченка – це певний експеримент, то у записах чимало роздумів про те, для чого створюється подібний текст, яку роль він відіграє в їхньому житті, яку функцію несе. У тексті Сартра він називається «щоденником свідка» і досвідом самосвідомості. З другого боку, і Сартр, і Винниченко зазначають, що створення щоденника відволікає їх від буденних думок. Крім того, в Щоденниках обох митців присутньо чимало міркувань про політичні стосунки країн у певний період, про Гітлера, Сталіна, Муссоліні, про розподіл Польщі, позицію в цьому процесі Франції та СРСР. Сартр, як і Винниченко, ставить питання, чому Франція воює проти Німеччини, яка захопила половину Польщі, а не проти СРСР, який захопив другу половину. Обидва митці, перейняті в роки війни екзистенціальними переживаннями, ставилися до війни однаково. «Я, – зізнається Сартр, – розглядаю війну як ситуацію, яку слід винести й «здійснити». Пізнати війну і пізнати самого себе на війні. Усе, що я занотовую в цьому щоденнику, уявляється мені нелюдським, але в цьому немає моєї вини... Якщо війна виникає, слід у неї зануритись, оскільки вона дозволяє жити екзистенційно. Вона є модусом реалізації екзистенціального. Мерзенність людини, вивільнення трансцендентальної свідомості, розрив із «життям», присутність смерті, анонімність індивіда і місця. Переживати її так – значить жити антигероем. Але це означає не тільки пізнати її, це її робити і робити себе на війні»¹⁸. Винниченкові визначення війни, сформульовані одночасно із сартрівськими в період 1936-1940 рр., відзначаються, на відміну від Сартрових, лаконічністю та афористичністю: «Війна – хронічна малярія людства. Вона то кидає його в кривавий екстаз, то розбиває і знищує до нестями»¹⁹. Вже після початку «дивної війни» він констатує: «Отже буде справжня війна. Страхіття стане на лапи і почне рухати на людство бомбами, газами, хворобами, смертю»²⁰. Живучи у Франції та спостерігаючи на власні очі події «дивної» війни, Винниченко в цей період здебільшого поціновує війну дещо абстрактно, з позиції, так би мовити, всього людства. Вже в середині 1940 р. він називає війну «льотереєю», в якій людина може загинути, а може й виграти, при цьому покладаючись на фатум, сподіваючись, що смерть може очікувати на когось іншого.

Своєю лаконічністю та афористичністю щоденники Винниченка чимось нагадують щоденники А. Камю, які насправді є скоріше нотатками, не завжди датованими та систематизованими, на відміну від Винниченкових. В щоденниках Камю відбилися основні віхи його життя: народження ідей нових творів, необхідність працювати в конторі, видання романів, реакція на відгуки критики, враження від прочитаних книжок, прихід слави, розрив із Сартром, подорожі за кордон, поступова втрата пам'яті, захворювання на туберкульоз, передчуття смерті.

У нотатках Камю відбився момент, коли він змушений був робити вибір між філософією і літературою. Художні твори, як і для Винниченка, який також віддавав перевагу саме художнім творам, а не філософським спекуляціям, стали для нього способом вираження своїх думок, ілюстрацією власних поглядів. Ще до написання першої драми чи повісті в 1936 р. Камю занотував: «Мислити можна тільки образами. Якщо хочеш бути філософом, пиши романи»²¹, що він успішно й робив, як і український письменник.

Нотатки Камю буквально пересичені схемами творів, планами, дослідями з періодизації власної творчості, чого, зазвичай, немає в Щоденниках Винниченка, якому не вистачало ні часу, ні сил на рецензію власної творчості, тривалі роздуми про майбутні твори. Згідно з Камю, у його творчості можна виділити три основні, за його словами, цикли. Цикл абсурду, об'єднаний ідеєю абсурдності життя людини («Сторонній», «Міф про Сізіфа», «Непорозуміння», «Калігула» – ці твори Камю хотів навіть видати однією книжкою). подати переклад до якогось американського видавництва. Винниченкові плани так далеко не заходили, для нього було б щастям бодай знайти перекладача і видавця для «Сонячної машини». Так, 11 квітня 1938 р. він занотовує «Ідея замінити Мертенса з «Сонячної машини», на Гітлера і спробувати подати переклад якомусь американському видавництву. Пошлемо Анжеліці Балабановій російський текст, хай закине вудку в нью-йоркське видавництво»²².

Цикл бунту був утворений у Камю таким самим жанровим триптихом: драма, роман, есей. Бунт тлумачився письменником як вихід для людини зі страждання через абсурд: «Медицина і віра в Бога... несумісні – слід вибрати щось одне... Якби я був релігійним, я не став би рятувати людей лікуванням... Якби я думав, що людей можна вилікувати, я не став би вірити в Бога»²³.

У Винниченка немає поділу на цикли: абсурд, бунт і любов. У його муженських творах всі ці концепти об'єднані нерозривно. Як підсумок Винниченко створює роман «Лепрозорій» (1938), а Камю – роман «Чума» (1947) – оповідь про людину, яка усвідомлює, що перемога над хворобою неможлива, і тим не менше вона продовжує боротися.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Vynychenko V. Shchodennyky..., op. cit., T. 1, P. 90.

²⁰ Ibidem, P. 231.

²¹ Kamyu A. Shchodennyky [Diaries], Kharkiv: Folio, 2018, P. 16 [in Ukrainian].

²² Vynychenko V. Shchodennyky..., T. 1, op. cit., P. 158.

²³ Kamyu A. Shchodennyky..., op. cit., P. 134.

Обставини життя Винниченка не сприяли тривалим роздумам про власну творчість, та й темперамент українського письменника не давав йому можливості подовгу «медитувати» над своїми творами. До того, думки українського письменника постійно були сповнені, як йому тоді здавалося, цілком реалістичними ідеями проведення європейського референдуму про незалежність України від СРСР, роздумами про майбутню страшну війну проти Гітлера і Сталіна. Еміграційну творчість Винниченка можна також, як і у випадку Камю, ділити на два періоди: німецький (Сонячна машина) і французький, чи, точніше, муженський, коли були створені романи «Нова заповідь», «Вічний імператив», «Лепрозорій», «Слово за тобою, Сталіне!», трактат «Конкордизм» і чимало політичної публіцистики.

Камю і Винниченко з роками почали усвідомлювати, що створені ними герої – не несуть реалістичного характеру. «Таких не зустрінеш у житті, – стверджував Камю, – І тому, безумовно, я не є романістом у тій формі, до якої всі звикли. Я скоріше письменник, що пише міфи, тобто модерніст»²⁴). Подібних думок стосовно міфотворчості у Винниченка не знаходимо, зате майже всі його еміграційні твори (за винятком «Слова за тобою, Сталіне!») вибудовані за казково-міфологічною схемою. Випробування, які проходять Винниченкові герої, мають свої прообрази в міфічних архетипах. Зокрема, можна говорити про схему мономіфу Дж. Кемпбела, що відображає стадії міфологічних подорожей Рудольфа Штора, Івонни Вольвен, братів Даніеля і Моріса Бренів, які вони мають пройти, аби принести «зі своєї пригоди засоби для відродження всього свого суспільства»²⁵. Винниченкові міркування з приводу співвідношення літератури та філософії сповнені більшими сумнівами. 27 серпня 1938 р. він занотовує: «Вранці мені здається, що я пишу щось потрібне людям, цікаве, корисне. А ввечері – що це – нікому не потрібне, нісенітниця, нудне філософствування в белетристичній формі. І саме тому стає так нудно, що хочеться спалити написане»²⁶. Водночас рухаючись від художнього есею (як вільної форми) до філософської драми (з певною композицією, системою персонажів і сюжетом) до філософського роману, обидва письменники все більше переконувалися в думці про те, що літературний твір здатний виразити авторську думку точніше за філософський трактат.

До синтетичного гатунку щоденникових нотаток, в якому поєднано описово-фіксуєчий і екзистенційний жанровий типи, відносяться Щоденники Винниченка-емігранта. Водночас екзистенційний характер його щоденникових записів визначається не стільки подіями реальної дійсності, хоча й вони знаходять своє відображення, скільки власним неповторним буттям. При цьому опис і рефлексія подій внутрішнього світу, як і звернення до фактів реальної дійсності, визначається розумінням життя як пограничної

ситуації. Сюжет Щоденників – це і рефлексія пограничної ситуації (до речі, концепт «кордон» зустрічається в записях понад 150 разів, більше тільки концепт «щастя» 382 рази), і установка на його подолання.

Існує ще одна особливість Винниченкових записів, яка принципово відрізняє їх від щоденників французьких екзистенціалістів. зокрема їхнє місце у вітчизняній літературі та літературі еміграції. Вони виступають яскравим проявом жанрових пошуків доби, обумовлених онтологічним характером еміграційної свідомості, потягом до міфотворчості, високим ступенем екзистенціальної самотності й закинутості, ірраціоналізмом та сповідальністю.

Щоденники Винниченка як жанр автодокументальної прози характеризується специфічними рисами поетики: суб'єктивно організований хронотоп, синтез ліричного, епічного і драматичного начал, застосування художньо-виражальних засобів мови для досягнення естетичного ефекту, що згодом переноситься до художніх творів. Дискурсивність щоденникового тексту виражається у Винниченка, зокрема, у фіксації процесу записування, взаємозв'язку текстових (структура і композиція, синтаксис, художні засоби) і позатекстових параметрів (частота записів, ступінь публічності), які стають засобом, необхідним для адекватної передачі змісту щоденно-внутрішнього життя особистості.

Крім глобальної опозиції своє/чуже, в системі хронотопу щоденника важливими топосами стають місто і природа. Онтологічний характер опозиції минуле – сучасне і своє – чуже формує символіко-філософський підтекст просторово-часових координат і визначає їхній взаємозв'язок, що дозволяє співвіднести щоденниковий хронотоп із міфологічною моделлю світу, де час і простір складають єдність.

Феномен кордону в еміграційному щоденнику Винниченка загалом впливає на формування особливої картини світу, заснованої на міфі «вигнання» і міфології дороги. У системі хронотопу щоденника письменника-емігранта переважають два комплекси мотивів: мотив шляху, виражений як у просторових (подорожі, духовна еволюція), так і в хронологічних (код часу) уявленнях, і мотив встановлення / подолання кордону.

Цікаво, що під назвою «Вигнання і царство» побачила світ збірка новел А. Камю (1957), в якій відображаються глибинні зміни, що відбулися в творчій свідомості письменника, розробляється тема боротьби Алжиру за незалежність, що розпочалася 1954 р., прагнення відтворити справжню трагедію позбавлених батьківщини європейських вихідців із Алжиру, зображення антиколоніальної боротьби, що до певної міри, на нашу думку, співвідноситься із відтворенням визвольних змагань українського народу у Винниченковому «Зародженні нації», а також емігрантського існування українців.

²⁴ Ibidem, P. 19.

²⁵ Kempbel Dzh. Heroi iz tysyachamy oblych [Hero with a Thousand Faces], Kyjiv: VD «Al'bernatyva», 1990, P. 138 [in Ukrainian].

²⁶ Vynnychenko V. Shchodennyky..., T. 1, op. cit., P. 173.

Важливе місце в мотиваційній структурі щоденника Винниченка посідає концепт *кордону*. Загалом феномен кордону в еміграційній свідомості впливає на формування особливої картини світу, заснований на міфі «вигнанства» і міфології дороги. Семантика кордону в еміграційному щоденнику амбівалентна: прагнення до обмеженого простору, встановлення/відновлення кордону сусідить із потягом до безмежного і потойбічного та реалізується в мотиві подолання кордонів у Винниченка. Водночас у «Вигнанні і царстві» Камю поряд із концептом «кордону» який розділив життя європейців у Алжирі, зробивши їх емігрантами, відтворює право особистості на бунт, і водночас відсутність права вибору, різні полюси існування, відстань між якими – довжиною в людське життя.

Аналіз Щоденників Винниченка показує, що екзистенційна свідомість втілюється в ідеї виходу за кордон і подоланні нестійкості буття. Символічний смисл концепту «кордон» отримують у щоденниках Винниченка і Камю як образи хронотопу (вулиця, дорога, вікно, дзеркало), так і явища щоденникового дискурсу, засоби лексики, синтаксису). На мовному рівні мотивний комплекс кордону реалізується в щоденниках Винниченка і Камю в структурному розмежуванні епічної та ліричної частин записників, ретроспективних та імпресіоністичних замальовок, при цьому елементи експресивного синтаксису, авторська пунктуація наділяються символічним підтекстом подолання встановлених кордонів. 5 липня 1927 р. письменник занотовує: «Вчора якось одразу постала думка поїхати на Україну без ніякого дозволу дурнів із Політбюра. Здобути чужого паса, поїхати до Польщі й там якось перебратись через кордон»²⁷.

Семантика кордону в еміграційних записках здебільшого амбівалентна: потяг до обмеженого простору, встановлення/відновлення кордону сусідить із потягом до безмежного і потойбічного і реалізується в мотиві подолання кордонів. Розмежування реального та ірреального просторів сприймається в Щоденнику митця як засіб захисту, знак надійності «свого» світу (Берлін – Париж, Москва – Київ).

Мотивний комплекс кордону на різних рівнях художньої структури тексту пов'язаний з екзистенціальним світоглядом, із відчуттям маргіальності власного становища і пограничності ситуації еміграції. 14 березня 1934 р. письменник зазначає: «Сон. Я знову на Україні, в ССР. Знову невідомо, як колись, чого приїхав туди й знову сам... Мені стає надзвичайно сумно і жаль за закордоном»²⁸.

Крім глобальної опозиції своє/чуже, в системі хронотопу щоденників Винниченка і Камю важливим топосом стає місто (Київ, Москва, Берлін, Париж у Винниченка), (Париж, Оран, Афіни, Мікени, Дельфи, Парна, Верона у Камю) і природа. Традиційно місто втілює гріховність, зло цивілізації, а природа, навпаки, символізує первозданну чистоту, божественну присутність (образ Райського Саду), амбівалентні образи Берліна, Парижа виступають моделлю

світу. Замальовки міст дуже часто зустрічаються в щоденникових нотатках обох письменників, які потім переходять до художніх творів. («Сонячна машина», «Поклади золота», «Слово за тобою, Сталіне!» у Винниченка), («Сторонній», «Чума» у Камю). Дуже часто в записках обох письменників фігурує образ сонця.

Простір у щоденниковому дискурсі Винниченка і Камю відзначається горизонтальною спрямованістю і поступово захоплює кілька топосів: Я (простір думки), мій «дім» – Франція (нова батьківщина) – Радянський Союз (вороже місце), Україна, Алжир (топос у просторі пам'яті), Він включений в опозицію батьківщина – еміграція, своє – чуже, дім – бездомність.

Категорія хронотопу в щоденниковому просторі Винниченка набуває онтологічного значення і стає повноправним структуротворчим елементом. Так, датування нотаток виконує важливу композиційну функцію і водночас передає уявлення про час і хронологію подій у культурі еміграції та країни перебування за рахунок суміщення сучасного і минулого. Хронотоп щоденників Камю менш організований, часто-густо нотатки позбавлені дат, інколи раптові, очевидно, коли це особливо важливо для письменника, з'являються повноцінні дати: день і місяць, дуже рідко – рік. Представлення реального та ірреального просторів у Винниченка відображає пограничність його еміграційної свідомості: Він постійно відчуває своє непевне становище, втрату батьківщини і дому, відсутність обжитого простору. Для Камю – вимушеного переселенця йдеться переважно про втрату «малої» батьківщини, у Парижі він, на відміну від Винниченка, відчувається не як вигнанець, а громадянин, цілком органічно, проживаючи повноцінне інтелектуальне життя.

Репрезентація шляху як реального переміщення в просторі, духовного росту, переміщення в часі як у вигляді синхронних записів, так і в ретроспективних і перспективних частинах нотаток – формулюється базовими хронотопними мотивами щоденника українського та французького письменників. Семантика мотивів і образів шляху, подорожей пов'язана як із індивідуально-авторським сприйняттям часу і простору, так і з втіленням картини світу.

Онтологічна характеристика опозиції минуле – сучасне і своє – чуже формує символіко-філософський підтекст просторово-часових координат тексту і визначає їхній взаємозв'язок, що дозволяє співвіднести щоденниковий хронотоп Марселя, Сартра, Камю і Винниченка з міфологічною моделлю світу.

Своєрідність поезії щоденників зазначених письменників проявляється в синтезі документального, біографічного і художнього начал в структурі тексту. Проміжність становища жанру щоденника письменника створює ситуацію, в якій виявляється здатність тексту до автоматологізації його автора, дозволяє не просто відтворювати життя, а конструювати і реконструювати його під певним кутом зору. Аналіз жанротворчих категорій письменницького щоденника підводить до висновку про те, що дане жанрове утворення набуває

²⁷ Vynnychenko V.. Shchodennyk. 1926-1928 [Diary. 1926-1928], Kyiv – Edmonton – New York, 2010, T.3, P. 264 [in Ukrainian].

²⁸ Vynnychenko V. Shchodennyky..., T. 1, op. cit., P. 51.

власне місце серед автодокументальних жанрів у літературному процесі та відіграє посутню роль у світоглядній позиції митців.

Винниченко прожив велике, вічно неспокійне творче життя письменника й активного, легального й нелегального політика, діяча українського національно-державного відродження. Його самовідданість патріота і талант непересічного письменника, його складна і суперечлива натура залишили свій яскравий слід в українській культурній та політичній історії нового часу. І вся ця складність духовного світу, ця суперечливість Винниченка як письменника, політика і людини знайшла своє глибоке, безпосереднє, місцями жорстоко-щире відображення в цих щоденних нотатках. Його талант аналітика, синтетика, психолога, філософа і публіциста відбито навіть там, де він виявляє свою людську слабкість, свій суб'єктивізм, свою непогамованість і, часом, несправедливість. На всіх записниках лежить тавро його неспокійної, могутньої, яскраво-суперечливої, але сильної і чесної

особистості, безнастанних пошуків правди, добра і щастя для людей.

Сиваченко Галина – доктор філологічних наук, професор, завідувачка відділу компаративістики Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, автор понад 200 наукових праць, з них 4 монографії і 10 підручників. Коло наукових інтересів: літератури західнослов'янських народів, українська література (постмодернізм, творчість В. Винниченка), компаративні дослідження світової та української літератури.

Syvachenko Galyna – Doctor of Philology, Professor, Head of the Comparative Studies Department at the Institute of Literature named after T. G. Shevchenko, National Academy of Sciences of Ukraine, author of over 200 scientific works, including 4 monographs and 10 manuals. Research interests: literature of Western Slavic peoples, Ukrainian literature (postmodernism, works of V. Vynnychenko), comparative studies of world and Ukrainian literature.

Received: 19.11.2024

Advance Access Published: December, 2024

© G. Syvachenko, 2024

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ «СТУДІЇ З ПРИКЛАДНОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ: ЛІНГВОДИДАКТИКА, НАВЧАЛЬНА ФРАЗЕОЛОГІЯ, КОНТРАСТИВНА ФРАЗЕОЛОГІЯ», Г. КУЗЬ, ПРЯШІВ: ВИД-ВО ПРЯШІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ, 2024, 212 С.

Оксана ДАСКАЛЮК,

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
o.daskaliuk@chnu.edu.ua

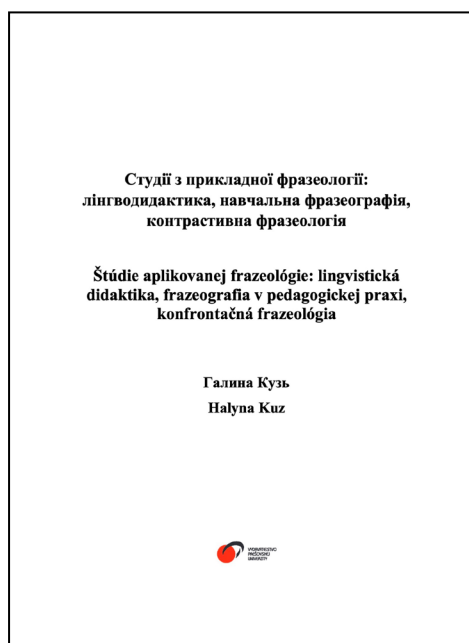
REVIEW OF THE MONOGRAPH «STUDIES IN APPLIED PHRASEOLOGY: DIDACTICS IN TEACHING LANGUAGE, EDUCATIONAL PHRASEOGRAPHY, CONTRASTIVE PHRASEOLOGY», H. KUZ, PRESOV: UNIVERSITY OF PRESOV, 2024, 212 P.

Oksana DASKALIUK,

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,
ORCID ID:0000-0002-6977-6961, REASERCHER ID: E-3457-2016.

Daskaliuk Oksana. Review of the monograph «Studies in applied phraseology: didactics in teaching language, educational phraseography, contrastive phraseology», H. Kuz, Presov: University of Presov, 2024, 212 p. The proposed monograph presents studies that deal with various aspects of including phraseology in learning the Ukrainian language as foreign. The effectiveness of communication, in addition to knowledge of the language, also depends on other factors: conditions and culture of communication, rules of etiquette, understanding of non-verbal forms of expression, social norms of linguistic and non-verbal behaviour, and availability of deep background knowledge.

Keywords: monograph, linguistic didactics, phraseology, linguistic culture, phraseography.

мови як іноземної названо загальні підстави використання фразеології в УМІ, загальнодидактичні та лінгвістичні принципи залучення фразеології, окремі підрозділи присвячено використанню біблійної фразеології, яка знайома студентам з рідної мови, а тому є хорошим дидактичним матеріалом (до речі, авторка пояснює розбіжності в розумінні певних таких висловів), ономастичної фразеології, що дозволить пояснити іноземним студентам культурологічні особливості власних навз, які для українців мають певне символічне значення, крилатих висловів української мови, що розширить знання про художню українську літературу та її авторів. Галина Кузь слушно відзначає, що залучення фразеології до навчання УМІ має враховувати цілий комплекс критеріїв (уживаності, актуальності, відповідності рівню вивчення мови, комунікативної цінності та ін.), а не лише інтуїцію укладачів підручників чи лінгвокраїнознавчі цінності фразем, як це практикують сьогодні. У підрозділі 1.2. згадано цікавий фразеологізм на позначення повітряної тривоги – червона рута, який з цим значенням ще ніде нам не траплявся.

Другий розділ *Фразеологічний мінімум як основа лінгвокраїнознавчих та навчальних фразеологічних словників* містить тексти, у яких представлено наявні у слов'янській фразеології та лінгводидактиці підходи до визначення фразеологічного / пареміологічного мінімумів як вичерпних переліків фразеологізмів чи паремій, що відповідають дидактичним цілям і можуть бути запропоновані для вивчення на різних мовних рівнях, а також можуть скласти основу навчальних та лінгвокраїнознавчих словників. У підрозділі 2.1. ретельно розглянуто наявні словники та задіяні підходи до вивчення активного запасу фразеологізмів у працях як українських, так і закордонних дослідників цієї теми, звернуто увагу на потребу в перекладацьких

Авторка рецензованої монографії поставила за мету довести важливість включення фразеологізмів до програм викладання української мови іноземцям (УМІ). Особливо це актуально сьогодні, зважаючи на те, що державних сертифікаційних екзаменів з УМІ на державному рівні все ще не впроваджено і робота над їх підготовкою триває, а тому лінгвістичне та методичне обґрунтування введення фразеології в ці програми є доволі таки на часі.

Монографія складається із трьох розділів, у яких представлено тексти, частину яких було опубліковано в українських та зарубіжних виданнях протягом останніх 10 років, в них розглянуто окремі проблеми лінгводидактичного опрацювання української фразеології. У першому розділі *Фразеологія у навчанні української*

словниках крилатих висловів, а також визначено критерії лінгвокраїнознавчої цінності для відбору фразеологічних та пареміологічних одиниць до навчального матеріалу на різних етапах вивчення мови. Далі маємо огляд науково-методичних праць з УМІ, підсумком якого є доволі слушне зауваження про відсутність в них лінгвокультурологічних мінімумів, хоча знання відомих прецедентних текстів є запорукою успішної комунікації тих, хто вчить мову, надалі. У запропонованому мінімумі (для рівнів А1-А2) інколи немає словацьких відповідників або тлумачення фразеологізму. Варто зупинитися на прикладному спрямуванні цього розділу: авторка не лише аналізує методики відбору фразеологічного мінімуму, але й подає приклади їх реалізації; маємо тут змодельовані фразеологічні мінімуми для словацькомовної аудиторії (рівень А1-А2), слов'яномовної (рівень В1-В2, паремійна частина). Методика відбору крилатих висловів для їх вивчення іноземцями представлена в першому розділі (підрозділ 1.6), який рекомендуємо перенести до другого розділу. У підрозділі 2.5. подано аналіз наявної на сьогодні української навчальної фразеографії та способів представлення лінгвокраїнознавчої інформації в українських, польських, російських фразеологічних словниках різного типу. Окрім того, запропоновано до розгляду епоніми як з художньої літератури, так і з маскультури та мовлення політиків, які могли б доповнити навчальний матеріал для рівнів С1-С2.

Третій розділ *Зіставні студії з української та словацької фразеології* провадить порівняльний аналіз найбільш перспективних з огляду на лінгводидактику груп фразеології української та словацької мов: фразеології із назвами кольорів, ономастичної, біблійної та народно-розмовної фразеології. Важливим з погляду поглиблення теорії та методики зіставного вивчення фразеології є підрозділ 3.1., в якому на матеріалі колірної фразеології Галина Кузь уточнює лінгвокультурологічні параметри зіставного аналізу фразеологізмів з метою їх врахування при укладанні лінгвокраїнознавчих навчальних словників для словацькомовних студентів. І знову авторка наголошує на важливості внесення до програм УМІ вивчення фразеологічних одиниць, що поліпшить комунікацію студентів з носіями мови загалом, професійну зокрема. Також слушно зазначає, що при викладанні іноземної мови варто звертати увагу на безеквівалентні фразеологізми, а також фразеологію, що незначно відрізняється на формальному чи семантичному рівні, адже це не лише цікаво для студентів, а й убезпечить їх надалі від помилок, спричинених міжмовними омонімами. Представлені в цьому розділі наукові огляди є вагомим внеском в українсько-словацькі порівняльні студії в цілому, адже останні мають ще багато незаповнених лакун і велику перспективу. Підрозділ 3.6. буде цікавим не лише для викладачів, які навчають іноземних студентів української мови, а й перекладачам, оскільки в ньому на перекладі

«Тіней забутих предків» Михайла Коцюбинського словацькою мовою продемонстровано, як потрібно працювати з фразеологізмами, щоб зберегти всю їхню лінгвокультурну цінність та національно-культурну інформацію, закладену в них. У резюме подано короткі підсумки до всіх розділів з виділенням найважливіших моментів в кожному й акцентуванням на необхідності включити фразеологізми до курсів вивчення УМІ.

Авторка монографії враховує та цитує в тексті найновішу наукову літературу з проблем лінгводидактики, фразеології, лінгвокультурології, фразеографії, залучає до аналізу напрацювання українських, польських, словацьких, російських лінгвістів. Потребує деякого корегування використання термінів *фразеологізм*, *фразеологічна одиниця* до різного типу стійких конструкцій, з-поміж яких є багатослівні назви типу *марунові берети*, *зелений чай*, термінологічні сполуки *білий віриш*, *чорна віспа*; перифрази *біла смерть*, *біле золото*.

Варто зауважити, що пропоновані в монографії теоретичні та практичні підходи до навчання іноземців через посередництво фразеологічного фонду мови як джерела лінгвокультурної інформації та знаряддя формування комунікативної компетенції Галина Кузь протестувала під час викладання української мови на кафедрі українознавства Ягеллонського університету в Кракові (Польща) та в Інституті україністики Пряшівського університету (Словачина), де працювала лекторкою української мови протягом 11 років загалом.

Згадані в рецензії недогляди не знижують загального високого наукового рівня рецензованої монографії.

Даскалюк Оксана – кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, автор близько 50 праць наукового та навчально-методичного ґатунку, 1 стаття в колективній монографії, 4 навчально-методичні посібники, участь в укладанні Словника звертань української мови. Коло наукових інтересів: комунікативна лінгвістика, лінгвістика впливу, психолінгвістика, українознавство як елемент навчання іноземних студентів української мови.

Daskaliuk Oksana – PhD in Philology; Associate Professor in the Department of History and Culture of the Ukrainian Language, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University; author of about fifty scientific, educational and methodological publications, including one article in a collective monograph, four educational and methodological manuals; participated in compiling a Dictionary of Phrases of Address in the Ukrainian Language. Scientific interests: communicative linguistics, linguistics of influence, psycholinguistics, Ukrainian studies as an element of teaching foreign students Ukrainian language.

Received: 20.11.2024

Advance Access Published: December, 2024

© O. Daskaliuk, 2024

**РЕЦЕНЗІЯ НА КНИЖКУ ЕСЕ «МІСЦЕ СИЛИ»,
І. І. СТЕФ'ЮК, БРУСТУРИ: ТОВ «ДИСКУРСУС»:
ВИД-ВО «БРУСТУРИ», 2024. 388 С.**

Ольга МЕЛЕНЧУК,

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
o.melenchuk@chnu.edu.ua

**REVIEW OF THE BOOK OF ESSAYS «PLACE OF POWER»,
I. I. STEFYUK, BRUSTURY: DISKURSUS LLC: BRUSTURY
PUBLICATION, 2024. 388 P.**

Olha MELENCHUK,

Yurii Fedkovych Chernivtsi National University.

ORCID ID: 0000-0002-1382-7360

Melenchuk Olha. Review of the book of essays «Place of power», I. I. Stefyuk, Brustury: Diskursus llc: Brustury publication, 2024. 388 p.

Comprising two principal sections, "Signs and Symbols" and "Names," I. Stefyuk's book meticulously traces the genesis of folk traditions within the cultural tapestries of Ukrainians, Jews, Moldovans, Romanians, Germans, and Poles. The author undertakes a rigorous investigation of their diverse customs, rites, celebrations, and spiritual practices, pinpointing their distinct local manifestations.

Key words: *tradition, folk, conservation, intangible, heritage.*

Сила народної традиції у міжрегіональному етнографічному дискурсі

Про життєдіяльність народу, його практичний досвід, що передавався з покоління в покоління, звичаї, обряди, святкування, духовні практики розповідає книга розмислів, культурологічних есеїв, нарисів, етюдів «Місце сили» (2024) кандидатки філологічних наук, літературознавиці, етнографіні, письменниці, членкині Національної спілки письменників України Іванни Стеф'юк. Під яскравою палітуркою, на якій зображена зі своїми виробами майстриня із присілка Тораки (Путильщина), вмістилося майже вісімдесят різноматичних матеріалів, погрупованих за двома

розділами («Знаки і символи», «Імена»), де, наче під мікроскопом, з дослідницькою скрупульозністю розглянуто важливі складові цілого пласту української народної традиційної культури. Зміст книги достатньо строкатий, оскільки зачіпає широке коло актуальних питань, пов'язаних з виявленням, збереженням та популяризацією всього того, що є витвором людської праці, уяви та фантазії.

Символічна назва книги відображає авторську світоглядну позицію щодо неповторності української землі, бо, як стверджує І. Стеф'юк, «Я живу в місці сили. У країні-дивовижі – Україна. Яка своїми культурними кодами здатна заговорити навіть глобальні катаклізми. Відвернути їх. У країні, де над соняшниковими полями грає веселка, а над лихом і травмами переможно танцює життя...». Дослідниця не ідеалізує, навпаки, з винятковою фаховістю доводить, наскільки багатогранною в своїй основі і вельми глибинною, до кінця непізнанною, є українська культура.

Уже понад п'ять років І. Стеф'юк курує етнографічним проектом «Спадщина» та веде відповідну сторінку у Фейсбукі, на якій оприлюднено сотні дописів, що стосуються наукової роботи Буковинського центру культури і мистецтва, де працює авторка завідувачкою науково-методичного відділу дослідження та популяризації традиційної культури, тому поява книги – це результат активної, багатоаспектної роботи у сфері пізнання духовного і матеріального спадку українців Буковини, Покуття, Гуцульщини та Опілля.

Етнографія уважно і прискіпливо розкриває глибокі сенси колективної творчості, пов'язаної з відзначенням календарних свят різними національними спільнотами – українцями, румунами, молдованами, німцями, євреями, поляками; унікального за своєю суттю обряду або традиції, наприклад, одягової чи кулінарної; духовні практики; зосереджує увагу на окремих елементах нематеріальної культурної спадщини, особливо тих, що включені до Національного переліку НКС України («Новорічна

традиція буковинського маланкування», «Гуцульська боднарка», «Буковинська та бессарабська тайстра: традиції виготовлення та побутування», «Буковинське поминальне деревце з дарами», «Буковинський урочистий вінок з ковилою», «Коболчинська кераміка»); та змальовує етнографічний контекст в цілому через видатні постаті української культури, залучаючи для осмислення багатий джерельний матеріал.

У першому розділі «Знаки і символи» за календарно-обрядовим принципом в об'єктиві авторської уваги – традиції святкування Різдва та його відзначення на початку ХХ століття через призму літературних джерел. Описує дослідниця кулінарні звичаї покутян, зокрема подає найменування та особливості приготування різноманітних різдвяних страв (кутя, узвар, святошні калачі, креплики, тушкована риба з підпеньками та морквою, «шухи» або «закуска», фасуля-колічінка, «пирог двоякі», гречка з оселедцем, пампушки, «горішки», цвібак), запропоновано рецепти страв в індивідуальному приготуванні відомих на Покутті сестер – художниці Марії Карп'юк та громадської діячки, дружини Марка Черемшини Наталії Семанюк із записів колишньої директорки Снятинського літературно-меморіального музею Марка Черемшини, краєзнавиці Руслани Кіреєвої.

Фокусуючись на календарній обрядовості, зокрема традиції новорічного маланкування, у низці матеріалів І. Стеф'юк детально розглядає особливості традиційних костюмів дійових осіб цього яскравого дійства, головні атрибути персонажів, порівнює та виокремлює спільні риси семантико-символічного трактування мотивів, образів та предметів використання у переплетенні між східною, західною та південнослов'янською традицією, як наприклад, в есеї «Бессарабські «діди з таланками», болгарські кукери і їхня обрядова таємниця». Авторка проводить аналогії символічності образів Діда, «Кукерів» та атрибуту «таланки» (пастуші дзвоники, що нашиваються на костюм персонажа) в різних європейських культурах (українській, чеській, болгарській, словенській). Примітно, дослідниця розкриває значення того чи того обряду, традиції у широкому контексті, в міжкультурних взаєминах, що відображає етнічну своєрідність та ментальні особливості конкретного етносу.

Великодній тематиці присвячено нариси «Живе серце Великодня і „поціловані“ писанки», «Два кошки і ритуальна трапеза: що це значить для буковинців», «Щукрові писанки та уквітчані гойдалки – деякі спостереження за міськими великодніми традиціями», в яких авторка досліджує духовну та практичну складову Великодня. Зокрема йдеться про символічність писанки та її різновиди, орнаментальні особливості; звичай «ходити у кукуци» (кукуци – булочки або печиво, яке дають дітям, котрі приходять до господарів у середу або четвер перед Великоднем); ритуальну трапезу «накривати грібки» та поминальний обрядовий дар «помана»; обрядову їжу у єврейській та польській культурі; великодні традиції в місті та селі тощо.

У літньому циклі авторка відводить до плів'яльних обрядів на викликання дощу («ховання ляльки», «папаруда», «напування землі»), способів захисту дому від грому та блискавки; святкування Івана Купала; петрівчаних обрядів – дитячої пастушої традиції

викопувати на свято Петра і Павла круглі або квадратні столи у землі, за якими проводять ритуальну трапезу.

Заглиблюючись у сімейну обрядовість, у поле зору авторки культурологічних нарисів потрапляють пологовий, весільний та поховально-поминальний цикли життя. З'ясування етимології слова «доля» й пов'язані обряди з цим поняттям, наприклад, «плетіння долі» (обрядове плетіння вінків та гірлянди з барвінку у передвесільному періоді на Львівщині), випікання весільного обрядового хліба в Опіллі «доля»; у родильній обрядовості з долею співвідносяться «12 судців» (невідворотність долі у час народження дитини) або обрання собі долі, що має назву «на свій хліб» тощо, засвідчують сакрально-глибинні коди перехідних етапів людського життя. У цьому контексті запропоновано уважніше придивитися до першої купелі немовляти залежно від статі дитини, обряду «рубати пута» (йдеться про символічні дитячі окови, що заважають дитині ходити), перших пострижин або до обрядових дійств за участю дітей: «проші предчїт» (прощення гріхів прапрародичам), «ховання ляльки» (на викликання дощу), у посівальній традиції, весільних обрядах (у ролі світилки, дружки, дружки), а при досягненні підліткового віку хлопці та дівчата стають учасниками посвят до когорти молоді.

Наприклад, з поховальною обрядовістю пов'язана традиція вшановувати предка, цим самим дослідниця не так заперечує, як знаходить відповідники святу «Halloween» («Вечір усіх святих») в українській культурі, коли в різні календарні цикли вшановують душі померлих (у «задушну», «дідову» / «Дмитріївську» суботу – у першу суботу листопада; на Святий вечір (сіно та дідух на столі – символи предка); у Великодні свята; на Провідну неділю та Трійцю). Окремо авторка описує традицію, поширену на Західній Україні, – світити задушні свічки за померлими. А коли зупиняється життя людини, існує традиція як в українській, так і в румунській культурі виготовляти спіральні поминальні свічки («сточок», «тояг»), які довжиною сягають зросту померлого. «Виготовлена за спеціальним каноном ритуальна свічка є ритуальним двійником людини, і вона горітиме найдовше з усіх поминальних свічок. Горітиме дуже повільно – жеврітиме, як пам'ять. І символізуватиме один з найбільших переходів. А можливо, повернень? Адже в наших традиціях багато смислів перетікають по спіралі...», – підкреслює І. Стеф'юк, наголошуючи на семантико-символічній функції спіральних поминальних свічок. Експедиційні подорожі дослідниці у румунські села Горбова, Остриця, Коровія, Сучевени, Просіка та ін. Чернівецької області допомогли заглибитися у тему поминальної обрядовості на Буковині та виявити локальні особливості. Увага авторки зосереджена зокрема на традиції «вистеляння символічних порогів» й роздаванні поминальних дарів. На основі експедиційних даних, зібраних упродовж 2021-2023 рр., за свідченням носіїв традиції, одним із різновидів обрядового поминання – виготовлення поминального деревця з дарами, залежно від місцевості та традиції збирання має різні назви: «пом», «парастас», «прутчик», «деревце», «садочок» «Царські врата». У 2023 р. цей поминальний атрибут

занесено до Національного переліку НКС (охоронний номер – 069 н.к.с.).

До Національного переліку нематеріальної культурної спадщини у 2023 році було внесено і буковинський урочистий вінок з ковилою (охоронний номер – 075 н.к.с.), жива традиція виготовлення і носіння якого характерна для окремих сіл Буковини (Рідківці, Топорівці, Магала) й пов'язана водночас з весільною обрядовістю, а в селі Мамаївці Чернівецького району такий вінок можна запримітити у маланкарському дійстві, на чому авторка також робить суттєві акценти. Крім того, на основі розповідей майстринь, розкриває деталі технології виготовлення таких вінків, виокремлює спільне побутування цього елемента не лише в українській культурі, а й у болгарській, де вінок з ковилою вважається власне атрибутом дівочтва. Разом з тим простежено різноназивання залежно від форми вінка чи середовища побутування.

Звідси постає тема традиційної одягової культури українців. Дослідниця акцентує увагу лише на окремих елементах вбрання, наприклад, деталізує на давньому жіночому головному уборі – намітці, альтернативні назви – перемітка, руб, серпанок, рушник, штергарь, повітка; вказує на ритуальне, естетичне та практичне призначення цього виду головного убору, подає способи пов'язування. Так само, як вінок з ковилою, намітка використовується для створення образу Маланки й виконує символічну функцію. Причому слід дотримуватися спеціальної технології пов'язування, бо, якщо її знівелювати, за словами авторки, «як розповідають знавці традиції, хлопець-виконавець ролі не матиме чоловічого щастя і не ожениться». В іншому етнографічному есеї йдеться про народний промисел – традицію виготовлення сукна, з якого шийють різні елементи одягу (штани, манти, гулі, сердаки). Доповненням до традиційного народного вбрання, є ткани торбини – тайстри, які носять через плече та виконують суто практичну функцію. Авторка книги з'ясовує семантико-смыслову роль яскраво орнаментованих тайстр, зокрема розкриває зміст орнітоморфних мотивів. В іншому матеріалі «Колесо долі ткацької» загалом підкреслено важливе значення ткацького ремесла в народній традиційній культурі.

Дослідницька увага І. Стеф'юк прикута і до гастрономічних традицій українців. Один із етнографічних образків стосується кулінарних традицій приготування голубців (галушок), їх єврейсько-українських перегуків, історії походження цієї страви. Розглянуто й традицію гуцульського сироваріння, зокрема акцентовано на смакових якостях, в чому полягає різниця між будзом, бринзою, вурдою й на технологіях їх виготовлення за запропонованими рецептами. Візитівкою традиційної гуцульської кухні вважається бануш з бринзою і грибами, а також грибна юшка, про що авторка говорить в есеї «Гриби – на гроби?» та розглядає тему грибів з кулінарної точки зору й снотлумачної традиції. А ще у книзі йдеться про їстівні іграшки – сирні коники, весняні пташки

з тіста, ритуально-обрядового призначення, карамельні «кугутики» та ін.

Висвітлюючи питання традиційного побуту українців, І. Стеф'юк виокремлює різні види трудової діяльності наших предків: щоденну, найману або кріпосну, добровільну колективну працю (клака, толока, черга, супряга) та пов'язані з цим обрядові дії, зокрема згадує про давню традицію «купання в глині», що має жартівливий підтекст. Зроблено акцент на етимології слова «криниця» та її призначенні в суспільно-побутовому житті, простежено функціонування цього поняття у фольклорно-літературних творах, віруваннях та ритуальних діях.

В українській народній культурі особливе значення має символіка рослин, на чому деталізує у своїй книзі І. Сеф'юк й з'ясовує символічне значення кропиви, її використання у побуті та магічних діях. Чи подає перелік дерев (вишня, береза, калина, дуб), які висаджують на знак пам'яті про померлих.

Культурологічний аспект мають есеї, присвячені дослідженню розвитку мистецтва фотографії в Україні та її перших творців, простежено історію виникнення галицьких різдвяних листівок. З погляду минулого дослідниця розкриває секрети жіночої краси, таємниці козаків-характерників, що володіли магічними та мантичними практиками, традиції буковинських ромів тощо.

У другому розділі книги з промовистою назвою «Імена» понад два десятки нарисів культурологічного спрямування присвячено різним постатям, котрі залишили помітний слід в історії української культури. Мова про письменницю Ольгу Дучимінську, про поезію Ірини Баковецької й Богдана Мельничука, записи народних казок Михайла Івасюка, фольклористичну діяльність Івана Безручка, краєзнавчі дослідження Руслани Кіреєвої, спогади із далекого дитинства Миколи Шкрібляка, здобутки буковинських народних майстрів – ткалю Марафту Шемчук із с. Брусниця та майстра художнього різьблення по дереву Володимира Ворончака з Вижниць та багато інших пізнавальних матеріалів на різні теми.

Про що б не писала дослідниця – єврейське свято Пурим, румунський вертеп чи «мерцішор», німецьке поселення Августдорф, засвідчує авторські різнобічні інтереси та ґрунтовний підхід щодо пізнання й глибинного осмислення витоків і побутування тої чи тої традиції. Питання нашарування культурних пластів через взаємодію різних етносів, що проживають не лише на території Буковини, а й України в цілому, визначає змістову складову книги «Місце сили» І. Стеф'юк та її беззаперечну цінність в багатогранності висвітлення актуальних питань з українського літературознавства, фольклористики, етнографії та культурології зокрема.

Received: 21.11.2024

Advance Access Published: December, 2024

© O. Melenchuk, 2024

**РЕЦЕНЗІЯ НА НАЦІОНАЛЬНИЙ (МІЖКАФЕДРАЛЬНИЙ)
ПІДРУЧНИК З ЕЛЕКТРОННИМ АУДИОДОДАТКОМ
«УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК ІНОЗЕМНА ДЛЯ
АНГЛОМОВНИХ СТУДЕНТІВ-МЕДИКІВ: У 2 КН.,
КН. 1. СОЦІОКУЛЬТУРНА КОМУНІКАЦІЯ» / ЗА РЕД.
С.М. ЛУЦАК, КИЇВ: МЕДИЦИНА, 504 С.; РЕЖИМ
ДОСТУПУ: [HTTP://LINK.MEDPUBLISH.COM.UA/75163.RAR](http://link.medpublish.com.ua/75163.rar)**

Алла ТКАЧ,

Буковинський державний медичний університет,

tkach.alla@bsmu.edu.ua

ORCID ID: 0000-0003-1108-0256, RESEARCHER ID S-5800-2016.

**REVIEW OF THE NATIONAL (INTER-DEPARTMENTAL)
TEXTBOOK WITH ELECTRONIC AUDIO SUPPLEMENT
«UKRAINIAN AS A FOREIGN LANGUAGE FOR ENGLISH-
SPEAKING MEDICAL STUDENTS: IN 2 BOOKS, BOOK
1. SOCIOCULTURAL COMMUNICATION» / EDITED
BY S.M. LUTSAK, KYIV: MEDYTSYNA, 504 P.,
URL: [HTTP://LINK.MEDPUBLISH.COM.UA/75163.RAR](http://link.medpublish.com.ua/75163.rar).
Alla TKACH**

Tkach Alla. Review of the National (Inter-Departmental) Textbook with Electronic Audio Supplement «Ukrainian as a Foreign Language for English-Speaking Medical Students: in 2 books, Book 1. Sociocultural Communication» / Edited by S.M. Lutsak, Kyiv: Medytsyna, 504 p., URL: <http://link.medpublish.com.ua/75163.rar>.

The review analyzes Ukrainian as a Foreign Language textbook for English-speaking medical students (book 1, «Sociocultural Communication»). The publication's relevance, clear structure, communicative focus, and consideration of professional specifics are emphasized. Suggestions are made for improvement, including the expansion of medical vocabulary. The textbook is assessed as high-quality and recommended for use.

Keywords: *Ukrainian as a foreign language, medical students, sociocultural communication, textbook.*

В умовах реформування сучасної освіти, впровадження інноваційних технологій та моделей навчання особливого значення набуває проблема створення ефективного навчально-методичного забезпечення мовної підготовки іноземних громадян

у ЗВО МОЗ України. Для таких студентів медичної та фармацевтичної спеціальностей першочергове завдання – здобути необхідні комунікативні навички для грамотного спілкування в українському мовному (навчання, побут) та соціокультурному середовищі. Сформувані у здобувачів вищої освіти належний рівень комунікативно-мовленнєвої компетентності для забезпечення їхнього порозуміння в академічному та соціально-культурному колах покликана рецензована праця.

Міжкафедральний підручник укладено відповідно до Стандартизованих вимог щодо рівнів володіння українською мовою як іноземною (A1-C2) з метою підготовки фахівців за напрямками 222 «Медицина», 221 «Стоматологія», 226 «Фармація», а також згідно із сучасною концепцією викладання української мови як іноземної. Рукопис підготовлено колективом авторів Івано-Франківського національного медичного університету, Національного медичного університету ім. О. О. Богомольця, Вінницького національного медичного університету ім. М. І. Пирогова, Запорізького державного медичного університету, Сумського державного університету.

Лексичний та граматичний матеріал підручника спрямований на формування низки компетентностей, умінь і навичок мовленнєвої взаємодії студента-медика в усній і письмовій формах з огляду на мотиви, цілі та соціальні норми комунікативної поведінки у сферах соціокультурної взаємодії (зокрема, на етапі первинної адаптації студента-іноземця в україномовному середовищі).

Нам імпонує структура навчально-методичної праці: до кожної теми запропоновано лексичний мінімум, вдало

дібрано текстові й діалогові фрагменти автентичного мовлення, завдання для закріплення вивченого матеріалу, вправи комунікативно-ситуативного характеру, схеми різних мовленнєвих ситуацій тощо.

Відзначаючи високий фаховий рівень рецензованого підручника, варто зазначити, що дібраний ілюстративний матеріал сприятиме ефективному засвоєнню змісту навчання. Додатки вміщують довідкову узагальнену інформацію з української мови, що полегшить студентам нормативно правильно й доречно застосовувати набуті знання.

Навчання за таким підручником, на наше переконання, допоможе сформувати необхідний рівень мовленнєвої підготовки іноземних громадян.

З огляду на необхідність якісного й ефективного вивчення української мови студентами-інокомунікантами рецензована праця є надзвичайно актуальною. Цінність такого видання полягає в тому, що на теренах України донині не існувало базового єдиного підручника з дисципліни «Українська мова як іноземна» для чужомовних студентів закладів вищої освіти МОЗ України.

Враховуючи вище сказане, рецензований рукопис підручника відповідає усім вимогам, що ставляться до робіт такого типу, оцінюється позитивно, і може бути рекомендований до використання у навчальному процесі ЗВО України.

Ткач Алла – кандидат філологічних наук, доцент закладу вищої освіти Буковинського державного медичного університету (кафедра суспільних наук та українознавства). Автор та співавтор близько 140 наукових, навчально-методичних та публіцистичних праць, з-поміж яких 1 монографія, 2 фрагменти до колективних монографій, 1 термінологічний словник, 5 навчальних посібників із грифом МОН та МОЗ України, 3 навчально-методичні посібники. Наукові інтереси: сучасна українська медична (фармацевтична) термінологія; методика викладання української мови як фахової у вищій школі; мовленнєва культура лікаря.

Tkach Alla – is a candidate of philological sciences, Associate Professor of the Establishment of Higher Education, Bukovynian State Medical University (Department of Social Sciences and Ukrainian Studies). Author and co-author of about 140 scientific, educational, methodological and journalistic works, among which 1 monograph, 2 fragments of collective monographs, 1 terminological dictionary, 5 training manuals with the seal of the Ministry of Education and Science and the Ministry of Health of Ukraine, 3 training and methodical manuals. Scientific interests: modern Ukrainian medical (pharmaceutical) terminology; the method of teaching Ukrainian language as a professional language in higher education; linguistic culture of the doctor.

Received: 22.11.2024

Advance Access Published: December, 2024

© A. Tkach, 2024

ЮРІЙ ЩЕРБАК – ПРО МІЛІТАРНЕ ЖИТТЯ, МЕДИЦИНУ І УКРАЇНСЬКУ ЛІТЕРАТУРУ

Антоніна АНІСТРАТЕНКО,

Буковинський державний медичний університет, м. Чернівці
(Україна)

oirak@bsmu.edu.ua

YURII SHCHERBAK – ON MILITARY LIFE, MEDICINE AND UKRAINIAN LITERATURE

Antonina ANISTRATENKO,

Bukovinian State Medical University, Chernivtsi (Ukraine),

ORCID ID 0000-0003-1984-4441; Researcher ID: S-7158-2016

Anistratenko Antonina. Yurii Shcherbak – on Military Life, Medicine and Ukrainian Literature. In conversation with Antonina Anistratenko, Yurii Shcherbak delves into profound reflections on literature, medicine, politics, and the multifaceted challenges of our era. The writer expounds on the artist's role within society, the imperative of self-irony, and the enduring impact of historical traumas on the tapestry of Ukrainian literature. A significant portion of the discourse addresses the complex issue of artificial intelligence and its potential ramifications for humanity. Shcherbak articulates his disquietude regarding the erosion of human liberties in the burgeoning age of digital technology, underscoring the necessity of safeguarding spiritual values. The interview further explores the nature of evil, the genetic underpinnings of character, and the insidious peril posed by the propagation of totalitarian ideologies.

Keywords: Yurii Shcherbak, Ukrainian literature, artificial intelligence, freedom, history, culture.

Знаному лікареві, відомому дипломату і блискучому українському письменнику Юрію Миколайовичу Щербак виповнилося 90 років. За висловом самого пана Юрія – це «біологічний феномен». А на мою думку, то є феномен українського літературного й культурного супротиву спершу радянській, а згодом – російській агресії. Адже когорта українських шістдесятників досі тримає зв'язок поколінь, розповідаючи з перших уст про часи цензури й облудливої українізації, терору і геноциду, героїзму та зради, тоталітарного страху і надзвичайних та дивовижних збігів долі. Це інтерв'ю, в першу чергу, адресоване молодшому поколінню двохтисячників, поколінню зумерів, які лише у шкільних підручниках дізналися про перипетії ХХ століття. Цей трансфер культурних просторів можливий завдяки витязям і героїкам літпроцесу, таким як Юрій Щербак, Ліна Костенко.

Розмова з паном Юрієм далеко виходить за межі літератури й медицини та розкриває аналітичні питання суспільних моделей, структури історичного минулого і проєкцій майбуття. Чи варто встановити пам'ятник невідомому письменнику? Хто насправді придумав базовий сюжет апокаліптичних фільмів «Карантин» і їх сиквелів? Чи врятує професія лікаря від письменницької цензури? Тут розкриваються серйозні та не вповні питання життя й письменницької практики.

По той, другий бік мікрофону – літературознавця, співробітниця Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України та професорка Буковинського державного медичного університету Антоніна Аністратенко.

– Добрий день, пане Юрію! Маю до Вас декілька запитань. Найперше хотілось би розпочати розмову із першого: прошу Вас представитися офіційно і жартома. В той спосіб, що Ви вважаєте за потрібне.

– Добрий день. Мене звуть Юрій Щербак, я народжений у Києві, в 1934 році, я доктор медичних

наук, я – лікар. І ніколи не забуваю, що я лікар. Я – письменник. Я член СПУ вже років 60. Це частина моєї творчої біографії. Крім того, я був політичним діячем, я був лідером екологічної організації «Зелений світ» під час Горбачовської відлиги перед закінченням Радянського Союзу. Це була дуже потужна організація і я пишаюся своєю діяльністю там. І був фундатором української Партії Зелених. Після цього я став Міністром охорони навколишнього природного середовища, а згодом став працювати на дипломатичній ниві і маю ранг Надзвичайного і повноважного посла України. Був послом України в Ізраїлі (це перше моє призначення), друге – це США і Мексика одночасно, і потім – на завершення уже цієї кар'єри дипломатичної – я був Надзвичайним і повноважним послом України в Канаді. Працював у Адміністрації Президента України і у ВР як радник з міжнародних питань. Потім я вже на творчій праці був, працював у Києві довгий час. Під час повномасштабної війни виїхав до Польщі і там ми заснували із кількома українськими письменниками, журналістами, видавцями незалежний медіа-форум, спільний українсько-польський, де ми боремося з ідеологією рашизму, путінізму, із тими злочинами, які здійснює російський окупаційний терористичний режим, завдання платформи викривати ці злочини, завдані українському народові. Я пишаюся тим, що у Польщі вийшла моя книжка «Україна в обіймах Польщі» – це плід моєї роботи в Польщі: я там публікувався і потім оформив книгу. І книжка друга – вона вже вийшла у Києві, у видавництві «Дух і Літера», яка називається «Вбити імперію зла: матеріали, статті, виступи». За два роки перебування в Польщі і в інших країнах я встиг написати і опублікувати такі книжки. Зараз я підготував до друку книгу «Третя українська світова війна», яка має невдовзі вийти і також невелику, але, на мій погляд важливу книгу: «Рашизм – звір з безодні». Ця книга також ось-ось має вийти українською і кількома

європейськими мовами. Після того, як я перейшов 90-річний бар'єр, я буду докладати всіх зусиль і далі працювати, викривати рашизм, путінізм, буду продовжувати боротися із дезінформацією усіма своїми силами, яких не так багато, але поки маю.

– Дякую Вам. За таку незвичайну силу волі і радість буття, що передається на відстані. Я відчула, що Ви маєте правдиву любов до життя і дух світлої боротьби. Ви надихаєте, з Вами приємно спілкуватися. Сьогодні в непрості часи хочеться читати літературу, писану людьми, які мають доброту в серці, а не лише у словах. Ви для мене – витязь української літератури і лікар у широкому сенсі цього слова.

– Представтесь тепер жартома, будь ласка. Цікавинки, від українського письменника в Норвегії розвантажать змученого блекаутами, однак незламного читача. Який у Вас секрет неподоланного оптимізму?

– Мене завжди рятувало почуття самоіронії. Я ніколи не страждав на манію величчя і дуже пишаюся цим. На відміну від багатьох моїх колег-письменників. В принципі, кожен письменник повинен думати, що він стоїть в центрі світобудови. Інакше письменник втратить потребу і можливість писати. З іншого боку, смішно було би, якби був пам'ятник невідомому письменнику. Хто він такий? Це має бути: відчуття права на дію, на чин. Але з іншого боку, – і це мене завжди виручало, – почуття самоіронії. І також моя причетність до лікарської професії, до якої я ставлюся з дуже великим пієтетом і любов'ю. Я вибрав у себе принципи гуманізму медичного, я – родом з XIX століття. Від своїх вчителів, а вони походять таки з XIX століття, я увибрав цінності, які вже тепер майже не існують, оскільки лікар, на сьогоднішній день, уже не є символом доброти і людяного ставлення до пацієнтів. Є дуже багато лікарів, які свою професію продали, продаючи і свою душу дияволу, прикриваючи білим халатом злочини проти людяності, займаються усякими неприйнятними справами, скажімо, чорні трансплантологи і т. і. На жаль, втратила наша професія оту ауру святості і доброти. Але я сформований по-іншому, на давніх принципах і чеснотах. Я завжди кажу, що я – людина 19-го століття, хоча це не зовсім так, тому що я належу і до XXI століття, долаючи всі технічні складнощі інформаційних технологій. Я дуже не люблю людей, які ходять собі гордо, бронзовіють, так, наче вони пам'ятники самим собі. Це і смішно і дуже непродуктивно думати про себе як про пам'ятник. Пам'ятники повинні ставити інші. Треба просто робити свою справу.

– Пам'ятник невідомому письменнику – це класна ідея! З голівкою, яка скручується. І кожна нова влада підставить свого вигідного автора.

– Знаєте, чому я так вигадав? Я, коли був у Канаді, під час візиту до Америки, їхав на Ніагарський водоспад, а там кордон проходить між Канадою і США. Я перейшов на територію Канади. Там ніхто не перевіряє нічого (це були мої перші візити до США). Я побачив там, де були битви між канадійськими і американськими військами, там поставлено пам'ятники невідомим генералам якимось. Це ще можна якось зрозуміти: була битва, генералу

поставили пам'ятник і забули про нього, але ось письменник невідомий – це вже дуже дивна ситуація, оксюморон. Тому у мене тоді виникла така іронічна метафора.

– Що Ви думаєте про вплив людини на природу?

– Вплив людини на природу неймовірний. Антропогенний натиск почався десь в XIX столітті і він не вщухав все XX століття і зараз триває. Ось скажу хоча би, для прикладу, це ліси Амазонки – неймовірної краси там природа – там були непрохідні джунглі, зелені легені планети, дуже важливі для екологічного балансу Землі в глобальному сенсі, не лише для латино-американських країн. На жаль, там уже величезну частину лісів вирубано, абсолютно порушено екологічний баланс і це одна з причин змін клімату. Хоча, я думаю, що зміни клімату – потепління – іде не тільки завдяки діяльності людини, хоча це загальноприйнята теорія, я думаю, що існує певна циклічність змін клімату без впливу антропогенного чинника, але те, що людина спричинилася до цього, особливо викидами CO², різними викидами виробництва – це безперечно. І ми тепер стоїмо перед величезною проблемою змін клімату і будемо мати справу з тими катастрофами, які викликані цими змінами і третій фактор, теж людський фактор, – це війна. У мене є стаття з приводу екологічного впливу війни в Україні на середовище і життя людей, публікував її у американсько-українському журналі «Ukrainian quaterly». А зараз мій друг, українського походження американець, видатний американець, Юджин Стахів (Євген Стахів) зробив блискучу доповідь, де показує вплив війни на територію України і її екологічну ситуацію. Там ідеться про те, що Україна – є найбільш замінованою частиною світу зараз, величезні території заміновані, величезні території були спалені, пожежі, численні екологічні злочини, одним з найбільших було знищення Каховської ГЕС на Дніпрі. Важко перелічити ті всі злочини, які вчинили росіяни проти екологічних параметрів української землі. І тому ми повинні розуміти, що діяльність людства несе величезну небезпеку для природи. Зупинити це дуже важко, оскільки кожна країна виходить переважно з власних меркантильних міркувань і екологічного егоїзму. Те, що їй притаманно, те, що на думку уряду буде краще, – те й робиться. Скажімо, Китай, їх енергетика, базована на вугіллі, засмічує атмосферу, росія, багато країн, і США також вносять свою частку в забруднення, і всі ці заклики екологів, починаючи з пані Брундланд (геніальна була жінка, це була прем'єр-міністр Норвегії), яка першою почала говорити про глобальний вплив людини на клімат і очолила міжнародну комісію, що першою поставила ці конкретизовані питання перед людством. І наразі проводяться усілякі конференції, ухвалюються резолюції, які приймаються до відома і все. На жаль, людство іде в якомусь дивному й дуже небезпечному напрямку і, дійсно, я так думаю, що або ШІ захопить владу на Землі і припинить війни, але тоді людина буде повністю поневолена, тому що всі методи стеження за людиною перейдуть в руки ШІ і він свої закони встановить, або людство загине,

зруйнувавши себе ізсередини. Там, де я зараз мешкаю, у дворі роботи-косарки постійно повзають і в мене виникає враження, що вони живі. Що вони між собою спілкуються і колись зберуться разом і поставлять свої вимоги людині. Такий варіант є, і також може бути, що правий Ілон Маск, який каже, що людство крокує до самознищення і знищення планети і переселення на інші. Але ж Ви собі можете уявити, яке це животіння, приміром, на Марсі або на Місяці буде? Це, я думаю, потворні й кошмарні умови життя будуть, після переселення з такої прекрасної планети, якою є Земля.

– Цікаві усі ці роздуми. Думаю, що ми з Вами це все побачимо, розвиток ШІ. Думаю, що це протягом короткого часу вийде на фінішну пряму. Якихось 5 років – і ми побачимо колосальні зміни. ШІ і роботохірургія на іншому зовсім рівні увійдуть в наше щоденне життя.

– Ви-то, пані Антоніно, це побачите, а ось я – вже ні.

– Чому ж, чекати 5-7 років всього ...

– Пані Антоніно, Ви знаєте, що було?

Кіссенджер дожив до ста років. Мав повноцінне життя, -неймовірна постать, – я з ним зустрічався декілька разів, і розмовляв, і чув його думки, зокрема, про Україну, його поради. Це була дуже мудра людина. І він жажнувся уже напередодні смерті (йому тоді було 97 років, здається), коли він прочитав матеріали про ШІ. І він написав статтю, де просто виклав страшні передбачення. Це страшні перспективи, що відкриваються перед людством. Дуже серйозно до цього варто поставитися. Тому згоден з Вами, що не так віддалені ці перспективи перед нами: 5 років і ставляться питання глобальних змін. Ви знаєте, що мене вразило? Я друкувався в одному дуже впливовому американському журналі «The Hill» («Пагорби»), там де конгресмени і сенатори друкуються і читають його. І це була велика честь для мене, що там надрукували мою статтю. Отже, перше питання до мене на етапі подання було таке: чи Ви людина? Ви уявляєте, запитання, чи людина чи це ШІ написав.

– Так-так, пане Юрію. Є такі питання в системі OJS. Я стикалася. А ще, я використовую ШІ для створення тестувань і контролю студентів-медиків. Це дуже приємно й ефективно. Але чи загалом тенденція розвитку ШІ добра? Це питання. Також питання взаємодії і самосвідомості ШІ відчувається вже сьогодні надто не теоретичним. Ось мій ПК приєднався до комп'ютера моєї машини без мого відома, а потім Сірі запитувала, що Ви подаруєте Вашій машині на Новий рік, а Гугл надсилав таргетовану рекламу автотоварів.

– Я Вам скажу: так! Буває таке свавілля. Ось мій комп'ютер мене просто ненавидів. Що трапилося? Чому ми не зійшлися характерами – не знаю. Він постійно не працював і все таке, поки не змінив власника, і я спокійно працював за іншим.

– (Сміюся) Бачите, характер є навіть у речей. Гаразд. Тож, тоді виходить на те, що ставиться інакше питання ролі особистості в історії, як політичній, так і екологічній, історії літератури тощо. Що Ви про це думаєте, Юрію Миколайовичу? Чи творить історія «сама себе» при допомозі великих мас людей,

чи виняткова роль персоналій в історичному процесі залишається сьогодні, як і в минулих століттях?

– Ви знаєте, я думаю, що, на жаль, ШІ не зупиниться на його сьогоднішніх функціях, він, як я передбачаю, буде пробувати охопити більше сфер і спробує керувати людськими вчинками. Я думаю, що ШІ пролізе в царину літератури – обов'язково. Романи, повісті, буде політичні доктрини створювати, пропагандистські матеріали – теж. Починається нова і дуже небезпечна епоха. Ви якраз застали початок доби ШІ і вісьового часу людства, тобто те що було напередодні народження Христа (формування нових релігій, нових моральних уявлень), це все вже для нового часу застаріло, тепер починається нова епоха і все підґрунтя цивілізації переглядається наново і будуть абсолютно нові погляди і нові рішення, до яких спочатку люди не звикнуть, але потім їм буде нав'язана ця доктрина. Тому треба дбати про людську гідність, про те, щоб ми залишилися людьми, щоб ми не стали невідьниками машин. Ви розумієте, ступінь свободи людства зменшується. Мені здається, що індивідуальних свобод у людини, попри всі тоталітарні режими, було більше у 50-60-ті рр. ХХ ст., ніж сьогодні. Ви подивіться, що таке програма розпізнавання обличчя у натовпі. Це ж зараз російські репресивні структури використовують, щоб упізнавати людей на демонстрації в натовпі і потім викликати їх на допити. Це теж елементи ШІ. Що таке Big Data аналітика? Коли набирають велику кількість даних про людські звички, примхи, традиції і вираховують важелі впливу. Відтак, скільки зараз камер стеження? Всі авто мають маяки, що передбачають стеження, визначення місця перебування. І телефони теж. Отже людина вже оточена тими штучними інструментами, які її поневолюють. Я колись робив фільм (сценарій писав) про видатного українського кібернетика Віктора Михайловича Глушкова. І ми з ним добре потоваришували. Я пам'ятаю його останнє інтерв'ю: він мене тоді заскочив тим, що «ви скоро не будете читати газет». А я тоді читав газети: «Літературна Україна», «Литературная газета» Московська, але ліберальна. Я тоді не міг собі уявити світу без газет. Він казав: «Ви будете самі вибирати, що читати вранці, але ступінь свободи зараз більший, ніж буде». Його передбачення збулися, бо він був геніальною людиною.

– Я абсолютно згодна з Вами... Я вбачаю поневолення не у відсутності можливостей, а у відсутності бажання до дії. Молоді люди, скажімо, мої студенти, вони часто не мають бажання нікуди поїхати, вони мають телефон в руках і їм нічого більше непотрібно.

– Я бачу подібне за поведінкою своїх онуків: вони без телефона не можуть і хвилини. Сьогодні телефон стає паспортом і гаманцем людини: всі рахунки можна сплачувати через телефон, квитки можна придбати і валідувати теж через телефон. Він став другим ідентифікатором людини. Тому дуже складно відірвати людей від телефона і залучити до читання книги.

– Я погоджуюся з важливістю смартфона сьогодні і сама його уживаю в більшості ситуацій, але маю ще інші бажання і потреби, окрім гаджетів.

А діти, народжені після двохтисячних, вже не мають в собі коду читача і реалізують, відтак, інший тип мислення, менше уяви, а більше предметності. В них бракує простору мислення, любові до природи, вони не розуміють навіщо йти в ліс по гриби.

– Цілковито з Вами згоден. Мій друг мені таке колись сказав: скоро буде групка диваків, які вміють читати книги, тобто це приблизно три відсотки людства. З одного боку, електроніка може стати неймовірним джерелом інформації та швидкості передання цієї інформації, а з другого боку – вона ж обмежує людей, робить їх безпорадними. Ось скажімо, я знаю людей, які повністю перейшли на Youtube і більше слухають аудіо-книги і підкасти, ніж сприймають текстову інформацію. Але процес читання відрізняється від сприймання каналами слуху і зору. Коли людина читає, то відбувається в мозку синтез інформації, працюють всі відділи аналізу сукупно, розвивається фантазія, мисленнєвий апарат. Якщо Ви читаєте поезію Рільке чи Вінграновського, американських поетів, польських, скажімо, то відразу підмічаєте там прямі чи непрямі цитати інших письменників, підтексти, алюзії, все це впливає на Вас дуже здорово і ще й на емоційну сферу, чуттєву. Текстова інформація багатовимірна і неоднозначна, не примітивна. Ось у чому справа. Ми можемо прийти до примітивізації людини переходом до діджитального сприймання і соцмереж. Будуть добрі фахівці вузького профілю, які вміють вигадувати нові механізми і інструменти, але можемо втратити духовне начало, яке потрібно людині і яке формує власне Людину. Мені би не хотілося бути схожим на такого старого, який хвалить старі часи і паплюжить все нове. Не можу сказати, що в мій час було добре, ні, було дуже погано, але ми зараз не знаємо як людство вийде з цього нового виклику. Існує таємниця пізнання. Об'єктивно присутні в природі речі ми починаємо спізнавати тільки по мірі прогресу, поступу людства. Цифровізація – це велика проблема для нових поколінь.

– Пане Юрію, чи можна виховати свобідну людину? Чи це вроджена якість?

– Часто люди Вашої професії, тобто ті, хто має справу з літературою, зі словом, вони часто забувають біологічну основу людини. Я ж біолог, дарвініст. У мене в сім'ї мій старший брат був видатним зоологом-натуралістом, він створив у Києві національний зоологічний музей, чим я пишаюся. Його дружина була доктором біологічних наук і моя дружина закінчила біологічний факультет. Тобто всі ми в сім'ї дотичні до біологічних наук. Дарвін у нас – це світоч і ми розуміємо, наскільки людина є часткою тваринного світу і має лише невеличку частину геному, яка відрізняє нас від мавп. Про це не слід забувати, але ми вже зовсім інші створіння, адже у нас, у людей, з'явилися когнітивні вміння, ми маємо фантазію, здатні до прогностики і ми продукуємо образи, відсутні у позамовній дійсності і це дуже важливо, це потребує уваги і збереження. На моє переконання, велика частина характеру людини формується не вихованням, а генетикою. Тобто, є люди генетично волелюбні! І от серед українців багато таких, а от

росіян виховали як невірників. Вони все життя були невірниками, були кріпаками, вони були рабами Сталінської епохи, ГУЛАГу і так далі. А українці мають ген свободи і анархії: для мене приклад прояву такого гена – це Махно. Це грандіозна постать, символ волелюбного селянства. І цей ген зберігається. На сьогодні вже відкрито гени войовничості та агресії і відомо що 25-30 відсотків людей мають цей ген і саме ці люди створюють клан воїнів, а інші – не належать до воїнів. Цей процес вивчення тільки починається, лише десять років минуло з того часу, коли опанували геном людини. Ми повинні думати про те, що впливає і процес виховання на формування особистості, але й не перебільшувати його. Це перебільшення характерно для просвітників, наприклад, Жан-Жак Руссо та інші просвітники вважали, що кожна людина народжується ангелом, а оточення і виховання може перетворити її на злодія. Нічого подібного! Є Сатана! Є люди, народжені Дияволом. Є люди, гени яких перетворюють їх на Чекатило, путінів, Гітлерів, Сталінів. Є така генетична спрямованість людини, визначена її комбінацією генів. Але і виховання має значення, хоча не може не 100 відсотків сформувати людину.

– А генна інженерія? Виправить ці комбінації?

– Виправити – це одне. А якщо тоталітарні режими почнуть прищеплювати рабські гени або гени агресії, терористичні – це дуже небезпечно. Навіть більш невинні речі можуть бути небезпечними: скажімо, якщо почнуть масово замовляти дівчат чи хлопців для народження дитини в сім'ї? Які тоді будуть демографічні наслідки? Ми стоїмо на початку нової ери, коли старий світ руйнується, падає (не тільки завдяки цій третій світовій війні, – а я переконаний, що вона вже почалася, – а й завдяки аналізу явищ, що зараз відбуваються за аналогією до початку другої світової війни, коли Японія напала на Китай і почали японці робити там страшні речі, а тепер бояться, що китайці їм помстяться; інша аналогія – громадянська війна в Іспанії, що почалася за участі Гітлера і Муссоліні – це вже була репетиція третьої світової війни, речі пов'язані із захопленням Ефіопії. Це все ланки, які між собою не пов'язані були, на думку людей, люди не вірили, що почнеться масштабна війна, хоча Гітлер тоді вже оголосив ультиматум Польщі. Люди думали тоді, що обійдеться. Адже люди схильні жити в ілюзіях і ми також. Є ілюзія кохання (що нас хтось любить і ми любимо), ілюзія миру (що існує межа, яку не можна переступити), але, на жаль, ілюзії часто руйнуються під впливом жорстоких явищ. Напруга зростає. Подивіться лишень, що робиться на Близькому Сході! Це ж два паралельних вогнища війни – Україна і Ізраїль, що просуваються на паралельних курсах, а тепер іще Тайвань на підході. І таким чином ми очікуємо нові військові конфлікти. Причому, ці процеси людство майже не може зупинити, свідомими зусиллями, тобто, за рахунок наявних організацій. Ніяка ООН не зможе це зробити. Це процеси, подібні до змін клімату, стихійні. Хвилі кривавих воєн мають в собі періодичність певну, тому їх важко зупинити.

– Не можу не поставити запитання «шкурне»: альтернативна історія як галузь досліджень і як

художній жанр в літературі. Переконана в тому, що Ваша трилогія «Час» належить до АІ. Як Ви ставитеся до творів Василя Кожелянка і до альтернативістики загалом?

– Я можу із цим погодитися. До Кожелянка ставлюся нормально, читав його «Дефіляду в Москві», він писав у більш пародійній манері, що характерно для альтернативної історії. У моїх романах трилогії «Час», однак, тільки частково може бути АІ, оскільки я свідомо туди не закладав питання «що було б якби» (прекрасне англійське слово *if*). Я не ставив перед собою завдання розкриття світу, в якому би переміг Гітлер або ще щось таке. Питання в тому, що я живу, повністю занурений в українську дійсність, навіть тут, за кордоном. І мені навіть не ставала в нагоді потреба альтернативного простору в моїх творах, оскільки в нашій українській дійсності я бачив такі кошмарні сюжети, в які складно повірити. Ми, мислячи раціонально, позитивно, ніяк не можемо погодитися з тим, що відбувається. Для багатьох людей початок війни став справжнім шоком. Не вірили, що це можливо. Коли я писав це – я хотів показати абсурдні речі, які існували в українській політиці, її реальних персонажів (а я дуже добре знав усіх важливих політиків, президентів, адже був усередині всіх цих потоків та інформаційних полів). Там було повно абсурду. Тому я підійшов до зображення гротескно, але воно так відбувалося в дійсності. Я показав шлях абсурду і формування диких ситуацій в історії. Це масовий психоз і масові ілюзії. З одного боку в росії – Толстовство і соціалізм. Це була пошесть, в яку всі вірили, вірили в те, що це буде майбутнє щастя людства. І чим це закінчилося? Страшними подіями, більшовиками. Була ілюзія. Була також ілюзія німецька – націонал-соціалізму. Але вона призвела до голокосту, страшних жертв людських, руйнувань. Сьогодні теж існують свої ілюзії: ілюзія глобалізму, наприклад. Глобалізм приніс однаково позитивного і негативного. Ми поїдемо в Австралію і на Бермуди, будемо розмовляти з усім світом, знання транслюються без кордонів – це все прекрасно. Я читав лекції в Києво-Могилянській академії «Глобалізація і геополітичні риси». І дійсно, глобалізація спочатку виглядала як дуже позитивний процес: об'єднання людства в одну сім'ю, дуже багато було позитиву. Але що таке глобалізація в усій повноті? Вона призвела до глобалізації злочинів, тероризму, торгівлі наркотиками і людьми. Кожна течія несе не лише воду, але й піну. Нова ілюзія – це діджиталізація. Звісно, вона має позитивні боки, щодо законів інформації, але ми ще не знаємо всіх її негативних наслідків.

– Альтернативна історія – це метажанр, куди входять тисячі текстів дуже різних за змістом і конкретними жанровими ознаками. Це може бути роман чи повість, оповідання про майбутнє чи минуле, навіть про сьогодення. Дуже багато стилістичних ознак Ваших романів «Час», «Хроніки міста Ярополя» подібні до трилогії В. Кожелянка «Дефіляда» і мають самобутні риси, що теж входять у поняття АІ.

– Мені дуже це цікаво, пані Антоніно. Я вперше чую Ваш погляд. І якби Ви написали таке порівняння,

компаративне дослідження – було б дуже здорово. Я не думав у такому ключі, мене захопила гротескність політичної історії, я бачив, що це сміх крізь сльози і не міг не писати. Я бачив поведінку політиків. Там повно ідіотів. Щоб Ви знали. Бідні люди наші, студенти – вони думають, що біля керма держави стоять мудрі люди такі, яким можна довіряти. Нічого подібного. Тож свої спостереження я спробував узагальнити і увиразнити.

– Я напишу і вже зробила спробу написати таке зіставлення. По-перше, початки закладені у докторській монографії «Альтернативна історія як метажанр української та зарубіжної прози: компаративна генологія і поетика» (2020) і наразі розробляю декілька проєктів, що розкриють смисл і логіку розвитку АІ в українській сучасній прозі. Хоча ці студії в мейнстрімі в Західній Європі, в Україні їх мало хто розглядає серйозно. Переважно у нас вважають альтернативістику грою. Абсурд? Я думаю, що ні. Це очікувано. То що ж скаже пан Щербак на включення його романів до метажанру АІ?

– Надішліть мені заготовку публікації, будь ласка, я почитаю, – це дуже цікаво. Я скажу: краще бути у колі лікарів, ніж письменників і критиків: добре, що Ви на щодень у медуніверситеті (сміється).

– Мені і там і там подобається часами. Потішили, Юрію Миколайовичу, дякую за підтримку. Загалом, я дуже позитивно ставлюся до розвитку художньої альтернативістики у світі і в Україні. Цей жанр засновано в американській літературі ще Марком Твеном. «Янки з Коннектикуту при дворі Короля Артура» – 1889 року. Я вважаю, що в українській літературі бракує самоіронії.

– Так-так! Це геніальна річ, я сам дуже любив Марка Твена. В українській літературі багато чого бракує, я Вам скажу (сміється). Прекрасно.

– «Лісоруб у пустелі». Так називається книжка Володимира Даниленка про український літературний процес. Така метафора, як на мене, влучно описує стосунки українського збірного реципієнта і узагальненого образу українського письменника. Як на Ваш погляд виглядає укресчлїт: що в ньому закономірного, а що несподівано?

– Ви знаєте, я починав з чого? Це дуже смішно, але на той час, коли я ставав уже членом СПУ і починав свою літературну діяльність, то було два (уявіть собі ДВА!) письменники, народжені в Києві. Ніхто цьому не вірить. Я і Віталій Коротич. Всі інші – були із села. Хочеш-не-хочеш мені довелося представляти таку собі міську прозу. Для мене був ідеалом Винниченко, який перший став письменником, який починав творити міську літературу, а для України, як і для будь-якої країни, дуже важливо, аби література була не тільки сільською (хоча я дуже високо оцінюю Євгена Гуцала і Григора Тютюнника – це справжні письменники), все одно елітарна література концентрується в містах. Кожна розвинена література має той великий компонент міської прози, поезії та інших родів. І коли я починав робити великі кроки в літературу, у мене була купа проблем, скажімо, із діалогами, тому що я хотів їх зробити живими, а люди на той час в Києві

розмовляли переважно російською мовою, і коли я писав діалоги українською, то вони видавалися дещо штучними, я відчував це. Другий письменник для мене був – Валер'ян Підмогильний, теж урбаніст. І я почав придумувати так, щоб передавати непрямою мовою розмови. Дуже непросто все це було. Я був дещо інакшим на тлі своїх колег. І я це розумів. Сьогодні ж ми маємо зовсім іншу ситуацію: 90 відсотків письменників народжені у містах і творять вже міську прозу. Але тоді, у шістдесятих, я відчутно відрізнявся. У мене була велика відпустка, тому що я мав справу з особливо небезпечними збудниками хвороб, – це 48 днів, – і я проводив її в Ірпені. Я всіх тих класиків знав, всіх. Із багатьма були нормальні, дружні відносини і я розумів їх. Я не можу сказати, щоб в Олеса Гончара була така сільська проза, ні, вона була така – серединного статусу між сільським і урбаністичним полюсами. Але чекістськими практиками вона навмисно була спрямована в русло романтизму, я не знаю як і чому, але ось так було. Той штучний український романтизм скидається на страшні речі. Особливо якщо зараз почитати, що писав Смолич тоді – це просто кошмар. Хоча Юрій Смолич був дуже інтелігентною людиною, міською. От, це були такі часи: ми жили в концтаборі, в певній «шарашці», де були наглядачі, де були офіцери КГБ, вони приходили, заходили в партком, на засідання письменницькі. Все було під контролем, це страшне для людей, а окрім того, цензура була, в першу чергу ідеологічна і жанрова теж, і тому плід укрліт часто бував страшним у своїх формах і за своїм змістом, а переважна більшість творів залишилася поза літпроцесом. Був, щоправда, Юрій Яновський, якого я дуже любив, шанував. Я не був із ним знайомий, бо він раніше відійшов, але я розумів його, він мав стиль органічний, притаманний мові революційних українських селян 1918-20х років, тобто «того» часу. Я потім в архівах працював і дивився на листи, на стиль тих людей і бачив, що там буквально суміш високого пафосу і жорстоких деталей. Ото таке. Я дуже високо його цінував, ну Петра Панча застав. Теж людина неймовірна, його «Голубі ешелони» – потрясаюча річ. Багато було справжніх, великих і талановитих письменників, але вони всі спотворені системою, концтабірною сталінською, ГУЛАГом, і тому ми, на жаль, маємо таку літературу, яка на сьогодні не відповідає жодним міркам великих світових літератур.

– Мені шкода, що не досліджується соцреалізм сучасними літературознавцями. Ніхто не хоче цієї літератури читати і тим більше писати про неї дисертації.

– Що Ви кажете? Ну, це зрозуміло – вона чужа і нецікава...

– Так, безумовно, але ж переосмислення її необхідне. Ось подивіться, виходить багатотомна «Історія української літератури» і 12-й її том (редактор Роксана Харчук), до якого я маю причетність, фактично, зібраний, автори портретів про сучасних письменників оперативно спрацювали і справа іде, попри блекнути та обстріли. А ось попередні томи, особливо, той, що містить літературу 40-50-х років, збирається дуже повільно, вдень зі свічкою важко

знайти авторів академічних студій про письменників цього часу.

– А Ви Марію Пригару знаєте?

– Так, трохи. Це дитяча письменниця, так?

– Так. Це була дуже цікава жінка. Вона по-своєму талановита. Вона боялася всього, казала мені: «Юрку! Юрку! Не робіть цього, не пишіть того! Дивіться...». Вона працювала на радіостанції «Україна» в Саратові, яка провадила радіомовлення на окупованій території під час II світової війни, вона розповідала, під яким жорстким контролем вони працювали: прослуховувалося і аналізувалося кожне слово, кожне речення могло бути потрактоване як зрада, ніби вона передає якусь інформацію. Вона була перелякана, це дуже цікавий феномен. Я не читав сам у дитинстві дитячої літератури, і її дитячих творів, якимось проминув цей період. Але явище «переляканого таланту», навіть у такому жанрі – це цікаво, література під величезним страхом творилася.

– Пане Юрію, розкажіть, які Ваші стосунки із радянською цензурою були? Ми з мамою зараз одночасно читаємо Вашу книгу «Знаки», обговорюємо оповідання «Щастя», наприклад. У неї, як у представниці старшого покоління програмістів Інституту кібернетики, аспірантки, що у вісімдесятих навчалася в ще радянському Києві, враження одні, а в мене – зовсім інші. Складно уявити, що Вас зовсім не чіпали цензори? Ніхто на олівець не брав письменника із прогресивними ідеями? Який пише українською мовою?

– Ви знаєте, в мене була невелика перевага над іншими українськими письменниками. Полягала вона в тому, що я не був «професійним» письменником, я не пішов у спілку. Тому я не був під їхнім контролем. Я був лікарем, тож вважали собі, що лікар пише оповідання про медичних працівників. Бог із ним! Але я, звичайно, відчував на собі цензуру, я знав про нагляд. У мене були дуже добрі відносини з журналом «Вітчизна», ним тоді керував Любомир Дмитренко. Він теж людина-феномен: з одного боку ніби «реакціонер сталінського розливу», а з другого боку – він виявився надзвичайно плідним редактором цього журналу. Там були також інші інтелігентні люди: Ігор Малищевський, наприклад, і вони мені розповідали: «Слухай, ми пішли із твоїм оповіданням, і там цензор щось таке каже...». Там була дивовижна для мене історія. Перша моя повість «Як на війні» містить таку собі вигадану історію. Я працював в Інституті (епідеміології та інфекційних хвороб ім. Л. В. Громашевського – А. А.) і мій друг створив таку машину для вивчення вірусів, спеціальний такий апарат. Але оскільки він це робив самотужки, в нього не було якихось високих технологій, зламалася якась там трубочка – і вірус вилетів. Тоді ще це було, у 60-му році.

– Так ось хто заразив планету небезпечним, усім відомим вірусом!

– Аякже! Ну так ось. Машина в лабораторії ламається, співробітники заражаються, і вони сидять у карантині. Перша назва була «Карантин», а не «Як на війні». І я дивуюся що було далі. Цензорам пояснили, що це вигадана історія, і вони не звернули увагу та

пропустили в друк. І потім, – ви можете собі уявити, – у 1980 чи 1981-му році мій друг, медик, лікар, що працював уже у Москві в АН, розповів мені страшну таємницю: Свердловську працювала центрифуга для вироблення бойових вірусів, для створення біологічної зброї. Це робили «совецькі гуманісти».

– Милі люди!

– Так-так! Виробляли таке. Під час центрифугування ламається апарат і збудники сибірської виразки, – а це дуже страшна хвороба, – вилетіли в повітря. І сном, і духом громадськості про це не знає. Можете собі уявити: іде людина по вулиці і може цю бацилу вдихнути. І раптом почався спалах легеневої сибірки, від якої і досі немає порятунку. Сто чи скільки людей померло. В різних районах таке почалося, адже вірус вийшов за межі лабораторії. Це та сама історія, що з китайським Covid-19 в Ухані. Є фільм «Карантин» із таким сюжетом. Тож цензура не все може передбачити, не всі ситуації. Бо вони б якби помітили зв'язок між моїм текстом і цією історією, то заборонили би і не вийшло б ніколи. Так, ось такі речі.

– Сказали би, що Ви розвідник...

– Знаєте, що... у мене була цікава дуже ситуація: я написав книгу в Польщі, вона вийшла і мене запросили на книжковий ярмарок і всіляке таке. Ось, я написав оповідання, воно для мене дуже дороге: «Червоні маки на Монте-Кассіно» (там ідеться про армію Андерса, воно все антирадянське, вони билися з німцями, героїчно причому!). Я побачив пізніше цих людей, їх залишки, що зібралися у Варшаві. І написав це оповідання. Там цікавий сюжет. Опублікували. Ніяких проблем не було, цензура не причепилася. Все в порядку. І раптом мені мій друг у Варшаві показує журнал (я прийхав до них), який видав Єжи Гедройц. Це опозиційний журнал, видавався в Парижі. І там видрукуваний переклад мого оповідання. Я впав, я просто знепритомнів там! Одразу, як переляканий совєцький громадянин, я подумав, що в Києві мені буде каюк. З іншого боку, я втішився, оскільки там дуже гарний переклад був, а публікація була поряд з Чеславом Мілошем. Коротше, я повертаюся, і видавництво готує мою книгу до видання, не пам'ятаю її назви, але мене викликає головний редактор (а він був страшенно небезпечний, працював під час війни ще), і от він мені каже: «Ну, Ви знаєте... Чому це Ви там про поляків пишете? У нас же багато подвигів героїв радянських, партизанів, а Ви пишете про поляків...». Закінчилося тим, що вони половину книги викинули і залишилися тоненька брошура, досі, коли я її у себе на полиці бачу, – у мене серце

болить. А все тому, що до «них» дійшла інформація про видання у польському журналі, оскільки в самій Польщі працювали півтори тисячі офіцерів КДБ, які розробляли «український буржуазний націоналізм». Бо там залишки УПА і ОУН були переселені на західні землі, і там за ними поляки встановили жорстокий контроль, кожне слово, навіть буква, записувалася і передавалася в Москву і Київ у спецслужби. Тому не дай Бог жити у епоху цензури. Бажаю Вам ніколи такого не зажити!

– Дякую Вам, Юрію Миколайовичу, за чудову розмову. Чекаємо з нетерпінням виходу літературознавчих відгуків щодо Ваших нових романів у видавництві пана Малковича і сподіваємося на подальші зустрічі. Здоров'я Вам і наснаги на творчу працю!

Щербак Юрій – доктор медичних наук, письменник, дипломат, професор. Лідер екологічної організації «Зелений світ». Міністр охорони навколишнього природного середовища України. Надзвичайний і Повноважний Посол України в Ізраїлі, США, Мексиці та Канаді. Автор книг: «Україна в обіймах Польщі», «Вбити імперію зла: матеріали, статті, виступи», «Третя українська світова війна», «Рашизм – звір з безодні». Наукові інтереси: медицина, література, політологія, екологія, дипломатія.

Shcherbak Yurii – Dr. of Medical Sciences, writer, diplomat, Professor. A leader of the ecological organisation «Green World». Minister of Environmental Protection of Ukraine. Ambassador of Ukraine to Israel, USA, Mexico and Canada. The author of the books: «Ukraine in the Arms of Poland», «Kill the Evil Empire: materials, articles, speeches», «The Third Ukrainian World War», «Rashism – the Beast from the Abyss». Research interests: medicine, literature, political science, ecology, diplomacy.

Аністратенко Антоніна – доктор філологічних наук, професор кафедри суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету, старший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Коло наукових інтересів: сучасний арт-процес в Україні та країнах Західної Європи, викладання української мови як іноземної. Автор понад 140 наукових праць, статей, розвідок, у тому числі 5 монографій, 3 навчальних посібників та 1 довідника.

Anistratenko Antonina – Dr. of Sci. (Philol.), Professor of the Department of Social Sciences and Ukrainian Studies, Bukovinian State Medical University, Senior Researcher at the Taras Shevchenko Institute of Literature, NAS of Ukraine. Research interests: modern art process in Ukraine and Europe. Is an author of over than 130 scientific publications including 5 monographs, 3 manuals and 1 handbook.

Received: 22.11.2024

Advance Access Published: December, 2024

© A. Anistratenko, 2024

Вимоги до оформлення статей

(Requirements for the articles)

Рукописи для публікації у журналі приймаються в електронному варіанті. Матеріали не повинні перевищувати 16 стор. формату А-4, шрифтом Times New Roman, 14 кеглем, через 1,5 інтервали; верхнє і нижнє поля – 2 см., ліве – 3 см., праве – 1,5 (20.000-30.000 друк. знаків без резове та ключових слів). Формат файлів – doc або rtf.

Рукописи приймаються українською, англійською та французькою мовами.

1. У першому рядку ліворуч вказують індекс УДК (жирний прямий) – тільки для українських авторів.

2. У наступних рядках вказують українською та англійською мовами: Прізвище, ім'я, науковий ступінь, учене звання, посада, місце роботи автора (без скорочень); якщо авторів декілька, відомості про кожного подаються окремими рядками;

Назва статті українською та англійською мовами.

3. Анотація та резюме:

Анотація українською мовою – об'єм 600-800 знаків з пробілами; ключові слова – 5-10. Резюме англійською мовою – 1800 знаків / 1 сторінка (назва статті, прізвища та ініціали авторів, текст резюме); ключові слова – 5-10.

4. Текст статті повинен мати наступні елементи:

4.1 постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; 4.2 аналіз останніх досліджень і публікацій, на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття; 4.3 формулювання мети статті; 4.4 виклад основного матеріалу дослідження; 4.5 висновки та перспективи подальших досліджень; 4.6 список літератури (11 кегль); 4.7 карти, схеми, таблиці, фотографії; Останній підпункт не є обов'язковим.

Рисунки та графіки у статтю вставляють в одному з форматів (jpeg, bmp, tif) з роздільною здатністю не менше ніж 300 dpi (подавати якісні оригінали).

Таблиці подають як окремі об'єкти у форматі Word. Основний кегль таблиці 11, заголовок 12.

5. Посилання в тексті подаються в кінці сторінки, нумеруються поступово, відповідно до порядку їх цитування в тексті. **Посилання транслітеруються за допомогою спеціальних програм.** Наприклад: <http://ukrlit.org/transliteratsiia>.

Посилання оформляються згідно з вимогами ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання» (<http://lib.ru.if.ua/files/dstu-8302-2015.pdf>) та MLA Style оформлення бібліографічних посилань, розроблений Асоціацією сучасних мов Америки <https://owl.english.purdue.edu/owl/resource/747/06>.

Посилання подаються тільки латиницею. Прізвища авторів і назви джерел-посилань подаються транслітерацією кирилиці. Транслітеровані назви статей подаються у лапках, а в квадратних дужках подається назва статті, перекладена на англійську мову. Назва джерела посилання – періодичного видання, подається курсивом, а потім також подається англійською мовою в квадратних дужках. Назви джерел посилань – книжкових видань теж перекладаються англійською мовою та подаються у квадратних дужках. Всі області бібліографічних зон відділяються комами. Приклади:

Періодичне видання:

¹ Bojchuk T. M., Moysey A. A. «Istoriya ta perspektivi rozvitku kafedri suspil'nih nauk ta ukrayinoznavstva» [History and Prospects of the Department of Social Sciences and Ukrainian Studies], *Aktual'ni pitannya suspil'nih nauk ta istorii medycyny* [Current Issues of Social Studies and History of Medicine], 2014, Vol. 1 (1), P. 7-18. URL: <http://apsnim.bsmu.edu.ua/izdanie1/do-70-ricca-bdmu>

Монографія:

¹ Moysey A. A. *Ahrarni zvychai ta obryady u narodnomu kalendari skhidnoromans'koho naseleण्या Bukovyny* [Agrarian Customs and Traditions in the National Calendar of Eastern Roman Population of Bukovina], Chernivtsi 2010, 304 p.

6. **Всі автори подають підписану авторську довідку** – http://apsnim.bsmu.edu.ua/for_authors/declaration

7. У кінці статті потрібно подати «Дані про автора» українською та англійською мовами (до 800 друк. знаків).

The manuscripts for publishing in journal must be given in electronic version. The materials for the publication must not exceed 16 A-4 size pages in 14 points Times New Roman, 1,5 space; top and bottom margins – 2cm, left – 3cm, right – 1,5 (20.000-30.000 characters apart from resume and key words). Files format – doc or rtf.

We are waiting for the manuscript in Ukrainian, English and French.

1. In the first line the index UCD (bold, straight) is put to the left – only for Ukrainian authors.

2. In the next lines indicate in the Ukrainian and English: the author's last name, first name, scientific degree, academic status, position, workplace (no abbreviations); if there are several authors of the paper, information about them should be given in different paragraphs;

The title indicates in Ukrainian and English.

3. Abstract and resume

Abstract in Ukrainian – 600-800 symbols including quadrates; 5-10 of key terms. Resume in English – 1800 symbols / up to 1 page (the topic of the article, surnames and initials of its authors, summary text); 5-10 of key terms.

4. Summary text should have the following elements:

4.1 general statement of the problem and its connection with important scientific or practical aims; 4.2 analysis of the latest researches and publications, singling out of previously unsolved parts of the general problem, which are the focal point of the article; 4.3 statement of the aim of the article;

4.4 laying out of the main research material; 4.5 conclusions of the research and perspectives of further studies in this area; 4.6 bibliography (11 point); 4.7 maps, schemes, tables, photographs.

Pictures and graphics in the article should be of one of the following formats (jpeg, bmp, tif) raster at no less than 300 dpi (high quality original materials should be submitted).

Tables are to be submitted as separate objects in Word format. Main table point 11, heading 12.

5. **Reference in the text** – at the end of every page of the article, should be numbered gradually, according to their citing order in the text. **Link transliterated with special programs.** Example: <http://translit.kh.ua/?lat&passport>

Please present the list of references in accordance with requirements of the DSTU 8302:2015 «Bibliographic Reference. General principles and rules of composition» and the MLA Style method of citation, developed by the Association of American Modern Languages <https://owl.english.purdue.edu/owl/resource/747/06>.

Please present references in Latin letters. To this end, the authors' last names and names of journals or literary sources should be transliterated from Cyrillic script titles of articles submitted in English in square brackets. Transliterated titles of articles must be given in parentheses, and brackets fed title, translated into English. Name Attribution – periodical served in italics, also served in English in brackets. Names of book editions also should be translated into English and presented in square brackets. All areas bibliographic zones should be separated by commas. Example:

Periodical:

¹ Bojchuk T. M., Moysey A. A. «Istoriya ta perspektivi rozvitku kafedri suspil'nih nauk ta ukrayinoznavstva» [History and Prospects of the Department of Social Sciences and Ukrainian Studies], *Aktual'ni pitannya suspil'nih nauk ta istorii medycyny* [Current Issues of Social Studies and History of Medicine], 2014, Vol. 1 (1), P. 7-18. URL: <http://apsnim.bsmu.edu.ua/izdanie1/do-70-ricca-bdmu>

Monography:

¹ Moysey A. A. *Ahrarni zvychai ta obryady u narodnomu kalendari skhidnoromans'koho naseleण्या Bukovyny* [Agrarian Customs and Traditions in the National Calendar of Eastern Roman Population of Bukovina], Chernivtsi 2010, 304 p.

6. **All authors submit a certificate signed by the author** – http://apsnim.bsmu.edu.ua/for_authors/declaration

7. At the end of the article you must submit «Information about the author» (up to 800 characters).

Підписано до друку 27.12.2024. Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.
Обл.-вид. арк. 16,5. Ум.-друк. арк. 19,2.
Тираж 100 пр. Зам. №147-2024.
Віддруковано ФОП Лівак У.М. Реєстр № ДК-7505.
58018, м. Чернівці, вул. Головна 244/5

Видавництво БДМУ
Свідоцтво державного реєстру
Серія ДК, №2610 від 12.09.2006 р.